

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

میراث حوزہ اصغریہ

مکتبہ المدینہ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

میراث حوزه اصفهان

نویسنده:

مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان

ناشر چاپی:

موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا (سلام الله علیها)

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	میراث حوزه اصفهان جلد ۲
۱۲	مشخصات کتاب
۱۳	اشاره
۱۷	درباره این مجموعه
۱۹	تقدیم به:
۲۱	فهرست
۲۷	سرآغاز
۳۳	درباره این دفتر
۳۷	مصاحبه مرجع عالیقدر
۶۹	قبله البلدان
۶۹	اشاره
۶۹	مقدمه [محقق]
۷۳	[درآمد]
۷۴	[مقدمه]
۷۵	افق
۷۶	تفاوت قوس النهار و قوس اللیل
۷۷	نصف النهار
۷۷	طول
۷۸	در بیان حرکت انتقالی زمین
۸۳	مطلب اول
۸۳	اشاره
۸۳	طریق اول: به شاخص قائم
۸۶	طریق دوم برای تعیین ظهر: شاخص افقی است.

- طریق سوّم: اتعیین کردن نصف تحقیقی روز است به ساعت یا غیر آن] ۸۷
- طریق چهارم: آنکه در هر شهری در زمین مسطحی یک شاخص یک متری مثلا بخط قائم نصب کنیم] ۸۸
- طریق پنجم: آنکه اول ظهر وقتی است که سایه شاخص به نهایت کوتاهی رسیده، و شروع به بلند شدن نماید] ۹۰
- مطلب دوّم - ۹۲
- اشاره - ۹۲
- طریق اوّل: طبق علاماتی که در کتب فقهیه ضبط شده است] ۹۲
- طریق دوّم: [توسط قبله نما] ۹۳
- طریق سوّم: ۹۴
- وضع کعبه و اطراف آن - ۹۶
- قاعده پیدا کردن اختلاف شب و روز در هر نقطه - ۹۶
- قبض الوقف - ۱۱۸
- اشاره - ۱۱۸
- مقدمه [محقق] ۱۱۸
- تقدیم] ۱۲۰
- المقام الأوّل: ۱۲۰
- المقام الثانی: [فی قبض غیر المنقول] ۱۲۴
- المقام الثالث: ۱۲۴
- المقام الرابع: ۱۲۹
- المقام الخامس: [هل يتوقف القبض على إذن الواقف أو لا؟] ۱۲۹
- المقام السادس: ۱۳۱
- المقام السابع: ۱۳۱
- المقام الثامن: [لو أمر بالقبض مع التخليه التامه يصح الوقف أو لا؟] ۱۳۴
- المقام التاسع: [هل يشترط الفوریه فی القبض؟] ۱۳۴
- المقام العاشر: [القبض المعتبر شرعا فی الوقف بالنسبه إلى البطن الأوّل] ۱۳۵
- المقام الحادی عشر: [إذا كان البطن الأوّل متعدداً] ۱۳۵
- المقام الثانی عشر [و الثالث عشر]: [أن قبض الولی لما هو ولی علیه كقبضه] ۱۳۶

- المقام الرابع عشر: [الموقوف فى يد الموقوف عليه بالغصب أو المقبوض بالعقد الفاسد هل يكون حكمه حكم القبض المأذون فيه؟ أو لا؟] ----- ١٣٨
- المقام الخامس عشر: [اشتراط مضى الزمان فى القبض الحادث] ----- ١٣٩
- المقام السادس عشر: [لو كان الموقوف منقولاً أو غير منقول...] ----- ١٣٩
- المقام السابع عشر: [كفايه قبض الأب عن أولاده الصغار] ----- ١٤٠
- المقام الثامن عشر: [وقف الدار المستأجره و الموصى بخدمته] ----- ١٤٠
- شرح خطبة متقين ----- ١٤٤
- اشاره ----- ١٤٤
- پيشگفتار مصحح ----- ١٤٤
- [متن خطبة متقين] ----- ١٥٠
- [ترجمه و شرح خطبه] ----- ١٥٦
- اشاره ----- ١٥٦
- منطقهم الصواب: ----- ١٦٢
- و ملبسهم الاقتصاد: ----- ١٦٢
- و مشيهم التواضع: ----- ١٦٣
- غضوا أبصارهم عما حرم الله عليهم: ----- ١٦٦
- و وقفوا أسماءهم على العلم التافع لهم: ----- ١٧٣
- نزلت أنفسهم منهم فى البلاء كالأذى نزلت فى الرخاء: ----- ١٧٦
- لو لا الاجال التى كتب الله عليهم لم تستقر أرواحهم فى أجسادهم طرفه عين شوقا إلى ----- ١٧٧
- عظم الخالق فى أنفسهم فصغر ما دونه فى أعينهم: ----- ١٧٩
- فهم و الجته كمن قد راها فهم فيها منعمون-و در أمالى:متكئون است-و هم و النار ----- ١٨١
- قلوبهم محزونه: ----- ١٨٢
- و شرورهم مأمونه: ----- ١٨٣
- و أجسادهم نحيفه: ----- ١٨٤
- و حاجاتهم خفيفه: ----- ١٨٤
- و أنفسهم عفيفه: ----- ١٨٤
- صبروا أياما قصيره أعقبتهم راحه طويله: ----- ١٨٥

- ١٨٥ ..... تجاره مربه يشرها لهم ربهم: .....
- ١٨٦ ..... أرادتهم الدنيا و لم يريدوها و أسرتهم ففدوا أنفسهم منها: .....
- ١٨٧ ..... أما الليل فصافون أقدامهم تالون لأجزاء القرآن يرتلونه ترتيلا(الخ): .....
- ١٩١ ..... فهم لأنفسهم متهمون: .....
- ١٩١ ..... و من أعمالهم مشفقون : .....
- ١٩١ ..... إن زكى أحدهم(الخ) : .....
- ١٩٣ ..... ترى له قوة في دين: .....
- ١٩٣ ..... و حزما في لين: .....
- ١٩٣ ..... و إيمانا في يقين: .....
- ١٩٥ ..... و حرصا في علم: .....
- ١٩٦ ..... و قصدا في غنى: .....
- ١٩٦ ..... و خشوعا في عباده: .....
- ١٩٧ ..... و تجملا في فاقه: .....
- ١٩٩ ..... و صبرا في شدة: .....
- ١٩٩ ..... و طلبا في حلال: .....
- ٢٠٠ ..... و نشاطا في هدى: .....
- ٢٠١ ..... و تحرجا عن طمع: .....
- ٢٠٣ ..... يعمل الأعمال الصالحة و هو على وجل: .....
- ٢٠٣ ..... و من أعمالهم مشفقون: .....
- ٢٠٣ ..... يمسى و همته الشكر و يصبح و همته الذكر: .....
- ٢٠٤ ..... يبيت حذرا و يصبح فرحا حذرا لما حذر من الغفلة و فرحا بما أصاب من الفضل .....
- ٢٠٤ ..... إن استصعبت عليه نفسه فيما تكره لم يعطها سؤلها فيما تحب: .....
- ٢٠٥ ..... قره عينه فيما لا يزول و زهادته فيما لا يبقى: .....
- ٢٠٥ ..... يمزج الحلم بالعلم: .....
- ٢٠٧ ..... و القول بالعمل: .....
- ٢٠٨ ..... تراه قريبا أمله : .....

- ٢٠٨ ..... قليلا زلله: .....
- ٢٠٨ ..... خاشعا قلبه: .....
- ٢١١ ..... قانع نفسه: .....
- ٢١٢ ..... منزورا أكله : .....
- ٢١٢ ..... سهلا أمره: .....
- ٢١٢ ..... حريزا دينه : .....
- ٢١٢ ..... ميته شهوته : .....
- ٢١٤ ..... مكظوما غيظه : .....
- ٢١٥ ..... الخير منه مأمول و الشر منه مأمون: .....
- ٢١٦ ..... إن كان في الغافلين كتب من الذاكرين و إن كان في الذاكرين لم يكتب من الغافلين: .....
- ٢١٧ ..... يعفو عمن ظلمه : .....
- ٢١٧ ..... و يعطى من حرمه: .....
- ٢١٧ ..... و يصل من قطعه: .....
- ٢١٨ ..... بعيدا فحشه: .....
- ٢١٩ ..... ليتنا قوله: .....
- ٢٢٠ ..... غابا منكره حاضرا معروفة: .....
- ٢٢٠ ..... مقبلا خيره مدبرا شره: .....
- ٢٢١ ..... في الزلازل وقور و في المكاره صبور: .....
- ٢٢٢ ..... و في الرخاء شكور: .....
- ٢٢٢ ..... لا يحيف على من يبغض و لا يأثم فيمن يحب: .....
- ٢٢٣ ..... يعترف بالحق قبل أن يشهد عليه: .....
- ٢٢٣ ..... لا يضيق ما استحفظ: .....
- ٢٢٤ ..... و لا ينسى ما ذكر: .....
- ٢٢٤ ..... و لا ينابز بالألقاب: .....
- ٢٢٤ ..... و لا يضار بالجار : .....
- ٢٢٤ ..... و لا يشمت بالمصائب : .....

- ۲۲۷ ..... إن صمت لم يغمه صمته : .....
- ۲۲۷ ..... و إن ضحك لم يعل صوته: .....
- ۲۲۹ ..... و إن بغى عليه صبر حتى يكون الله هو الذى ينتقم له: .....
- ۲۲۹ ..... نفسه منه فى تعب و التأس منه فى راحه: .....
- ۲۲۹ ..... أتعب نفسه لآخرته و أراح التأس من نفسه: .....
- ۲۳۰ ..... بعده عمن تباعد عنه زهد و نزاهه : .....
- ۲۳۱ ..... و دنوه ممن دنا منه لين و رحمه: .....
- ۲۳۱ ..... ليس تباعده بكبر و عظمه و لا دنوه بمكر و خديعه: .....
- ۲۵۱ ..... پاره ای از منابع و مأخذ تصحيح .....
- ۲۵۷ ..... اجازات خاندان روضاتيان .....
- ۲۵۷ ..... اشاره .....
- ۲۵۷ ..... مقدمه [مصحح] .....
- ۲۵۹ ..... (۱) اجازته للسيد عبد الغفار بن محمد حسين الحسينى التويسركانى: .....
- ۲۶۹ ..... (۲) اجازته للميرزا محمّد بن عبد الوهاب الهمداني: .....
- ۲۷۲ ..... (۳) اجازته للسيد محمّد مهدي بن محمّد الحسينى البروجردى: .....
- ۲۷۸ ..... (۴) اجازته لشيخ الشريعة فتح الله بن محمّد جواد الاصفهاني الشيرازى: .....
- ۲۸۸ ..... (۵) اجازته لمحمّد حسين بن محمّد باقر اليزدى الأردكاني: .....
- ۲۹۱ ..... (۶) اجازته لولده السيد محمّد مسيح بن محمّد باقر الموسوى: .....
- ۲۹۳ ..... (۷) اجازته الأخرى للميرزا محمّد بن عبد الوهاب الهمداني: .....
- ۳۰۳ ..... مكارم الآثار/زندگينامه شيخ الرئيس .....
- ۳۰۳ ..... اشاره .....
- ۳۰۳ ..... مقدمه [محقق] .....
- ۳۶۰ ..... [تكفير شيخ الرئيس] .....
- ۳۷۲ ..... آنچه در بخارا تأليف کرده: .....
- ۳۷۲ ..... آنچه در خوارزم تأليف کرده: .....
- ۳۷۴ ..... آنچه در جرجان تأليف کرده: .....

- آنچه در ری تألیف کرده: ۳۷۴
- آنچه در همدان تألیف کرده: ۳۷۴
- آنچه در اصفهان تألیف کرده: ۳۸۳
- آنچه تصریح نشده که در کجا تألیف کرده: ۳۹۰
- تحقیق در تاریخ تولد شیخ الرئیس ابو علی ابن سینا ۴۱۱
- گل گلشن (منتخب گلشن راز) ۴۱۴
- اشاره ۴۱۴
- پیشگفتار مصحح ۴۱۴
- أول الكتاب ۴۱۸
- خاتمه کتاب گل گلشن ۴۶۹
- کتابنامه ۴۷۵
- درباره مرکز ۴۷۷

شابک : ۳۰۰۰۰ ریال : ج. ۱. ۹۶۴-۹۲۹۷۴-۹-۹ ؛ ۳۰۰۰۰ ریال : ج. ۲. ۹۶۴-۹۶۰۸-۴-۰ ؛ ۳۰۰۰۰ ریال : ج. ۳. ۹۶۴-۹۶۱۰۸-۹-۹ ؛
ج. ۳-۶ ؛ ۴. ۹۶۴-۹۶۵۶۷-۴-X ؛ ۵۰۰۰۰ ریال (ج. ۴) ؛ ۷۰۰۰۰ ریال (ج. ۵) ؛ ۸۰۰۰۰ ریال : ج. ۶. ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۶-۹-۰ ؛
ج. ۷. ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۶-۷-۰ ؛ ۱۰۰۰۰۰ ریال : ج. ۸. ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۶-۹-۱۱ ؛ ۲۰۰۰۰۰ ریال : ج. ۹. ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۶-۳۳-۰ ؛
ج. ۱۰. ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۶-۳-۴۲ ؛ ج. ۱۱. ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۴۶-۴-۴۵ ؛ ۳۵۰۰۰ ریال (ج. ۱۲)

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۵۱۷۲

عنوان و نام پدیدآور : میراث حوزه اصفهان/ به اهتمام احمد سجادی، رحیم قاسمی؛ [برای] مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمی اصفهان.

مشخصات نشر : قم : موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا (س)، ۱۳۸۳ -

مشخصات ظاهری : ج.

فروست : مجموعه منشورات ؛ ۲، ۱۴، ۱۷، ۲۴، ۱۸، ۲۸، ۳۰

یادداشت : جلد سوم تا دهم به اهتمام محمدجواد نورمحمدی تألیف است.

یادداشت : جلد یازدهم به اهتمام محمدجواد نورمحمدی و سید محمود نریمانی تألیف است.

یادداشت : ج. ۲ (چاپ اول: زمستان ۱۳۸۴).

یادداشت : ج. ۳ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت : ج. ۴ (چاپ اول: زمستان ۱۳۸۶).

یادداشت : ج. ۵ (چاپ اول: ۱۳۸۷).

یادداشت : ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۹).

یادداشت : ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۸۹) (فیپا).

یادداشت : ج. ۸ (چاپ اول: ۱۳۹۰).

یادداشت : ج. ۹ (چاپ اول: زمستان ۱۳۹۱).

یادداشت : ج. ۱۰ (چاپ اول: ۱۳۹۲ (فیبا)).

یادداشت : ج. ۱۱ (چاپ اول: ۱۳۹۳ (فیبا)).

یادداشت : ج. ۱۲ (چاپ اول: تابستان ۱۳۹۴).

یادداشت : وضعیت نشر جلد چهارم تا دوازدهم: اصفهان: حوزه علمیه اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه ای.

موضوع : اسلام -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : فلسفه اسلامی -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : کلام -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : فقه جعفری -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۰۴

رده بندی کنگره : BP۱۱/س ۳۹۳/۱۳۸۳

سرشناسه : سجادی، احمد، ۱۳۴۴ - ، گردآورنده

شناسه افزوده : قاسمی، رحیم، ۱۳۵۱ - ، گردآورنده

شناسه افزوده : حوزه علمیه اصفهان. مرکز تحقیقات رایانه ای

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

ص : ۱

اشاره

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

«میراث حوزهٔ اصفهان» مجموعه ای است نوپا، با طرحواره ای به وسعت عرصهٔ:

«رساله نگاری در پهنهٔ یکهزار سال تلاش علمی، معرفتی دانشیانی که با حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان پیوند داشته اند».

مرکز تحقیقات رایانه ای حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان- که به امر مرجع عالیقدر حضرت آیه الله العظمی مظاهری «مدّ ظلّه العالی»، تأسیس گردیده- این مجموعه را با هدف ارائهٔ محققانه، شکیل و شایستهٔ متون مورد اشاره، بنا نهاده است و با چشمداشت به لطف حضرت حقّ در این مسیر گام می نهد.

در توضیح این مطلب اشاره به نکاتی چند بایسته است:

الف) هرچند عنوان «رساله» عنوانی است عام و ریخته های قلمی خرد و کلان را به یکسان دربر می گیرد، اما در اینجا، به اقتضای متأخران و معاصران، این کلمه به معنای «نگاشته های کم برگ» به کار رفته است.

ب) «رساله نگاری»، مفهومی است عام و مراد از آن، همان معنای اصیل عامّش می باشد، بدین ترتیب تألیف، ترجمه، تحشیه و دیگر ساحت های تلاش علمی قلمزنان می تواند در حیطهٔ این مجموعه قرار گیرد.

ج) حوزهٔ زمانی این مجموعه، به هیچ دورهٔ خاصّی محصور نمی باشد. امروزه، از سابقهٔ یکهزار سالهٔ حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان آگاهی داریم، رساله هایی که در این مجموعه عرضه می شود، می تواند سراسر این پهنهٔ وسیع را در بر گیرد.

د) پر واضح است که اگر در این شهر ابن سیناها، صاحب بن عبادها و علامهٔ مجلسی ها قدّس سرّهم به تلاش علمی مشغول بوده اند، شیخ بهایی ها، میردامادها و

حکیم صہباہا قدس سرہم نیز در کنار تلاش علمی بس ارجمندشان به ذوق ورزی و تکاپوهای گرانقدر در زمینه هایی که نشانگر عالی ترین هیجان‌ات روح انسانی است، ہم می پرداخته اند. از اینرو، مجموعہ حاضر دو حیطہ «تلاش علمی و تکاپوی ذوقی» را ہمزمان در کنار ہم عرضه خواهد کرد.

ہ) پیوند با «فضای علمی و معرفتی» حوزہ علمیہ اصفہان، شرط اجتناب ناپذیر ورود نگاشته ها به این مجموعہ است. گذشتہ از علمی بودن آثار، تطابق آن با «فضای معرفتی» حوزہ ای، کہ اقیانوس های ناپیدا کرانہ ای همچون مجلسی، شیخ بہایی، میرداماد، محقق خوانساری، فاضل ہندی، صدر المتألہین، حکیم نوری، حکیم سبزواری قدس سرہم را در خود پروراندہ است، شرطی است کہ این مجموعہ بر حصول آن تأکید دارد.

و) ہدف این مجموعہ، «ارائہ محققانہ، شکیل و شایستہ این متون» می باشد. این عنوان می تواند مادہ و صورت مجموعہ حاضر را مشخص سازد؛ زیرا ارائہ «محققانہ» این نگاشته ها، نشانگر مادہ مجموعہ و ارائہ «شکیل» آن، نشان دہندہ صورت آن است. بہ باور ما، ارائہ «شایستہ» نیز ارائہ ای است کہ ہم زمان دو قید «محققانہ» و «شکیل» بودن را بہ ہمراہ داشته باشد.

بدین ترتیب، این مجموعہ، می کوشد با استمداد از عنایات حضرت حق، متون فاخری، کہ شرایط مذکور را حائز باشد، منتشر نمودہ و صفحات خود را بدان، زیور بخشد و در این راہ، ہمدلی و ہمراہی ہمہ محققان ارجمند را امید می برد.

و اللہ ولی التوفیق مرکز تحقیقات رایانہ ای حوزہ علمیہ اصفہان

تقدیم به:

دو اقیانوس ناپیدا کرانه دانش اصول فقه:

علامه شیخ محمد تقی رازی اصفهانی نجفی-صاحب هدایه- علامه شیخ محمد حسین رازی اصفهانی حائری-صاحب فصول-
و سایر اعظام علمی خاندان شریف نجفی اصفهانی

ص: ۷

فهرست

عنوان صفحه

سرآغاز ۱۳

درباره این دفتر ۱۹

مصاحبه حضرت آیه الله العظمی مظاهری ۲۳-۵۴

قبله البلدان (علامه شیخ عباسعلی ادیب) ۱۰۱-۵۵

مقدمه محقق (مجید هادیزاده) ۵۵

مقدمه ۶۰

افق ۶۱

تفاوت قوس النهار و قوس اللیل ۶۲

نصف النهار ۶۳

طول ۶۳

در بیان حرکت انتقالی زمین ۶۴

ص: ۹

مطلب اوّل (طرق تعيين وقت ظهر) ٦٨

مطلب دوّم (در تعيين قبله) ٧٧

وضع كعبه و اطراف آن ٨١

قاعده پيدا كردن اختلاف شب و روز در هر نقطه ٨١

جداول ٨٢

قبض الوقف (شيخ منير الدين بروجردى) ١٢٨-١٠٣

مقدمه محقق (مهدي باقرى) ١٠٣

المقام الاوّل ١٠٥

المقام الثانى ١٠٩

المقام الثالث ١٠٩

المقام الرابع ١١٤

المقام الخامس ١١٤

المقام السادس ١١٦

المقام السابع ١١٦

المقام الثامن ١١٩

المقام التاسع ١١٩

المقام العاشر ١٢٠

المقام الحادى عشر ١٢٠

المقام الثانى عشر (و الثالث عشر) ١٢١

المقام الرابع عشر ١٢٣

المقام الخامس عشر ١٢٤

المقام السادس عشر ١٢٤

المقام السابع عشر ١٢٥

ص: ١٠

المقام الثامن عشر ۱۲۵

شرح خطبه متّقين (علامه محمّد تقی مجلسی) ۲۳۸-۱۲۹

پیشگفتار مصحّح (جويا جهانبخش) ۱۲۹

متن خطبه ۱۳۵

شرح خطبه ۱۴۱

پاره ای از منابع و مأخذ تصحیح ۲۳۳

اجازات خاندان روضاتیان (علامه سیّد محمّد باقر چهارسوقی) ۲۸۳-۲۳۹

مقدمه مصحّح (سیّد جعفر اشکوری) ۲۳۹

اجازته للسید عبد الغفار بن محمّد حسين الحسينی التويسرکانی ۲۴۱

اجازته للمیرزا محمّد بن عبد الوهاب الهمدانی ۲۵۱

اجازته للسید محمّد مهدی بن محمد الحسينی البروجردی ۲۵۴

اجازته لشیخ الشریعه فتح الله بن محمّد جواد الاصفهانی الشیرازی ۲۶۰

اجازته لمحمّد حسين بن محمّد باقر الیزدی الأردکانی ۲۷۰

اجازته لولده السید محمّد مسیح بن محمّد باقر الموسوی ۲۷۳

اجازته الاخری للمیرزا محمّد بن عبد الوهاب الهمدانی ۲۷۵

مکارم الآثار/زندگینامه شیخ الرئيس (علامه محمّد علی معلم حبیب آبادی) ۳۹۰-۲۸۵

مقدمه محقق (مجید هادیزاده) ۲۸۵

تکفیر شیخ الرئيس ۳۴۲

تألیفات شیخ الرئيس در بخارا ۳۵۴

تألیفات شیخ الرئيس در خوارزم ۳۵۴

تألیفات شیخ الرئیس در جرجان ۳۵۶

تألیفات شیخ الرئیس در ری ۳۵۶

ص: ۱۱

تألیفات شیخ الرئیس در همدان ۳۵۶

تألیفات شیخ الرئیس در اصفهان ۳۶۵

تألیفاتی که محل آنها تصریح نشده ۳۶۹

تحقیق در تاریخ تولد ابو علی ابن سینا ۳۸۸

گل گلشن (منتخب گلشن راز) (آیه الله مجد الدین نجفی اصفهانی) ۴۳۱-۳۹۱

پیشگفتار مصحح (جو یا جهانبخش) ۳۹۱

آغاز کتاب گل گلشن ۳۹۵

خاتمه کتاب گل گلشن ۴۲۶

کتابنامه ۴۳۰

ص: ۱۲

(۱)

دفتر اول از «میراث حوزه اصفهان»- که عرضه کننده ذخایر نفیس گنجینه تراث علمی حوزه علمیه اصفهان است- به لطف و عنایت پروردگار سبحان، در اواخر سال پیشین، انتشار یافت و با استقبال و تشویق اصحاب علم و فضیلت مواجه گردید. این اقبال و توجه، عزم ما را در ادامه این مسیر، مضاعف گردانید و اینک دفتر دوم، از این مجموعه- که در بردارنده شش اثر دیگر از آن گنجینه ارزشمند است- به ارباب فضل و پژوهش تقدیم می گردد.

(۲)

در سر آغاز دفتر اول، تصریح شد که چهار مسئولیت مهم در قبال اندوخته های علمی و فکری پیشینیان ما- و به تعبیر دقیق تر در برابر ذخیره تابناک تشیع- متوجه مجامع علمی و دانش پژوهان است. این چهار وظیفه، که در حقیقت چهار مرحله اساسی در فرایند احیاء و عرضه میراث مکتوب است عبارتند از «حفظ و نگهداری»،

ص: ۱۳

نیز گفته شد که نتیجه شیرین پیمودن این مراحل و انجام این وظایف، پیوند علمی نسل امروز با میراث کهن سلف صالح است. اینک و در این مجال، ذکر یک نکته دیگر ضروری است و آن اینکه: هرگز مراد از احیاء و عرضه میراث مکتوب این نیست که باید، تنها به پژوهش‌ها و دست آوردهای علمی گذشتگان، بسنده کرد و صرفاً همانها را برای حلّ معضلات علمی و رفع مشکلات فرهنگی این روزگار کافی و وافی دانست، بلکه منظور آن است که پژوهش‌های جدید - اگر بخواهد از استحکام بایسته و اتقان شایسته برخوردار باشد - باید با اشراف بر پژوهش‌های پیشینیان بنا گردد:

العلی محظوره إلا علی من بنی فوق بناء السلف

این اتکاء و ابتناء، باعث می‌شود تا از ورود سخنان سست و گفته‌های نادرست به عرصه مسائل علمی و رایج شدن سگه‌های تقلبی در بازار علم و دانش، جلوگیری به عمل آید. افزون بر این، آثار مهم دیگری نیز بر احیاء تراث مترتب است که عبارتند از:

صرفه جویی در وقت و فرصت فاضلان و عالمان برای بهره برداری از منابع علمی، جلوگیری از تحقیقات تکراری و احیانا کم‌مایه و غیرمستند، و مهم‌تر از همه، نمایان شدن حجم و گستره کارنامه علمی تشیع، به عنوان پشتوانه علمی و تعریف هویت فرهنگی ما.

به این ترتیب، احیاء و عرضه میراث مکتوب، چهار فایده اساسی را نیز با خود به همراه دارد، گرچه فواید و ثمرات دیگری را هم می‌توان برشمرد.

(۳)

هر دفتر از «میراث حوزه اصفهان» را به مناسبت، به یکی از مفاخر علمی یا یکی از

خاندان های علمی این حوزه کهن، تقدیم می داریم، چرا که بزرگداشت نام بلند و یاد ارجمند آن دانشی مردان و نقش برجسته ای که آنان در حفظ و ارتقاء حوزه علمیه اصفهان داشته اند، فریضه ای بر ذمه امروزیان است و بی تردید، مصداق «تعظیم شعائر الهی» است: وَ مَنْ يُعْظِمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ (۱).

دفتر دوم از این مجموعه را به مناسبت هشتادمین سالگرد قیام و رحلت عالم مجاهد و روشن بین مرحوم آیه الله شهید حاج آقا نور الله نجفی اصفهانی - طاب الله مثواه و جعل الجنة مأواه - (۱۲۷۸-۱۳۴۶)، به حضور دو قلعه دیریاب و دو اقیانوس ناپیدا کرانه دانش اصول فقه، حضرت علامه شیخ محمد تقی رازی اصفهانی نجفی قدس سره (متوفی ۱۲۴۸) - صاحب کتاب ارجمند «هدایه المسترشدين في شرح اصول معالم الدين» - و برادر گرانقدرش حضرت علامه شیخ محمد حسین رازی اصفهانی حائری قدس سره (متوفی ۱۲۶۱) - صاحب کتاب ارزشمند «الفصول الغروية في الاصول الفقهية» - و سایر اعظام از خاندان ایشان تقدیم می نمایم.

سر دودمان این خاندان شریف و ریشه دار، فقیه اصولی، مرحوم آیه الله العظمی شیخ محمد تقی رازی قدس سره (۱۱۸۵-۱۲۴۸) - مشهور به «صاحب هدایه» و «صاحب حاشیه» است، که در بعد از سال ۱۲۲۰ قمری به اصفهان مهاجرت کرده و در آنجا رحل اقامت دائم گزیده است. پس از وفات آن عالم جلیل القدر، یگانه فرزندش مرحوم آیه الله العظمی حاج شیخ محمد باقر نجفی مسجد شاهی قدس سره (۱۲۳۵-۱۳۰۱) و از آن پس فرزندان شش گانه ایشان - که همگی اهل علم و فضیلت و از مفاخر حوزه علمیه اصفهان بوده اند - بالأخص مرحوم آیه الله العظمی حاج شیخ محمد تقی نجفی قدس سره (۱۲۶۲-۱۳۳۲) معروف به «آقانجفی» و مرحوم آیه الله حاج آقا نور الله نجفی قدس سره از

ص: ۱۵

عالمان سرشناس این خاندان کهن می باشند (۱).

پس از آنان نیز عالمان و فاضلان برجسته ای از این دودمان گرامی در حوزه علمیه اصفهان درخشیده اند که همگی از ارباب دانش و فضیلت بوده اند.

به پاس بیش از دو قرن حیات علمی و معنوی این خاندان عریق، این دفتر به پیشگاه مبارک عالمان و فقیهان و مجاهدان این سلسله شریفه تقدیم می گردد و از خداوند سبحان -جلّ جلاله- علو درجات همه آنان را در اعلیٰ علیین مسألت می کنیم.

(۴)

تقدیر و تشکر صمیمانه از محققان ارجمندی که رساله های این دفتر را احیاء کرده اند، وظیفه حتمی این قلم است. احیاء تراش، کاری پر دردسر و ملال آور است و فقط آنان که با دشواری های این راه، سروکار دارند به خوبی می دانند که:

یری الناس دهنًا فی قواریر صافیا و لم یدر ما یجری علی رأس سمس

روغنی در شیشه بینی صاف و روشن ریخته غافلی بر سر چه آمد دانه بادام را

محققان محترم حضرات آقایان مجید هادی زاده، جويا جهانبخش، مهدی باقری و سید جعفر اشکوری - دامت توفیقاتهم - کار تحقیق و احیاء این مجموعه را به سامان رسانیده اند و فاضلان گرامی حضرات آقایان سید احمد سجادی و مجید هادی زاده - دامت تأییداتهما - کار اشراف و نظارت بر این دفتر را عهده دار بوده اند و همکاران عزیز دیگری هم، امور فنی و اجرایی را بر دوش خود تحمّل کرده اند.

ص: ۱۶

۱- (۱) برای آشنایی با این خاندان بزرگ مراجعه کنید به: «بیان سبل الهدایه فی ذکر اعقاب صاحب الهدایه» یا تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ۳ جلد، سید مصلح الدین مهدوی قدس سره، نشر الهدایه، قم، چاپ نخست، ۱۳۶۷ ش.

و بالاخره، آغاز و انجام هر خیر و کمالی از ذات اقدس حضرت باری تعالی «جلّت عظمته و تقدّست اسمائه» است و از اینرو، همه ستایشها از آن ذات پاک بی همتای اوست.

با سپاس بی قیاس و حمد بی حدّ به آستان آن خداوند مهربان، از پیشگاه با عظمت او و در سایه توجّهات حضرت بقیّه الله الاعظم- ارواح العالمین له الفداء و عجل الله تعالی فرجه الشریف- توفیق استمرار این مسیر را به منظور احیاء و عرضه تراث علمی تشیّع در حوزه مقدّسه علمیه اصفهان و نکوداشت نام و یاد مفاخر و مآثر این حوزه کهن، مسألت می نمایم. انّه ولی التوفیق و علیه التکلان.

و آخر دعوانا أن الحمد لله ربّ العالمین و صلّی الله علی سیدنا محمّد و آله الطاهیرین.

شوال المکرم ۱۴۲۶ هجری قمری- آبان ماه ۱۳۸۴ هجری شمسی.

حوزه علمیه اصفهان دفتر حضرت آیه الله العظمی مظاهری محمّد حسن مظاهری

دفتر حاضر دوّمین دفتر از مجموعهٔ «میراث حوزهٔ اصفهان» است که پس از یک سال تکاپو و تلاش، اینک مجال حضور و ظهور می‌یابد. در تدوین این دفتر راهی پرنشیب و فراز را پیموده ایم و سپاس حضرت حق -جلّ و علا- را، که گذشته از عنایت و لطف او، نظر مهرآمیز زعیم حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان، مرجع عالیقدر حضرت آیه الله العظمی مظاهری -مدّ ظلّه العالی- را، در تمامی گام‌ها، به همراه داشته ایم.

پس از نشر دفتر اوّل، صاحبان علم و معرفت، ما را پس از تشویق به ادامهٔ راه، از نقد و نظر خویش بهره‌مند کرده و نظرات سازنده‌ای ارائه فرمودند.

عدّه‌ای از فضلا بر موضوعی بودن دفاتر نظر داشتند. بدین صورت که هر دفتر به یکی از محورهای تفسیر، حدیث، فقه، اصول فقه، فلسفه، کلام، عرفان، ادبیات و دیگر ساحت‌هایی که تلاش علمی قلمزنان این خطّه در حیطهٔ آن بوده است، اختصاص یابد.

بعضی دوستان، نظر بر یک‌زبانه بودن دفاتر داشتند.

تلاش برای یافتن نسخه‌های متعدّد یک رساله و عدم تصحیح بر پایهٔ یک نسخه،

دیگر پیشنهاد برخی از فضلا بود.

بعضی هم به استفاده از مصححین و محققین دیگر شهرها، برای ارائه تصحیحات و تحقیقات جامع بر هر رساله، نظر داشتند.

لذا تلاش بر آن شد، تا کاستی ها به اندازه توان برطرف گردد و بر اتقان علمی و استواری تصحیح، تحقیق و تحشیه، افزوده گردد. ولی بعضی از پیشنهادات از جمله تک موضوعی و تک زبانه بودن دفترها، فعلا مقدور نگردید.

***

این دفتر از یک مصاحبه و شش بخش تشکیل شده است. توضیحی کوتاه درباره آنچه کتاب حاضر را پدید آورده است، خالی از فائدت نیست.

۱- در نخستین بخش این کتاب، متن مصاحبه حضرت آیه الله العظمی مظاهری -مدّ ظلّه العالی- با متولیان علمی کنگره «تبیین آراء و بزرگداشت هشتادمین سالگرد نهضت آیه الله شهید حاج آقا نور الله نجفی اصفهانی قدس سره» درج شده است. این مصاحبه که مشحون از فوائد علمی، تاریخی گسترده ای است، پیش از این در مجموعه منشورات آن کنگره عرضه شده بود. اما از آنجا که از سویی آن مجموعه منشورات چندان فراگیر نبود، و از سویی دیگر، مصاحبه حاضر، در زمینه «اصفهان پژوهی» سخت کارآمد بود، و از سوی سوم، دفتر حاضر نیز به اعظام خاندان علمی نجفی اصفهانی تقدیم گردیده، لذا به درج این مصاحبه در نخستین بخش این دفتر اقدام کردیم.

۲- پس از آن مصاحبه، شش رساله علمی، از ریخته های خامه دانشیان اصفهان در این دفتر در کنار هم نشسته است. این رساله ها بنا به تفکیک موضوعی دانش ها عبارتند از:

ص: ۲۰

رسالة قبض الوقف نگاشته فقيه پارسا، مرحوم آیه الله حاج آقا منیر الدین بروجردی قدس سره

تحقیق: جناب حجه الاسلام آقای شیخ مهدی باقری

ب-دانش حدیث پژوهی:

شرح خطبه المتقین از آثار علامه مفضل شیخ محمد تقی مجلسی قدس سره، در شمار نگاشته های پارسی ایشان.

تحقیق: محقق حدیث پژوه، جناب آقای جويا جهانبخش.

ج-دانش تراجم و اجازات:

۱: اجازات علامه آیه الله سید محمد باقر چهار سوقی قدس سره صاحب روضات توضیح این نکته لازم است که این بخش، شامل اجازاتی است که ایشان برای شماری از تلامید و یاران خود به قلم درآورده اند.

تحقیق: جناب حجه الاسلام آقای سید صادق اشکوری.

۲: رساله ترجمه احوال بو علی سینا قدس سره

نگاشته تراجم پژوه کبیر، علامه شیخ محمد علی معلم حبیب آبادی قدس سره.

تحقیق: مجید هادی زاده.

د-دانش عرفان نظری:

گل گلشن: منتخبی است که مرحوم آیه الله علامه شیخ مجد الدین نجفی قدس سره از منظومه مشهور «گلشن راز» برداشته اند.

تحقیق:فاضل گران مایه جناب آقای جويا جهانبخش.

ه-دانش هیئت:

قبله البلدان:ریخته خامه علامه سترگ،مرحوم آیه الله حاج شیخ عباسعلی ادیب قدس سره.

تحقیق:مجید هادی زاده.

*** دست اندرکاران این مجموعه،چنان امیدوارند که ماده و صورت این مجلد،شایسته پیشکش آن به دانشیان این ملک دانش پرور باشد؛و برای تدوین مجلدات سپسین این مجموعه نیز،دست استمداد به سوی تمامی آنان دراز می کنند.

بر خود لازم می دانیم پس از حمد و ثنای الهی،از عنایات ویژه مسؤل محترم دفتر ریاست معظم حوزه علمیه اصفهان،دوست گران مایه،جناب آقای محمّد حسن مظاهری سپاسگزاری کرده،از همه محققان و همکاران گرامی که با ارائه تصحیحات و تحقیقات خود،ما را در ارائه دفتر دوم یاری نمودند،قدردانی کرده و همچنین از سرکار خانم محسن پور که امر حروف چینی این اثر را عهده دار شدند،تشکر می نمایم.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین

سید احمد سجّادی مجید هادیزاده

ص:۲۲

حضرت آیه الله العظمی مظاهری «مدّ ظلّه العالی»

با دبیرخانه همایش تبیین آراء و بزرگداشت هشتادمین سالگرد نهضت آیه الله شهید حاج آقا نور الله نجفی اصفهانی قدّس

سزه

ص: ۲۳

حضرت آیت الله! جناب عالی به عنوان یکی از مراجع معظم تقلید و رئیس حوزه علمیه اصفهان، فراز و نشیب های این حوزه بزرگ را چگونه نگاه می کنید؟

آیت الله العظمی مظاهری: بسم الله الرحمن الرحيم. حوزه علمیه اصفهان، حوزه کهنی است و می توانیم بگوییم در حقیقت سلف حوزه علمیه قم است. سابقه این حوزه، سابقه یک هزار ساله است. براساس مستندات تاریخی، نخستین دوره از ادوار حوزه علمیه اصفهان به زمان حکومت آل بویه برمی گردد و آمدن شیخ الرئیس ابن سینا هم به اصفهان که در اوائل قرن پنجم (ظاهراً بعد از سال ۴۱۲ قمری) بوده به همان دوره مربوط می شود. ابن سینا در زمان حکومت علاء الدولة دیلمی به اصفهان آمده، بعد از آنکه مدتی در همدان بوده است و در اصفهان علاوه بر وزارت به تدریس و اشتغال های علمی پرداخته و مدرسه ای هم مربوط به او بوده که در تاریخ به نام مدرسه علایی نقل شده است و روی همین جهت هم بعضی معتقدند که مدفن ابن سینا در همان مدرسه علایی اصفهان «در محله باب الدشت در خیابان ابن سینای فعلی» است نه در همدان، زیرا ایشان تا آخر عمر در اصفهان باقی مانده است و در زمان او در حوزه علمیه

اصفهان، شاگردان عالم و بزرگی پرورش یافته اند. کلاً در زمان آل بویه به دلیل اعتقاد آنها به مذهب تشیع، خدماتی انجام شده و علماء بزرگ تشیع هم به آنها توجه داشته اند.

شیخ مفید، سید مرتضی و سید رضی قدس سره هم در زمان حکومت آل بویه بوده اند و لذا در بیش از یک قرن حکومت آنها، تشیع از نظر فرهنگی و اجتماعی و سیاسی رشد کرده است ولی بعد از آل بویه حکومت هایی که آمدند، تعصبات تندی داشتند که بخاطر آن با شیعیان بدرفتاری های زیادی شد و ایران هم دچار آشفتگی هایی در عرصه فرهنگ و سیاست شد و بعد هم در قرن هفتم حوادث تلخی مثل حمله مغول پیش آمد و در همین اصفهان هم، مدارس و کتابخانه ها را ویران کردند، اما گفته شده که همزمان با عصر سلجوقیان در اصفهان در خصوص احداث مدارس، اقداماتی صورت گرفته و از جمله خواجه نظام الملک هم که اینجا بوده، مدرسه یا مدرسی ساخته و تدریس و تألیف داشته، ولی چون یک دوره همراه با رقابت های سیاسی و مذهبی بوده و وجه غالب حکومت و مردم و علماء مثل همین خواجه نظام الملک، گرایش های سنی بوده، لذا تاریخ حوزه شیعه، چندان روشن نیست یا حداقل من اطلاعی ندارم، ولی برخی مدارس علمیّه مربوط به آن عصر هنوز در اصفهان وجود دارد.

اما پررونق ترین دوره حوزه علمیّه اصفهان که یک دوره منحصر به فرد و دارای امتیازات متعدّد است، مربوط به زمان حکومت صفویه و همزمان با آغاز حکومت آنهاست که نهضت احداث مدارس علمیّه شیعه و مهاجرت علماء شیعی از جبل عامل و دیگر شهرها شروع شد و کسانی مثل جناب شیخ علی بن عبد العالی کرکی قدس سره یعنی محقق ثانی، صاحب جامع المقاصد در قرن دهم به اصفهان آمدند یا پدر شیخ بهایی و خود جناب شیخ بهایی قدس سره‌ها که آنها هم از جبل عامل آمدند و با حضور این علماء، حرکت فرهنگی بزرگی در حوزه علمیّه اصفهان شروع شد و کتاب ها و تألیفات متعدّد و ارزشمندی تدوین شد که هنوز هم ما از آن سفره پربرکت استفاده می کنیم. درخشش

حوزه اصفهان و تأسیس بعضی مکاتب علمی مثل مکتب فلسفی اصفهان یا مکتب حدیثی اصفهان یا مکتب فقهی اصفهان، مربوط به همان زمان ها و از آثار عظیم دانشمندی مثل میرداماد و شیخ بهایی و صدر المتألهین و علامه مجلسی و پدر ایشان و فاضل هندی معروف به کاشف اللثام و امثالهم است.

بعدها به علت بعضی بی لیاقتی ها و مشکلاتی که در حکام صفویه پدید آمد و قدر این فضای علمی فرهنگی را به درستی ندانستند و منجر به هجوم وحشیانه افغان ها شد، دوباره اصفهان با یک آشفتگی روبرو شد و سیر صعودی حوزه علمی هم متوقف شد و حکومت های بعد از صفویه هم که اصولاً به علم و ترویج دین، چندان توجهی نداشتند تا نوبت به دوره قاجار و پهلوی رسید که از جهاتی بدترین دوره هاست، بویژه از جهت علمی و فرهنگی ولی باز هم حوزه علمی اصفهان بعد از یک سیر رکودی در همین دوره علماء و مکاتب علمی خوبی داشته است و ورود مرحوم سید حجه الاسلام یعنی سید شفتی و مرحوم حاجی کلباسی، دوباره حوزه را بعد از آن سیر رکودی حاصل از قضیه حمله افغان ها زنده کرد و تا این اواخر که علماء اهل جهاد و مبارزه هم مثل مرحوم آقای حاج آقا نور الله نجفی یا مرحوم شهید مدرس در دوره قاجار و اوایل پهلوی ظهور کردند. در نهضت مشروطه و در جریان مبارزات ملت ایران با نظام استبدادی محمد رضا شاه هم این حوزه و علمای آن، نقش برجسته ای ایفاء کرده اند. لذا در همین دوره هم علی رغم رکودهایی که بر حوزه علمی اصفهان، گاهی کمتر و گاهی بیشتر حاکم می شده ولی در عین حال، نقش علمی و اجتماعی علماء و حوزه علمی قابل دقت و بررسی و تحلیل تاریخی است.

دوره آخری هم که در حوزه علمی اصفهان در حال وقوع و تجربه است مربوط به بعد از انقلاب پرشکوه اسلامی است که از ده سال پیش به این طرف شروع شده و از سال ۷۴ تا کنون، تغییرات عمده ای چه در ساختار مدیریتی حوزه و چه در امور

تحقیقاتی به شکل جدید و با امکانات امروزی و چه در تأسیس رشته های تخصصی و تربیت متعلمین در این گروه ها و چه در جهات دیگر و چه در به وجود آمدن یک نسل جدید جوان از طلاب، به وقوع پیوسته که امیدواریم خداوند تعالی، عنایات خودش را همراه با الطاف حضرت ولی عصر «ارواحنا فداه» که صاحب اصلی حوزه های علمیّه اند، بیش از پیش نازل فرماید و این حوزه به سربلندی هرچه بیشتر نائل شود.

لذا ملاحظه می کنید که حوزه علمیّه اصفهان در طول تاریخ جزر و مدّ عجیبی داشته و بزرگانی از ابن سینا گرفته تا محقق کرکی و از او تا علامه مجلسی و از ایشان تا سید حجه الاسلام و از او تا مرحوم آخوند کاشی و از آن بزرگوار تا دوره اخیر و تا به امروز در دوره های مختلف در این حوزه بوده اند، این حوزه گاهی از نظر کمیت و از نظر کیفیت خیلی بالا- بوده اما گاهی هم کم رنگ می شده ولی هیچ وقت خاموش نشده و یکی از عللی که من در سال ۱۳۷۴، به درخواست علماء بزرگ حوزه اصفهان، از قم مهاجرت کردم در سال ۷۴ به اصفهان همین بود که باز احساس می شد که حوزه در مخاطره است و دیدم اگر بتوانم با کمک علماء و فضلاء این حوزه را زنده تر کنم، مورد رضایت این سلسله علماء سلف است که، اینها خیلی خدمت کردند به حوزه و به اسلام، چنانکه خدمت کردند به اصل فرهنگ دینی در اصفهان و لذا خوشحالم از این که الحمد لله الان هم اصفهان یک حوزه با نشاط را داراست و امیدوارم ان شاء الله با عنایات حضرت ولی عصر این حوزه زنده تر بشود و آنچه این وجود بزرگوار و مقدّس که صاحب حوزه ها هستند، می خواهند در حوزه پیدا بشود ان شاء الله.

سؤال: سؤال دوّم را این طور مطرح کنیم که چرا در سال ۱۳۰۰ شمسی یا ۱۳۴۰ قمری که حوزه علمیّه قم تأسیس شد، مرکزیت حوزوی در ایران به قم منتقل شد؟ عامل و آسیب شناسی رکود حوزه علمیّه اصفهان در آن دوره چه بوده است؟

آیت الله العظمی مظاهری: حوزه علمیّه اصفهان برای خاطر تأسیس حوزه علمیّه

قم رکود پیدا نکرد. مرحوم آیه الله العظمی حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی قدس سره از اراک به قم آمدند و در قم ماندند و آنجا یک شکوفایی ویژه پیدا شد و من الان سراغ ندارم که افرادی در آن عصر حوزه علمیه اصفهان را رها کرده باشند از بزرگان و رفته باشند قم یا اگر بودند، خیلی قلیل بوده. این رکودی که گاهی در حوزه اصفهان پیدا شده از نبود علما سرچشمه می گرفت، از خلاء بزرگان حوزوی بود. طبیعتاً وقتی که شخصیت های علمی در یک مجمع علمی نباشند، خواه ناخواه یک رکودی پیدا می شود، چنانکه در همین دوره اخیر که شخصیت هایی نظیر مرحوم آقا سید محمد باقر درچه ای، مرحوم جهانگیر خان، مرحوم آخوند کاشی و امثالهم بوده اند، نه تنها رکودی نبوده بلکه دوره شکوفایی حوزه بوده است، و مرحوم آیه الله العظمی آقای بروجردی، استاد عظیم الشأن ما هم آن دوره طلبه اصفهان بودند ولی بعدها دو مرتبه خلأ بزرگان موجب رکود شد ولی این که اصفهان از بین برود و قم سر پا بشود ظاهراً این نیست. قم برای خودش یک شکوفایی خاصی پیدا کرد و مرحوم مؤسس، آقای حاج شیخ هم انصافاً زحمات زیادی را متحمل شدند و ایشان هم از نظر علم و هم از نظر عمل و هم از نظر حقائق روحی و واقعیت های قلبی خیلی بالا بودند. آن حرکت ایشان که همراه با یک تدبیر و عقل عجیب و غریبی بوده، بویژه در زمان استبداد رضاخانی موجب شد که قم الحمد لله شکوفایی پیدا کرد که الان هم این شکوفایی هست و در واقع قم آلان کانون و محور حوزه های علمیه تشیع است. البته در اصفهان در دوره حکومت رضا خان دوباره حوزه رکود پیدا کرد ولی رکود به این معنا که حوزه مثلاً از هم پاشیده باشد نیست، بعدها هم در این اواخر مرحوم آیه الله آقای خراسانی و بعد مرحوم آیه الله آقای خادمی و بعد مرحوم آیه الله آقای صادقی و مرحوم آیه الله آقای صافی و دیگر آیات و اعلام و بزرگان انصافاً خیلی کار کردند و زحمت کشیدند برای حفظ و اعتلاء و تعمیق و توسعه حوزه علمیه اصفهان، ولی علی کل حال ما می توانیم بگوییم درحالی که بعد از

حمله افغان ها و بعد هم در این دوره اخیر یعنی در زمان رضا خان خیلی ضرر زدند به حوزه علمیه اصفهان و به خود اصفهان و به معنویت و علمیت و موقعیت فرهنگی این شهر، لکن حوزه اصفهان همچنان پابرجا ماند. در استبداد رضاخانی خیلی ضرر زده شد به همه حوزه ها و حتی قم، حضرت امام قدس سره به من می گفتند که ما روزها نمی توانستیم در قم بمانیم، می رفتیم در باغی در بیابان ها و شب می آمدیم حجره و اصلا رضا خان بنا داشت و می خواست که نابود بکند همه حوزه ها را و من جمله حوزه اصفهان را و لذا یک رکود عجیبی پیدا شد اما بلافاصله وقتی رضاشاه رفت، آن رکود دوباره مبدل به یک تحرک شد، پس این جزر و مد در حوزه اصفهان همیشه برپا بوده اما هیچ وقت هم نبوده که نابود شده باشد و اصلا حوزه نباشد، حوزه اصفهان همیشه بوده البته شدت و ضعف داشته است.

سؤال: حالا- این سؤال را من از یک طرف دیگر مطرح کنم چون حالا بحث حوزه اصفهان است و بعد وارد خاندان نجفی و مسجدشاهی بشویم. مقام معظم رهبری که آمدند اصفهان در آن سخنرانی مسجد حکیم که خود جناب عالی هم حضور داشتید وقتی حوزه اصفهان را مطرح کردند در ارتباط با صفویه به یک نوع پیوندی بین حوزه و مردم اشاره و آن وضعیت صفویه را ترسیم کردند و مثلا شیخ بهایی را مثال زدند که آن کتابی که ایشان نوشت در زمان خودش، معارف دینی را با داستان به مردم یاد می داد، امروز ما دوباره احتیاج داریم به این که همان شیخ بهایی ها همان کار را ولی به سبک جدید انجام بدهند. علوم اسلامی شامل عرفان اسلامی، فلسفه اسلامی، اخلاق اسلامی، تفسیر و حدیث و اینها هم هست آیا این که فقط حوزه در فقه و اصول متمرکز بشود، این به نظر شما می تواند یک آسیب شناسی باشد برای این که معارف اسلامی را محدود کند یا نه و از این جنبه حوزه اصفهان به نظر شما آسیبی دیده یا ندیده؟

آیت الله العظمی مظاهری: حوزه علمیه نجف تقریبا این جور بوده یعنی همیشه در

علوم اسلامی که به درد زندگی روزمره مردم می خورد یا در تربیت مبلغ، ضعیف بوده و آنها امتیاز هم می دانستند و می گفتند که اگر بخواهیم غیر این باشد ضربه به فقه و اصول می خورد. ولی ما خلاف این را امتیاز می دانستیم، لذا حوزه قم که تشکیل شد و بعد در زمان رونق ویژه آن در وقتی که نوبت به استاد بزرگوار ما آیه الله العظمی آقای بروجردی قدس سره رسید الحمد لله یک شکوفایی خاصی، حوزه قم از این نظر پیدا کرد اگر چه محور فقه و اصول بود و مبانی فقه و اصول، اما فلسفه اگر محور نبود لا اقل در حاشیه هم نبود، همچنین عرفان اسلامی و همچنین تفسیر و همچنین کارهای فرهنگی مثل انتشار مجله مکتب تشیع یا احیاء تراث علمی تشیع یا امور تبلیغی شکوفایی پیدا کرد به طوری که عالم ها و مبلغ های خوبی هم تحویل جامعه و دانشگاه ها شد مثل مرحوم شهید مطهری و مرحوم شهید بهشتی و مرحوم شهید باهنر و مرحوم شهید مفتاح که انصافاً هم برای عالم اسلام و هم برای این نظام، هم برای حوزه ها هم برای دانشگاه ها خیلی کار کردند، خب اینها شاگردهای همین حوزه قم بودند. در اصفهان هم این جزر و مد بوده یعنی بعضی اوقات محور همان فقه و اصول بوده، و بقیه علوم در حاشیه ولی در بعضی دوره ها هم علوم دیگر نیز بطور مبسوط گسترش یافته و اصلاً اصفهان حوزه گرمی در فلسفه و معقول داشته و مکتب فلسفی اصفهان که مرهون ملاً صدرا و اساتید اوست مثل مکتب حدیثی اصفهان که مرهون علامه مجلسی و پدر او است، بسیار با اهمیت است. در زمان حاضر هم در قم باید بگوییم که علوم اسلامی محور است، نه فقه و اصول اگر چه فقه و اصول باید بیشتر به آن اهمیت داده شود، چون دامنه دار است و یک نحو سرمایه است، اما به مابقی هم الحمد لله خیلی اهمیت داده می شود، این ۷، ۸ ساله در اصفهان هم این جور بوده، گروه های تخصصی، مرکز تحقیقات، احیاء میراث مکتوب و تبلیغ ها و اعزام ها، اینها همه دلیل بر این است که توجه به این مطلب بوده و هست. و ما شکر می کنیم خدا را که حوزه ها الان همه، مخصوصاً قم، اصفهان، مشهد

که یک نحو مرکزیتی هر کدام بطور مستقل دارد، فقط متمرکز بر فقه و اصول نیست و بقیه علوم هم تدریس می شود و هم اهمیت به آن داده می شود، البته نباید به این مقدار اکتفاء کرد و مسلماً باید به نحو بهتری توسعه داده شود.

سؤال: یک نکته ای که در زندگی آقا نجفی و حاج آقا نور الله برای خود من جالب و سؤال برانگیز است این است که اینها وقتی که در مشروطه حرکتشان را شروع کردند در اصفهان بزرگان دیگری هم هستند مثلاً در اصفهان مرحوم آقای درچه ای هستند، جهانگیر خان هستند مرحوم آخوند کاشی هستند وقتی در دوره تنباکو اولین بار حکم تحریم توسط آقا نجفی صادر شد، قبل از میرزای شیرازی، ایشان ۴۷ و ۴۸ سال سن داشتند در صورتی که آن زمان مرحوم سید فشارکی در اصفهان بودند و بسیاری از بزرگانی که ۲۰ سال، ۳۰ سال از ایشان سنشان بیشتر بوده و ما در اصفهان نمی بینیم که کسی حکم ایشان را لغو کرده باشد با اینکه علمائی که موافقت نکردند، مخالفتی هم نکردند در صورتی که در تهران یا در نجف به هر حال علماء دو گروه شدند، مشروطه خواه و مشروعه خواه، در نجف اشرف به هر حال در مقابل هم دو جریان شدند مرحوم سید صاحب عروه و طرفدارانش در مقابل مرحوم آخوند صاحب کفایه. به هر حال تا مدّت ها این درگیری ها ادامه داشت، یا در تهران مرحوم آقای شیخ فضل الله نوری. اما در اصفهان چنین چیزی وجود ندارد یعنی نه در قضیه مشروطه که می بینیم علماء تایید کردند یا سکوت کردند یعنی مخالفتی نکردند و در دوره قیام حاج آقا نور الله بیشتر، با این که خود جناب عالی استحضار دارید یک قیام ضد دولتی کردن آن هم بر ضد رضاشاه کار سختی بوده است یعنی این که آدم ۴۰۰، ۳۰۰ تا عالم دینی و مجتهد و طلبه را بردارد ببرد جلوی سلطان وقت بگذارد این کار سختی است، چطور مخالفتی نشده؟ این یک چیز عجیب است حتّی زمان خود ما دوره این انقلاب به هر حال برخی از مقدسین می گفتند نمی شود، نکنید، خون از دماغ کسی نیاید، اما چنین چیزهایی در تاریخ راجع به

اینها نه در مشروطه ثبت شده نه در قضیه قیام حاج آقا نور الله، اینها به نظر من یک چیزهای عجیبی است در فضای حوزه اصفهان و زندگی مبارزاتی مرحوم آقا نجفی در تنباکو و مشروطه و مرحوم حاج آقا نور الله که حتی مثلا ایشان نامه برای مرحوم آقای سید ابو الحسن اصفهانی و مرحوم میرزای نائینی دارند و در قیام قم سعی می کنند حتی اینها را با خودشان همراه کنند و این جو نجف را هم برگردانند این را حضرتعالی چطور نگاه می کنید؟

آیت الله العظمی مظاهری: آقای آقا نجفی و آقای حاج آقا نور الله هر دو بزرگوار نفوذ مردمی و نفوذ حوزوی خاصی داشتند یعنی هر دو علاوه بر این که در میان مردم یک شهرت به سزایی داشتند مخصوصا آقای نجفی از نظر علم و از نظر عمل، خواص هم اینها را دو روحانی مبرز می دانستند، یعنی اینها را لایق می دانستند برای پیشتازی و رهبری، لایق می دانستند برای این که ریاست حوزه یا ریاست روحانیت در اختیار ایشان باشد و چون چنین بود دیگر خواه ناخواه مرحوم حاج آقا نور الله و آقای آقا نجفی توانستند در صحنه های سیاسی آن دوره، خیلی کار بکنند حالا روحانیت یا ساکت بود یا همراه و علی کل حال تقابل نبود و وقتی تقابل نبود طبعاً آنها توانستند کار بکنند. در قضایای حضرت امام هم همین جور شد. حضرت امام هم یک نفوذ ویژه در میان روحانیت، مخصوصا فضلاء و طلاب روشن بین داشتند و این نفوذ حضرت امام موجب شد که قد علم بکنند و بتوانند علاوه بر قیام و نهضت، یک نظامی را معماری کنند و بیاورند، دیگران هم اگر انقلابی بودند همراه شدند، اگر هم فتوایشان این بود که نه، یا این که صلاحشان نبود ساکت شدند و حضرت امام به تنهایی توانستند کار عظیمی را بکنند و من خیال می کنم در اصفهان این که مرحوم آقا نجفی و مرحوم حاج آقا نور الله توانستند عرض اندام بکنند و راستی هم شکست دادند به حکومت های جبار وقت، این شکست برای خاطر همین بود که این دو بزرگوار از نظر نفوذ در میان مردم و نفوذ در

میان خواص عالی بودند و نفوذ کامل داشتند و دیگران یا تابع بودند یا ساکت، مثلاً در قضایای نهضت تنباکو هم این دو بزرگوار و هم برادر دیگرشان مرحوم آقای شیخ محمد علی ثقه الاسلام فعالیت عظیمی کردند در مقابل حاکم وقت اصفهان یعنی ظلّ السلطان و پدرش ناصر الدین شاه و ذره‌ای در مقابل تهدیدهای این پدر و پسر جبار کوتاه نیامدند. ظلّ السلطان آدم قلدر و نانجیبی بوده و در حکومت هم چون پسر شاه بود اختیارات کامل داشت ولی در عین حال این بزرگان در مقابل اینها ایستادند و مقاومت کردند و شکست دادند، یا مثلاً حکم تحریم آقا نجفی علیه سلطه بازار اجنبی در ایران، اثرات مهمی داشته است یا تأسیس آن شرکت معروف به اسلامیه از سوی مرحوم حاج آقا نور الله که در حقیقت برای استقلال خواهی و خودکفایی کشور بود و برای اینکه جلوی بازار اجنبی و تسلط بیگانه‌ها بر فرهنگ مردم ایران گرفته شود یا تأسیس بیمارستان، که همین بیمارستان خورشید فعلی که اسمش را عوض کردند به بیمارستان نور به یاد مرحوم حاج آقا نور الله و یا رسیدگی به محرومین و امثال این کارها از نظر فرهنگی و اجتماعی خیلی اهمیت داشته است و در آن سال‌ها مخصوصاً بعد از جنبش مشروطه خواهی، اذهان و افکار بسیاری از تحصیل کرده‌های مملکت به طرف غرب و غربی‌ها رفته بود و آن طبقه روشنفکر در همان زمان در ایران بوجود آمد و به همین سبب این جریان روشنفکری در کشور ما به صورت ناقص و بیمارگونه متولد شد. چون آنها با پیروی از تمدن بیگانه غربی، یک نحو عناد از روی تعصب و جهل به فرهنگ اسلامی و فرهنگ خودی کشور پیدا کردند و در واقع شیفته غرب شدند و از فرهنگ ملی تنفر پیدا کردند و هر جایی که شیفتگی و تنفر از روی تعصب و عناد و لجبازی و جهل پیدا شد، کار خراب می‌شود چون «حبّ الشی یعمی و یصم» و این یعنی تقلید کورکورانه. در آن فضای تقلیدی، فرهنگ غربی گسترش زیادی پیدا کرد، حکام بی‌لیاقتی هم مثل ناصر الدین شاه، و بعدها کسی مثل رضا خان در این دو دوره قاجار

و پهلوی، مملکت را سمت غرب، تا توانستند سوق دادند. در یک چنین فضایی مرحوم آقای آقا نجفی یا آقای حاج آقا نور الله چون جدا از مراتب علمی و عملی، دارای بینش سیاسی و اجتماعی بودند و مسائل جاری داخلی و بین المللی را درک می کردند و تحت نظر داشتند و به تعبیر امروزی ها اهل تحلیل بودند، کار مهمی کردند، گفتند ما با پیشرفت مخالف نیستیم، با تمدن مخالف نیستیم، با توسعه مخالف نیستیم، اما مبنای توسعه و پیشرفت و تمدن نباید غرب و بیگانه و دشمن این کشور و تفکرات او باشد بلکه ما خودمان باید بر پایه سنت های عقیدتی و باورهای مقدس خودمان، کشور را خودکفا کنیم و بسازیم و لذا حتی تولیدات شرکت اسلامی به کشورهای دوردست هم صادر شد. ببینید، حدود یک قرن پیش، چقدر تفکرات عمیق و پیشرفته ای در مغز و فکر روحانیت این مملکت و حوزه های شیعه بوده است! آن وقت امروز عده ای می خواهند همه کارهای اصلاح گرانه و توسعه و پیشرفت را با اسم غرب و بیگانه برای خودشان و به نام خودشان مصادره کنند و مع الأسف نسل جوان ما هم با تاریخ حتی با تاریخ معاصر آشنا نیست و نمی داند که مبارزه روحانیت و حوزه ها و علماء در مقابل نفوذ سیاسی استعمار در این کشور در زمان قدرت روس ها و بعد انگلیس ها و بعد آمریکایی ها و دخالت های نابجای آنها و مستشاران آنها چقدر عظیم و گسترده و پشتازانه بوده. مبارزات همین دو بردار عظیم القدر، در تاریخ بسیار عبرت انگیز و مهم و بعدها هم در زمان ما شخصیتی مثل حضرت امام توانستند با همین نفوذشان اساساً نظام و حکومتی را بر مبنای دین ایجاد کنند. بنابراین اگر ملاحظه می کنید که در برابر حضرت امام یا آقای حاج آقا نور الله یا آقای آقا نجفی، علماء دیگر اختلاف نکردند، بخاطر عظمت آنها و نفوذ کلمه آنها بود که همه، آنها را قبول داشتند و یا همراه بودند یا ساکت بودند.

سؤال: مرحوم مدرس یک نقلی می کند، مدرس جوانی که در قیام تنباکو بوده، که

ایشان پیش میرزای شیرازی رفته در اواخر عمر میرزا، ایشان می گوید میرزا از من سؤال کرد چه خبر شد؟ در خاطرات مرحوم مدرس هست که ایشان می گوید من توضیح دادم که چه شد در اصفهان و در تنباکو بعد ایشان می گوید یک دفعه میرزا زدند زیر گریه و گفتند من یک نگرانی که دارم این است که الان خارجی ها می فهمند قدرت اسلام کجاست، در این قضیه تنباکو فهمیدند که علماء هستند و روی این کار می کنند.

آیت الله العظمی مظاهری: اگر این نقل از میرزا درست باشد از تسامحات است چون معصوم که نبوده اند، کاری که آقا نجفی و بعد هم مرحوم میرزای شیرازی کردند یعنی زنده کردن روحانیت، یعنی زنده کردن اسلام، یعنی رها کردن مردم از استعمار، و حالا یک تباهی هم، یک تنبه شیطانی هم در دشمنان پیدا بشود، خب بشود. ما باید کارمان را بکنیم، مرحوم میرزا به قاعده امر به معروف و نهی از منکر جلو آمدند و کارشان را هم کردند و کار هم بسیار عالی بود که هنوز ثمرات آن باقی است و حالا آن دشمن تنبه پیدا کرد که روحانیت خیلی می تواند کار کند خب باشد.

سؤال: حالا این طور بگوییم که از دوره مشروطه یا اوایل رضا شاه این تنبه آنها و تنبه روحانیت مساوی بود اما از دوره رضاشاه به بعد توطئه ها بر تنبه غلبه کرده و متأسفانه فضایی که در جامعه دینی اینها ایجاد کردند یک فضای شفاف و صافی نیست یعنی خیلی کار کردند تمام راه های نفوذ را اینها فکر کردند من به نظرم می آید یک مقدار بعضی اوقات که یک مطالب واضحی را آدم می بیند مخالفت می شود شاید علتش این باشد که خارجی ها به هر حال این نقطه را پیدا کردند و سعی کردند روی جریانات مختلف کار کنند و البته امثال امام مقابله کردند ولی باید این تنبه و آگاهی به هر حال در صدش و درجه اش بالاتر برود. به نظر تان نمی آید این طور است؟

آیت الله العظمی مظاهری: اما بالاخره این کارها باید بشود یعنی کار مرحوم میرزا باید صورت می گرفت و معلوم هم هست چه کارهای دینی، چه کارهای اجتماعی، چه

کارهای فردی و خانوادگی صددرصد نمی شود که مصلحت داشته باشد مسلم است یک مفاسدی هم دارد عقل ما هم می گوید در قانون اهم و مهم، اهم را بگیر و مهم را رها کن خب در امر به معروف و نهی از منکر همین است، ابی عبد الله الحسین علیه السلام اگر در مدینه مانده بودند حق السکوت به ایشان می دادند، بالاترین ریاست ها و مقامات را به ایشان می دادند ساده و خوب زندگی می کردند و دیگر این قضیه کربلا هم جلو نمی آمد لکن قضایای کربلا اسلام را زنده کرده و ادامه داد و این موج را سرتاسری کرد بعد هم این عزاداری ها و درس های بزرگ عاشورا و اقتداء به آن امام و سالار شهیدان این موج را تا الان اینجا آورده، البته معلوم است که شهادت ابی عبد الله الحسین علیه السلام، اسارت زینب مظلوم و آل الله یک خسارت های عظیم همیشگی است اما یک نفع بزرگ هم بود و آن اینکه اسلام عزیز زنده شد و باقی ماند.

سؤال: فکر می کنم این فرمایش میرزای شیرازی بیشتر یک هشدار بود تا مثلا- اظهار پشیمانی از این که حالا ما این کار را کردیم و آنها متوجه این چیز شدند می گویند ظاهرا با این کار بزرگی که در دوره نهضت تنباکو شد ما برای اولین بار هم استبداد را و هم استعمار را هر دو تا را با آن حرکت بزرگ با یک فتوی که حتی تا اندرونی ناصر الدین شاه هم دیگر فرمان نمی برد از شاه، با یک فتوای کوچک بساط استعمار و استبداد را روحانیت شیعه و مرجعیت شیعه به هم ریخت و این کار بزرگی بود به نظر ایشان هشدار دارند می دهند که حالا که این کار را کردید دشمن فهمیده شما چه قدرتی دارید.

آیت الله العظمی مظاهری: این که گریه ندارد، باید بخندند، باید شاد باشند و البته باید هوشیار هم بود.

سؤال: شاید هشدار می دهند برای آینده.

آیت الله العظمی مظاهری: اما من خیال نمی کنم از مقام بزرگ مرحوم میرزا که اصل این نقل واقعیت داشته باشد و خیال می کنم یک اشتباهی در کار بوده است و اگر هم

اصلش درست باشد همین فرمایش شماست و یک تنبه و اما این که او می گوید گریه کردند و خیلی متأسف شدند که چرا ما این جور کردیم، ظاهرًا درست نباشد.

سؤال: نه، نه، گفتند نگران شدند برای آینده که به اینان دشمن بیشتر حمله می کند.

من از همین بحث تنباکو استفاده می کنم و یک سؤالی خدمتتان عرض دارم و آن این که در نهضت تنباکو مرحوم آقا نجفی و مرحوم حاج آقا نور الله و اخوی ایشان، آقای شیخ محمد علی ثقه الاسلام یک فعالیت گسترده ای کردند آن هم در مقابل ظل السلطان و ناصر الدین شاه که حضرتعالی اشاره کردید. در همان دوره ناصر الدین شاه تهدید می کند که به اینها بگویید یعنی به علمای اصفهان که می آیم می بندم آنها را به توپ و اصفهان را می گوید بالمره نابود می کنم اصلاً، با یک چنین تهدیدی. منتها آقایان می ایستند محکم می ایستند می خواستم بینم حضرتعالی نظرتان در خصوص این حرکت بزرگی که علماء به رهبری مرحوم آقا نجفی و آقای ثقه الاسلام و حاج آقا نور الله در آن دوره و بعد در مشروطه به وجود آوردند را نظرتان را بدانیم.

آیت الله العظمی مظاهری: بله عرض شد که حرکتی بسیار ارزنده بود و ضربه محکمی به حکام وقت بود و کاری که اینها انجام دادند دلیل بر این است که هم شجاع بودند و هم با تدبیر بودند مخصوصاً آقای حاج آقا نور الله. البته آقای آقا نجفی هم خیلی شجاعتشان خوب بود و حتی مثلاً برای من بعض اوقات نقل کرده اند که ظل السلطان می ترسید بیاید پیش ایشان برای این که وقتی می آمد با بی اعتنایی و سخره او را بیرون می کردند و در مقابل ظل السلطان این جور رفتار کردن شجاعت می خواهد یا این که از همین جمله ای که ناصر الدین شاه گفت من اصفهان را به خاک و خون می کشم شما را هم در مقابل مردم چوب و فلک می کنم، خب این دلیل بر این است که یک ذلتی برای ناصر الدین شاه پیدا شده بود، یک ترسی در دل ناصر پیدا شده بود و این ترس را این بزرگواران ایجاد کردند. لذا کارشان خیلی کار بالائی بوده انصافاً ولو دشمن نگذاشت

آن مشروطه ای که می خواهند پیا بشود، نشد و بالاخره نگذاشتند با آن ارباب ها و آن قیام های ضد مشروطه و بالاخره مثل شهادت آقای حاج شیخ فضل الله نوری که اگر اینها قدرت و امکان داشتند، با آقای حاج آقا نور الله و آقای آقاجفی هم همین کار را می کردند، قدرت نبود یعنی در اصفهان یک تبعیت خوبی از این دو بزرگوار بود هم خواص هم عموم مردم و الحمد لله با شجاعت این آقایان، کار و مبارزه پیشرفت کرد البته تدبیر و شجاعت به تنهایی نمی تواند کار بکند، علم هم می خواهد. مراتب علمی این دو بزرگوار هم خیلی بالا بوده و مورد تأیید و قبول همه اعظم آن زمان بوده است. همچنین حضرت امام اگر مرجع نبودند، اگر مقام والای علمی ایشان نبود نمی توانستند این انقلاب را برپا کنند، شجاعت و تدبیر ایشان نمره اول بود، اما آن که حضرت امام را به رهبری برای تشکیل این انقلاب تبدیل کرد، علم ایشان بود و مرجعیت ایشان بود، آقای حاج آقا نور الله و آقای آقاجفی هم این جور بودند که هر دو عالم بودند، آقاجفی یک مرجع بود و از نظر علمی هم هر دو وزین بودند. تدریس داشتند و حوزه باید بگوییم که ریاستش مال اینها بود، دیگران هم ریاست اینها را قبول داشتند و آن علمشان و شجاعتشان و چیزهای دیگر آن نفوذ مردمی و نفوذ در میان خواص را ایجاد کرد و موجب شد که الحمد لله برای ایران و برای عالم اسلام خیلی کار کردند یعنی از کسانی که باید در تاریخ بنویسیم و کم نوشته شده و امیدواریم این سمینار شما زنده بکند این چیزها را، این دو بزرگوار و زحمات آنهاست برای اسلام و اصلا من عقیده دارم که خاندان اینها یک خاندان عریق علمی و معنوی بوده، شما ملاحظه کنید که مرحوم آقا شیخ محمد تقی صاحب هدایه، که خیلی بالا بوده از نظر فقه و اصول به اندازه ای که الان حاشیه ایشان اصول روز است و این خیلی عجیب است چون معمولا این نوشته های اصول بعد از ۴۰ سال، ۵۰ سال، تقریبا به قول عوام کهنه می شود ولی الان اصول ایشان، اصول زنده ای است انصافا، و من عقیده دارم کار این دو بزرگوار که نوه های آقا شیخ

محمد تقی هستند اگر بهتر از آقا شیخ محمد تقی نبود کمتر نبود. او از نظر علمی و اینها از نظر سیاسی، اجتماعی زنده کردند اسلام را و اگر کار این دو بزرگوار بهتر نبود لا اقل مثل کار جدشان خیلی اهمیت داشت.

سؤال: همین جور که اشاره کردید بالاخره درگیر شدن با استبداد و استعمار آن هم با آن حجم بالای توطئه و نفوذ آنها در دربار قاجار علاوه بر شجاعت، یک تدبیر و مدیریتی هم می خواهد که فکر می کنم به حد کمال در این دو بزرگوار وجود داشت.

آیت الله العظمی مظاهری: بله همینطور بوده.

سؤال: شما فرمودید مقام علمی اینها موجب چنین اقداماتی شد.

آیت الله العظمی مظاهری: بله هم علم داشتند، هم تدبیر داشتند و عرض شد که غیر از شجاعت، تدبیر و مدیریت اینها خیلی بالا بودند یعنی به عبارت دیگر سیاست این دو بزرگوار خیلی بالا بود، لکن تدبیرشان به خاطر همان جهات علمی است و الا نوعاً افراد کم فضل، با تدبیر هم نیستند.

سؤال: یک نکته دیگر به ذهن من می رسد که ارتباط عمیقی بین حوزه نجف و اصفهان در این مقطع ظاهراً وجود داشته، حتی سامراء هم موقعی که مرحوم شیرازی در سامراء تشریف داشتند و به نحوی حوزه نجف شاید خیلی از مسایل را به حوزه اصفهان و مخصوصاً شخصیت های بزرگی که در حوزه اصفهان حضور داشتند ارجاع می دادند یعنی مورد اعتماد بودند اگر از اصفهان خبری در خصوص وقایع و مسایل ایران می رسید آنها به آن ترتیب اثر می دادند و حکم صادر می کردند و فتوی صادر می کردند. در مورد ابعاد این همکاری و اعتماد، اعتماد حوزه نجف یا حوزه سامراء نسبت به اصفهان، اگر حضرت تعالی مطلبی به نظر تان می رسد بفرمایید ممنون می شویم.

آیت الله العظمی مظاهری: بله عرض شد که این به سبب شناختی بود که آنها از این دو بزرگوار و مقامات علمی و اجتماعی و نفوذ حوزوی و مردمی آنها داشتند یا کلاً از

اصفهان و حوزه علمیه اصفهان و علمایش داشتند و این خیلی اهمیت دارد چنانکه آن شناختی که نجف از تهران و بزرگانی نظیر حاج شیخ فضل الله یا مرحوم بهبهانی یا مرحوم ملا علی کنی و امثال اینها داشتند این شناخت موجب اعتماد می شد و اطمینان علمای بزرگ مثل مرحوم آخوند نسبت به آقای حاج آقا نور الله، وجه دیگری هم داشت و آن اینکه آقای حاج آقا نور الله از شاگردان آقای آخوند بودند و بسیار مورد احترام و توجه ایشان واقع می شدند.

سؤال: حاج آقا در این قیام معروفی که موضوع این همایش ما هست یعنی قیام علمای اصفهان و علمای ایران به رهبری مرحوم حاج آقا نور الله علیه رضا خان چه عواملی دست به دست هم می دادند که مرحوم حاج آقا نور الله در رأس این قیام قرار می گیرد چرا این جا این حرکت آغاز می شود در حالی که علمای بزرگ دیگری هم در اصفهان هم در شهرهای مختلف بودند؟

آیت الله العظمی مظاهری: بله، لکن به قول آن شاعر هزار نکته غیر از حسن باید جمع باشد تا مقبولیت عمومی پیدا بشود، علم فقط نمی تواند، تدبیر فقط نمی تواند، شجاعت فقط نمی تواند باید یک مقام جمع الجمعی پیدا بشود. مثل حضرت امام که عرض کردم، حضرت امام اگر مرجع نبودند، اگر علم فقه و اصولشان بالا نبود، اگر یک عارف کامل، یک فیلسوف کامل نبودند، نمی توانستند این انقلاب را ایجاد کنند، شجاعت فقط که نمی شده، خیلی کسان این شجاعت را داشتند مثلاً مرحوم آیت الله کاشانی از این حیث خیلی خوب بود امّا بالاخره کاری که حضرت امام کرد نتوانستند بکنند می خواستند هم که بکنند، نشد بکنند، در حالی که آقای کاشانی حق به این نظام اسلامی دارد انصافاً، یک ارادات خاصی هم حضرت امام به آقای کاشانی داشتند، همانطور که آن ارادت از آن طرف هم بود، آقای کاشانی هم یک علاقه ای به حضرت امام داشتند در حالی که حضرت امام آن زمان یک مدرّسی بیش نبودند. از طرف دیگر

وقتی شناخت نیست، اختلاف ایجاد می شود ولی در مورد مرحوم حاج آقا نور الله و مرحوم آقا نجفی، علماء نجف شناخت کامل روی آنها داشتند و آن شناخت کامل موجب می شد که تأیید می کردند. بعد هم مرحوم حاج آقا نور الله و مرحوم آقا نجفی امتیازهایی داشتند و آن امتیازها موجب شد مسئولیت پیدا کردند، ریاست پیدا کردند علماء هم می دیدند که راستی اینها جامع کمالات هستند و لذا در مقابل آنها یا ساکت بودند اگر فتوایشان اقتضا نمی کرد یا این که طرفدار و مبارز بودند و آنها را همراهی و تأیید می کردند.

سؤال: یک نکته ای را من به عنوان یک سؤال مجزا مطرح می کنم و آن اینکه بحث های مقایسه ای خیلی به ما کمک می کند ۸۰ سال پیش حاج آقا نور الله قیامی می کند و خیلی مشابهت ها می بینیم بین شخصیت حاج آقا نور الله و حضرت امام که ۴۰ سال پیش قیام می کنند و شب شما با شخصیت امام خیلی نزدیک بودید و اطلاعات دقیقی داشتید لابلای فرمایشات شما وجه مشابهت هایی بین حاج آقا نور الله و امام را گفتید وجه امتیازها را هم اگر صلاح می دانید بفرمایید چه شد که قیام حاج آقا نور الله به نتیجه نرسید ولی قیام امام به نتیجه رسید؟ آیا شرایط زمانه بود یا ظالمی که روبروی آنها بود این طور بود یا مردم وضعیشان جوری بود یا نه برمی گشت به همان خصائصی که در وجه مشترک شما اشاره کردید که به نحو تشکیکی در امام قوی تر بوده و توانسته این قیام را به نتیجه برساند.

آیت الله العظمی مظاهری: اولاً این را باید توجه داشته باشیم که قیام حضرت امام یک خرق عادت بود، این را ما نباید فراموش بکنیم، حضرت امام نکردند، ما نکردیم، خدا عنایت کرد ولی به واسطه حضرت امام این خرق عادت انجام شد. از زمان غیبت صغری تا الان همه علماء این موضوع ولایت فقیه را قبول دارند و همه علماء هم در این خصوص کوشا بوده اند. من در درس های ولایت فقیه، کلمات تعداد زیادی از اعظام

مثل شیخ مفید، شیخ طوسی، علامه حلی، شهیدین تا متأخرین و معاصرین را آوردم که اینها در کتاب هایشان مکرر به موضوع ولایت فقیه پرداخته اند و دلشان هم میخواست این فتوی پیاده بشود، اما نشده بخاطر مشکلات خاص و اقتضائات زمان. همین مرحوم آقای آقا نجفی در تألیفاتشان به بحث ولایت فقیه بطور مفصل پرداخته اند و ایشان هم ولی فقیه را مبسوط الید می دانستند و اصلاً بنیان اقدامات و مبارزات ایشان بر همین اعتقاد بوده. مرحوم آقای آقا نجفی و برادرشان آقای حاج آقا نور الله، در زمان مشروطه در اصفهان و توابع، کارهای اجتماعی و حکومتی می کردند و این به سبب اعتقاد علمی آنها بود که می خواستند به آن نظریه علمی، عیبت اجتماعی و خارجی بیخشند و تا حدی هم موفق شدند، اگرچه کار آنها مثل کار حضرت امام فراگیر در کل مملکت نشد اما بالاخره، هم در مقام علمی به ولایت مطلقه فقیه معتقد شدند هم در مقام عمل و عیبت اجتماعی این کار را می خواستند تجربه کنند ولی حرکت حضرت امام هم اگر چه مثل حرکت این دو بزرگوار مبتنی بر همان نظریه علمی بود لکن توسعه و سعه عجیبی پیدا کرد و به کل مملکت رسید و واقعا یک کار اعجاب انگیز شد و علاوه بر نهضت به حکومت و نظام تبدیل شد. لذا اولاً - باید بگوییم این کار حضرت امام یک خرق عادت بوده و الحمد لله این حکومت دینی و جمهوری اسلامی، به دست ایشان ایجاد شد.

اما ثانيا این را هم باید توجه داشته باشیم که امتیازهای حضرت امام وقتی که برویم در تاریخ می بینیم که بی نظیر است یا کم نظیر است، حقا حضرت امام امتیازهای عجیبی داشتند من تقریباً ۴۰ سال با ایشان مرتبط بودم از آن وقتی که ایشان یک مدرسی بودند تا وقتی که ایشان مرجع مسلم تقلید شدند تا بعد که توانستند نهضت را برپا بکنند تا آن زمانی که رهبر مطلق بودند و یک درخشندگی عجیبی در دنیا پیدا کردند. مثلاً حضرت امام از نظر خلوص خیلی کم نظیر بودند از نظر جامعیت علمی

خیلی کم نظیر بودند از نظر شجاعت و تدبیر خیلی کم نظیر بودند و می توانیم بگوییم که حضرت امام در مقام جمع الجمعی و در بعد جامعیت بی نظیر بودند و لذا توانستند این نظام را معماری کنند.

مرحوم حاج آقا نور الله و مرحوم آقا نجفی و علمای آن زمان اینها همه خوب بودند، انصافا عالی بودند ولی از جهاتی قابل قیاس با امام نبودند و من خیال می کنم اگر حاج آقا نور الله هم در زمان ما بودند، متابعت از حضرت امام می کردند زیرا حاج آقا نور الله هم از نظر خلوص و از نظر تواضع خیلی بالا- بودند. علی کل حال آن دو بزرگوار در زمان خودشان کار کردند و طاغوت آن زمان هم که خیلی مهم بود یعنی طاغوت قاجار و بعد پهلوی از کار آنها ضربه خورد لکن شاید، مقایسه، خیلی هم ضرورتی نداشته باشد، ما الان در مقام بیان حاج آقا نور الله هستیم نه حاج آقا روح الله.

سؤال: اجازه بدهید سؤال قبلی را جور دیگر طرح کنم و نظری را بگویم بعد نظر جنابعالی را جویا بشوم خدمتان عرض کنم که دوره صفویه به هر حال یک نظام دینی بود ولو به طور ناقص چون به هر حال علماء، قدرت داشتند و شیعه هم زنده شد بعد از ۹ قرن که تشیع در تقیه بود، در قرن ۱۰ تقریبا از ۹۰۷ به بعد مذهب رسمی ایران شیعه شد یک نظام به هر حال ناقص دینی نه یک حکومت تمام عیار اسلامی درست شد، علماء در احکام قضایی، در موقوفات در اینگونه مسائل دخالت می کردند، کار می کردند و سلاطین صفویه هم راضی بودند به این، با هم یک همکاری مثبتی داشتند خب بعد از قاجاریه و بخصوص بعد از قرارداد ترکمن چای این مرکزیت دینی و این تعامل از بین رفت، سلاطین کار خودشان را می کردند و راضی نبودند که علماء در سیاست و کارهای اجتماعی دخالت کنند تا زمان انقلاب اسلامی که دوباره یک حکومت دینی تمام عیار روی کار آمد. اینجا یک خطی هست از آن حکومت ناقص دینی صفویه به این حکومت کامل که این خط را اسمش را می گذاریم خط نهضت های اسلامی یک خطی است که

فضایش، دوره اش با خط حکومت های دینی فرق میکند، یک شرایط ویژه ای دارد من یک نکته ای به نظر آمد مثال تاریخی بزمن مرحوم میرزای شیرازی وقتی که اولین مکاتباتی که با ناصر الدین شاه دارند در قرارداد رژی نه فقط می گویند تنباکو باید لغو بشود می گویند تمام قراردادهای استعماری خارجی ها را باید الغاء کنیم اما وقتی ایشان این حکم یا فتوی را صادر می کنند تحقیقی که ما کردیم تقریباً ۵۰ روز طول کشیده که قلیان و چپق و تنباکو تحریم بوده اینها را حالا تاریخ زیاد ثبت نکرده بوده ولی گوشه و کنارش هست نامه ای آمده از علماء از مردم که آقا بس است! ما می خواهیم تنباکو بکشیم قلیان بکشیم! بعد از ۵۰ روز، ۶۰ روز میرزا آبرومندان قاضیه را جمع می کنند و دیگر دنبال حرفشان را نمی گیرند ایشان تنباکو را لغو می کند ولی حرف میرزا بیش از این بود می گفت قرارداد راه آهن هم باید لغو بشود بانک شاهنشاهی هم باید لغو بشود یعنی میرزا با همه نفوذ استعمار کار داشت ولی وقتی دید کشش مردم به اندازه همه اینها نیست و همین مقدار است خب آبرومندان و درست شروع کرد یک حرکتی را بنیان گذاری کرد و موفق هم شد ادامه این شد مشروطه، یک قدری پررنگتر شد و این همین طور این خط پررنگتر شد تا انقلاب اسلامی. نکته ای که اینجا هست که مدیریت سیاسی مردم کار سختی است یعنی مردم را در صحنه نگه داشتن این در امام فوق العاده بود اما این کار در نهضت های اسلامی کار سختی است، مردم را جلوی پادشاه و حکومت نگه داشتن کار مشکلی است و این مدیریت سیاسی به نظر می آید در مرحوم آقانجفی و حاج آقا نور الله وجود داشته که مردم را نگه می داشتند و چیزی که میرزا شروع کرد خط تکاملیش در اینها خیلی بالا بود. و نکته دیگر این است که مرحوم حاج آقا نور الله و آقا نجفی پایان یک دوره باشکوه هستند که یک پرونده ای بسته می شود یعنی پرونده نهضت های اسلامی و امام آغاز یک دوره باشکوهی است که پرونده حکومت دینی و نهضت دینی منجر می شود به نظام دینی و حکومت دینی و جمهوری اسلامی، این دو

مقوله است و این دو مقوله تاریخ را به هم وصل می کند نظر جنابعالی چیست؟

آیت الله العظمی مظاهری: بله، این تحلیل درستی است. البته راجع به حاج آقا نور الله اگر ایشان زنده بودند و اگر گذاشته بودند، بیشتر از اینها کار می کرد چون هم نگذاشتند به دلیل آن سلطه سنگین استبدادی و خفقان خاصی که در زمان رضا خان حاکم شد و به طور عجیبی با اسلام و مظاهر اسلام و حوزه های علمیه و روحانیت و علماء مبارزه شد و هم خود این بزرگان سرکوب شدند، حضرت امام نقل می فرمودند که: «قیام آقای حاج آقا نور الله دایره وسیعی داشت و از همه شهرهای ایران، تقریباً اتصال پیدا شد و در قم مجتمع شدند و آن وقت در زمان ریاست مرحوم مؤسس یعنی آقای حاج شیخ عبد الکریم حائری قدس سره بود، ولی مرحوم حاج آقا نور الله که با جمع کثیری از علماء از اصفهان آمده بودند، رأس این نهضت بودند و در مخالفت با رضا خان سنگ تمام گذاشتند». بعد حضرت امام می فرمودند که: «این مرد سواد کوهی، این رضا خان قلدر نانجیب، این نهضت را شکست بوسیله قدرت و حيله چنانکه قیام علماء آذربایجان و قیام علمای خراسان را هم با قدرت و حيله شکستند و از باب اینکه مردم تحت سلطه بودند، این نهضت ها و قیام ها شکست خورد». و حضرت امام می فرمودند که: «آن وقت که آقای حاج آقا نور الله در قم فوت شدند با فرضی که مرحوم حاج شیخ از ایشان مراقبت کرده بودند، پزشک فرستاده بودند، به عیادتشان رفته بودند ولی ظاهراً ایشان را مسموم کردند و به شهادت رساندند».

لذا ملاحظه می کنید که در یک چنان فضایی، آقای حاج آقا نور الله جان مبارک خودش را بر سر مبارزه با طواغیت و اجانب گذاشت و در حقیقت در آن فضای سنگین خفقان و قدرت و حيله و سلطه و استبداد، به ایشان مهلت ندادند ادامه بدهد و در حقیقت به قول شما پرونده این نهضت بسته شد، یعنی پرونده را بستند و اجازه ندادند که دنبال بشود. ریشه کار که رهبری نهضت بود زده شد، یا فرض کنید اقدامات کمتر از این

را هم تحمّل نمی کردند. مثلاً برخورداری که با مرحوم آقای حاج شیخ محمد تقی بافقی در زمان رضا خان شد، با فرضی که می دانستند مرحوم بافقی از خواصّ و از اطرافیان آقای حاج شیخ است و رضا خان هم به خاطر عظمت و فراست مرحوم حاج شیخ از ایشان حساب می برد، ولی در عین حال چه ظلم های بزرگی به آن مرد بزرگوار کردند و لذا در چنان فضایی مرحوم حاج شیخ، تشخیص درستی دادند که باید با روش خاصّی با حکومت طرف شوند، چون اگر ایشان می خواستند به شیوه دیگری عمل کنند، با فضایی که در جامعه بود و جوّ رعب و وحشتی که حاکم بود و ضعفی که در روحانیت پدید آمده بود طبعاً رضا خان ریشه حوزه را می کند و دیگر به طور کلی دین و جهت گیری های دینی را سرکوب می کردند. شاید مرحوم مؤسّس با آن حقیقت روحی و باطنی خودشان یا دست کم با آن فراست و ذکاوت عجیبی که داشتند، فهمیدند که باید تمام همّ و سعی خودشان را مصروف کنند که حوزه حفظ شود تا از درون این حوزه، مدّتی بعد شخصیتی با مقام جمع الجمعی ظهور کند و در واقع این شجره طیّبه، مدّتی بعد، میوه و ثمره بزرگی بدهد به نام امام خمینی که ایشان با یارانش بتوانند نهضتی ایجاد کنند که دیگر نه تنها شکسته نشود بلکه به یک حکومت و نظام دینی تبدیل شود.

به بیان دیگر اگر بخواهم آن تحلیل شما و آن دو نکته مهمّی که شما در سؤالتان اشاره کردید را باز کنم و به شکل ریشه ای روشن کنم باید این طور عرض کنم که: نهضت حضرت امام اگرچه در سلسله نهضت های قبلی علماء بود و در راستا و در دنباله همان نهضت ها بود، لکن حضرت امام در این نهضت دو کار اساسی را انجام دادند و همین دو کار و جمع این دو کار باعث شد که نهضت ایشان، پایدار شد و تبدیل به یک نظام و حکومت گردید. و این دو کار، هر دو از مسئولیت های انبیاء بود و اینکه گفته می شد رهبری امام یک رهبری پیامبرگونه است، روی همین جهت بود.

اولین کار حضرت امام این بود که ایشان با توحید و جهت گیری توحیدی شروع

کرد. اساساً همیشه ورد زبان مبارک ایشان این بود که «قُلْ إِنَّمَا أَعْظَمَكُمْ بِوَجْهِهِ أَنْ تَقُولُوا لِلَّهِ مُثْنًى وَفِرَادَى». در قدیمی ترین نوشته ای که راجع به قیام علیه ظلم و حکومت ظلم و استبداد از ایشان یافت شده که ظاهراً در دفتر کتابخانه وزیر یزد نوشته اند و در جلد اول صحیفه نور هم آمده و مربوط به سال ۱۳۲۳ شمسی یعنی حدود ۱۸ سال قبل از علنی شدن نهضت ایشان در خرداد ۴۱ است و در آنجا صریحاً ملت و علماء به قیام دعوت شده اند، در رأس آن متن تاریخی و شجاعانه و عالمانه و غیرتمندانه، همین آیه مبارکه را مرقوم کرده اند، در درس های خودشان هم، مرتباً به مناسبت ها این بیان را می فرمودند و در بعد از انقلاب هم، مکرراً در سخنرانی ها به این معنا اشاره و تأکید می فرمودند. غرض اینکه امام با یک جهت گیری به تمام معنا توحیدی شروع کردند و ادامه دادند و حقاً مقام توحید ایشان بویژه توحید افعالی ایشان خیلی قوی و مستحکم بود و لذا عامه و خاصه را هم مرتباً به این جهت توحید و خلوص و اخلاص دعوت می کردند و همه چیز را، هم مبدأش را و هم منتها و مقصدش را خدا می دانستند و لذا می فرمود نهضت را خدا پیروز کرد، حکومت را خدا برپا کرد، خرمشهر را خدا آزاد کرد و الی آخر. روی این جهت امام، مردم را به این سمت توحیدی دعوت می کردند و همین باعث شد که آن روحیه خلوص و خداخواهی مردم تقویت شد. این اولین کار امام بود که اولین کار انبیاء هم همین بوده که دعوت به خدا و توحید کرده اند و در قرآن کریم هم اساس این حرکت های نبوی بر همین مدار توحید و بر محور پرهیز از شرک است. «قولوا لا اله الا الله تفلحوا».

امّا کار دوم امام در نهضت، کار دوم انبیاء بود یعنی «لیثروا لهم دفائن العقول»، امام سطح عقلانیت و تفکر عقلی مردم و جامعه را بالا برد همان طور که انبیاء الهی این کار را کردند که دینه های عقول مردم را استخراج کردند و استحصال کردند. و شما ملاحظه کردید که در طول این مدت ۱۵ ساله نهضت امام، و بعد هم در جریان انقلاب و جنگ،

مردم به طور واقعی از یک روحیه ایمانی و از یک فهم و شعور بالا برخوردار شدند و لذا بود که امام فرمودند: «میزان، رأی ملت است» چون بلافاصله فرمودند: «و ملت آگاه است». اینکه شما می بینید امروز در جامعه ما بعضی اوقات افراط و تفریطهایی صورت می گیرد، برای همین است که گاهی روحیه دینی و روحیه عقلانیت عمومی در جامعه خدشه دار می شود و نتیجه طبیعی این مسأله هم یا افراط است یا تفریط چون «الجاهل إِمَّا مفرط او مفرط».

لذا حضرت امام چون این دو کار مهم را در نهضت انجام دادند، البته آن عنایات الهی هم که قبلاً عرض کردم به نحو خرق عادت بود، نهضت ایشان تبدیل شد به حکومت و نظام دینی. اینکه از قول امام نقل کردم که ایشان می فرمودند «نهضت علماء و از جمله نهضت آقای حاج آقا نور الله را شکستند با قدرت و حيله و به خاطر اینکه مردم تحت سلطه بودند» به خوبی به ما نشان می دهد که چرا نهضت امام را نتوانستند بشکنند و امام با آن فراست و ذکاوت و کیاست، چه درس بزرگی از قیام ها و نهضت های قبلی که آنها را ناکام کرده بودند، گرفتند و آن اینکه اول باید مردم را هوشیار کرد که حيله در آنها اثر نکند و الا نهضت را می شکنند و ثانياً باید مردم را هم روحیه ایمانی آنها را و هم روحیه عقلانی و عقلانیت آنها را افزایش داد تا تحت سلطه قرار نگیرند و الا اگر عموم مردم تحت سلطه باشند، نهضت را می شکنند. بنابراین آنچه شما اشاره کردید که مدیریت سیاسی مردم کار سختی است و آقای آقا نجفی و آقای حاج آقا نور الله بخوبی این کار کردند و مردم را در صحنه نگاه داشتند ولی چرا نهضت آنها به حکومت و نظام منجر نشد لکن نهضت امام به یک نظام فراگیر منجر شد، به نظر من ریشه اش به طور تحلیلی در این است که عرض شد.

سؤال: مرحوم حاج آقا نور الله دغدغه حکومت هم داشتند؟

آیت الله العظمی مظاهری: به آن شکل فراگیر را من نمی دانم، آقای دکتر نجفی بهتر

از من در این باره وارد هستند، امّا من دغدغه حکومت به آن معنا که امام داشتند که باید نظام اسلامی جایگزین نظام شاهنشاهی شود و شاه نباید باشد و در رأس حکومت باید ولیّ فقیه باشد و همهٔ مناصب مربوط به مجتهدین از افتاء و ولایت و قضاء در اختیار آنها باشد و خلاصه یک نظام اسلامی به معنای فراگیر این را در هیچ کسی سراغ ندارم یعنی همان فقهای عظامی هم که ولایت فقیه را می گفتند دغدغه این که حالا به آن معنای خاصّ و فراگیر، بوجود بیاید و در سراسر مملکت گسترش یابد، تشکیل نظام و حکومت جامه عمل بپوشد من الان سراغ ندارم غیر از حضرت امام قدّس سرّه و این یکی از امتیازهای بزرگ حضرت امام است که شاه باید برود و حکومت اسلامی به جای او بنشیند، این ظاهراً مختصّ به ایشان است و امّا آقای حاج آقا نور الله هم یک این جور چیزی در ذهن مبارکشان بوده یا نه، این را من به این شکل نمی دانم.

سؤال: با توجه به این که شما خودتان فرمودید که ۴۰ سال خدمت حضرت امام بوده اید و در حوزه بزرگانی را درک کرده اید نظر حضرت امام و سایر بزرگان حوزه مثلاً مرحوم حضرت آیه الله بروجردی، آیت الله گلپایگانی و دیگر بزرگان نسبت به قیام حاج آقا نور الله و شخصیت ایشان چه بوده؟

آیت الله العظمی مظاهری: همه اینها تا جایی که من می دانم نظر مثبتی به این بزرگوار داشتند. مرحوم حاج آقا نور الله چون مقام علمی والایی داشته اند که تحت الشعاع مقام سیاسی ایشان واقع شده و از شاگردان مرحوم آقای آخوند بوده اند و مورد احترام ایشان و سایر علماء دیگر بلاد بودند، لذا در نهایت درجهٔ اعتبار بودند و همهٔ اعظام از ایشان به نیکی یاد می کردند، بویژه بزرگانی که در زمان نهضت ایشان و آمدن ایشان به قم، شاهد آن جریانات بودند، نظیر حضرت امام و هم دوره های ایشان، مثل مرحوم آیه الله العظمی گلپایگانی یا آیه الله العظمی اراکی قدّس سرّه هم، مرتباً ذکر خیر داشتند.

بارها حضرت امام یک علاقه خاصی به آقای حاج آقا نور الله ابراز می کردند و اصلاً

ایشان علاقه به دو نفر عالم اصفهانی پیدا کرده بودند که هر دو از همین خاندان نجفی مسجد شاهی هستند. یکی از نظر علمی به آقای آقا شیخ محمد رضا مسجد شاهی که حتی من یادم نمی رود مکرراً در درس اسم ایشان را می آوردند و اسم کتاب ایشان را یعنی «وقایه الأذهان». یکی هم به آقای حاج آقا نور الله نجفی از نظر سیاست و تدبیر و ایستادن در مقابل استعمار، بارها تعریف و تمجید می کردند، سببش هم این بود که علاوه بر این که ایشان همیشه اهل مبارزه و اهل سیاست بودند آن چند مدتی هم که حاج آقا نور الله قم بودند حضرت امام از نزدیک شاهد آن ماجراها بودند و علی کل حال ایشان در درس و در جلسات خصوصی از آقای حاج آقا نور الله تجلیل حسابی می کردند.

سؤال: به نظر شما تاریخ، مردان بزرگی مثل حضرت امام یا حاج آقا نور الله را پرورش می دهد یا مردان بزرگ تاریخ را می سازند؟

آیت الله العظمی مظاهری: بعضی ها مدعی هستند تاریخ مردان بزرگ می سازد، بعضی ها هم می گویند که خود آنها تاریخ سازند اما من عقیده دارم یک رابطه متقابل هست، اگر تاریخ نباشد آنها نیستند، اگر آنها نباشند تاریخ نیست و این یک دوری است امّا نه دور باطل، البته من خیلی در تاریخ وارد نیستم اما تصوّر می کنم، شاید شما هم قبول بکنید که هم تاریخ مردان بزرگ می سازد، هم مردان بزرگ تاریخ را می سازند و این از جهات مختلف هست. خود اینکه تاریخ و سیر تاریخی یک آئینه عبرت است برای بزرگان که مثال روشن و بارز آن را در مورد حضرت امام، توضیح دادم خود همین، شخصیت ساز و فکرساز است. حضرت امام درس های بزرگی از تاریخ فرا گرفتند و سعی ایشان این بود که از آنها در قیام و نهضت خود استفاده کنند و ضعف های قبلی تکرار نشود و خوبی ها و مثبتات به وجه بهتری اجراء بشود. پس تاریخ هم شخصیت ساز هست ولی البته این شخصیت های بزرگ هستند که تاریخ را شکل

و رنگ می دهند و اگر آنها نباشند و کار و فکر و هنر آنها نباشد تاریخ هم منقرض می شود. لذا یک نحو ارتباط دوجانبه برقرار است و یک نحو غیرباطل هست که در نتیجه هم تاریخ، انسان ساز و شخصیت ساز می شود و هم انسان ها و شخصیت ها تاریخ ساز می شوند.

سؤال: برای بهتر برگزار شدن همایش تبیین آراء و بزرگداشت هشتادمین سالگرد نهضت حاج آقا نور الله اصفهانی اگر رهنمودی و فرمایشی دارید بفرمایید خیلی ممنون می شویم.

آیت الله العظمی مظاهری: من این را قبلاً به آقای دکتر نجفی گفته ام که اگر بناست این همایش برپا شود باید در سطح مناسبی باشد. سمینار علامه مجلسی به اندازه ای مرا رنج داد و رنج می دهد که هر وقت یادم بیاید خیلی ناراحت می شوم. بنا بود یک سمینار فوق العاده مهمی برای علامه مجلسی گذاشته بشود، نظیر سمیناری که برای مرحوم شیخ مفید و شیخ انصاری در قم گذاشته شد ولی ناگهان دیدیم که حق مرحوم علامه مجلسی اداء نشد. اولاً بدانید که این همایش از جهات مختلف، مؤونه می خواهد ثانیاً یک افراد عالم و آگاه می خواهد که در صحنه باشند هم از روحانیت هم از دانشگاه و به راستی وقت روی آن بگذارند و از شما بزرگواران می خواهم که با افراد دارای تجربه در این نوع کارها هرچه بیشتر مشورت بکنید و آن کسانی که سمینارها را در قم برگزار کردند و مورد تحسین هم واقع شدند، اینها یا بیایند در صحنه و اگر نمی آیند آنچه دارند بدهند به شما یعنی تجربه هایشان را بدهند به شما و از تجربه های آنها خیلی استفاده بکنید.

و من چون خیلی این دو بزرگوار را بامعنویت می دانم یعنی آقای آقا نجفی و آقای حاج آقا نور الله را ان شاء الله ما از معنویت آنها هم استفاده بکنیم و یک سمیناری که در فراخور حال و شأن این دو بزرگوار باشد به همت آقای دکتر نجفی و همکارانشان جامه عمل بپوشد و چنانکه آقای دکتر نجفی، در کتاب های خوبی که تألیف کرده اند،

توضیح‌ها و تحلیل‌های مفید دربارهٔ این دو بزرگوار و اندیشه‌ها و افکار و اقدامات و فعالیت‌های آنها داده‌اند و انصافاً کتابهای مفید و روشنگری است، به همان خوبی و روشنی هم، یک همایش علمی مفید برای تبیین هرچه بهتر آراء و اقدامات علمی و سیاسی این آقایان عظیم‌القدر بر پا کنند و در واقع هشتمین سالگرد نهضت و شهادت آقای حاج آقا نورالله را گرامی بدارند و نسل جوان ما را با این مسائل مهم تاریخی آشنا کنند و تصویر درستی از تاریخ معاصر این مملکت که مرهون خدمات علماء و قیام‌حوزه‌های علمی است به جوانان عزیز این کشور ارائه کنند.

نکته مهمی که اشاره می‌کنم این است که باید بدانیم که اگر واقعیات تاریخی به درستی منعکس نشود دو عیب عمده پیدا خواهد شد کما اینکه، آلان پیدا شده است:

اول اینکه: عده‌ای قلم به مزد یا دروغگو و مغرض یا جاهل با انگیزه‌های مختلف، تاریخ را تحریف خواهند کرد و بعد از مدتی به کلی حقائق تاریخی، تبدیل و تحریف خواهد شد و به دنبال آن یک سلسله مشهورات بی‌اصل و سند و ساختگی در ذهن و مغز نسل جوان فرو خواهند ریخت که تا مدت‌ها اثرات منفی خواهد داشت و دوم اینکه: نسل جوان این کشور و نخبگان این مملکت را نسبت به اسوه‌های تاریخی و مجسمه‌های فضیلت و تقوی و درستکاری بدبین خواهند کرد.

و این دو اشکال، اشکالات مهمی است که می‌خواهند ایجاد کنند برای اینکه نسل جوان را به نفع خودشان و اهداف خودشان مصادره کنند. چون اگر حقائق تاریخی تبیین شود و اگر نگاه نسل جوان به شخصیت‌های والای تاریخی این مملکت، نگاه درستی باشد، آن افکار غلط و استعماری در ذهن و ضمیر نسل جوان اثر نخواهد کرد.

وقتی پشتوانه تاریخی این مملکت را در پشت دیوار تحریف، مخفی کنند و ذهن و دل جوان‌های ما را از اسوه‌های فضیلت و شخصیت‌های تأثیرگذار خالی کنند، این جوان باید به چه چیزی تکیه کند؟ به چه چیزی افتخار کند؟ به چه چیزی نگاه کند و اقتداء

کند؟ و الا-ن متأسفانه یک چنین جهت گیری خطرناکی وجود دارد و در یک چنین فضایی اهمّیت کار درست تاریخی و اهمّیت اینگونه همایش ها و ضرورت اینگونه اقدامات، به خوبی معلوم می شود.

علی ایّ حال امیدواریم شما عزیزان در این مسیر بسیار خطیر و بااهمّیت و با ضرورت مورد عنایت خداوند تعالی باشید و حضرت بقّیه اللّٰه «عجل اللّٰه تعالی فرجه الشریف» از شما دستگیری کنند و به شما دعا کنند. ان شاء اللّٰه.

مصاحبه کنندگان:

آقایان دکتر موسی نجفی-دکتر موسی فقیه حقّانی-دکتر امیر حسین بانکی.

ص: ۵۴

علامه آیه الله شیخ عباسعلی ادیب (۱۳۷۱ ه. ش)

تحقیق و تصحیح: مجید هادیزاده

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه [محقق]

رساله حاضر- که از سوی مؤلف، «قبله البلدان» خوانده شده-، یکی از آثار عالم جامع، مرحوم آیه الله حاج شیخ عباسعلی ادیب حبیب آبادی است؛ و نشانگر دلبستگی های علمی آن دانشی مرد سترگ به یکی از شاخه های علوم اسلامی، که -دریغ!- هم اکنون رو به افسردگی نهاده است.

مصنف فقید این رساله، در روز ۱۳ جمادی الأولای سال ۱۳۱۵ ه. ق. از پدری محمّد جعفر نام، در روستای حبیب آباد منطقه برخوار اصفهان متولد شد. در ایام کودکی ادبیات فارسی و عربی را در همان روستا از محضر مرحوم علامه شیخ محمّد علی معلم حبیب آبادی- که هشت سالی از او بزرگتر بود- آموخت، و زان پس به مدرسه الماسیه اصفهان کوچید، و در این شهر در محضر شماری از بزرگان به دانش اندوزی پرداخت؛ تا سرانجام خود در شمار دیده وران نام آور قرار گرفت.

اگرچه مصنف فقید رساله حاضر از سوی اساتید خود به دریافت چندین اجازه اجتهاد و روایت نائل شد، و خود نیز تا پایان عمر تدریس دروس اجتهادی فقه و اصول آن را رها نکرد؛ اما گذشته از آن، از تخصصی بسزا در شماری از دیگر علوم اسلامی نیز بهره مند بود. ازین رو تدریس سطوح عالی و اجتهادی تفسیر قرآن کریم، «الحکمه المتعالیه» صدر المتألهین و نیز شماری از متون ادبی-همچون «الشرح المطول علی تلخیص المفتاح»، در شمار دروسی بود که او سالیان دراز در منابر عمومی و یا منزل به تدریس آن اشتغال داشت. مجالس تدریس علوم هیوی و ریاضی ایشان نیز، سالها در اصفهان برپا بود و شماری از فضلاء این شهر از آن استفاده می بردند.

مرحوم علامه ادیب از ذوق ادبی وافری نیز بهره مند بود، و سروده هائی را به دو زبان فارسی و عربی از خود بجای گذارد. او در این اشعار تا سالیانی خود را «نادم» می خوانده، و پس از آنکه عنوان «ادیب» را برای نام خانوادگی خود برگزید، تخلّص شعریش را نیز به همین نام تغییر داد.

«احسن التقاویم»، «تطبیقیه»، «قطبیه» و «قبله البلدان»، بخشی از آثار برجای مانده ایشان است، که نشان از دلبستگی های هیوی آن فقیه جامع الاطراف دارد.

مرحوم آیت الله ادیب سرانجام پس از نزدیک به یک قرن تلاش علمی، در سال ۱۳۷۱ ه. ش. وفات یافت، و در مسجد صاحب بن عباد نزدیک به مزار شکوهمند حضرت صاحب، آرام گرفت.

***

رساله حاضر از دو بخش عمده تشکیل شده است:

نخست توضیحاتی اجمالی پیرامون شماری از مباحث مقدماتی علم هیئت- که از مقدمات لازم برای تحصیل سمت قبله هر نقطه به شمار می آید-؛

ص: ۵۶

و دو دیگر نمودن قبله بسیاری از نقاط جغرافیائی بسیط ارض - و بصورت عمده مناطق داخل ایران - در جدول هائی که بدین منظور خود رسم کرده بود.

این رساله را مرحوم مؤلف با مداد بر روی کاغذهای مسطر نگاهشته، و زان پس نیز - گویا در بازنگری های مکرر - به حکم و اصلاح آن پرداخته است. این اصلاحات بوسیله مدادی سخت کم رنگ اعمال شده، که گذشته از مرور زمان، نامناسب بودن تصویر آن نیز به دشوارخوانی آن افزوده است. با اینهمه امیاء، سعی محقق بر آن بود که تا آنجا که در توان داشت از نمودن عبارات اصلی و نیز الحاقی رساله کوتاهی نکند.

توضیحات متن شناسانه مصحح - که بهره عمده پانوشتهای رساله را به خود اختصاص داده - نیز، در همین راستا پدید آمده است. با اینهمه امیاء، از آنجا که از سوئی دستنوشته حاضر در دو موضع افتادگی دارد - این موارد را در همان پانوشتهها نموده ام -، و از سوئی دیگر در جریان تحقیق حاضر - علیرغم فحص بسیار - نسخه دیگری از این رساله فرادست محقق نیامد؛ می باید همچنان چشم به لطف حضرت ایزد منان داشت تا دستنوشته پیراسته تر و کاملتر از نگاهشته حاضر بدست آید، تا بتوان کاستی های متن حاضر را براساس آن استدراک نمود.

لَعَلَّ اللّٰهَ يُحَدِّثُ بَعْدَ ذٰلِكَ اَمْرًا.

و الحمد لله رب العالمين

مجید هادیزاده

۱۳۸۴/۷/۲۲

ص: ۵۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي جعل الكعبة قبله لأهل الإسلام، وخطب نبينا بخطاب قول وجَهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ؛ وَاكْرَمْنَا بِقَوْلِهِ: وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ (١) بِالتَّحِيَّةِ وَالْإِكْرَامِ (٢)، لئلا يكون علينا حَجَّه للطوائف اللئام. و الصلوه و السلام كَرَّ اللَّيَالِي وَ الْأَيَّامِ عَلَى نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الْكَرَامِ، وَ اللَّعْنِ الْمَسْتَدَامِ عَلَى أَعْدَائِهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامِ.

و بعد؛ چون وقت و قبله از مقدمات و شرائط نماز و بعضی احکام دیگر (٣)؛ و شناختن این دو امر بر هر مسلمانی واجب و لازم است و تعیین سمت قبله و اول وقت ظهر از مسائل مهمه دقیق (٤) بشمار می رود، لذا برای خدمت به عالم دیانت، مقداری از وقت خود را صرف این دو امر شریف نمودم؛ و این مختصر را برای شرح آنها تألیف و در دسترس عموم برادران دینی نهادم. امید است اگر خطائی در آن دیده شود خرده نگیرند.

و نام آن را قبله البلدان گذاردم.

و این کتاب مشتمل است بر یک مقدمه و (٥) دو مطلب. (مقدمه در صفحه مقابل ٦.

ص: ٥٩

١- ((١)) کریمه ١٤٤ سوره بقره.

٢- ((٢)) دستنوشته: الأکرام.

٣- ((٣)) «و بعضی احکام دیگر»، بر افزوده مؤلف است که در بازنگری، با قلمی کم رنگ افزوده شده است.

٤- ((٤)) چنین است در دستنوشته.

٥- ((٥)) در تحریر نخست، چنین می خوانیم: «...مشتمل است بر دو مطلب». اما مؤلف فقید، در بازنگری متن لفظ «بر» را حذف، و بر فراز آن، عبارت «بر یک مقدمه و» را، افزوده است.

۱- در تعیین وقت ظهر؛

۲- در تعیین قبله.

[مقدمه]

... (۱) آن را معدّل گوئیم، و دوائر صغاری که به موازات آن فرض شود، آنرا (۲) مدارات فلکی گوئیم؛ مانند مدار رأس السرطان و مدار رأس الجدی و سائر کواکب. و اجزاء بروج و قوس از هر مداری را که فوق افق باشد رأس النهار، و قوس دیگر آن را که تحت الأرض باشد قوس [اللیل گوئیم] (۳).

ص: ۶۰

۱- (۱) همانگونه که در زیرنویس پیشین نمودم، کلمه مقدمه برافزوده ما است. این سه نقطه نیز، نشانگر نقصان متن در ابتدای آن است.

۲- (۲) چنین است در دستنوشته. ظاهراً «آن» در این موضع زائد می نماید.

۳- (۳) در تصویر دستنوشته، تنها حروف «الل» بر جای مانده، و ادامه این لفظ در کناره سمت چپ صفحه محو شده است. به هر روی، عبارت را با توجه به معنی و نیز الفاظی که مؤلف خود در همین سطور به کار برده است، تکمیل کرده ام.

در هر شهر یا نقطه [ای] (۱) از زمین، هرگاه بر بالای بلندی ایستاده در اطراف خود نظر کنیم- یعنی رو، به آفتاب باشد (۲)-
دائره [ای] (۳) می بینیم که گویا زمین را از آسمان جدا نموده است، این دایره را افق گوئیم، که یک قطب آن فوق الرأس و دیگری تحت القدم است. و افق نقاطی که بر خط استواء واقع است، خط استواء و مدارات را دو نصف حقیقی می نماید؛ و قوس
اللیل و قوس النهار آنها برابر است، و از این رو در خط استواء روز و شب در تمام سال تفاوت نمی کند.

و قطب شمال و جنوب هم مماس با افق است.

ولی نقاطی که در شمال خط استواء واقع است قطب شمال از افق ارتفاع دارد و آن ارتفاع، بقدر عرض آن شهر است؛ بلکه
عرض شهر را از روی ارتفاع ستاره قطبی جدی و استرلاب یا تئودلیف تعیین می نمایند. و به همین مقدار قطب جنوب
فرورفتگی دارد، و قوس النهار کواکب شمالی در این گونه آفاق، زیادتر از قوس اللیل؛ و بالعکس قوس النهار نقاط جنوبی در
آن کمتر از قوس اللیل می باشد. ولی قوس النهار و قوس اللیل... استواء (۴) برابر است؛ و از این جهت در تابستان- که آفتاب در
شمال است- در این نقاط روز بلندتر از شب و در زمستان- که آفتاب در جنوب است- روز کوتاه تر از شب، و اول حمل و اول
میزان- که آفتاب بر معادل و برابر خط استواء است- شب و روز

ص: ۶۱

۱- (۱) دستنوشته: نقطه.

۲- (۲) چنین است در دستنوشته. گویا مراد مؤلف آنست که: «رو، به سوی آفتاب باشد».

۳- (۳) دستنوشته: دایره.

۴- (۴) دستنوشته: «خط استواء». مؤلف زان پس بر کلمه «خط»، خطی افقی کشیده و بر فراز آن، کلمه ای دیگر که به هیچ
روی قابل خواندن نیست، افزوده است. سه نقطه ای که پیش از کلمه «استواء» نهاده ام، به همان کلمه ناخوانا اشاره دارد.

مساوی است.

و بعضی از مدارات که نزدیک به قطب شمال است همیشه ظاهر و کواکب آن هیچ غروب نمی کنند و فقط دیده می شود که به دور قطب می گردد.

و هرچه از خطّ استواء دورتر شویم، این تغییرات زیادتر می شود تا آنکه به قطب شمال برسیم، ستاره قطبی جدی فوق الرأس واقع، و مدارات رحوی به دور ما می گردد؛ و در تابستان آفتاب را می بینیم که قدری از افق برآمده رحوی به دور ما می گردد؛ و زمستان زیر افق است، و از این رو شش ماه روز و شش ماه شب است.

و در شهرها و نقاطی که در جنوب خطّ استواء واقع است، تمام این کیفیات بعکس می باشد.

تفاوت قوس النهار و قوس اللیل

دائرة افق از نقاطی که شمالی است، با دائرة افق از خطّ استواء، بر خطّ استواء تقاطع می کند که نصف افق استواء- که در شمال است- فوق دائرة افق آن مکان، و نصف دیگر افق استواء تحت افق آن مکان می افتد. و هر مداری از مدارات هم با این دو دائرة افق، هم در مشرق و هم در مغرب تقاطع می کند. و از تقاطع آن مدار با دو افق، مثلث قائم الزاویه [ای] (۱) تشکیل می شود، که زاویه قائمه آن، نقطه تقاطع آن مدار با افق استواء؛ و وتر آن، قوسی از افق آن مکان است که از خطّ استواء تا موقع تقاطع آن با آن، مدار شد. و قطعه [ای] (۲) از آن مدار را که بین افق استواء و افق آن مکان با آن را که در طرف شمال است از مشرق و مغرب تعدیل النهار؛ و آن را که در طرف جنوب است تعدیل اللیل گوئیم. پس اگر آن مدار شمالی است، زیادتی قوس النهار آن بر قوس اللیل آن بقدر دو

ص: ۶۲

۱- (۱) دستنوشته: قائم الزاویه.

۲- (۲) دستنوشته: قطعه.

تعدیل-یعنی شرقی و غربی-می باشد؛ و اگر جنوبی است نقصان قوس النهار آن از قوس اللیل آن بقدر این دو تعدیل است.

نصف النهار

برای هر شهر یا نقطه [ای] (۱) از زمین، یک نصف النهار است؛ و آن دایره [ای] (۲) است که از دو قطب شمال و جنوب و فوق الرأس آن مکان، بگذرد. و این دایره، قوس النهار و قوس اللیل آن مکان را بر دو نصف تقسیم می کند. و زمانی که آفتاب فوق آن مکان به این دایره رسد، ظهر؛ و زمانی که از تحت آن مکان باین دایره رسد، نصف شب آن مکان است؛ و کیفیت آن بعد از این مشروحا معلوم خواهد شد.

طول

برای تعیین طول هر شهری، اولاً یک نصف النهار را اختیاراً مبدأ قرار می دهند، و نصف النهار مکانهای دیگر را با آن مقایسه می کنند.

در زمان سابق، مبدأ (۳) را جزیره خالدات (قناری) (۴) قرار داده بودند، که آخر خشکی بوده؛ ولی اخیراً چون (۵) آن را آب گرفته، فعلاً مبدأ طول را نصف النهار گرینویچ -: رصدخانه انگلیس- قرار داده و دوری شهرها و نقاط را از آن از طرف مشرق تا صد

ص: ۶۳

۱- (۱) دستنوشته: نقطه.

۲- (۲) دستنوشته: دایره.

۳- (۳) مؤلف، بر فراز این کلمه-یعنی در میانه دو کلمه «مبدأ» و «را»-چنین افزوده است: «طول جزیره...». این سومین لفظ، قابل بازخوانی نیست و چیزی است شبیه به: «فرواند» (۴). اگرچه افزودن لفظ «طول» در این میان، سخت سزاوار است، اما از آنجا که بقیه عبارت نامناسب و ناخوانا است، از افزودن آن به متن دست کشیدم.

۴- (۴) این کلمه، در دستنوشته نیز در میان دو کمانک قرار دارد.

۵- (۵) چنین است در دستنوشته. ظاهراً: چون اخیراً.

و هشتاد درجه، طول شرقی، و از طرف مغرب طول غربی خوانند.

و طریقه تعیین طول هر شهر چنین است، که چون به نظر ظاهری آفتاب در بیست و چهار ساعت نجومی یک دوره فلک را طی می کند، پس هر پانزده درجه آن را تقریباً یک ساعت نجومی، و یا یک درجه آن را چهار دقیقه نجومی تقریباً طی می کند (۱)؛ لذا تفاوت ظهر آن شهر را با ظهر گرینویچ به حسب ساعت و دقیقه پیدا می کنند؛ پس ساعات آنرا ضرب در شصت می کنند تا دقائق آن معلوم شود و با دقائق جمع می کنند، پس عدد دقائق را بر چهار تقسیم می کنند؛ حاصل آن، درجات طول آن شهر می باشد تقریباً. پس اگر ظهر آن شهر، پیش از ظهر گرینویچ باشد، طول آن شهر شرقی؛ و اگر بعد از ظهر آن باشد طول آن شهر غربی است.

فرق ظهر حقیقی و نجومی نوشته شود (۲).

در بیان حرکت انتقالی زمین

زمین در یک سال شمسی - یعنی: سیصد و شصت و پنج روز و ربعی تقریباً - یک مرتبه به دور خورشید می گردد.

و ما این حرکت را بجهت تقریب به اذهان بنظر ظاهری برای شمس فرض می کنیم

ص: ۶۴

۱- (۱) «پس هر پانزده... می کند». این عبارت در دستنوشته، پس از آخرین سطر صفحه، به گونه نیمه مورب نوشته شده است. سیاق معنی و نیز آغاز این عبارت در میان دو کلمه «می کند» و «لذا»، باعث شد تا این عبارت را در این موضع قرار دهم.

۲- (۲) این عبارت، در دستنوشته به همین صورت پس از خط تیره ای بلندتر از آنچه معمول است، در ادامه سطر پیشین آمده است. گویا مرحوم مؤلف در نظر داشته است، که این مبحث را نیز به تفصیل به مباحث رساله حاضر بیفزاید، اما به هر علت به انجام آنچه در نظر داشته موقت نشده است. اجمالی از این مبحث در عنوان «توضیح»، مندرج در ذیل «طریق سوم» از راههای شناخت ظهر، پس از این خواهد آمد.

و گوئیم: شمس در دائره عظیمه [ای] (۱) سیر می کند که آن را دائره فلک البروج گویند، زیرا که صور بروج- که فرض نموده اند- بر این دائره اند (۲). و بروج دوازده اند:

۱: حمل؛

۲: ثور؛

۳: جوزا؛

۴: سرطان؛

۵: اسد؛

۶: سنبله؛

۷: میزان؛

۸: عقرب؛

۹: قوس؛

۱۰: جدی؛

۱۱: دلو؛

۱۲: حوت.

و هر [یک] بر حسب سی درجه (۳)- که شرح آنها بیاید- و این دائره بر دو نقطه- که اول حمل و اول میزان باشد- با دائره معدّل- که برابر با خطّ استواء است- تقاطع

ص: ۶۵

۱- (۱) دستنوشته: عظیمه.

۲- (۲) در متن رساله، عبارت نخست چنین بوده است: «زیرا که بروج بر این دائره اند». مؤلف زان پس، کلمه «صور» و نیز عبارت «که فرض نموده اند» را، بر فراز سطر در لابلای کلمات آن عبارت نخست، با مدادی بسیار کم رنگ افزوده است. در پایان همین سطر، لفظ دیگری نیز با همان هیئت کم رنگ بر فراز آخرین بخش کلمه «دائره اند» نگاشته شده، که متأسفانه به هیچ وجه قابل خواندن نیست.

۳- (۳) عبارت «و هر بر حسب سی درجه»، در همین موضع در بالای سطر، نوشته شده است. از آنجا که کلمه نخست این عبارت الحاقی، بوضوح «هر» است و به هیچ وجه «همه» نیست، به ناگزیر کلمه «یک» را به متن افزوده ام.

می کند. و نصف آن- که از اوّل حمل تا اوّل میزان باشد- در شمال دائرة معدّل و نصف دیگر آن- که اوّل میزان تا اوّل حمل باشد- در جنوب دائرة معدّل می افتد.

و نهایت دوری این دائرة از دائرة معدّل در شمال، اوّل سرطان است، و آن را میل کلی شمالی گویند (۱)؛ و در جنوب اوّل جدی است و آن را میل کلی جنوبی گویند. و آن بیست و سه درجه و بیست و هفت دقیقه است تقریباً (۲). و در اجزاء دیگر، دوری آن را از معدّل، میل جزئی گویند.

و شمس تقریباً روزی یک درجه از این دائرة، و در سی روز تقریباً برجی را طی می کند؛ و در اوّل حمل و اوّل میزان- که نقطه تقاطع است- سیر شبانه روزی شمس بر معدّل و برابر خطّ استواء، و شب و روز در اغلب آفاق مساوی است.

و چون از اوّل حمل بگذرد، تا اوّل سرطان (۳) در آفاق مایله شمالی به نسبت روزها بلند و شبها کوتاه می شود (۴)؛ زیرا که سیر شبانه روزی شمس بر مدارات شمالی است و قوس النهار آنها زیاده از قوس اللیل آنها است؛ و از اوّل میزان تا اوّل حمل، روزها کوتاه و شبها بلند می شود، زیرا که سیر شمس بر مدارات جنوبی و قوس النهار آنها کمتر از قوس اللیل آنها می باشد؛ و در آفاق مایله جنوبی به عکس است، یعنی در زمانی

ص: ۶۶

۱- (۱) جمله «است و آن را میل کلی شمالی گویند»، با قلمی مدادگونه و بسیار کم رنگ، در بالای سطر در همین موضع نگاشته شده است.

۲- (۲) این کلمه نیز، با همان هیئت پیشین بر فراز سطر آمده است.

۳- (۳) عبارت «تا اوّل سرطان»، با حذف کلمه «روز» از متن، به جای آن در فاصله دو سطر، افزوده شده است.

۴- (۴) در اینجا، بر فراز عبارت، جمله ای افزوده شده که به شدت کم رنگ است و دشوارخوان. چیزی است شبیه به: «و از اوّل سرطان تا اوّل میزان، شبها بلند و روزها کوتاه می شود». به هر حال هرچند این عبارت صحیح است و مکمل معنای متن، اما از آنجا که نسبت به قرائت خود و بویژه در سه کلمه اخیر، بی گمان نیستم، آن را در متن رساله جای ندادم.

که آفتاب میل شمالی دارد روزها کوتاه تر از شبها، و در زمانی که میل جنوبی دارد روزها بلندتر از شبها است.

توضیح: به عقیده اروپائیان، میل کلی هر سالی، ۴۶۸۳۷٪ ثانیه نقصان می یابد؛ و در سال ۱۳۷۵ قمری هجری مطابق با سال ۱۹۵۶ میلادی، ۲۳ درجه و ۲۶ دقیقه و ۴۲ ثانیه است؛ و در هر سالی دیگر بعد از این تاریخ بخواهند میل کلی را تعیین نمایند، باید ۴۶۸۳۷ را در عدد سالهای بعد از سال فوق ضرب نموده از میل کلی فوق، تفریق نمایند؛ باقیمانده میل کلی آن سال خواهد بود.

و این نقصان تا زمانی است که میل کلی به ۲۲ درجه و ۱۵ دقیقه برسد، و آن پس از نه هزار و یکصد و هشتاد و پنج سال (۱) بعد از تاریخ فوق است- که سال ۱۱۴۱ میلادی باشد- پس از آن به همین مقدار رو به زیادتی می گذارد (۲). و در کلام علماء هیئت اسلامی هم- مانند خواجه نصیر الدین (۳) و علامه خفزی (۴) و (۵)- اشاره به این تناقص شده است (۶).

ص: ۶۷

۱- (۱) عبارت حاضر، صورت اصلاح شده متن است. مؤلف، نخست این عدد را «نه هزار و دویست و چهل و یک سال» به کتابت آورده، و زان پس با حذف آن، عبارت جدید را جانشین آن کرده است.

۲- (۲) «پس از... می گذارد» به صورتی ناخوانا و کم رنگ، در فاصله دو سطر اضافه شده است.

۳- (۳) «و غایت میل فلک... و آن به هر وقت کمتر می باشد، و آن را میل کلی خوانند»؛ بنگرید: «زبده الهیئه» ص ۱۵- چاپ سنگی تهران، سال ۱۳۲۲ ه ق-.

۴- (۴) راقم به نسخه ای از «شرح تذکره» ی خفزی دست نیافت تا این سخن را بدان مستند سازد؛ اما بنگرید: «دروس معرفه الوقت و القبلة» ص ۲۰۰؛ «دروس هیئت و دیگر رشته های ریاضی» ج ۱ ص ۳۱.

۵- (۵) «مانند... خفزی»، برافزوده مؤلف است با قلمی کم رنگ در پائین سطر.

۶- (۶) در اینجا نیز، مؤلف علامه در کناره سوی چپ صفحه، عبارتی را با مداد بسیار کم رنگ-

اما طریقه پیدا کردن میل جزئی هر درجه از دایره البروج چنین است که: سینوس (جیب) (۱) میل کلی را در سینوس (جیب) بعد آفتاب از اعتدال اقرب ضرب نمائیم، حاصل سینوس (جیب) میل آن درجه مفروضه باشد. و اگر با لگاریتم حساب کنیم آسان تر و اقرب به تحقیق است.

و ما میل جزئی هر درجه از فلک البروج را در سال فوق، به لگاریتم استخراج نمودیم و در این جدول درج نمودیم؛ و آن برای تعیین زمان رسیدن آفتاب در مقابل کعبه، بکار می رود.

(جدول نوشته شود) (۲).

مطلب اول

اشاره

[طرق تعیین وقت ظهر]

(۳)

ظهر را به پنج طریق می توان تعیین نمود:

طریق اول: به شاخص قائم.

و آن میله یا ستونی است قائم بر ارض، که آن را در زمین مسطح چنان نصب نمایند که از هر طرف موازی با شاقول باشد. پس از آن خط جنوب و شمال را - که آن را خط

ص: ۶۸

۱- (۱) این کلمه، هم در اینجا و هم در دو کاربرد دیگری که در این بند دارد، توسط خود مؤلف در کمانک قرار گرفته است.

۲- (۲) این عبارت، به همین صورت در میانه سطر و در میان دو کمانک نوشته شده است. گویا مؤلف، موفق به ترسیم جدول مورد نظر نشده و یا آن جدول به همراه متن رساله، محفوظ مانده است.

۳- (۳) عنوان، برافزوده ما است.

نصف النهار گویند (۱)- از پای آن شاخص [به صورت] (۲) دقیق پیدا نموده، پس در هر موقع سال که باشد هرگاه سایه آن میله یا ستون در آن خط افتاد در [آن] (۳) شهر و آبادی اول ظهر است.

توضیح: در بعضی از شهرها که در خط استواء است یا قریب به آن واقع باشد- به نوعی که عرض آن به اندازه میل کلی، یعنی بیست و سه درجه و بیست و هفت دقیقه یا کمتر باشد- در بعضی از روزهای سال که آفتاب [به] (۴) فوق الرأس آن شهر می رسد، اول ظهر وقتی است که سایه غربی شاخص تمام و سایه شرقی حادث شود. و این در شهرهایی که عرض آنها به اندازه میل کلی است در یک موقع سال- که آن اول تیرماه است اگر عرض آن شمالی باشد؛ و اول مهرماه است اگر میل آن جنوبی باشد (۵)- و در شهرهایی که عرض آنها کمتر از میل کلی باشد در دو موقع سال است، و آن وقتی است (۶) که میل آفتاب به اندازه عرض آن شهر شود، یکی در موقع زیاد شدن میل و یکی در موقع کم شدن آن- بشرط آنکه میل و عرض هر دو شمالی یا هر دو جنوبی باشد (۷)- سایه

ص: ۶۹

-
- ۱- ((۱)) آنچه در میان دو نیم خط آمده، افزوده مؤلف بصورت مورّب در حاشیه صفحه است.
  - ۲- ((۲)) بجای این کلمه که در میان دو علامت نهاده ام، در دستنوشته در ابتدای سطر کلمه ای نوشته شده که به علت گذر زمان و رطوبت زدگی، قابل خواندن نیست. کلمه حاضر به اقتضای معنی انتخاب شده است.
  - ۳- ((۳)) این کلمه نیز، آن گونه که در پانوشته پیشین نمودم، در اثر رطوبت زدگی قابل خواندن نیست.
  - ۴- ((۴)) این لفظ را، به اقتضای عبارت به متن افزوده ام.
  - ۵- ((۵)) تمامی عبارتی که در میان دو نیم خط قرار گرفته- گویا در بازبینی رساله- در حاشیه سمت راست صفحه به متن الحاق شده است.
  - ۶- ((۶)) «و آن وقتی است»، برافزوده مؤلف است با قلمی کم رنگ در میانه دو سطر.
  - ۷- ((۷)) آنچه در اینجا در میان دو نیم خط قرار گرفته است نیز، برافزوده مؤلف در میانه دو-

شاخص اوّل ظهر تمام می شود؛ و در شهرهائی که بر خطّ استواء است اوّل فروردین و اوّل مهرماه، اوّل ظهر سایه شاخص تمام می شود.

توضیح: خطّ جنوب و شمال را به چهار طریق می توان تعیین نمود:

۱- یک روز با ساعت دقیق در وقت ظهر حقیقی آن شهر، در سایه آن میله یا ستون قائم، خطّی می کشیم که همان خطّ، خطّ جنوب و شمال است.

۲- با قطب نما. که عقربک آن را مقابل آن میله یا ستون نگاه داریم (۱) و موازی آن با دقت خطّی در پای آن میله یا ستون بکشیم، که این خطّ نیز خطّ جنوب و شمال است؛ ولی فی الجمله این طریق تقریبی است.

۳- به دائرة هندیّه. و آن چنان است که زمینی را چنان مسطح می نمائیم که خطّ قائم یا شاقول بر آن عمود باشد، یا با تراز بنائی آن را مسطح نمائیم (۲). و در آن دائره [ای] (۳) می کشیم و شاخصی در مرکز آن بخطّ قائم نصب می کنیم چنان که فاصله سر آن شاخص از تمام نقاط محیط آن دائره از اطراف برابر باشد؛ یا آن شاخص از هر سمت بر شاقول موازی باشد (۴). پس در طرف صبح که سایه آن در طرف مغرب است در موقعی که سایه آن کوتاه می شود تا آنکه (۵) [به] غلبه دائره می رسد، آن نقطه را از محیط دائره نشان

ص: ۷۰

۱- ((۱)) این کلمه، در دستنوشته بصورت «میداریم» نوشته شده، اما گویا مؤلف آن را به «داریم» تغییر داده، چه خطّی کم رنگ بر جزء اوّل کلمه ترسیم و حرف «دال» را بر بالای آن نگاشته است.

۲- ((۲)) از صحت قرائت این کلمه، بی گمان نیستم.

۳- ((۳)) دستنوشته: دایره.

۴- ((۴)) «یا آن... باشد»، برافزوده مؤلف است با قلمی کم رنگ بر فراز سطر.

۵- ((۵)) «کوتاه می شود تا آنکه»، عبارتی است که مؤلف در سوییّه راست صفحه، در حاشیه آورده است. این عبارت رطوبت زده است و چندان واضح نمی نماید.

می کنیم؛ و هم چنین در طرف عصر که سایه آن طرف مشرق می افتد در موقعی که سایه آن بلند می شود تا آنکه لب دایره می رسد، آن نقطه را نیز از محیط نشان می کنیم. بعد از آن، نقطه میانه آن دو نشان را از محیط پیدا می کنیم و از آن نقطه، خطی به مرکز دایره وصل می کنیم و آنرا تا طرف دیگر محیط امتداد می دهیم؛ این هم خط جنوب و شمال است. و هر موقعی که سایه آن شاخص در آن خط افتد اول ظهر است.

۴- در شب، دو نقطه را که اقلاً سه چهار متر بین آنها فاصله باشد با ستاره جدی برابر کن، خط بین آنها خط جنوب است [۱].

طریق دوم برای تعیین ظهر: شاخص افقی است.

و آن، چنان است که در سطح دیواری که برابر جنوب باشد، شاخص-مانند میخ- چنان نصب کنیم که با دقت و با مطابقت با شاقول، موازی با خط جنوب و شمال باشد.

پس از آن خط قائمی از پایه آن شاخص سرازیر [۲] بر آن سطح دیوار می کشیم؛ پس هر موقعی که سایه آن در آن خط افتد، اول ظهر است.

توضیح: در بهار و تابستان، اول ظهر سایه شاخص قائم بتدریج کوتاه و سایه شاخص افقی بلند می شود؛ و بالعکس در خزان و زمستان سایه شاخص قائم بتدریج بلند و سایه شاخص افقی کوتاه می شود.

ص: ۷۱

۱- (۱) عبارت «فاصله باشد... جنوب»، در حاشیه سمت چپ صفحه، افزوده شده است. متأسفانه آنگونه که در تصویر دستنویست ظاهر است، انجام این عبارت در زیر تاخوردگی صفحات مخفی شده است. به هر روی، کلمه [است] را، به اقتضای معنی به اینجا افزوده ام.

۲- (۲) این لفظ-گویا در بازنگری مؤلف- در فاصله دو سطر افزوده شده است.

طریق سوّم: [تعیین کردن نصف تحقیقی روز است به ساعت یا غیر آن]

به تعیین کردن نصف تحقیقی روز است به ساعت یا غیر آن؛ مانند آنکه ساعات با عملی مثلاً تطبیق نمایند (۱).

توضیح: برای آنکه بر نماز گزاران، امر ظهر اشتباه نشود، گوئیم: در اصطلاح اهل نجوم، ظهر را [به] (۲) دو طریق نشان می دهند:

اوّل: ظهر وسطی؛

دوّم: ظهر حقیقی.

و این دو ظهر با هم فرق دارد (۳)؛ و در چهار موقع سال - که آن: ۳ دی ماه، و ۲۴ فروردین ماه، و ۲۳ خرداد، و ۸ شهریور باشد - ظهر حقیقی و ظهر وسطی تا سه چهار روزی مطابق، و در غیر این چهار موقع ظهر حقیقی یا قبل از ظهر وسطی یا بعد از آن می باشد.

و شرح آن چنان است که: در سوّم دی که ظهر حقیقی مطابق ظهر وسطی است، پس از سه چهار روز ظهر حقیقی بعد از ظهر وسطی می افتد و بتدریج زیاد می شود، تا ۲۱ بهمن ماه به پانزده دقیقه می رسد؛ و پس از دو روزی بتدریج کم می شود و تا ۲۴ فروردین باز با ظهر وسطی مطابق می شود، و پس از سه چهار روزی ظهر حقیقی پیش از ظهر وسطی می افتد و بتدریج زیاد می شود تا ۱۵ اردیبهشت به ۲ دقیقه می رسد؛ و تا دوّم خرداد به همین اندازه است و پس از آن بتدریج کم می شود تا ۲۳ خرداد باز مطابق با ظهر وسطی می شود؛ و پس از سه چهار روزی باز ظهر حقیقی بعد از ظهر وسطی

ص: ۷۲

۱- (۱) «مانند آنکه... نمایند»، چنین است به وضوح در دستنوشته. هر چند گویا عبارت برکنار از خللی نیست.

۲- (۲) این لفظ را، به اقتضای معنی به متن افزوده ام.

۳- (۳) «و این... دارد»، با قلمی کم رنگ، در فاصله دو سطر به متن اضافه شده است.

می افتد و بتدریج زیاد می شود تا ۲۴ تیرماه به شش دقیقه برسد؛ و تا ۱۵ مردادماه به همین اندازه است، و پس از آن بتدریج کم می شود تا ۸ شهریور که با ظهر وسطی باز مطابق می شود؛ و پس از دو سه روزی باز ظهر حقیقی پیش از ظهر وسطی می افتد و بتدریج زیاد می شود تا اول آبان به ۱۶ دقیقه می رسد، و پس از هشت روز بتدریج کم می شود تا باز ۳ دی با ظهر وسطی مطابق می شود؛ و شرح آن در تفاوتیم است.

و این شرح که نگاشتیم برای این است که نمازگزاران بدانند که ساعت ظهر کوک مطابق با ظهر وسطی پایتخت هر کشوری است که برای تنظیم اوقات شهرهای تمام کره و اخبارات (۱) قرار داده شده، و آن در همان پایتخت هم غیر از ظهر حقیقی است. و بعلاوه ظهر حقیقی شهرهای دیگر هم با ظهر حقیقی پایتخت - مانند طهران (۲) - نیز مختلف است، که در این مختصر جای شرح آن نیست؛ و ما در هیئت آن را مشروحا با علت این اختلاف نوشته ایم.

طریق چهارم: [آنکه در هر شهری در زمین مسطحی یک شاخص یک متری مثلا بخط قائم نصب کنیم]

آنست که در هر شهری در زمین مسطحی یک شاخص یک متری مثلا بخط قائم نصب کنیم و از اندازه سایه آن به حسب سانتی متر ظهر را تعیین نمائیم، و این طریق را ما برای رأس هر ده روزی از سال نسبت به هر شهری در جداول بعد تعیین نمودیم.

و طریق تعیین آن از روی ارتفاع آفتاب و نسبت آن با سایه شاخص است؛ و این طریق نیز فی الجمله تقریبی است. (۳)

ص: ۷۳

۱- (۱) چنین است در دستنوشته، هرچند معنی آن چندان واضح نمی نماید.

۲- (۲) ضبط کلمه، مطابق است با رسم الخط مؤلف در دستنوشته.

۳- (۳) «و این... است»، عبارتی است که مؤلف پس از ستردن عبارتی از متن، به گوشه زیرین سمت چپ صفحه افزوده است. این بخش رطوبت دیده است و چندان واضح نمی نماید.

و به این طریق در اخبار نیز اشاره شده است؛ قال الصادق علیه السلام: «تزول الشمس فی النصف من حزیران علی نصف قدم، و فی النصف من تموز علی قدم و نصف، و فی النصف من اب علی قدمین و نصف، و فی النصف من ایلول علی ثلاثه اقسام و نصف، و فی النصف من تشرین الأوّل علی خمسہ اقسام (۱) و نصف، و فی النصف من تشرین الآخر علی سبعة و نصف، و فی النصف من کانون الأوّل علی تسعة و نصف، و فی النصف من کانون الآخر علی سبعة و نصف، و فی النصف من شبّاط علی خمسہ و نصف، و فی النصف من آذار علی ثلاثه و نصف، و فی النصف من نisan علی قدمین و نصف، و فی النصف من اَیّار علی قدم و نصف، و فی النصف من حزیران علی نصف قدم» (۲).

یعنی: اوّل ظهر، آن وقتی است که کوتاهی سایه می رسد به حدّی که سایه قدّ انسان در نیمه ماه حزیران-روزی که اوّل تیرماه است- بمقدار نصف قدم باشد- یعنی که نصف قدّ پای آن شخص باشد- و در نیمه تموز- که اوائل مرداد است- بمقدار یک قدم و نیم، و در نیمه آب- که اوائل شهریور است- بمقدار دو قدم و نیم، و در نیمه از ماه ایلول- که اوائل مهر باشد- بمقدار سه قدم و نیم، و در نیمه از ماه تشرین الأوّل- که اوائل آبان باشد- بمقدار پنج قدم و نیم و در نیمه ماه تشرین الآخر- که اوائل آذرماه باشد- بمقدار هفت قدم و نیم؛ و در نیمه ماه کانون الأوّل- که اوائل دی باشد- بمقدار نه قدم و نیم؛ و در نیمه ماه کانون الآخر- که اوائل بهمن باشد- بمقدار هفت قدم و نیم؛ و در نیمه ماه شبّاط- که اوائل اسفند باشد- بمقدار پنج قدم و نیم؛ و در نیمه آذرماه (۳) رومی

ص: ۷۴

۱- (۱) ضبط کلمه «اقدام» موافق است با روایت صاحب وسائل الشیعه. این لفظ در نقل من لا یحضره الفقیه و تهذیب الأحکام نیامده است.

۲- (۲) بنگرید: «من لا یحضره الفقیه» ج ۱ ص ۲۲۳ حدیث ۶۷۳؛ «تهذیب الأحکام» ج ۲ ص ۲۷۶ حدیث ۱۳۳؛ «وسائل الشیعه» ج ۴ ص ۱۶۳ حدیث ۴۸۰۵.

۳- (۳) چنین است در دستنوشته.

- که اوائل فروردین باشد- بمقدار سه قدم و نیم؛ و در نیمه ماه نisan- که اوائل اردیبهشت باشد- بمقدار دو قدم و نیم؛ و در نیمه ماه آبان- که اوائل خرداد باشد- بمقدار یک قدم و نیم؛ و باز در نیمه حزیران- که اوائل تیرماه باشد- بمقدار نصف قدم برسد.

و این طریق که امام علیه السلام می فرماید، از راه نسبتی است که بین قد هر چیز و سایه او است.

و نیز قد هر شخص انسان متناسب الخلقه، برابر هفت قدم او است؛ و مراد از «قدم»:

قد پای شخص می باشد.

و این طریق بنا بر فهم عوام بر سبیل تقریب فرموده، و ما مطابق مقیاس معروف این زمان- که متر باشد- برای تحقیقی بودن آن، قد شاخص را یک متر و سایه آن را در اول ظهر به متر و سانتیمتر از روی ارتفاع شمس و تناسب، در جداول تعیین نمودیم که اول ظهر تحقیقا معلوم شود؛ اگر قد شاخص بلندتر یا کوتاه تر باشد، سایه آن هم به همان نسبت باید بلند یا کوتاه باشد. مثلا اگر قد شاخص نیم متر باشد، مقادیر سایه را که در جدول معین نموده ایم، برای هر ده روزی نیز باید نصف نمود.

طریق پنجم: [آنکه اول ظهر وقتی است که سایه شاخص به نهایت کوتاهی رسیده، و شروع به بلند شدن نماید]

آنکه اول ظهر وقتی است که سایه شاخص یا سایه انسان به نهایت کوتاهی رسیده، و شروع به بلند شدن مینماید. بنابراین اگر انسان قریب بظهر سایه را تدریجا نشان کند و بعد از آن نظر کند، اگر سایه باز کوتاه شده بداند که ظهر نشده، و اگر بلند شده بداند که ظهر رد شده است.

و علت این مطلب آنست که، هرچه ارتفاع آفتاب زیاد شود سایه شاخص کوتاه می شود، و چون غایت ارتفاع شمس در هر روزی وقت ظهر است، پس غایت کوتاهی سایه هم اول ظهر می باشد. و به این طریق هم در اخبار ائمه اطهار علیهم السلام اشاره شده

است؛ روی عن سماعه قال: «قلت لأبي عبد الله عليه السلام: جعلت فداك! متى وقت الصلوه؟ فأقبل يلتفت يمينا و شمالا كأنه يطلب شيئا. فلما رأيت ذلك تناولت عودا فقلت: هذا تطلب؟»

قال: نعم! فأخذ العود فنصبه (١) بحيال الشمس؛ ثم قال: إنَّ الشمس إذا طلعت كان الفء طويلا، ثم لا- يزال ينقص حتى تزول الشمس (٢). فإذا زالت زادت، فإذا استبنت فيه (٣) الزيادة فصل الظهر. ثم تمهل قدر ذراع، ثم صل (٤) العصر (٥).

یعنی: از سماعه روایت شد که گوید: خدمت حضرت صادق بعرض رسانیدم که:

جانم فدایت! چه زمانی وقت نماز ظهر است؟

پس دیدم آن حضرت نظر به طرف راست و چپ خود می نماید مانند آنکه در جستجوی چیزی است. چون این حال را از آن حضرت دیدم قطعه چوبی پیدا نمودم و بعرض حضرت رسانیدم که: شما در جستجوی این بودید؟

فرمودند: بلی! پس آن چوب را گرفت و در برابر آفتاب نصب نمود، پس فرمودند:

زمانی که آفتاب طلوع می کند سایه این چوب بلند است و بتدریج کوتاه می شود تا به غایت کوتاهی می رسد، پس از آن سایه زیاد می شود؛ پس هر زمانی که زیادتی آن را فهمیدی پس نماز ظهر را بخوان. پس از آن تا زمانی که به مقدار یک ذراع بلند شود تأمل کن و نماز عصر را بخوان.

ص: ٧٦

١- (١) در مصادر، این لفظ بصورت «فنصب» ضبط شده است.

٢- (٢) این کلمه در متن نیامده، و برافزوده ای است براساس مصادر.

٣- (٣) این کلمه در روایت تهذیب الأحکام نیامده است.

٤- (٤) در مصادر، عبارت «ثم صل» به صورت «و صل» روایت شده است.

٥- (٥) بنگرید: «تهذیب الأحکام» ج ٢ ص ٢٧ حدیث ٣٦؛ «وسائل الشیعه» ج ٤ ص ١٦٢ حدیث ٤٨٠٣.

خبر دیگر: ابن ابی حمزه گوید: خدمت حضرت صادق مذاکره وقت ظهر شد، فرمودند: «تأخذون عودا طوله ثلاثة أشبار - و إن زاد فهو أئين - فيقام، فمادام ترى الظل ينقص (۱) فلم تزل، فإذا زاد الظل بقدر النقصان فقد زالت» (۲).

یعنی: چوبی پیدا کنید که بلندی آن سه وجب باشد - و اگر بلندتر باشد بهتر معلوم می شود - پس آن چوب را در زمین بخط قائم نصب کنید. پس نظر کنید تا زمانی که سایه آن کوتاه می شود وقت زوال نرسیده، و هر زمانی که پس از غایت کوتاهی روی بزیادتی نهاد وقت زوال است.

مطلب دوم

اشاره

[در تعیین قبله]

(۳)

و آن را به طرق چندی تعیین نموده اند؛ و ما به پنج طریق - که ساده ترین راه ها است - اکتفا می نمائیم:

طریق اول: [طبق علاماتی که در کتب فقهیه ضبط شده است]

به علاماتی که در کتب فقهیه ضبط شده است؛ و مجموع آنها شش علامت است:

۱- ستاره جدی، که باید در غایت ارتفاع و غایت انخفاص:

برای اهل عراق: بر منکب راست؛

و برای اهل ایران: پشت شانه راست؛

ص: ۷۷

۱- (۱) این لفظ در روایت وسائل الشیعه، به صورت «یتقصّر» آمده است.

۲- (۲) بنگرید: «تهذیب الأحکام» ج ۲ ص ۲۷ حدیث ۲۷؛ «وسائل الشیعه» ج ۴ ص ۱۶۳ حدیث ۴۸۰۴.

۳- (۳) عنوان، برافزوده ما است.

و برای اهل شام: بر منکب چپ (۱)، واقع شود.

۲- ستاره سهیل، که باید در وقت غروب برای اهل عراق و ایران، و برای اهل شام در وقت طلوع بین دو چشم نمازگزار واقع شود.

۳- برای اهل عراق، مغرب بر دست راست و مشرق بر دست چپ نمازگزار واقع شود. و این علامت برای بلاد غربی عراق تحقیقی ولی برای بلاد شرقی عراق- مانند نجف و کربلا- و ایران- بسیار دور از تحقیق است؛ زیرا که قبله این بلاد از جنوب بطرف مغرب بتفاوت بلاد (۲) دارای انحراف است.

۴- برای اهل عراق در وقت غروب آفتاب در شب هفتم هرماه، و در وقت نصف شب در شب چهاردهم هرماه، قمر بین دو چشم نمازگزار واقع شود. و این علامت هم مانند علامت سوم است در تقریب (۳).

۵- محراب مساجد، که حجیت این علامت از جهت حمل فعل اهل اسلام بر صحت است؛ ولی چون احتمال اشتباه بر اهل اسلام می رود، این علامت موجب ظن قوی می باشد.

۶- قبور مسلمین، که این علامت هم مانند علامت پنجم است.

طریق دوّم: [توسط قبله نما]

قبله نما. که بعضی از آنها مختص یک شهر و در جاهای دیگر به کار نمی رود، و بعضی از آنها با دانستن انحراف برای هر شهری به کار می رود.

ص: ۷۸

۱- (۱) چنین است بوضوح در دستنوشته. تحقیق مطلب را بنگرید: «الروضه البهیّه»- طبع کلانتر- ج ۱ ص ۵۱۲.

۲- (۲) «بلاد»، برافزوده مؤلف در بازنگری متن است.

۳- (۳) توضیح این بخش را بنگرید: «مستند الشیعه» ج ۴ ص ۱۸۵.

آن که خطّ جنوب و شمال را بطریقی که در باب وقت معلوم شد تعیین نموده،

و انحراف آن شهر را نیز تعیین نموده و بمقدار درجات انحراف، از جنوب یا شمال

بمشرق یا مغرب قبله را تعیین نمایند.

توضیح: طریق تعیین قبله از روی دائرة هندیّه چنان است که اولاً- بنوعی که در وقت معلوم شد- دائرة را رسم نمائیم و خطّ جنوب و شمال آن را نیز بکشیم؛ پس از آن، از نقطهٔ بین دو نقطهٔ شمال و جنوب، خطّی بمرکز وصل نموده و تا طرف دیگر محیط امتداد می دهیم که بر خطّ جنوب و شمال در مرکز عمود، و دائرة باین دو خط، به چهار قسمت برابر تقسیم شود. و این خط را خطّ مشرق و مغرب، و نقطهٔ رأس این خط را- که طرف طلوع آفتاب است- نقطهٔ مشرق، و نقطهٔ مقابل آن را نقطهٔ مغرب گوئیم. پس از آن، هر ربعی از محیط را به نود جزء برابر، تقسیم می کنیم و هر جزئی را درجه می گوئیم، که تمام محیط سیصد و شصت درجه می شود؛ و اگر حاجت باشد هر درجه را به شصت جزء تقسیم می کنیم و هر جزئی را دقیقه، و باز هر دقیقه را به شصت ثانیه تقسیم می کنیم، و همچنین است ثالثه و رابعه و غیر آنها تا عاشره. بعد از آن با ملاحظهٔ جدول طول و عرض بلاد می بینیم که شش صورت اتفاق می افتد:

صورت اوّل: شهرهائی که طول آنها مطابق مکه- یعنی ۳۹ درجه و ۱۰ دقیقه- است (۱)؛ قبلهٔ این بلادها (۲) در بعضی رو به نقطهٔ جنوب است، و آن در شهرهائی است که عرض شمالی و زیاده از ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه باشد (۳). و در بعضی رو به نقطهٔ شمال

ص: ۷۹

۱- (۱) در دستنوشته، در اینجا سه سطر به چشم می آید که مؤلف- گویا در بازنگری متن- خود بر روی آنها خطّ کشیده، و از رساله سترده است. این سطور، دربارهٔ تعیین دقیق قبلهٔ شهرهائی همچون مدینه است.

۲- (۲) چنین است در دستنوشته.

۳- (۳) «است و آن... باشد»، ابتدای عبارتی است طولانی، که مؤلف با مدادی کم رنگ بر-

است؛ و شرح آن در کتب مشروحه است.

صورت دوّم: شهرهائی که عرض شمالی آنها مطابق مکه- یعنی ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه- است؛ قبله این بلاد در بعضی رو به نقطه مشرق (۱)، و در بعضی رو به نقطه مغرب است؛ و شرح آن نیز در کتب مشروحه است.

و در چهار صورت دیگر- که عرض و طول شهری مخالف مکه باشد- تعیین قبله را دو نوع می توان نمود:

نوع اوّل: انحراف آن شهر را از جدول تعیین نموده و مطابق آن انحراف، از دائرة هندیّه قبله را تعیین مینمائیم.

نوع دوّم: (۲)

ص: ۸۰

۱- (۱) از فراز این لفظ نیز، عبارتی بگونه بسیار کم رنگ آغاز، و تنها سایه ای از آن در اطراف این سطر به جای مانده است. از این رو، نمودن آن در متن ممکن نمی باشد.

۲- (۲) آنگونه که در پیشنوشت خرد این رساله نموده ام، متن نوشتاری مسلسل رساله حاضر در همین جا پایان می پذیرد، و در صفحات پسین رساله- جز از بخشی که به عنوان «مقدمه» در ابتدای رساله ذکر شد، و صفحه ای که پس از این در توضیح «وضع کعبه و اطراف آن» می آید- تنها جداول مربوط به طول و عرض جغرافیائی شهر اصفهان، و زان پس جداول مربوط به شماری از دیگر شهرها و قصبات، و نیز ثمرات فقهی آن در باب نماز، در فراز و فرود صفحات نموده شده است. هرچند با توجه به خردی توضیح مؤلف درباره نوع اوّل- مندرج در دو سطر پیشین- و نیز ذکر مباحث مربوط به وقت و قبله- که موضوع رساله حاضر است- نمی توان مطالب نانوشته و یا از دست شده متن را، چندان زیاد تصوّر نمود.

(۱)

رکن حجر الأسود: طرف مشرق؛ رکن عراقی: طرف شمال؛ رکن شامی: طرف مغرب؛ رکن یمانی: طرف جنوب.

منی و مشعر (مزدلفه) و عرفات: طرف مشرق مکه؛

جدّه: طرف مغرب مکه؛

حجر اسماعیل: زیر ناودان طلا، نیم دایره [ای] (۲) است جنب شمال غربی خانه بین رکن عراقی و رکن شامی؛

مقام ابراهیم و چاه زمزم: طرف مشرق کعبه؛

بازار: بین صفا و مروه طرف مشرق آن؛

فاصله بین صفا و مروه: تقریباً چهارصد و سی متر.

قاعده پیدا کردن اختلاف شب و روز در هر نقطه

(۳)

تائزات عرض بلد* تائزات میل شمس - کسینوس نصف قوس اللیل؛ و نصف قوس اللیل* ۲ - تمام قوس اللیل؛

و تمام آن تا ۳۶۰ درجه - قوس النهار؛

و یک درجه - ۴ دقیقه زمانی؛

و ۱۵ درجه - یک ساعت.

ص: ۸۱

۱- (۱) مندرجات این صفحه، به همین صورت که در حروف نگاری حاضر نموده ام، در آخرین صفحه دستنوشته به چشم می آید. می توان پنداشت که این «فوائد متفرقه»، به نظر مؤلف شایستگی الحاق به متن حاضر را داشته، و از این رو، در این انجامین بخش کتاب به ضبط آن پرداخته است.

۲- (۲) دستنوشته: نیم دایره.

۳- (۳) دستنوشته: «را». این لفظ که زائد می نماید را، در متن ذکر نکرده ام.

آیه الله شیخ منیر الدین بروجردی اصفهانی (۱۳۴۲ ه. ق.)

تحقیق و تصحیح: مهدی باقری

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه [محقق]

یکی از چهره های درخشان علمی شیعه در قرن چهاردهم هجری فقیه محقق و اصولی مدقق علامه آیه الله العظمی حاج آقا منیر الدین بروجردی احمد آبادی اصفهانی است. وی نواده دختری میرزا ابو القاسم گیلانی معروف به میرزای قمی صاحب قوانین الاصول، و از شاگردان مبرز فقیه محقق آیه الله العظمی حاج شیخ محمّد باقر نجفی مسجد شاهی است وی در زمان حیات مرجع مرافعات و سؤالات شرعی مردم اصفهان بوده و به پیروی از استاد گرانقدر خویش در مسائل اجتماعی اهتمام خود را مصروف داشته و در جریان تحریم تنباکو که ابتدا از اصفهان شروع شد حامل پیام علمای این شهر به سامرا و دریافت حکم تحریم از طرف مرجع نامدار شیعه مرحوم میرزا محمد حسن شیرازی بود.

در محضر این فقیه برجسته شاگردانی تربیت شدند که از آن جمله می توان به علامه

حاج آقا رحیم ارباب، سید احمد صفائی خوانساری صاحب کشف الأستار، حاج شیخ محمد علی یزدی، سید محمد تقی فقیه احمدآبادی صاحب مکیال المکارم، شیخ محمد باقر فقیه ایمانی صاحب آثار فراوان، سید محمد باقر میر محمد صادقی، شیخ مجدالدین نجفی مشهور به مجد العلماء و فرزند نابغه او شیخ اسماعیل بروجردی که در جوانی رحلت نمود اشاره کرد.

مرحوم حاج آقا منیر آثار ارزنده ای نیز از خود به یادگار نهادند که متأسفانه همچون کتابخانه عظیم و کم نظیر ایشان پس از وفات او پراکنده شد و تنها رساله ارزشمند «الفرق بین الفریضه و النافله» به چاپ رسیده که در نوع خود بی نظیر است.

از دیگر آثار او مجلّدی بزرگ در اصول فقه، رساله ای مفصّل در مقدمه واجب به خط آن مرحوم موجود است.

در این مجموعه دو رساله از ایشان به چاپ می رسد که عبارتند از رساله ای در قبض وقف، سؤال و جواب فقهی استدلالی، و برخی فوائد متفرقه.

نسخه خطی این دو رساله در کتابخانه آستان قدس رضوی و ضمن کتاب های اهدائی مقام معظم رهبری، حضرت آیه الله العظمی خامنه ای -مدّ ظلّه العالی- موجود است که به همت استاد معظم آیه الله حاج شیخ هادی نجفی تهیه و در اختیار این جانب قرار داده شده و در حین تحقیق نیز از ارشادات راهگشا و مفید ایشان و هم چنین راهنمایی های صدیق فاضل و گرامی آقای رحیم قاسمی بهره فراوان برده ام.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين

أما؛ بعد فهذه و جيزه شريفه متكفله ببيان الجواب الذى أفاده مولانا الأعظم حجّه الإسلام و المسلمين عماد المله و الدين أستاذ الفقهاء و المجتهدين فى مسأله قبض الوقف، التى حار فى تنقيحها عقول علماء عصره و كلت مراكب إستعداداتهم عن إستيفاء معارجها فى دهره.

فبعد ما اختلفت آرائهم فيها استرشدوه فى كشف ما فيها من المعضلات، و استمدوا منه فى تأسيس قواعدها و تبين مداركها.

و كان أصل الخلاف وقع فى علماء العصر فى أنه: هل يكتفى فى تحقّق القبض الأمر به أم لا؟

فقال-مدّ ظله العالى-على ما فى رساله مكتوبه بإملائه الشريف:

أما تحقيق الكلام فى المسأله يقتضى (١) رسم مقامات:

المقام الأول:

فى معنى القبض

الظاهر-بل المقطوع-عدم ثبوت الحقيقه الشرعيه لهذا اللفظ؛ لعدم كونه من المهميات

ص: ١٠٥

المخترعه؛ و عدم إشاره فى دليلا إليه؛ و لم يصدر دعواه صريحه من فقيه و لا إعتبار بما يتوهم من بعض العباير، فلا بد من الرجوع إلى اللغة و العرف ثم يلاحظ هل معناه العرفى مغاير لها أو موافق لها، و على الأول فيؤخذ بالثانى إذا علمنا فى زمان الصدور أو مطلقا على اختلاف الوجوه فى ترجيح العرف على اللغة؛ و على الثانى فيؤخذ بما اتفقا فيه.

و أعلم! أنه ذكر فى الصحاح: «قبض: قبضت الشىء قبضا: أخذته. و القبض: خلاف البسط، و يقال: صار الشىء فى قبضتك و فى قبضك أى: فى ملكك؛ و دخل فلان فى القبض - بالتحريك - و هو: ما قبض من أموال الناس (١)»؛ و فى المصباح المنير: «أنه: الأخذ (٢)»؛ و فى نهايه ابن أثير: «الأخذ بجميع الكف (٣)»؛ و فى القاموس: «قبضه بيده يقبضه: تناوله بيده (٤)»؛ و فى الجمع: «قد صار الشىء فى قبضتك أى: فى ملكك، و قبضت الشىء قبضا: أخذته (٥)»؛ و فى تاج العروس بعد ما فى القاموس: «ملا مسه - كما فى العباب - و هو أخص من قول الجوهري: قبضت الشىء قبضا! و يقرب منه قول الليث: القبض جمع الكف على الشىء -... إلى أن قال - و قبض عليه بيده: أمسكه، و يقال: قبض عليه، و به، يقبض قبضا: إذا انحنى عليه بجميع كفّه (٦)». و حكى فى الرياض عن جماعه منهم أنه «القبض باليد، أى: الأخذ بها (٧)»؛ و هو المحكى عن كشف الرموز، (٨) بل ظاهر إتفاق اللغويون.

و أقما فى العرف فيظهر من جماعه ظهوره عند الإطلاع فى الأخذ باليد، فيكون موافقا مع اللغة؛ و قالوا: إن الأصل عدم التغاير، فالأخذ هو المعنى الحقيقى، و غيره ممّا يقوله الفقهاء [من] (٩) أنّ القبض فى الحيوان نقله و فى غير المنقول التخليه من المعانى المجازيه. و صرح

ص: ١٠٦

- ١- (١) صحاح اللغة ١١٠: ٣.
- ٢- (٢) المصباح المنير: ٤٨٨.
- ٣- (٣) النهايه ٦: ٤.
- ٤- (٤) القاموس المحيط ٣٤١: ٢.
- ٥- (٥) مجمع البحرين ٢٢٥: ٤.
- ٦- (٦) تاج العروس ١٩: ٥.
- ٧- (٧) رياض المسائل ٢٢٧: ٨ (الطبعه الحديثه).
- ٨- (٨) كشف الرموز ٤٧٠: ١-٤٧١.
- ٩- (٩) ليس فى المتن و لكن يقتضيه السياق.

بعض المحققين: (١) «أنَّ المعنى الحقيقي هو السلطان الحاصل للقباض من المقبوض منه برفع موانع التصرف عنه، سواء كان من قبله أو من قبل غيره، وتخلّى بينه وبينه؛ فيكون الأخذ أحد أطراف المعنى الكلّي. وكذا التخليه في غير المنقول، إذ ليس المراد بالتخليه التخليه الفعلية التي هي فعل المتخلّى - بالكسر - لأنها توافق الأجناس».

و ليس الكلام فيه، بل لم نجد استعمال القبض فيها، ولذا يذكرون كلّ واحد مقابل الآخر؛ بل المراد فيها وجدان الشيء مخلى بينه وبينه كأخذه، سواء كان هناك دافع ومخلّ أولاً، فيكون القبض مفهوماً كلياً له مصاديق متعدّده - كأخذ باليد والنقل والتخليه وغيرها - واقتصار أهل اللغة على الأخذ باليد ليس للحصر، بل لكونه أظهر الأفراد وأشهرها. كما في غيره من نظائره، كلفظ «النقض» فإنهم فسّروه بنقض الحبل (٢) مع إطلاقه في الأمور الحسيّة وغيرها كنقض العهد؛ وكذا «العقيدة»، قالوا: إنّه من عقدت العقيدة مع كونه حقيقة في المحسوس والمنقول.

و يحتمل أن يكون معناه الحقيقي ما هو أخصّ من الثّاني وإن كان أعمّ من الأوّل، وهو الاستيلاء الفعلي الخاصّ الصادر عن القباض بتصرف منه في المقبوض؛ وعليه فيكون الأخذ باليد والنقل في الحيوان من أفراد المعنى الحقيقي، ويكون وجه الاقتصار ما مرّ لكى يخرج التخليه من ذلك، لأنّ مجرد التخليه لا - يوجب حصول الاستيلاء المذكور، لأنها ليست إلاّ عبارة عن سلطان القباض على المتصرف عرفاً وعادة. فربّما يحصل ذا ولا يحصل الاستيلاء الخاصّ لعدم حصوله إلاّ بالتصرف، بل الاستيلاء بهذا المعنى في غير المنقول يحصل بالدخول فيه والخروج؛ فافتقائهم بها فيه عن القبض للدليل الخاصّ، وهو الإجماع.

ص: ١٠٧

١- (١) و هو صاحب الجواهر راجع جواهر الكلام ١٥٠: ٢٣.

٢- (٢) صحاح اللغة ٥١٠: ٢، مفردات غريب القرآن: ٥٠٤، تاج العروس ٩٣: ٥. وانظر في هذا المجال تفسير القرآن الكريم [آية الله السيّد مصطفى الخميني] ٥: ١٦، المسألة الحادية عشر.

و أما الكيل و الوزن فهما من أفراد المعنى الحقيقي، بل هو أخص من الكلّ.

و كذا النقل من مكان إلى مكان، فهو داخل في المعانى الثلاثة مع عدم تماميته إلاّ بدليل لحصول الاستيلاء الخاصّ بالركوب و هو واقف فى مكانه، بل يحصل بأخذ الزمام.

أللهمّ إلاّ أن يكون ذلك أيضا من أظهر الأفراد، كما عرفت فى اللغه.

و الأوّل مختار جمع من الأفاضل؛ (١) و الثانى مختار شيخ مشايخنا فى الجواهر (٢)؛ و الثالث مختار الفقيه فى شرح الخيارات. (٣)

و الأقوى هو الثانى؛ و الشاهد عليه الوجدان المغنى عن البرهان.

و يؤيدّه بل يدلّ عليه الاستقراء فى مظاهره، فالقبض هو الاستيلاء و السلطنه العرفيه على الشىء و قيامها بذات المشترى فى البيع و بالموقوف عليه فى الوقف بعد أن كانت قائمه بذات البائع و الواقف بحيث لو لم يكن مأذونا أو مالكا لكان غاصبا من غير مدخلية مما سيه فعل الجوارح فى ماهيته (٤) أو نقلا- من مكان إلى مكان آخر. فلو حصلت هذه التخليه الثانيه التى هى بمنزله الإقباض من البائع أو الواقف أو الرائش أو غيرهم مع قبولها من الطرف الآخر تحوّلت ملك السلطنه فى المنقول منه إلى المنقول إليه، و قامت بذاته قيام الصفه بالموصوف و العارض بالمعروض؛ و لذا ذكروا: لو رجع الغاصب العين المغصوبه إلى المغصوب منه و وضعها بين يديه أو فى داره بمشهد منه حصلت التأديه منه و برئت ذمته؛ و ليس إلاّ لوقوع السلطنه المسلوبه منه إليه بمجرد وضعه بين يديه و حصول القبض منه لا له.

ص: ١٠٨

١- (١) راجع مفتاح الكرامه ٤:٦٩٦.

٢- (٢) جواهر الكلام ٢٣:١٥٠.

٣- (٣) شرح خيارات اللغه، للشيخ على كاشف الغطاء ص ٦٠-٥٩ (طبعه مؤسسه النشر الإسلامى)

٤- (٤) كذا فى النسخه.

المقام الثاني: [في قبض غير المنقول]

قد ظهر ممّا ذكرنا أنّ القبض في غير المنقول في اصطلاح الفقهاء هو التخليه؛ و به صرح كثير من المتقدمين و المتأخرين (١). بل الظاهر عدم الخلاف في ذلك بين الطائفة؛ ففي مجمع البرهان: «لا يبعد عدم النزاع في الإكتفاء بالتخليه فيما لا ينتقل» (٢)؛ بل الظاهر اتّفاقهم عليه.

و ادعى الإجماع جماعه منهم، كالخلاف (٣) و الغنيه (٤) و كشف الرموز (٥) و التنقيح (٦) و الرياض (٧) و المفتاح (٨)؛ و هذه الإجماعات المستفيضه مع الشهره المحقّقه- بل و عدم ظهور الخلاف بين الطائفة- كافيّه في المسأله، خصوصاً مع صدق القبض عرفاً على النحو الّذى ذكرنا. و بما ذكر يظهر فساد ما ذكره المحقّق النراقي بعد نقل الإجماع على كفايه التخليه في غير المنقول منه:

«عرب مي گوید: قبضته منه و عجم مي گوید: فرا گرفت، مادامي كه در آن نوع دخلي نكرده باشد» (٩)؛ بل لا يليق أن ينسب هذا الكلام إلى من دونه.

المقام الثالث:

في قبض المنقول

و قد اختلفوا فيه على أقوال بعد اتّفاقهم في المسأله السابقه.

ص: ١٠٩

١- ((١)) منهم: شيخ الطائفة في المبسوط ٢: ١١٧، و المحقّق في الشرايع ٢: ٢٩ و السبزواري في جامع الخلاف و الوفاق: ٢٧٤ و الفاضل في المختلف ٥: ٣٠١ و ابن قطان الحلّي في معالم الدين ١: ٣٦٦ و الشيخ الأنصاري في المكاسب المحرّمه ٦: ٢٥٢ و غيرهم المذكورين في المتن، راجع جواهر الكلام ١٤٨: ٢٣-١٤٩.

٢- ((٢)) مجمع الفائده و البرهان ٨: ٥١١.

٣- ((٣)) الخلاف ٣: ٩٨ م ١٥٩.

٤- ((٤)) غنيه النزوع ٢٢٩.

٥- ((٥)) كشف الرموز ١: ٤٧١-٤٧٠.

٦- ((٦)) التنقيح الرائع ٢: ٣٠٢.

٧- ((٧)) رياض المسائل ٨: ١٥.

٨- ((٨)) مفتاح الكرامه ٤: ٦٩٧.

٩- ((٩)) هذا عبارته المولى احمد بن محمّد مهدي المعروف بالفاضل النراقي المتوفى ١٢٤٥ كما نقل العلامة الفقيه السيد محمّد باقر حجه الاسلام الشفتى في رسالته في الوقف/ص ١٠٣.

أحدها: أنه يكفي [فيه (١)] التخليه كما في غير المنقول؛ اختارها في الشرايع (٢) و النافع (٣) و نفى عنه البأس في الدروس في الجمله (٤)؛ و اختارها بعض الفقهاء ممن قارب عصرنا، قال (٥):

«و لا- ريب في حصولها في المنقول بالاستيلاء على العين استيلاءً يستطع به النقل و الأخذ و غيرهما من القبض بطرح العين بين يدي المنقول إليه على وجه يتمكن من الفعل كيف شاء -نقلاً أو أخذاً و نحوهما-، إذ ليست أمواله التي بيده و يصدق عليها أنها مقبوضه له و تحت قبضته و في يده إلا كذلك من غير حاجه إلى المماسه و التصرف الحسين».

قال: «و ليس ذا كالتخليه المزبوره في غير المنقول، إذ من الواضح الفرق بين تحقّق السلطنتين عرفاً في ذلك»؛ انتهى.

و كلامه في غايه الجوده إلا- الفقره الأخيره، لأنّ من المعلوم أنّ المراد بالتخليه عندهم ليس إلا هذا المعنى، فإنّ المراد بها كما يظهر منهم كون الشيء مخلى بينه و بينه بحيث لا يمنعه مانع عن التصرف، كتصرف الملاك في أملاكهم.

و من يفسّره برفع المنافيات للمنقول إليه مع رفع اليد- كما صدر منه قبل ذلك- فالظاهر أنّه يريد بالرفع المذكور الارتفاع بجعله من المصدر المجهول، و إلا فهو معنى الاقباض؛ و قد مرّ أنّه غير القبض المراد في المقام. و لا يخفى أنّه بعينه هو ما ذكره و ادّعى أنّه غير التخليه المزبوره.

منها (٦): أنّه النقل من حيّز إلى حيّز في الحيوان، و منه العبد؛ و الكيل و الوزن فيما يكال أو

ص: ١١٠

١- (١) زياده يقتضيها السياق.

٢- (٢) شرايع الإسلام ٢: ٢٣.

٣- (٣) المختصر النافع: ١٢٤.

٤- (٤) الدروس الشرعيه ٣: ٢١٣. (طبعه مؤسسه النشر الإسلامى)

٥- (٥) و هو العلامة الفقيه الشيخ محمّد حسن النجفى صاحب الجواهر، راجع جواهر الكلام ٢٣: ١٥١.

٦- (٦) هذا هو ثانى الموارد حسب تجزئه المؤلف.

يوزن؛ و التناول و الأخذ باليد في غيرهما من المنقولات؛ اختارها العلامة في التحرير (١)، و يقرب منه ما في المبسوط (٢) و تبعه ابن البرّاج (٣) و ابن حمزه (٤).

و ثالثها: ذلك مع كفايه النقل عن الأخذ باليد فيما اعتبر فيه و كفايه كلّ منهما عن الكيل و الوزن فيما اعتبرا فيه؛ اختاره العلامة في المختلف، فإنّه خيّر في المنقول من الأخذ باليد و النقل، و في المكيل و الموزون يعنى ذلك و الكيل و الوزن (٥) و (٤)؛ و لم يذكر لخصوص الحيوان شيئاً؛ فالظاهر أنّه أدخله في المنقول الذي لا يعتبر بالكيل و الوزن.

و رابعها: أنّه النقل في المنقول مطلقاً؛ اختارها أبو المكارم ابن زهره مدّعياً عليه إجماع الإماميّة (٧)، و تبعه الشهيدان في اللمعه (٨) و الروضه (٩).

خامسها: أنّه النقل في الحيوان و في المعتبر كيله أو وزنه أو عدّه أو نقله، و في الثوب وضعه في اليد؛ اختاره في الدروس (١٠).

و سادسها: التوقّف بين الأقوال لو كان التوقّف اجتهادياً منشأ الاختلاف اختلافهم في المعنى العرفي، فكلّ واحد منهم يفسّره بما يفهم من المعنى العرفي؛ و «ليلى لا تقرّ لهم بذاكا» (١١).

و أمّا الحكم بالكيل و الوزن لروايه معاويه بن وهب في الصحيح - أي: صحّي (١٢) أو

ص: ١١١

١- (١) تحرير الاحكام ٢: ٣٣٤ م ٣٢٦٣.

٢- (٢) المبسوط ١٢٠: ٢.

٣- (٣) المهذّب ٣٨٦: ١-٣٨٥.

٤- (٤) الوسيله ٢٥٢.

٥- (٥) مختلف الشيعة ٣٠١: ٥ م ٢٧٨.

٦- (٦) كذا في النسخه.

٧- (٧) غنيه النزوع ٢٢٩.

٨- (٨) اللمعه دمشقيه ١١١.

٩- (٩) الروضه البهيه ٥٢٢: ٣.

١٠- (١٠) الدروس الشرعيّه ٢١٣: ٣.

١١- (١١) مصراع الأخير لبيت عجزه هكذا: «و كلّ يدعى وصلا بليلى...»

١٢- (١٢) قال المؤلّف في الفائده الثالثه من فوائده: [...] و إن كان الأقوى على ما حقّق في محلّه هو حجّيّه سائر المراتب الفاقده بعد الصون عن القطع و الإرسال و الإضمار في الجملة من الصحيح عند المشهور و الصّحّي مشدّدا و مخفّفا و الحسن -

١- (١) اول من وضع هذا الاصطلاح فيما نعلم هو الشيخ حسن صاحب المعالم فى منتقى الجمان؛ و لمزيد التوضيح انظر: التنبيه الثالث من رساله المحقق أبى المعالى الكلباسى فى تزكيه الرواه من أهل الرجال، و إليك نصّه: [التنبيه] الثالث أنّ ما تقدّم من المنتقى من الاصطلاح ب«الصحى» فى قبال «الصح» -بفتح الصاد و تخفيف الياء- هو من باب الرمز و الإشاره، و المقصود به الصحى عندى. كما أنّ «الصح» من باب الرمز و الإشاره، و المقصود به الصحى عند المشهور. و كما أنّه جعل صوره النون من باب الرمز و الإشاره إلى الحسن. و ربّما جعل السيّد السند النجفى «الصحى» إشاره إلى صحى و «الصح» إشاره إلى الصحى عند المشهور. و لا دليل عليه بل هو بعيد. و اصطلاح السيّد الداماد «الصحى» -بكسر الصاد و تشديد الحاء- فيما كان بعض رجال سنده بعض أصحاب الإجماع مع خروج ذلك البعض أو بعض من تقدّم عليه عن رجال الصحه. و المقصود به المنسوب إلى الصحه باعتبار دعوى الإجماع على الصحه. فالغرض النسبه إلى الصحه المستفاده من نقل الإجماع و لو فى الطبقة الاولى من الطبقات الثلاث المأخوذ فيها الإجماع على التصديق، و ليس الغرض النسبه إلى الصحه المذكوره فى ضمن التصحيح المأخوذ فى دعوى الإجماع فى الطبقتين الأخيرتين. فلا بأس بتعميم التسميه و الاصطلاح، و إلاّ فلو كان المقصود النسبه إلى الصحه المذكوره فى ضمن التصحيح، فلا- تتمّ التسميه و الاصطلاح إلا- فى الطبقتين الأخيرتين. و قد اشتبّه الحال على السيّد الداماد، فأورد بأنّ ما يقال: «الصحى» و يراد به النسبه إلى المتكلّم على معنى الصحى عندى، و لا يستقيم على قواعد العربيه؛ إذ لا تسقط تاء الصحه إلاّ عند الياء المشدّده التى هى للنسبه إليها، و أمّا الياء المخفّفه التى هى للنسبه إلى المتكلّم فلا- يصحّ معها إسقاط تاء الكلمه أصلا، كسلامتى و صنعتى و صحبتي مثلا-.

قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن الرجال يبيع البيع قبل أن يقبضه، فقال: ما لم يكن كيل أو وزن فلا يبعه حتى يكيه أو يزنه إلا أن يوليه الذي قام عليه (١).

وجه الاستدلال أن المطابقه بين السؤال و الجواب يقتضى كون القبض فيما ذكر الكيل، مع أنه لا يعتبر بغيره مع كفايه فهم جم غفير من القدماء و المتأخرين، و هو كاف فى خبر الضعيف لو كان؛

و مع ذلك التمسك به فى غاية الإشكال لورود مناقشات عديده توجب صرف الظهور أو الإجمال؛ و لقد اختار كذا فى النسخه فى المسالك (٢) حيث قال: «التحقيق هنا أن الخبر الصحيح دل على النهى عن بيع المكيل و الموزون قبل اعتباره بهما، لا على أن القبض لا يتحقق إلا بهما؛ و كون السؤال فيه وقع عن البيع [قبل القبض لا ينافى ذلك، لأن الاعتبار بهما قبض و زياده]... إلى آخره». و مجرد تمسك جماعه لا يوجب الظن بالقرينيه مع تصريح بعضهم بالخلاف، و تأمل جماعه منهم.

و بالجمله لا يجوز الاستدلال بالخبر المزبور على كون القبض هو الكيل و الوزن، بل الحق أن القبض فى غير المنقول هو التخليه بالمعنى المتقدم، و فى المنقول أيضا هو الإستيلاء الخاص من غير حاجه إلى تحقق فعل فى القابض؛ و إن النقل و الإمساك باليد و المماسه فرد من أفراده.

ص: ١١٣

١- (١) التهذيب ١٤٦: ٣٥: ٧.

٢- (٢) مسالك الأفهام ٣: ٢٤٣.

و لا حاجة إلى مستند ساير الأقوال و بيان ضعفه بعد وضوح الأمر، بحمد الله - سبحانه -

المقام الرابع:

لا فرق في القبض في غير المنقول بين البيع و الرهن و الوقف و غيرها.

قال في التنقيح: «القبض شرط في الوقف إجماعاً. و صفته كما في البيع إمّا التخليه... إلى آخره» (١).

و في الشرايع: «يصح وقف المشاع و قبضه كقبض البيع» (٢).

و مثله في القواعد (٣) و التحرير (٤)، و هو المصرح به في كلمات كثير منهم. و ممن صرح به صاحب الرياض في شرحه؛ قال في شرح الصغير: «و القبض هنا و في كل موضع يعتبر فيه هو التخليه بينه و بين العين و مستحقها بعد رفع اليد عنها فيما لا ينقل» (٥)؛ و قال في كبيره:

«و قد اختلف فيه الأصحاب بعد اتّفاقهم على أنه هو التخليه بينه و بينه بعد رفع اليد عنه فيما لا ينقل خاصه» (٦)؛

و إطلاقات الأدله بعد الإجماعات.

المقام الخامس: [هل يتوقف القبض على إذن الواقف أو لا؟]

هل يتوقف القبض على إذن الواقف فلو قبض الموقوف عليه الموقوف من غير إذن الواقف لم يعتبر قبضه؟ أو لا؟ بل يكفي مجرد القبض مطلقاً و لو لم يأذن به الواقف بل و لو منعه؟

ص: ١١٤

١- (١) التنقيح الرائع ٢:٣٠٢.

٢- (٢) شرايع الاسلام ٢:١٦٧.

٣- (٣) قواعد الأحكام ٢:٣٩٤.

٤- (٤) تحرير الأحكام ٣:٣١٣ م ٤٦٩٣.

٥- (٥) شرح الصغير ٢:٥٧.

٦- (٦) رياض المسائل ٨:٣٥٦.

يظهر الأوّل من الدروس (١) و التنقيح (٢) و الروضه (٣) و الرياض (٤)، بل كلّ من أطلق توقّفه على الإقباض ممّن صرّح بتوقّفه على القبض و من لم يصرّح به. و صرّح في الكفايه بأنّه ذهب إليه غير واحد من أصحابنا (٥)؛ و صرّح في التذكرة بأنّ الإقباض شرط عندنا (٦)، الظاهر في الإذن بدعوى إجماع الإماميّة.

و لعلّه الظاهر من الروايات خصوصا خبر الناحيه (٧)، لكن لا يحتاج إلى لفظ خاصّ، بل لا يحتاج إلى اللفظ أصلا، بل يكفي كلّ ما دلّ على الأوّل قولاً أو فعلاً - كما صرّح به الشهيد في المسالك (٨) -

و الأقوى هو الاشتراط، للإجماع المعتضده بالشهره العظيمه؛ و خبر الناحيه المروى في كمال الدين: «فكلّمنا لم يسلم فصاحبه بالخيار، و كلّمنا سلّم فلاخيار لصاحبه» (٩)؛ فإنّ مقتضاه فيما إذا لم يحصل تسليم الواقف الموقوف للموقوف عليه ثبوت الخيار له، سواء حصل الوقف و التسليم للموقوف عليه أم لا، فلو كان القبض بغير الإذن كافيا في لزوم الوقف لزم صرف الروايه عن ظاهرها بغير دليل.

و المناقشه فيه بضعف السند مدفوعه بالشهره الاستناديّة مع حصول الظنّ بصدوره من وجه عديده حتّى مع قطع النظر عن الشهره؛ و لا يعارضه صحيحه محمّد بن مسلم (١٠)

ص: ١١٥

-
- ١- (١) الدروس الشرعيه ٢:٢٦٧.
  - ٢- (٢) التنقيح الرائع ٢:٣٠٢.
  - ٣- (٣) الروضه البهيه ٣:١٧١.
  - ٤- (٤) رياض المسائل ٩:٢٨٤.
  - ٥- (٥) كفايه الفقه ٢:٩.
  - ٦- (٦) تذكره الفقهاء ٢:٤٢١ و فيها... و لا يصحّ وقف ما لا يمكن اقباضه كالعبد الآبق و الجمل الشارد لتعدّر التسليم، و هو شرط في الوقف عندنا].
  - ٧- (٧) إكمال الدين: ٥٢٠ ح ٤٩، الإحتجاج: ٤٧٩- وسائل الشيعه ١٩:١٨١ ح ٨.
  - ٨- (٨) مسالك الافهام ٣:٢٤١.
  - ٩- (٩) إكمال الدين: ٥٢٠ ح ٤٩، الإحتجاج: ٤٧٩- وسائل الشيعه ١٩:١٨١ ح ٨.
  - ١٠- (١٠) الكافي ٧:٣١ ح ٧.

و عبيد بن زرارہ (١)، لا يمكن استظهار ذلك منهما أيضا.

و اكتفاء بعضهم بالقبض لا ينافي الإذن، بل الإقباض أيضا.

المقام السادس:

هل يكتفى باللفظ الصريح مع عدم وجود التخليه التامه؟

و ملاكها أيضا به، بل المقطوع عدمها و عدم ملازمتها- كما صرح به الشهيد في المسالك (٢)-؛ لأن المعيار هو القبض أو التسليم، و من المعلوم عدم حصولهما بمجرد الإذن.

و الظاهر عدم وجود مخالف في المسأله أصلا، فظاهر النصوص و الإجماعات كافيه في المسأله.

المقام السابع:

لو أمر الواقف الموقوف عليه بالقبض و لم يقبض حتى مات الواقف هل يكتفى به عن

القبض؟ أم لا؟.

و هذه هي المسأله التي اختلفت فيها (٣) كلمه المعاصرين و لم يأتوا ببرهان مبين، و لم يميزوا بين الغث و السمين.

و من المعلوم أن هذه المسأله يرجع إلى المسأله السابقه، لأن الأمر في مقام الحظر أو توهمه لا يفيد إلا الإذن و الإباحه، و بعد كونه مأذونا لا يكفي كذا في نسخه بمجردة في تحقق القبض و وجود ما هو شرط في صحه الوقف بإجماع الإماميه؛ و لا بأس بالإشاره إلى بعض نصوص المسأله.

منها: صحيحه محمد بن مسلم عن أبي جعفر عليه السلام أنه قال في الرجل يتصدق على ولده

ص: ١١٤

١- (١) التهذيب ٩: ١٣٧ ح ٥٧٧.

٢- (٢) مسالك الأفهام ٣: ٢٣٩.

٣- (٣) راجع جواهر الكلام ١٠: ٢٨-١١.

و قد أدركوا، قال: إذا لم يقبضوا حتى يموت فهو ميراث، فإن تصدق على من لم يدرك من ولده فهو جائز، لأن والده هو الذي يلي أمره (١).

و صحيحه جميل بن دراج قال: «قلت لأبي عبد الله عليه السلام: الرجل يتصدق على بعض ولده بصدقه و هم صغار، أله أن يرجع فيها؟ قال: لا، الصدقه لله - تعالى -» (٢).

و ليس الخبر من الحسان، لوجود إبراهيم بن هاشم لما حققنا في بحوثنا الرجائية من كونه من الثقات؛ و يكفي في ذلك دعوى السيد الأجلّ ابن طاوس في فلاح السائل الإجماع على وثاقته (٣).

و المناقشه بكون الصدقه غير الوقف مدفوعه بفهم الأصحاب ذلك منها؛ و هو كاف في المسأله.

و الثالثه: عن صفوان بن يحيى عن أبي الحسن عليه السلام قال: «سألته عن الرجل يقف الضيعه ثم يبدو له أن يحدث في ذلك شيئاً؟ فقال: إن كان وقفها لولده و لغيرهم ثم جعل لها قتيماً لم يكن له أن يرجع فيها؛ و إن كانوا صغاراً و قد شرط ولايتها لهم حتى بلغوا فيحوزها لهم لم يكن له أن يرجع فيها؛ و إن كانوا كباراً و لم يسلمها إليهم و لم يخاصموا حتى يحوزها عنه فله أن يرجع فيها، لأنهم لا يحوزونها عنه و قد بلغوا» (٤).

و منها: ما رواه الشيخ عن عبيد بن زراره عن أبي عبد الله عليه السلام أنه قال في رجل تصدق على ولد له قد أدركوا، قال: «إذا لم يقبضوا حتى يموت فهو ميراث، فإن تصدق على من لم يدرك من ولده فهو جائز، لأن الوالد هو الذي يلي أمره»؛ و قال: «لا يرجع في الصدقه إذا

ص: ١١٧

١- ((١)) الكافي ٧:٣١ ح ٧- وسائل الشيعة ١٧٨:١٩، باب ٤، كتاب الوقوف و الصدقات، ح ١.

٢- ((٢)) الكافي ٧:٣١ ح ٥- وسائل الشيعة ١٧٩:١٩، باب ٤، كتاب الوقوف و الصدقات، ح ٢.

٣- ((٣)) فلاح السائل: ٢٨٤ (طبع مكتب الإعلام الإسلامى).

٤- ((٤)) الكافي ٧:٣٧ ح ٣٦- وسائل الشيعة ١٨٠:١٩، ح ٤، باب ٤، كتاب الوقوف و الصدقات.

تصدّق بها (ابتغاء وجه الله)» (١).

و خبر الناحية: و هو ما رواه الصدوق فى الإكمال بسنده إلى محمّد بن جعفر الأسدى فيما ورد عليه من جواب مسأله عن محمّد بن عثمان العمرى-رحمه الله عليه-عن صاحب الزمان عليه السّلام: «و أمّا ما سألت عنه من الوقف على ناحيتنا و ما يجعل لنا ثمّ يحتاج إليه صاحبه فكلّ ما لم يسلم فصاحبه فيه بالخيار، و كلّ ما سلم فلا خيار فيه لصاحبه احتاج أو لم يحتج، افتقر إليه أو استغنى عنه؟... إلى أن قال:- و أمّا ما سألت عنه من أمر الرجل الذى يجعل لناحيتنا ضيعه و يسلمها من قيم يقوم فيها و يعمرها و يؤدّى من دخلها خراجها و مؤونها و يجعل ما بقى من الدخل لناحيتنا فإنّ ذلك جائز لمن جعله صاحب الضيعه قيما عليها، إنّما لا يجوز ذلك لغيره». (٢)

و أنت خبير بأنّ صريح هذه الروايات المعتبره فيها كفايه مجرّد الإذن أو الأمر، بل لا بدّ من التصرف بحيث يصدق القبض و التسليم و الحيازه؛ و من المعلوم عدم صدق شىء من هذا العناوين بمجرّد الأمر، و هذا الأمر لا يخفى على عاقل فضلا عن العالم.

بل يمكن التأمّل فى كفايه التخليه فى مثل المقام لعدم صدق هذه العناوين إلّا بالاستيلاء الخاصّ و الدخول و الخروج لو لا الإجماعات المنقوله و عدم ظهور الخلاف بين الطائفه. نعم! يظهر من الشافعى (٣) كفايه القبض بمجرّد الإذن مع مضىّ زمان يمكن فيه القبض- كما نسبه إليه بعض الأجلّه (٤)-، مع أنّ كلامه فى الهبه و لا ملازمه بينها و بين الوقف إلّا بنحو من القياس؛ إلّا أن يدعى الإجماع على عدم الفرق.

ص: ١١٨

١- (١) التهذيب ١: ١٣٧ ح ٥٧٧، الاستبصار ٤: ١٠٢ ح ٣٩٠، وسائل الشيعه ١٩: ١٨٠ ح ٥.

٢- (٢) إكمال الدين ٥٢٠ ح ٤٩- وسائل الشيعه ١٩: ١٨١ ح ٨.

٣- (٣) نقله العلامة الحلّى فى التذكرة، راجع تذكرة الفقهاء ٢: ٤١٦.

٤- (٤) و هو صاحب الجواهر، راجع جواهر الكلام ٢٥: ١١٢.

المقام الثامن: [لو أمر بالقبض مع التخليه التامه يصح الوقف أو لا؟]

قد ظهر ممّا ذكرنا أنّه لو أمر بالقبض مع التخليه التامه يصحّ الوقف و لا يصحّ الرجوع فيه، و لعلّ نظر بعض من حكم بالصّحّه إلى هذه الصوره.

المقام التاسع: [هل يشترط الفوريّه فى القبض؟]

لا- يشترط الفوريّه فى القبض وفاقا للتحرير (1) و التذكرة (2) و الإيضاح (3) و الدروس (4) و جامع المقاصد (5) و التنقيح (6) و المسالك (7) و الروضه (8)؛ و [فى] الكفايه: «و الأقوى عدم اشتراط الفوريّه للعقد (9)»، و هو صريح الرياض (10). فلو وقع بعد العقد بمده طويله صحّ الوقف و لزم.

و الدليل عليه بعد ظهور الاتفاق و الإجماع-الظاهر من كلام جماعه-خبر عبيد بن زراره المتقدم كذا فى النسخه إليه الإشاره حيث علّق فيه البطلان بعدم القبض إلى أن يموت الواقف، فإنّ ظاهره كفايه القبض متى حصل.

و يدلّ عليه صحيحه محمّد بن مسلم، لوضوح أنّ المستفاد منه أنّه إذا تحقّق القبض قبل موت الوالد يكون لازماً و لو تأخّر القبض من العقد بكثير؛ و هو المستفاد من صحيحه صفوان، لقوله عليه السّلام فيها: «و إن كانوا كباراً و لم يسلمها إليهم و لم يخاصموا حتى يحوزها عنه فله أن يرجع فيها، لأنهم لا يحوزونها عنه و قد بلغوا» (11).

ص: ١١٩

- ١- (١) تمسك المؤلف-قدّس سرّه-باطلاق كلام العلامه فى تحرير الأحكام ٢٩٢:٣ م ٤٦٥٠.
- ٢- (٢) تذكرة الفقهاء ٢:٤٢٣.
- ٣- (٣) إيضاح الفوائد ٢:٣٨١.
- ٤- (٤) الدروس الشرعيه ٢:٢٦٧.
- ٥- (٥) جامع المقاصد ٩:٢٣.
- ٦- (٦) التنقيح الرابع ٢:٣٠٢.
- ٧- (٧) مسالك الافهام ٥:٣٦٠.
- ٨- (٨) الروضه البهيه ٣:١٦٧-١٦٦.
- ٩- (٩) كفايه الفقه ٢:٩.
- ١٠- (١٠) رياض المسائل ١٠:١٠٠.
- ١١- (١١) التهذيب ٩:١٣٧ ح ٥٧٧.

و يستفاد المقصود من موضعين منه: أحدهما: التعليل، إذ الظاهر منه كفايه التجويز-أى:

أخذ الموقوف عن الواقف مطلقا-سواء تخلل القبض أم لم يتخلل؛ والثاني: قوله عليه السلام:

«لم يسلمها إليهم»، و يعلم وجهه ممّا ذكر مع كفايه العمومات و عدم الرافع.

المقام العاشر: [القبض المعتبر شرعا فى الوقف بالنسبة إلى البطن الأول]

ينبغى أن يعلم أنّ القبض المعتبر شرعا فى الوقف إنّما هو بالنسبة إلى البطن الأول، بغير خلاف- كما فى الحدائق (١) و الرياض (٢) و غيرهما-؛ بل ظاهر الإجماع عليه، فيسقط اعتبار ذلك فى بقية البطون لأنهم يبلغون الملك عن البطن الأول و قد تحقّق أوّلا و لزم بالقبض.

و هذا هو مقتضى الأخبار المتقدم مع كفايه العمومات.

المقام الحادى عشر: [إذا كان البطن الأول متعدّدا]

إذا كان البطن الأول متعدّدا كما إذا وقف على أولاده، أو على عشيرته، أو على علماء العصر-فهل يشترط قبض الجميع؟ أو يكفى قبض البعض فى الصحّة؟ أو يتبعّض الوقف؟ فمن قبض صحّ بالنسبة إليه و من لم يقبض فسد بالنسبة إليه؟؛ وجوه، و الأقوى هو الصحّة مطلقا للعمومات و مفهوم الشرط فى قول الصادق عليه السّلام فى خبرى محمّد بن مسلم و عبيد بن زرارة، و مفهوم الشرط و التعليل فى خبر صفوان؛ فلا داعى للتمسك ببعض الوجوه الاستحسانية.

قيل: إنّه لو توقّف الوقف على قبض الجميع لتضافر البينه عليه نصّيا و فتوى، و لاشتهد عملا-، و قيل: إنّه لو توقّف على ذلك لزم تعطيل الوقف و تخصيصه حتّى يبتنى صحّته بقبض

ص: ١٢٠

١- (١) الحدائق الناضره ١٤٩: ٢٣.

٢- (٢) رياض المسائل ١٠٠: ١٠.

الجميع، أو فساده بعدم قبض بعضهم؛ إلى غير ذلك. (١)

المقام الثانى عشر [و الثالث عشر]: [أن قبض الولي لما هو ولي عليه كقبضه]

الظاهر أنه لا- خلاف و لا- إشكال فى أن قبض الولي لما هو ولي عليه كقبضه و إن كان الواقف وليا، كما لو وقف على اولاده الضعفاء؛ بلا خلاف أجده- كما اعترف به جماعه-، (٢) بل الظاهر هو الوفاق من غير فرق بين الأب و الجدّ.

و ممّا يدلّ عليه خبر عبيد بن زراره بملاحظه ذيله: «لأنّ الوالد هو العدى يلى أمره» (٣)؛ و خبر على بن جعفر المروى فى قرب الإسناد: «إذا كان أب تصدّق على ولده الصغير فإنّها جائزه، لأنّه يقبض لولده إذا كان صغيرا» (٤).

و مناقشه العلّامه الطباطبائى فى حاشيه المصابيح (٥) فى سند هذا الكتاب مدفوعه بالشهره؛ و كذا المناقشه فى الدلاله بكون الصدقه غير الوقف.

و هل يجب بعد ذلك القبض على المولى عليه بمعنى قصده؟ أم لا؟

قال فى المسالك: «لما كان المعترف فى القبض رفع اليد- أى: يد الواقف- و وضع يد الموقوف عليه و كانت يد الولي بمنزله يد المولى عليه كان وقف الأب و الجدّ و غيره- ممّن له الولاية على غير الكامل لما فى يده- على المولى عليه متحققا بالإيجاب و القبول، لأنّ القبض حاصل قبل الوقف، فيستصح و ينصرف إلى المولى عليه بعده؛ لما ذكرناه. و الظاهر عدم الفرق بين قصده بعد ذلك القبض عن المولى عليه للوقف و عدمه، لتحقّق القبض الذى

ص: ١٢١

١- (١) أقول: يمكن التمسك بالمعتبره القطعيه أيضا على الصّحّه كما هو ظاهر (مؤلف عفى عنه).

٢- (٢) كما فى الجواهر ٢٨:٦٥ و انظر: الحقائق الناضره ٢٢:١٤٦.

٣- (٣) التهذيب ٩:١٣٧ ح ٥٧٧.

٤- (٤) قرب الإسناد: ١١٩.

٥- (٥) مصابيح الأحكام- للسيد محمّد مهدي بحر العلوم، «مخطوط».

لم يدلّ الدليل على أزيد من تحقّقه» (١)؛ انتهى.

قلت: لا ينبغي التأمّل في ظهور دليله في اعتبار كون القبض على أنّه وقف، فلذا قالوا: أنّه لا يجرى القبض بعد الوقف مع الذهول و الغفله عنه، أو كان على وجه العاريه أو الوديعه أو نحو ذلك ممّا هو ليس قبضا للوقف من حيث إنّه وقف.

و تحقيق المقام: أنّه مع فرض شرطيته مطلقا لا تنقل بدون القصد ضروره عدم امتياز أهل الفعل المشترك، فضلا عن الاشتراك التي كان الاحتياج بغيره.

نعم، لو قيل بعدم الدليل على الشرطيه عموما أو تخصيصه بالنصوص المزبوره بدعوى أنّ المراد كفايه قصد الوليّ بأيّ وجه اتّفق (٢) لأنّه إذا كان هو الّذى يقبض عنه فكيف يعتبر القبض في وقفه، إذ لا يتصوّر أن يقبض نفسه الحد (٣) ذلك؛ لكنّه مناف لظاهر كلماتهم بل صريحهم من عموم الاشتراط؛ قال في الجواهر: «أللهمّ إلّا أن يراد من نحو العبارة صيروره قبضه قبضا عنهم شرعا؛ لكنّه خلاف ظاهر الأدلّه، خصوصا صحيحه صفوان الظاهر في اعتبار الحيازه لهم المتوقّف على التّيه (٤)».

و من الغريب ما في كشف الغطاء من الحكم بالجواز حتّى مع تّيه الخلاف، قال: «و لو نوى الخلاف فالأقوى الجواز» (٥).

و من ذلك يظهر ضعف ما في التذكرة و المسالك و الرياض (٦) من أنّه إذا كان الموقوف تحت يد الموقوف عليه البالغ بوديعة أو عاريه أو إجاره أو نحوها ليكفي هذا القبض و لا- يتوقّف صحّه الوقف على قبض آخر غيره؛ قال في المسالك: «لوجود المقتضى للصحّه

ص: ١٢٢

١- (١) مسالك الإفهام ٥:٣٦٠.

٢- (٢) أقول: الأقوى إبتناء البحث على كون القبض في الأفعال الخارجيه أو المرتبطه بالأمور القلبيه (مؤلّف عفى عنه).

٣- (٣) كذا في النسخه.

٤- (٤) جواهر الكلام ٢٨:٦٦.

٥- (٥) كشف الغطاء ٤:٢٥١.

٦- (٦) رياض المسائل ١٠:١٠٢.

و هو القبض، فإنَّ استدامته كابتدائه إن لم يكن أقوى؛ و لا دليل على كونه واقعا مبتدأ بعد الوقف؛ (١) و علَّله في التذكرة ب: «أنَّ حقيقه القبض موجوده (٢)»؛ و هذا هو الفرع الثالث عشر.

المقام الرابع عشر: [الموقوف في يد الموقوف عليه بالغصب أو المقبوض بالعقد الفاسد هل يكون حكمه حكم القبض المأذون فيه؟ أو لا؟]

إذا كان الموقوف قبل كذا في النسخه واقعا في يد الموقوف عليه بالغصب كالمال المغصوب أو المقبوض بالعقد الفاسد فهل يكون حكمه حكم القبض المأذون فيه؟ أو لا؟.

صرَّح في التذكرة بالأول معلَّاب: «أنَّ حقيقه القبض موجوده (٣)»؛ و اختار الثاني في الرياض (٤)؛ و تنظَّر في المسالك، قال: «و لو كان القبض واقعا بغير إذن المالك كالمقبوض بالغصب و الشراء بالعقد الفاسد ففي الاكتفاء به نظر من صدقه في الجملة - كما ذكر -؛ و النهى عنه غير قادح هنا، لأنَّه ليس بعباده» إلى أن قال: «و من أنَّ القبض ركن من أركان العقد» (٥) إلى آخره (٦). و صار في الرياض إلى الثاني؛ و لعلَّه الأقوى، للأصل و كون المطلقات مهمله من حيث الكيفيَّة، مضافا إلى أنَّ القبض بعد كونه جزء السبب و متمم العقد صحَّه أو لزوما يعتبر فيه ما يعتبر في باقى أجزاء السبب من الرخاء و الإختيار. و قد نقل بعض مشايخنا (٧) عن العلامه الوحيد الأنصارى: «أنَّ كون المستفاد من الأدلَّة اعتبار القبض فيما هو يعتبر في صحَّه العقد أو لزومه، اعتبار يؤكِّد كذا في النسخه الإيجاب و القبول اللفظي بالإيجاب

ص: ١٢٣

١- (١) مسالك الأفهام ٥: ٣٦٠.

٢- (٢) تذكرة الفقهاء ٢: ٤٣٢.

٣- (٣) راجع: نفس المصدر.

٤- (٤) رياض المسائل ١٠٢: ١٠.

٥- (٥) مسالك الأفهام ٥: ٣٦١.

٦- (٦) و فيه تأمل عندي فإنَّهما و حاصلان عن الحاجه اليهما كما هو ظاهر (مؤلف عفى عنه).

٧- (٧) و من المحتمل أنَّه هو العلامه الفقيه الشيخ محمَّد باقر النجفي الإصفهاني المتوفى عام ١٣٠١ هـ، و هو من تلاميذ شيخنا الأعظم الأنصارى «قدَّس سرَّهما»، و هو أيضا من أساتيد المصنِّف الفقيه.

و القبول الفعلى» فالسبب عنده فى الرهن و الوقف مِّا كان القبض معتبرا فى صحته أو لزومه مرَّب من الإيجاب و القبول اللفظى و النقلى، تأكيدا للعقد اللفظى بالمعاطات الفعلية.

و بالجمله لابد من كون قبض الموقوف عليه اقباضا عن الواقف من غير فرق بين قبض الحادث و المستدام، إلا أنه فى المستدام لا يحتاج إلى زمان يمكن فيه تجديد القبض - كما صرح به فى التذكرة (١) -، بخلافه فى المبتداء.

المقام الخامس عشر: [اشتراط مضي الزمان فى القبض الحادث]

فى اشتراط مضي الزمان فى القبض الحادث. فأعلم أنه لا تأمل فى أن الإذن فى القبض يستدعى تحصيله، و من ضروريَّاته مضي زمان يمكن فيه تحصيله، فهو دال على القبض الفعلى بالمطابقه و على الزمانى بالالتزام.

و لما لزم من القبض الفعلى تحصيل الحاصل أو اجتماع الأمرين المحالان فحمل اللفظ على المعنى الالتزامى لتعدُّر المطابقه، فلا يكفى الأول مع عدم مضي زمان يكفى فيه القبض فضلا عن الإذن؛ وجوه - كما عرفت فى المقام الخامس -.

المقام السادس عشر: [لو كان الموقوف منقولا أو غير منقول...]

لو كان الموقوف منقولا - أو غير منقول غائبا غيبه لا - يصدق معها القبض لو خلّى بينه و بينه، فلا يكفى فيه الإذن و مضي الزمان أيضا حتّى يحضر الموقوف عليه أو وكيله و يقبضه بما يصدق معه من تخليه أو نقل؛ فلو وقف ما هو غائب عن البلد غيبه لا يصدق معها القبض لا يصير وقفا صحيحا أو لازما - على الخلاف فى المسألة -؛ و الإذن ليس سببا لحصوله، بل عرفت ذلك فى الحاضر أيضا غالبا.

ص: ١٢٤

المقام السابع عشر: [كفايه قبض الأب عن أولاده الصغار]

قد عرفت كفايه قبض الأب عن أولاده الصغار، وهو مورد الروايات الواردة في الباب (١). إلا أن الظاهر عدم الفرق بينه وبين الجد للأب، بل وبين وصيها والحاكم المطاع أيضا. ولا يضر اختصاص الأخبار بالأب لأنها إنما أخرجت مورد التخصيص لا الاختصاص - كما صرح به في الحدائق (٢) -، إذ نقله مشتركة كذا في النسخة بين الجميع.

ولا وجه لردّ بعض الأعظم (٣) نظرا إلى ضعف يده و ولايته بالنسبة إلى غيره.

قال في المسالك - ولقد أجاد فيما قال! - «و لا وجه للتردد، فإن أصل الولاية كاف في ذلك؛ والمعتبر هو تحقق كونه تحت يد الواقف مضافا إلى ولايته على الموقوف عليه، فيكون يده كيده؛ ولا يظهر لضعف اليد وقوتها أثر في ذلك» (٤)؛ انتهى كلامه.

قلت: لا إشكال في المسألة بعد ثبوت الولاية كما لا إشكال في كفايه قبضه عنهم في الوقف من الحبس والهبة وغيرهما؛ ومن أقوى طرق تنقيح المسألة ملاحظه الأشباه والنظائر.

المقام الثامن عشر: [وقف الدار المستأجره و الموصى بخدمته]

صرح في التحرير: «أنه لا يجوز وقف الدار المستأجره و لا الموصى بخدمته» (٥).

و قال في القواعد: «و لا المستأجر و لا الموصى بخدمته» (٦).

ص: ١٢٥

١- (١) راجع وسائل الشيعه ١٧٨:١٩، باب ٤، كتاب الوقوف و الصدقات. (طبعه مؤسسه آل البيت)

٢- (٢) الحدائق الناضره ١٤٧:٢٢.

٣- (٣) منهم المحقق الحلّي في الشرائع و العلامه الحلّي في التحرير راجع شرايع الإسلام ١٧١:٢ و تحرير الأحكام ٢٩٢:٣-٢٩١ م ٤٦٥٠.

٤- (٤) مسالك الأفهام ٣٦٠:٥.

٥- (٥) تحرير الأحكام ٣١٣:٣ م ٤٦٩٧.

٦- (٦) قواعد الأحكام ٣٩٣:٢.

وقال بعض شراح عبارته المصنّف (١): «هنا تحتمل أن يريد بها عدم صحّته وقفه من المالك؛ لكنّه يشكّل بأنّه لا يقع فاسداً. غايه ما في الباب أنّه لا يتمّ إلّا بالقبض. ويحتمل أن يريد بها عدم صحّته الوقف من المستأجر، لأنّه ليس بمالك العين فلا يملك نقلها ولا حبسها والمنافع لا يتصوّر فيها مع الوقف»؛ انتهى.

فحمل عبارته على المعنى الأوّل- بل دعوى صراحتها كما عن النراقي- (٢) في غايه الغرابه.

قال في التذكرة: «ولو أجر أرضه ثمّ وقفها فعند الشافعيّه يصحّ» (٣) إلى أن قال: «وأمّا عندنا فإنّ أقبضه بإذن المستأجر فلا بأس، وإلّا لم يصحّ القبض ولا لزوم الوقف» (٤)؛ انتهى.

وقال بعض الساده من أعظم الفقهاء قد قاربنا عصر جنابه (٥): «تحقّق الملك في وقف العين المؤجره يقتضى التفصيل في الملك.

فنقول: إنّ وقف العين المؤجره يتصوّر من وجوه:

منها: أن يقفها على المستأجر؛

و منها: أن يقفها على مصلحه مثلاً لكن فوّض توليه الوقف إلى المستأجر؛

و منها: مثل الثاني لكن فوّض توليته إلى نفسه؛

و منها: أن يقفها على غير المستأجر و لم يجعله متولياً أيضاً لكن أقبضها إليه بعد انقضاء مدّه الإجاره

و منها: أن يقفها على مصلحه و فوّض أمر التوليه إلى عمرو و أقبضها إياه بعد انقضاء الإجاره؛

ص: ١٢٦

١- (١) و هو المحقّق الكركي في جامع المقاصد ٩: ٥٧.

٢- (٢) كما نقل عنه السيّد محمّد باقر حجه الإسلام الشفتي «قدس سره» في رساله الوقف ١٣٠/

٣- (٣) المجموع ١٥: ٣٢٦.

٤- (٤) تذكره الفقهاء ٢: ٤٣٢.

٥- (٥) هو العلّامه الفقيه المحقّق السيّد محمّد باقر المعروف بحجّه الاسلام الشفتي المتوفّي ١٢٦٠ هـ. ق.

و منها: أن يقفها على الموقوف عليه المعين - كعمرو مثلاً - و لم يتحقق الاقباض إليه قبل الممات.

و الظاهر أن صحه الوقف و لزومه ممّا لا ينبغي الإشكال فيه في غير السادس من الأقسام الخمسه المذكوره، لوجود المقتضى و انتفاء المانع» (١)؛ إلى آخر ما ذكره - رحمه الله عليه -

و أنت خبير بعدم شمول كلامه ساير الأقسام - كوقف المستأجر و الوقف على الفقراء و أمثالهما -، مع عدم تماميه أكثر ما ذكره في الأقسام؛ فلا بأس بالإشارة إلى كل واحد منها مع التعرّض للصحة و الفساد.

فنقول: أمّا القسم الأول - فهو الوقف على المستأجر - فهو داخل في مسأله المأذون و المستعير و الودعي؛ و قد عرفت الإشكال في كفايه القبض السابق لعموم أدله اشتراط القبض عرفاً، بل لا بدّ من القبض الجديد.

قال رحمه الله: قوله: «لوجود المقتضى و انتفاء المانع» أمّا وجود المقتضى لظهور الحال فيه بعد الاطلاع بما بيّناه في أوائل البحث يغنى عن التكلم في اظهاره؛ و أمّا انتفاء المانع في الأول فلوضوح أنه لا مانع إلا انتفاء الاقباض من الواقف بعد الوقف، لكنّه غير مضر، لأنّ شرطيه الاقباض إنّما ثبت إذا لم يكن الموقوف تحت يد الموقوف عليه الذي ينبغي تسليم الوقف إليه، لأنّه الظاهر من الأدله الداله على اعتبار القبض فيه؛ فلاحظ قوله عليه السلام في صحيحه محمد بن مسلم: «إذا لم يقبضوا حتى يموت فهو ميراث» (٢)؛ و مثله مقبوله عبيد بن زراره (٣)؛ و كذا في ذيل صحيحه صفوان بن يحيى: «و إن كانوا كباراً و لم يسلمها إليهم و لم يخاصموا حتى

ص: ١٢٧

١- (١) رساله الوقف ص ١٢١ المطبوعه بتحقيق سماحه الدكتور السيد احمد التويسر كاني من منشورات أسوه عام ١٣٧٩ هـ.ش.

٢- (٢) الكافي ٧: ٣١ ح ٧.

٣- (٣) الإستبصار ٤: ١٠٢ ح ٣٩٠.

يحوزها عنه فله أن يرجع فيها، لأنّهم لا- يحوزونها عنه وقد بلغوا» (١). و مثلها الحال في روايه كمال الدين؛ و الإجماعات المنقوله؛ و كلمات الأجله؛ مضافا إلى إمكان أن يقال: إنّ الاستفادة من التعليل في صحيحه محمّد بن مسلم و غيرها أنّ الاقباض إنّما هو ليدخل الموقوف تحت يد الموقوف عليه و في تصرّفه، و إذا كان حاصلًا سقط اعتبار حصوله (٢)؛ إنتهى كلامه.

و قد مرّ الجواب عنه؛ فلا نطيل بالإعاده.

و الحمد لله ربّ العالمين

ص: ١٢٨

١- ((١)) الكافي ٣٧:٧ ح ٣٦.

٢- ((٢)) رساله الوقف (السيد الشفتي) ١٢٢-١٢١.

علامه محمد تقی مجلسی (۱۰۷۰ ه. ق.)

تصحیح و تحشیه: جویا جهانبخش

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي من علينا بمحمد نبيه صلى الله عليه وآله دون الأمم الماضية و القرون السالفه

پیشگفتار مصحح

در رساله اعتقادات علامه محمد باقر مجلسی - رفع الله درجه - خوانده بودم:

«و عليك بمطالعه الأخبار الواردة في صفات المؤمنين المتقين، خصوصا خطبه أمير المؤمنين - عليه السلام - التي ألقاها على همّام. و قد كتب والدي العلامة قدّس الله روحه - عليها شرحا جامعاً، فعليك بمطالعه.» (۱)

(یعنی: به مطالعه اخبار رسیده درباره صفات مؤمنان پرهیزگار پرداز، به ویژه خطبه امیر مؤمنان - علیه السلام - که برای همّام ایراد فرموده است. پدر بسیار دان - ام - که

ص: ۱۲۹

خداوند روانش را پاکیزه و گرامی بداراد!- بر آن خطبه شرحی جامع نوشته است. به مطالعه آن پردازد).

از همان زمان که این سفارش را خواندم و دلبستگی این دین شناس بزرگ را به شرحی که پدر دانشمندش بر خطبه متّین (خطبه همّام) نوشته است دیدم، آرزوی دیدار آن شرح را در دل گرفتم... بیش جستم و کم یافتم... چندی بر آن برآمد، تا روزی در محضر استاذنا العلامة، حضرت آیه الله حاج سید محمد علی روضاتی- دام علاه و لقاء الله مناه- هنگامی که به مناسبتی یکی از مجموعه های نیاکانی ایشان را تصفح می کردم، به شرح فارسی آخوند ملا محمد تقی مجلسی- طاب ثراه- بر خطبه متّین بازخوردم. لسان حال در آن زمان مترّم بود که:

دیدار یارِ غائبِ دانی چه ذوق دارد؟ ابری که در بیابان بر تشنه ای ببارد (۱)

حضرت استادی- مدّ ظلّه العالی- که شوق و ابتهاج مرا از دیدار این تحفه روح پرور مشاهده فرمود،- از سر کرامتی که او راست- ناگفته من شنود و وعده نمود تصویری از این متن در اختیار داعی قرار دهد.

وَ فِي النَّفْسِ حَاجَاتٌ وَ فِيكَ فِطَانَةٌ سَكُوتِي بِيَانِ عِنْدَهَا وَ خِطَابِ (۲)

آن وعده مبارک به انجام مقرون افتاد («ساقیا! لطف نمودی قدحت پر می باد!» (۳) آنک من بودم و تصویر دستنوشته ملکی علامه روضاتی. به استنساخ آن همت گماشتم و چندان پیش نرفته بودم که لزوم استمداد از نسخه یا نسخه هایی دیگر مسلم گردید تا موارد شبهه و افتادگی های محتمل این دستنوشته با کمک آن منبع (یا منابع) تصحیح و اصلاح شود.

ص: ۱۳۰

۱- (۱) سعدی.

۲- (۲) متّینی.

۳- (۳) «... که به تدبیر تو تشویش خمار آخر شد» (حافظ).

در فهرست نسخه های خطی کتابخانه خاندانی نجفی مسجدشاهی در اصفهان که به ضمیمه کتاب قبیله عالمان دین (۱) طبع و نشر گردیده است، نشان نسخه دیگری از این شرح یافتیم. فاضل ارجمند و مدرس محترم حوزه علمیه اصفهان، حضرت حجه الاسلام و المسلمین استاد حاج شیخ هادی نجفی - دام مجده - با گشاده روئی نسخه را که در آن زمان نزد یکی از فضلاء حوزه علمیه قم بآمانت بود، پس از عودت به اصفهان، در اختیار راقم نهاد.

در همین اثنا با پرس و جو از دوست دانشور إخلاص پیشه ام، حضرت حجه الاسلام و المسلمین علی صدرائی خوئی (صدرائی نیا) - و فقه الله تعالی لمرضاته - دانستم - از بن - در مجموعه فهارسی که ایشان برای تدوین مجموعه پرسود موسوم به فهرستگان نسخه های علوم حدیث مورد تفحص و تفتیش قرار داده اند، از دو نسخه این متن سخن رفته است و بس: یکی همین نسخه خاندان نجفی مسجدشاهی و دیگر دستنوشته متعلق به کتابخانه عمومی حضرت آیه الله مرعشی نجفی - قدس الله روحه العزیز - نسخه علامه روضاتی هم - که اینک تصویر آن در اختیار ما بود - در فهارس معرفی نگردیده بود.

دوست فرزانه تازه جو و تازه یابم، حضرت حجه الاسلام و المسلمین استاد حاج شیخ رسول جعفریان - متعنا الله بطول بقائه -، دسترسی به دستنوشته خزانه مرعشیه را تسهیل فرمود و مرا در تهیه تصویر آن معاونت و معاضدت نمود - جزاه الله عن الإسلام و المسلمین خیر الجزاء -

پس تصحیح و آماده سازی متن با هر سه نسخه شناخته آن آغاز شد و به لطف حضرت باری - عز اسمه - به فزخی و پیروزی انجام گرفت.

ص: ۱۳۱

دستنوشته کتابخانه آیه الله مرعشی-قدس سرّه-را که رساله دوم مجموعه ای است و مورّخ ۱۰۷۳ ه.ق. (ش. ۹۷۶۳/فهرست: ۱۰۶/۲۵)، با رمز «م» مشخص گردانیده ام.

دستنوشته کتابخانه آیه الله نجفی مسجدشاهی-طاب ثراه-را که درون مجموعه ای است و یکی از رسائل آن مجموعه تاریخ ۲۶ شوال ۱۰۹۶ ه.ق. دارد، با رمز «ن» یاد کرده ام.

دستنوشته متعلق به حضرت علامه روضاتی-دام علاه-را که به خطّ جدّ امجدشان، عالم فاضل و إحیاگر مواریث مکتوب اُمت مرحومه، مرحوم حاج میر سید محمّد-رؤح الله روحه-است (۱)، و مورّخ ۱۲۶۷ ه.ق.، رمز «ر» داده ام. هر سه نسخه نادرستیهای معتنا به داشته اند و گاه ضبط صحیح منحصر به یکی از نسخه های سه گانه بود. فی الجمله، و با آنکه نسخه کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی-رضوان الله علیه-(موسوم به «م»)-بنا بر ادعای کاتب-از روی خطّ ماتن-أعلى الله مقامه الشریف-کتابت گردیده است، هیچیک از نسخه ها واجد چنان صحّتی نبود که متن و «اساس» تصحیح قرار گیرد. بناچار شیوه ما در تصحیح این متن بیشتر به طریقه موسوم به «التقاطی/تلفیقی» (۲)

ص: ۱۳۲

۱- (۱) عالم خدوم جلیل القدر، مرحوم حاج میر سید محمّد (۱۱ محرم ۱۲۲۲-۲۸ رمضان ۱۲۹۳ ه.ق.) بن زین العابدین (در گذشته به ۱۲۷۵ ه.ق.) است-رضوان الله عليهم أجمعين-. آن مرحوم که از علماء اعلام و محققین عظام بوده تألیفاتی دارد و بالخصوص در إحياء نسخ نادره و آثار نفیسه اهمّی تمام داشته؛ صدها کتاب و رساله به خطّ جلی خود استنساخ یا تکمیل فرموده و مجموعه ها و جنگ های بسیار مرتّب نموده و همه را خود مقابله و تصحیح [کرده] و سپس به صحافی و تجلید رسانیده است. شکر الله سعيه. «مکارم الاثار، ۶/۲۰۸۸، هامش).

۲- (۲) درباره این شیوه، نگر: راهنمای تصحیح متون، جويا جهانبخش، ص ۳۰.

نزدیک گردیده است.

*** جناب صدرائی خوئی پیمان ستانده بود تا این متن در مجموعه گرانقدر میراث حدیث شیعه، طبع را به زیور خویش بیاراید، لیک یاران سپاهانی پیشدستی کردند و آن را برای میراث حوزه اصفهان خواستار شدند و رضای صدرائی عزیز را هم در این باب به حاصل آوردند؛ و البته افتراقی نیز در میان نیست؛ چه:

شاخِ گل هر جا که روید هم گل است خُمّ مُل هر جا که جو شد هم مُل است (۱)

رای، آن بود که این پیشگفتار مشتمل باشد بر چهار بهره:

۱- معرّفی «خطبه متّقین» و شروع آن.

۲- نقد حال آخوند ملاً محمّد تقی مجلسی (مجلسی اول).

۳- بررسی شیوه مجلسی اول در ترجمه و شرح خطبه متّقین.

۴- حکایت تصحیح و تحقیق شرح حاضر.

در این مجمل جز پاره ای از گفتنیهای بهره چهارم گفته نیامد، و به اشاره پردازندگان میراث حوزه اصفهان و به رعایت هنجار مختار ایشان، باقی سخن و انبوه یادداشتهای این أبواب- به تعبیر قدما- «در باقی شد». لختی دگرسازیهای خرد دیگر نیز از سوی مجموعه پردازان اعمال گردیده که بطبع ناگزیر بوده است.

امیدوارم در طبع مستقلی از این رساله- با مقدمه ای مشروح و حواشی و تعلیقاتی مبسوط- سامانی نوآئین بدین پژوهش بخشیده شود و از نو در زیر و بم و فراز و فرود آن تفرّسی و تفحصی برود. از دیده و رانی که ملاحظات و انتقادات و پیشنهادهای

ص: ۱۳۳

۱- (۱) مولوی.

إصلاحی شان را برای آن طبع و نشر مأمول إرائه فرمایند، پیشاپیش امتنان دارم.

خداوند کارساز بنده نواز را بر توفیقی که ارزانی داشت سپاس می گزارم و اگر بر إحیاء و ترویج این متن عزیز مثبتی آنجهانی مقرر است آن را نثار روح پرفتوح نویسنده فرزانه متن، مولانا آخوند ملا محمد تقی مجلسی، و فرزند برومند بسیار دان اش، علامه مولانا محمد باقر مجلسی، می سازم؛ که سالهای سال است گردن اسلامیان و ایمانیان زیر بار منت هردوان است - رضی الله عنهما و أَرْضاهما -

از خداوند به زاری و تضرع می خواهم تا من ناسزاوار را به لطف و مرحمت بی قیاس خویش، تحلی به صفات و سمات پرهیزگاران روزی فرماید و لسان حال خود می سازم که:

گرم به هیچ نگیری خلاف واقع نیست و لیک شرط کریمان نوازش عامست (۱)

بنده خدا:

جویا جهانبخش

اصفهان/بهار ۱۳۸۴ ه.ش.

ص: ۱۳۴

۱- (۱) دیوان شمس مشرقی، تحقیق و بررسی: دکتر سید أبو طالب میر عابدینی، ص ۲۵۲.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ عَلَى أَشْرَفِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ مُحَمَّدٍ وَعُتْرَتِهِ الطَّاهِرِينَ.

و بعد (۱) فقد أخبرني و حَدَّثَنِي مشايخي معننا إلى الشَّيْخِ الصَّدُوقِ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبِ الْكَلِينِيِّ (۲) و إلى الشَّيْخِ الْمُعْظَمِ مُحَمَّدِ بْنِ بَابُويهِ الْقَمِّي (۳) و إلى السَّيِّدِ الْأَجَلِّ الْأَعْظَمِ رَضِيِّ الدِّينِ مُحَمَّدِ (۴) - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ -؛ و نذكر (۵) سند ابن بابويه (۶) و عبارهُ (۷) السَّيِّدِ الرَّضِيِّ

ص: ۱۳۵

۱- (۱) و بعد/در «ر» و «ن» نیامده و تنها در «م» مذکورست.

۲- (۲) ((الكليني/«ن»: كليني. ضبط نص، موافق است با «ر» و «م»). از برای روایت شیخ کلینی نگر: أصول کافی، با ترجمه و شرح آیه الله کمره ای، ط. أسوه، ۱۴/۵-۲۲، «باب المؤمن و علاماته و صفاته»، ش ۱.

۳- (۳) ((القمي/در «ر» و «ن» نیامده و تنها در «م» مذکورست. از اینجا تا سر «و عبارهُ السَّيِّدِ الرَّضِيِّ» در «ن» از قلم افتاده است. از برای روایت شیخ صدوق، نگر: أمالی ی شیخ صدوق، ط. کمره ای، صص ۵۷۰-۵۷۴، مجلس ۸۴، ش ۲.

۴- (۴) از برای روایت سید رضی نگر: نهج البلاغه، ط. شهیدی، صص ۲۲۷-۲۲۴، خطبه ۱۹۳.

۵- (۵) نذكر/چنین است «م». «ن» - از بن - این عبارت را ندارد. «ر»: سند کر.

۶- (۶) سند ابن بابويه/«ر»: «+القمي». «م» این افزونه را ندارد. «ن» هم که - از بن - عبارت را ندارد.

۷- (۷) عبارهُ/چنین است «ر» و «ن». «م»: عیاره.

و هي قريبه من عباره الصدوق.

فروى (١) محمد بن الحسن بن الوليد -رضى الله تعالى عنه- (٢)، قال: حدثني محمد بن الحسن الصيْفَار، قال: حدثنا (٣) علي بن حسان (٤) الواسطي، عن عمه (٥) عبد الرحمن بن كثير الهاشمي، عن الإمام أبي عبد الله جعفر بن محمد الصادق عن أبيه -صلوات الله عليهما- قال:

قام رجل من أصحاب أمير المؤمنين -صلوات الله عليه- و في النهج روى (٦) أن صاحباً لأمر المؤمنين يقال له همّام كان رجلاً مؤمناً عابداً قال له: يا أمير المؤمنين، صف لي المتقين (٧) كأنّي أنظر إليهم، فتناقل عن جوابه، ثم قال (ص) (٨): يا همّام، اتق الله و أحسن إن الله مع الذين اتقوا و الذين هم (٩) محسنون، فلم يقنع همّام بذلك القول حتّى عزم عليه، قال (١٠): فحمد الله و أثنى عليه و صلّى على النّبىّ محمد (١١) و آله، ثم قال -صلوات الله عليه-:

أما بعد، فإنّ الله سبحانه خلق الخلق حين خلقهم غيّباً عن طاعتهم اماناً بمعصيتهم (١٢)

ص: ١٣٦

-
- ١- (١) فروى / «م»: محمد بن. این افزونه در «ر» و «ن» نیست. اگر اصيل باشد مراد از این «محمد» بطبع خود شيخ صدوق (ابن بابويه) -رضى الله عنه- است.
  - ٢- (٢) رضى الله تعالى عنه / چنین است در «م». «ر»: رضى الله عنه. «ن»: رضى الله تع عنهم.
  - ٣- (٣) حدثنا / چنین است در «م» و «ن». «ر»: حدثني.
  - ٤- (٤) حسان / «ن»: حسن.
  - ٥- (٥) عمه / چنین است در «ر» و «ن». «م»: عمير.
  - ٦- (٦) روى / تنها در «م» آمده است. در «ر» و «ن» نیست.
  - ٧- (٧) المتقين / «ن»: حتى. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ٨- (٨) (ص) / در «ر» نیامده است ولی در «ن» و «م» هست.
  - ٩- (٩) هم / «ن»: هم. کسی که متوجه زيادگی و نابجائی این افزونه بوده است، قدری این افزونه را تراشیده است. این افزونه نابجا در «م» و «ر» نیامده است.
  - ١٠- (١٠) قال / در «ن» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ر» آمده.
  - ١١- (١١) محمد / در «ن» و «م» هست ولی در «ر» نیامده.
  - ١٢- (١٢) بمعصيتهم / «ن»: من معصيتهم. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

لأنه سبحانه لا- اتصّر معصيه (١) من عصاه و لا- تنفعه طاعه من أطاعه، فقسّم بينهم معاشهم و وضعهم من (٢) الدنيا مواضعهم. فالمتّقون فيها هم أهل البصائر (٣)، منطبقهم الصّواب، و ملبسهم الاقتصاد، و مشيهم التّواضع، (خضعوا لله- عزّ و جلّ- بالطّاعه، فبهتوا غاضين أبصارهم إلخ) (٤) غَضُّوا أبصارهم عمّا حرّم الله عليهم (٥) و وقفوا أسماعهم على (٦) العلم النّافع لهم، نزلت أنفسهم منهم في البلاء كالذّي نزلت في الرّخاء (رضى منهم عن الله بالقضا) (٧)، لو لا الاجال التي كتب الله عليهم لم تستقرّ (٨) أرواحهم في أجسادهم طرفه (٩) عين شوقا إلى الثّواب و خوفا من العقاب، عظم الخالق في أنفسهم فصغر ما دونه في أعينهم، فهم و الجنّه كمن قد راها فهم فيها منعمون (١٠)، و هم و النّار كمن قد راها فهم فيها معذبون.

ص: ١٣٧

١- (١) معصيه/«ن»: معصيته. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

٢- (٢) من/«ر»: امر. اين افزونه در «م» و «ن» نيست. نيز در گفتاورد بحار از نهج نيست.

٣- (٣) البصائر/«ن»: البصاير.

٤- (٤) (خضعوا... إلخ)/اين بهره كه ما ميان دو كمانك نهاديم تنها در «ر» هست. «م» و «ن» -مطابق با گفتاورد بحار از نهج- آن را ندارند. به نظر مي رسد اين بهره منقول باشد از أمالي ي صدوق؛ و احتمالا در حاشيه بوده و توسط كاتب «ر» يا كاتب ما در نسخه آن به متن وارد شده باشد.

٥- (٥) عليهم/در «ن» و «م» هست ولي در «ر» نيست.

٦- (٦) علي/چنين است در «ن» و «م». «ر»: عن.

٧- (٧) (رضى... بالقضا)/اين بهره كه ميان دو كمانكش نهاديم، تنها در «ر» هست. «م» و «ن» فاقد آن اند. به نظر مي رسد اين بهره منقول باشد از أمالي ي صدوق؛ و احتمالا در حاشيه بوده و توسط كاتب «ر» يا كاتب ما در نسخه آن به متن وارد شده باشد.

٨- (٨) لم تستقرّ/«م»: لم تستقرّ؛ «ر»: لم يستقرّ؛ «ن»: لو تستقر.

٩- (٩) طرفه/«م»: طرفه. «ن»: طرفه. در «ر» هيچ حركت گذاري نشده است.

١٠- (١٠) منعمون/«م»: «منعمون». «ر» و «ن»: «منعمون».

قلوبهم محزون، و شرورهم مأمونه، و أجسادهم نحيفه و حاجاتهم خفيفه، و أنفسهم عفيفه.

صبروا أياما قصيره (و مؤنتهم من الدنيا عظيمه) (۱) أعقبتهم راحه طويله. تجاره مربحه (۲) يسيرها لهم ربهم أرادتهم الدنيا و لم يريدوها و أسرتهم ففدوا أنفسهم منها.

أما الليل فصافون أقدامهم تالون (۳) لأجزاء القران يرتلونه ترتيلا يحزنون أنفسهم به (۴) و يستثرون (۵) به دواء داءهم، فإذا مروا بابه فيها تشويق ركنوا إليها طمعا و تطلعت نفوسهم (۶) إليها شوقا و ظنوا أنها نصب (۷) أعينهم و إذا مروا بابه فيها تخويف أصغوا إليها مسامع قلوبهم و ظنوا أن زفير جهنم و شهيقها في أصول اذانهم فهم حانون على أوساطهم مفترشون لجباههم و أكفهم و ركبهم و أطراف أقدامهم يطلبون (۸) إلى الله سبحانه في فكاك رقابهم (۹).

و أما النهار فحلما (۱۰) علماء ۱۱ أربار أتقياء قد براهم ۱۲ الخوف برى القداح ينظر إليهم ۱۳

ص: ۱۳۸

۱- (۱) (و مؤنتهم...عظيمه)/این بهره که ما آن را میان دو کمانک قرار داده ایم، تنها در «ر» آمده است. در «م» و «ن» نیست. به نظر می رسد در حاشیه بوده است و از امالی ی صدوق منقول بوده، و کاتبی آن را به متن آورده و در تعیین محل آن نیز اشتباه کرده باشد.

۲- (۲) تجاره مربحه/«ن»: تجاره مربحه. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».

۳- (۳) تالون/«ن»: تالین. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».

۴- (۴) به/در «ن» و «ر» آمده است ولی در «م» نیامده.

۵- (۵) يستثرون/«م»: يسترون؛ «ر»: يسترون؛ «ن»: يستثرون.

۶- (۶) نفوسهم/«ن»: نفوسا. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».

۷- (۷) نصب/«م»: نصب. «ن»: نصیب. «ر»: نصب.

۸- (۸) يطلبون/حرکتگذاری در «م» چنین است. در «ن» و «ر» هیچ حرکتگذاری نشده است.

۹- (۹) فكاك رقابهم/در «ن» از قلم افتاده و سپس به خطی دیگر در هامش افزوده شده است. در «م» و «ر» هست.

۱۰- (۱۰) فحلما/چنین است در «م»؛ «ن»: فحلما؛ «ر»: فحکماء.

النَّاطِرُ فَيَحْسِبُهُمْ (۱) مَرَضِيٌّ وَ مَا بِالْقَوْمِ مِنْ مَرَضٍ (۲) وَ يَقُولُ قَدْ خَوْلَطُوا وَ (۳) لَقَدْ خَالَطَهُمْ أَمْرٌ عَظِيمٌ لَا يَرْضُونَ مِنْ أَعْمَالِهِمْ الْقَلِيلَ وَ لَا- يَسْتَكْثِرُونَ الْكَثِيرَ فَهَمُّ لَأَنْفُسِهِمْ مَتَّهَمُونَ وَ مِنْ أَعْمَالِهِمْ مَشْفِقُونَ إِذَا زَكَّى أَحَدَهُمْ خَافَ مِمَّا يُقَالُ لَهُ (۴)، يَقُولُ: أَنَا أَعْلَمُ بِنَفْسِي مِنْ غَيْرِي، وَ رَبِّي أَعْلَمُ بِي مِنْ نَفْسِي، اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي خَيْرًا مِمَّا يَظُنُّونَ وَ لَا- تَوَاخِذْنِي بِمَا يَقُولُونَ وَ اغْفِرْ لِي مَا لَا يَعْلَمُونَ. فَمِنْ عِلْمِهِ أَحَدَهُمْ أَنَّكَ تَرَى لَهُ قُوَّةَ فِي دِينٍ وَ حِزْمًا فِي لَيْنٍ وَ إِيمَانًا فِي يَقِينٍ وَ حِرْصًا فِي عِلْمٍ وَ قَصْدًا فِي غِنَى (۵) وَ خَشُوعًا فِي عِبَادِهِ وَ تَجَمُّلاً فِي فَاقِهِ وَ صَبْرًا فِي شِدَّةِهِ وَ طَلْبًا فِي حِلَالِهِ وَ نَشَاطًا فِي هُدًى وَ تَحَرُّجًا عَنْ طَمَعٍ، يَعْمَلُ الْأَعْمَالَ الصَّالِحَةَ وَ هُوَ عَلَى وَجَلٍ.

يَمْسَى وَ هَمَّهُ الشُّكْرُ وَ يَصْبِحُ وَ هَمَّهُ الذِّكْرُ. بَيْتٌ حَذْرًا وَ يَصْبِحُ فَرِحًا: حَذْرًا لِمَا حَذَرَ مِنَ الْغَفْلَةِ وَ فَرِحًا بِمَا أَصَابَ مِنَ الْفَضْلِ وَ الرَّحْمَةِ (۶). إِنْ اسْتَصْعَبَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فِيمَا تَكَرَّرَ لَمْ يَعْطَهَا (۷) سَوْئَلَهَا فِيمَا تَحَبَّبَ. قَرَّهَ عَيْنَهُ فِيمَا لَا يَزُولُ وَ زَهَادَتَهُ فِيمَا لَا يَبْقَى. يَمِزُجُ (۸) الْحِلْمَ بِالْعِلْمِ وَ الْقَوْلَ

ص: ۱۳۹

-
- ۱- ((۱)) فَيَحْسِبُهُمْ/«ن»: وَ يَحْسِبُهُمْ. ضَبِطَ نَص، مُوَافِقُ «م» وَ «ر» اسْت.
  - ۲- ((۲)) مَرَضٍ/«ن»: فَرَضَ. ضَبِطَ نَص، مُوَافِقُ «م» وَ «ر» اسْت.
  - ۳- ((۳)) وَ/«ن»: أَوْ. ضَبِطَ نَص، مُوَافِقُ «م» وَ «ر» اسْت.
  - ۴- ((۴)) لَهُ/«ن»: لَهُمْ. ضَبِطَ نَص، بِنَابِرِ «م» وَ «ر» اسْت.
  - ۵- ((۵)) وَ قَصْدًا فِي غِنَى/دَر «ن»: أَزْ قَلَمِ افْتَادَهُ وَ دَرِ هَامِشِ آنَ بِهَ خَطِّي دِيكَرِ افزُودَهُ شَدَه: «وَ عِلْمًا فِي حِلْمٍ وَ قَصْدًا فِي غِنَى».
  - ۶- ((۶)) الرَّحْمَةِ/«ن»: + وَ. اَيْنَ افزُودَهُ دَرِ «م» وَ «ر» نَيْسْت.
  - ۷- ((۷)) يَعْطَهَا/دَرِ «م» وَ «ن»: چَنِينَ اسْت. «ر»: يُوْتَهَا.
  - ۸- ((۸)) يَمِزُجُ/دَرِ «م» ظ. «يَمِزُجُ» خَوَانَدَه مِي شُود. دَرِ «ن» وَ «ر»: هِيچَ حَرَكْتِگَزَارِي نَشَدَه اسْت.

بالعمل. تراه قريبا أمله قليلا زلله خاشعا قلبه قانعه نفسه منزورا أكله (١) سهلا (٢) أمره حريزا دينه ميته شهوته مكظوما غيظه الخير منه مأمول و الشّر منه مأمون إن كان في الغافلين كتب في الذّاكرين و إن كان في الذّاكرين لم يكتب من الغافلين يعفو (٣) عمّن ظلمه و يعطى من حرمه و يصل من قطعه بعيدا فحشه (بعيدا جهله) (٤) ليتنا قوله غائبا منكره حاضرا (٥) معروفه (٦) مقبلا خيره مدبرا شرّه في الزّلازل وقور و (٧) في المكاره صبور و في الرّخاء شكور لا يحيف على من يبغض و لا يآثم لمن يحبّ يعترف بالحقّ قبل أن يشهد عليه لا يضيّع (٨) ما استحفظ و لا ينسى ما ذكر و لا يناز (٩) بالألقاب و لا يضاّر بالجار (١٠) و لا يشمت بالمصائب (١١) و (١٢) لا يدخل في الباطل و لا يخرج من الحقّ. إن صمت لم يغمّه صمته و إن ضحك

ص: ١٤٠

- ١- (١) أكله/در «م» چنین حرکتگذاری شده است. در «ن» و «ر» هیچ حرکتگذاری نشده است.
- ٢- (٢) سهلا/«ن»: سهوا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ٣- (٣) يعفو/«ن» و «م»: چنین است. «ر»: يعفوا.
- ٤- (٤) (بعيدا جهله)/این بهره که ما میان دو کمانک نهادیم، تنها در «ر» آمده است. در «م» و «ن» نیست. گویا مأخوذست از نقل آمالی ی صدوق و احتمالا در حاشیه بوده و کاتبی آن را در متن آورده است.
- ٥- (٥) حاضرا/«ن»: حاضرا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ٦- (٦) معروفه/«ر»: معروفه. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ٧- (٧) و/در «ن» آمده است ولی در «م» و «ر» نیست.
- ٨- (٨) لا يضيّع/در «م» یاء آغازین و عین، مضموم و یاء پسین، مشدّد است. در «ر»، تنها یاء، مشدّد کتابت شده. در «ن» بدون هیچ حرکت و تشدید کتابت گردیده است.
- ٩- (٩) يناز/«ر»: يناز. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ١٠- (١٠) بالجار/«ر»: بالجار. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ١١- (١١) بالمصائب/«ر»: بالمصائب. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ١٢- (١٢) و/در «م» و «ن» نیست ولی در «ر» هست.

لم يعمل صوته و إن بغى عليه صبر حتى يكون الله هو الذي (١) ينتقم له. نفسه منه في تعب و الناس منه في راحه. أتعب نفسه لآخرته و أراح الناس من نفسه. بعده عمن تباعد عنه زهد و نزاهه و دنوه ممن دنا منه لين و رحمه. ليس تباعده بکبر و عظمه و لا دنوه بمکر و خديعه.

قالوا (٢): فصعق همّام -رضى الله عنه- صعقه كانت نفسه فيها، فقال أمير المؤمنين -صلوات الله عليه- (٣): أما و الله لقد كنت أخافها عليه، هكذا تصنع (٤) المواعظ (٥) البالغه بأهلها. فقال له قائل (٦): فما بالك (٧) يا أمير المؤمنين؟

فقال -عليه السلام- (٨): ويحك! إن لكلّ أجل وقتا لا يعدوه و سببا لا يتجاوزوه، فمهلا، لا تعد لمثلها (٩) فإنما نفت (١٠) الشيطان على لسانك.

[ترجمه و شرح خطبه]

اشاره

آنچه اصلست به روایت سید رضی الدین است که در نهج البلاغه (١١) ذکر کرده است،

ص: ١٤١

- ١- ((١)) الذي/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: الله.
- ٢- ((٢)) قالوا/در «ن» بالای این بهره نوشته شده: «قال خ».
- ٣- ((٣)) صلوات الله عليه/چنین است در «م» و «ر». «ن»: ع.
- ٤- ((٤)) تصنع/«ن»: تصنعی. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».
- ٥- ((٥)) المواعظ/«ر»: المواضع. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ٦- ((٦)) قائل/«ن»: قایل. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».
- ٧- ((٧)) در «ن» میان سطرها افزوده شده: «انت خ» که ظاهرا ناظر به این موضع بوده است.
- ٨- ((٨)) عليه السلام/«ر»: چنین است؛ «م»: ص؛ «ن»: ع.
- ٩- ((٩)) لمثلها/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. در «ن» «بمثلها» بوده و سپس (ظ. با قلمی دیگر) سعی گردیده اصلاح شود.
- ١٠- ((١٠)) نفت/«ر»: نفت. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ١١- ((١١)) نهج البلاغه/چنین است در «م» و «ن». «ر»: نهج البلاغه. «ن»: +مذکور است. این افزونه در «م» و «ر» نیامده است.

و غالب آنست که از عامه روایت (۱) می کند چون ضبط ایشان بیشتر است، و أمثال این خطب متواتر یا (۲) مستفیض است نزد عامه. و آنچه در حاشیه ذکر کرده ام به روایت صدوق است که در أمالی ذکر کرده است به سند صحیح نزد او، و کلینی-رضی الله عنه- (۳) به نحوی روایت نموده است که گویا جزو این روایت است که اوایل او (۴) را انداخته است راوی و علامات مؤمنان را ذکر کرده است، و می تواند بود (۵) که حضرت اولاً علامات مؤمنان را ذکر فرموده باشند (۶)، و بعد از آن سؤال کرده باشد از علامات متقیان یا برعکس، و هریک از راویان یک جزو را بیان کرده باشند (۷)، و بنابر روایت از حضرت امام جعفر صادق-صلوات الله علیه- (۸) نیز محتملست که (۹) حضرت در یک مرتبه علامات (۱۰) متقیان را ذکر فرموده باشند و مرتبه دیگر علامات مؤمنان را ذکر فرموده باشند، و ممکنست که همه را یک مرتبه فرموده باشند (۱۱) و راویان بعضی اول را (۱۲)

ص: ۱۴۲

- ۱- ((۱)) روایت/«ن»: ذکر و روایه. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۲- ((۲)) متواتر یا/«ن»: متواتر. ضبط نص، بنابر «م» و «ر» است.
- ۳- ((۳)) رضی الله عنه/چنین است در «ر» و «ن». «م»: رضی الله.
- ۴- ((۴)) او/«ن»: آن. ضبط نص، بنابر «م» و «ر» است.
- ۵- ((۵)) بود/در «ر» نیست. در «ن» و «م» آمده است.
- ۶- ((۶)) باشند/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: باشد.
- ۷- ((۷)) باشد از... بیان کرده باشند/در «ن» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ر» هست.
- ۸- ((۸)) صلوات الله علیه/«ن»: ع. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۹- ((۹)) محتملست که/در «ن» آمده است ولی در «م» و «ر» نیامده.
- ۱۰- ((۱۰)) علامات/در «ن» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ر» آمده.
- ۱۱- ((۱۱)) و مرتبه دیگر... یک مرتبه فرموده باشند/این بهره در «ر» نیست. بنابر «م» ضبط شد. در «ن» نیز (ظ. کوتاه شده و) بدین صورت آمده است: «و مرتبه دیگر علامات مؤمنان را».
- ۱۲- ((۱۲)) را/در «ن» از قلم افتاده بوده ولی (ظ. به قلمی دیگر) بالای سطر افزوده شده است.

ضبط نموده باشند و بعضی آخر را، و شکی نیست که همه حَقُّست و موافق (۱) واقع، و بر هریک ازین صفات کمال، آیات و احادیث وارد شده است (۲) و کتاب مصابیح النور برقی و کتاب کفر و ایمان کلینی مشحون است ازین اخبار که موافق قرآن مجید و أدلّه عقلیه (۳)، بلکه بدیهیست نزد جمیع عقلا- و مجمع علیه است نزد جمیع علما، و این شکسته (۴) به هریک اشاره خواهد کرد.

و اولا (۵) عبارت سید را ذکر می کنم (۶):

نقل نموده است که یکی از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام- (۷) که او را همایم می گفتند شخصی بود مؤمن (۸) عابد و مجتهد (۹) بود که نهایت سعی می نمود در بندگی الهی. و صدوق روایت نموده است به اسناد صحیح معتبر از حضرت امام به حق ناطق، اَبی عبد الله جعفر بن محمد الصادق- صلوات الله علیهما- که آن حضرت فرمودند که شخصی از اصحاب حضرت امیر المؤمنین- صلوات الله علیه- (۱۰) که او را همایم می گفتند

ص: ۱۴۳

-
- ۱- (۱) و موافق/در «ر» مکرر کتابت گردیده است.
  - ۲- (۲) و احادیث وارد شده است/ضبط «م» و «ن» چنین است. «ر» از این بهره از عبارت تنها «وارد شده» را دارد.
  - ۳- (۳) عقلیه/«م»+ است. «ر» و «ن» این افزونه را ندارند.
  - ۴- (۴) شکسته/إطلاق «شکسته» بر خویشتن، از باب فروتنی، و نظیر تعبیری چون «حقیر» و «کمترین» و «ذره بيمقدار» و «لاشیء» و «ناچیز»... است که امروزه رواج و تداول دارند.
  - ۵- (۵) و اولا/ضبط «ر» چنین است؛ «م»: و اولا؛ «ن»: اولا.
  - ۶- (۶) می کنم/چنین است ضبط «ن» و «م». «ر»: می کنیم.
  - ۷- (۷) علیه السلام/چنین است ضبط «م» و «ر». «ن»: ع.
  - ۸- (۸) مؤمن/در «ن» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۹- (۹) مجتهد/مراد از «مجتهد» در اینجا کوشا در عبارت و بندگی است.
  - ۱۰- (۱۰) صلوات الله علیه/«ن»: ع. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

و با عبادت (۱) بود به حضرت عرض نمود که: یا حضرت (۲)، اوصاف متقیان و پرهیزکاران را چنان بیان فرما که چنان شود نزد من که (۳) گویا ایشان را می بینم. پس حضرت مضایقه فرمودند در جواب او چون می دانستند که تاب شنیدن ندارد و مجملاً فرمودند که: ای همای! از خدا بترس و بدیها را مکن و اعمال نیکو را بجا (۴) آور که حق-سبحانه و تعالی- فرموده است که بتحقیق و راستی که حق-سبحانه و (۵) تعالی- با متقیان (۶) و با (۷) نیکوکاران است به لطف و مرحمت یا به (۸) توفیق بر تقوی و إحسان ایشان یا عالمست به تقوی و إحسان ایشان. پس همام به همین قانع نشد تا آنکه (۹) حضرت را قسم داد، و صدوق قسم را ذکر کرده است که همام گفت: یا امیر المؤمنین! به حق آن خداوندی که تو را مکرم گردانیده است به فضائلی (۱۰) چند که مخصوص تو گردانیده است به آنکه تو را إمامت و علم و زهد و شجاعت و محبت و قرب کرامت و عطا فرموده (۱۱) و تو را بر

ص: ۱۴۴

۱- ((۱)) با عبادت/ «با عبادت» یعنی «عابد» و ماتن این تعبیر را در برابر همین واژه در متن عربی نهاده است (سنج: گفتاورد بحار از أمالی ی صدوق). از همین دست اند واژگانی چون «باعفت» (-عفیف)، «باعقیده» (-معتقد) و... که در متون فارسی به کار رفته اند.

۲- ((۲)) یا حضرت/ «ن»: یا امیر المؤمنین. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۳- ((۳)) که/ در «ر» نیامده ولی در «م» و «ن» هست.

۴- ((۴)) بجا/ «ن»: بجای. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۵- ((۵)) سبحانه و/ در «ر» نیامده ولی در «م» و «ن» آمده است.

۶- ((۶)) متقیان/ «ر»: + است. این افزونه در «م» و «ن» نیامده است.

۷- ((۷)) با/ در «ن» نیامده است. در «م» و «ر» آمده است.

۸- ((۸)) یا به/ «م» چنین است. «ر» «یا» را ندارد. «ن»: «و».

۹- ((۹)) تا آنکه/ «ن»: و. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۱۰- ((۱۰)) فضائلی/ «ر» چنین است. «ن» و «م»: فضائلی.

۱۱- ((۱۱)) فرموده/ «ر»: + است. این افزونه در «ن» و «م» نیامده.

عالمیان تفضیل داده است و به عطا‌های خاصّه مخصوص ساخته که وصف کن از جهت من متّقیان را. پس حضرت برخاستند
(۱) و حمد و ثنایِ الهی (۲) به جا (۳) آوردند و صلوات بر محمّد و آل او فرستادند، پس فرمودند که:

چون حق-سبحانه و تعالی-خلایق را آفرید بی نیاز بود از طاعت و عبادت ایشان و ایمن بود از معصیت ایشان. چون عصیان
ایشان (۴) نقصی در پادشاهی و بزرگی او نمی رساند (۵) و عبادت مطیعان در بزرگی او نمی افزود. نه از طاعت مطیعان به او
نفعی (۶) عاید می شود و نه از کفر کافران و مخالفت فاسقان به او ضرری (۷)، بلکه ایشان را (۸) آفریده است که به ایشان نفع
(۹) رساند. (۱۰)

من نکردم خَلْق تا سودی کُنم بلکه تا بر بندگان جودی کُنم (۱۱)

و متکلمان ذکر کرده اند که غرض از خلق آدمیان این بود که به ایشان ثواب (۱۲) برساند؛

ص: ۱۴۵

-
- ۱- (۱) برخاستند/«ن» و «ر» و «م»: برخاستند.
  - ۲- (۲) الهی/«ن»: +را. این افزونه در «ر» و «م» نیامده است.
  - ۳- (۳) جا/«ر»: جای. ضبط نص، بنا بر «م» و «ن» است.
  - ۴- (۴) چون عصیان ایشان/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۵- (۵) نمی رساند/چنین است در «ر» و «ن»: «م»: نمیرسانید.
  - ۶- (۶) نفعی/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده.
  - ۷- (۷) ضرری/«ن»: +میرسد. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۸- (۸) را/«م»: +که. این افزونه در «ر» و «ن» نیست.
  - ۹- (۹) نفع/«ن»: نفعی. ضبط متن، مطابق «م» و «ر» است.
  - ۱۰- (۱۰) رساند/«ن»: +بیت. این افزونه در «ر» و «م» نیست.
  - ۱۱- (۱۱) بیت از مولوی است (مثنوی معنوی، ط. نیکلسون، د: ۲، ب: ۱۷۵۶، با ضبط «أمر» به جای «خلق»).
  - ۱۲- (۱۲) ثواب/«ن»: ثواب. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

و ثواب نفعیست که مقارن تعظیم و إجلال باشد؛ و نزد عقلا- قبیح است تعظیم نامستحق؛ (۱) بنابراین پیغمبران (۲) فرستاد و تکالیف فرمود که (۳) تا ایشان مشقّتها در طاعات و عبادات بکشند تا مستحقّ ثواب شوند و تهدیدات و وعیدات فرمود که اگر نکنند (۴) مستحقّ عقاب شوند. و بسیاری از آیات و احادیث دلالت برین معنی دارند.

پس فرمودند که:

حق-سبحانه و تعالی-قسمت فرمود أسباب زندگانی و معاش ایشان را و هرکسی را از دنیا مرتبه [ای] کرامت فرمود به حسب حکمت و مصلحت. بعضی را غنی کرد و بعضی را فقیر که اگر همه غنی می بودند تعیش ممکن نبود و همچنین اگر همه فقیر می بودند زندگانی دشوار بود؛ و خواجه (۵) نصیر الدّین محمّد طوسی-رحمه الله- (۶) در کتاب أخلاق بسطی داده است این معنی را (۷) پس چون أسباب (۸) معاش ایشان را (۹) مقرر فرمود و تکالیف فرمود از جهت امور معاش و معاد ایشان و ایشان را قدرت و اختیار کرامت فرمود (۱۰)، جمعی که متّقیان و پرهیزکارانند ایشان اهل بصیرتند و یا (۱۱) ایشان بر

ص: ۱۴۶

۱- (۱) نگر: کشف المراد، العلامه الحلی، تحقیق آیه الله حسن زاده، ط: ۹، ص ۵۵۲.

۲- (۲) پیغمبران/«ن»: +را. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۳- (۳) تکالیف فرمود که/«م»: تکالیف فرمود. «ن»: تکالیف نمود. ضبط نص، بنا بر «ر» است.

۴- (۴) نکنند/چنین است «م» و «ن». «ر»: بکنند.

۵- (۵) و خواجه/در «ر» مکرر نوشته شده است.

۶- (۶) -رحمه الله-در «م» چنین است. «ن» و «ر»: «ره».

۷- (۷) نگر: أخلاق ناصری، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، ص ۲۵۱.

۸- (۸) أسباب/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» هست.

۹- (۹) را/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۰- (۱۰) فرمود/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۱۱- (۱۱) و یا/چنین است در «م» و «ن». «ر»: «و».

همه کس زیادتیها دارند که از (۱) اسیاب معاش به قلیلی راضی شدند و (۲) عمر عزیز خود را صرف اکتساب فضایل نمودند.

منطقهم الصواب:

أولاً زبان خود را اصلاح کردند که هرچه گویند راست و درست باشد و موافق رضای إلهی باشد؛ دروغ نگویند و غیبت نکنند (۳) و بهتان نبندد و فحش و دشنام بر او (۴) جاری نشود و افترا (۵) بر خدا و (۶) رسول و ائمه هدی-صلوات الله علیهم- (۷) نبندند، بلکه یا قرآن خوانند یا ذکر کنند یا امر به معروف و نهی از منکر کنند یا تعلیم و تعلم به آن کنند یا مواعظ و نصایح بجا آورند یا اصلاح بین الناس کنند. مجملأ أعمال زبان از خیر و شر زیادتی دارد بر أعمال سایر أعضاء.

و ملبسهم الاقتصاد:

و پوشش ایشان میانه است، یعنی اسراف و تبذیر نمی کنند؛ چون غالب اوقات اسراف در پوشش می باشد؛ و خرقة پوشی نمی کنند که مردم به فکر ایشان افتند که زاهد و تارك دنیااند (۸) چنانکه متعارف زهاد آن زمان بوده است (۹).

و ممکنست که مراد حضرت این باشد که متقیان عدالت و میانه روی شعار ایشان است در جمیع امور.

ص: ۱۴۷

- ۱- ((۱)) از/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده.
- ۲- ((۲)) و/در «ن» آمده است. ولی در «م» و «ر» نیست.
- ۳- ((۳)) نکنند/در «ر» از قلم افتاده است. بنا بر «م» و «ن» ضبط شد.
- ۴- ((۴)) او/ «ن»: آن. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.
- ۵- ((۵)) افترا/ «ر»: افتری. ضبط نص موافق است با «ن» و «م».
- ۶- ((۶)) بر خدا و/ بنا بر «م» و «ن» ضبط شد. «ر»: به.
- ۷- ((۷)) صلوات الله علیهم/ «ن»: ص. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۸- ((۸)) دنیااند/چنین است در «ن» و «م». «ر»: دنیایند.
- ۹- ((۹)) چنانکه... بوده است/در «ر» از قلم افتاده است. بنا بر «ن» و «م» ضبط شد.

و هر صفتی از صفات کمال میانه اش کمال است، حتی عبادت، زیرا که اگر (۱) شب و روز چیزی نخورند مگر به قدر ضرورت و همیشه عبادت کنند اندک زمانی هلاک می شوند یا ترک می کنند عبادت را چنانکه در احادیث بسیار وارد شده است از رسول خدا و ائمه هدی-صلوات الله علیهم- (۲) که: مباحثید مانند سواری که آن مقدار اسب (۳) خود را بدواند که اسب (۴) را هلاک کند و راه را طی نکند (۵). پس لازم است مدارانمودن با بدن.

و همچنین شجاعت ملکه ایست میان جبن و بددلی (۶) و تهوّر و بی باکی (۷).

و سائر (۸) کمالاتی که مذکور خواهد شد مرتبه افراط و تفریط دارد و هر دو نقص است و کمال در وسط آنست.

و مشیهم التواضع:

و (۹) راه رفتن ایشان (۱۰) از روی تواضع و شکستگی (۱۱) و فروتنی

ص: ۱۴۸

۱- (۱) اگر/در/ر از قلم افتاده است. بنا بر «م» و «ن» ضبط گردید.

۲- (۲) صلوات الله علیهم/چنین است در «ن». «م»: ص. «ر»: صلوات علیهم.

۳- (۳) اسب/«ن»: اسپ. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.

۴- (۴) اسب/«ن»: اسپ. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.

۵- (۵) نکند/چنین است در «م» و «ن». «ر»: نکنند.

۶- (۶) بددلی/«بددلی» در لسان قدما به معنای جبن و ترسوئی و مقابل دلیری است و همان است که متأخرتران «بزدلی» می گویند.

۷- (۷) بی باکی/مراد از «بی باکی» در اینجا بی پروائی است.

۸- (۸) سائر/«ر» چنین است. «ن» و «م»: سایر.

۹- (۹) و/«ن»: در. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.

۱۰- (۱۰) ایشان/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۱- (۱۱) شکستگی/«شکستگی» به معنای فروتنی در زبان فارسی پیشینه دراز دارد. در کیمیای سعادت می خوانیم: «...علم حقیقی که علم دین است... علمی است که خویشان بدان شناسد و عقبات راه دین -

است، نه از روی (۱) تکبر چنان که متکبران می روند، و نه از روی تملق (۲) چنانکه (۳) گدایان می کنند. و تواضع ایشان با مؤمنان است که به هر که می رسند (۴) اول سلام می کنند و آنچه از لوازم تواضع است (۵) نظر به هر مؤمنی درخور او بجا می آورند از مصافحه و معانقه و بشاشت و حسن خلق و با غیر صلحا از کفار و فساق اگر خوف ضرر داشته باشند سلام می کنند و الا سر به زیر انداخته می گذرند و اگر جاهلی به ایشان سفاهت (۶) و تعدی (۷) کند در برابر سلام می کنند یا سخن خوب گفته می گذرند چنان که (۸) حق-سبحانه و تعالی -

ص: ۱۴۹

-
- ۱- (۱) نه از روی/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۲- (۲) تملق/تملق- در اینجا- یعنی هیأت خوار و زار به خود گرفتن و عجز و فاقه از خویش فرامودن.
  - ۳- (۳) چنانکه/«ر»: چنانچه. ضبط نص، بنا بر «م» و «ن» است. در «ر» نیز کاتب نخست «چنانکه» نوشته و سپس آن را تغییر داده است.
  - ۴- (۴) می رسند/ضبط «ن» و «ر» چنین است؛ «م»: رسند/یا: برسند/چون درست خوانده نمی شود).
  - ۵- (۵) است/در «ن» آمده. ولی در «م» و «ر» نیامده است.
  - ۶- (۶) سفاهت/«سفاهت کردن» یعنی سخن بد و ناسزاگفتن و إهانت نمودن.
  - ۷- (۷) تعدی/ضبط «ن» و «ر» چنین است. «م»: تندی.
  - ۸- (۸) چنان که/«ن»: چنانچه. ضبط نص، موافق «ر» و «م» است.

فرموده است که: «وَ إِذَا خَاطَبْتَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» (۱).

و (۲) مشهور است نزد عوام به عنوان حدیث از حضرت سید المرسلین -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- (۳) که تکبیر با متکبران به منزله صدقه است (۴) و این حدیث را از طرق خاصه و عامه در کتب معتبره ندیده ام (۵)، بلکه خلافش در احادیث (۶) بسیار وارد شده است از حضرت سید المرسلین و ائمه معصومین -صلوات الله عليهم أجمعين- (۷).

و ممکن است که مراد (۸) از «مشی»، سلوک باشد بر سبیل مجاز به قرینه نسخه آمالی

ص: ۱۵۰

- ۱- (۱) قرآن کریم، س ۲۵ ی ۶۳.
- ۲- (۲) و در «ن» اشتباها مکرر شده است.
- ۳- (۳) از حضرت سید المرسلین -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- / ضبط متن، بنا بر «م» است. در «ن» در عبارت دعائی به رمز «ص» بسنده شده است. در «ر» کلّ این بهره از قلم افتاده است.
- ۴- (۴) تکبیر با متکبران صدقه است / در چهار مقاله ی نظامی عروضی سمرقندی آمده است: «...أكمل إنسان و أفضل ایشان -صلوات الله و سلامه عليه- می فرماید که: التکبیر مع المتکبیر صدقه.» (ط. معین، ص ۲۱). در أخلاق ناصری (ط. مینوی -حیدری، ص ۳۳۹) «التکبیر علی المتکبیر صدقه»، بدون تصریح به نام و نشان قائل آمده است.
- ۵- (۵) ... در کتب معتبره ندیده ام / عجلونی شافعی در کشف الخفاء می نویسد: التکبیر علی المتکبیر صدقه. نقل القاری عن الرّازی أنّه کلام، ثمّ قال: لکن معناه مأثور (انتهی)؛ و المشهور علی الألسنه «حسنه» بدل «صدقه». (کشف الخفاء، ط. خالدی، ۱/ ۲۸۰). ابن ابی الحدید معتزلی در زمرة شماری از کلمات منسوب به مولی الموحّدين -عليه السلام- که در أواخر شرح نهج البلاغه اش گزارش کرده است، آورده: «التکبیر علی المتکبیرین هو التّواضع بعینه» (افست دار إحياء التّراث از روی ط. چهار مجلّدی قدیم، ۴/ ۵۵۰).
- ۶- (۶) در احادیث / در «ر» مکرر کتابت گردیده است.
- ۷- (۷) أجمعين / این لفظ تنها در «ر» آمده و در «ن» و «م» نیست.
- ۸- (۸) مراد / در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.

که بعد از این عبارت این است که: خضعوا لله عز و جل بالطاعة فبهتوا، یعنی کار ایشان تواضع است (۱) و فروتنی و خاضعند از جهت رضای (۲) حق-سبحانه و تعالی-به طاعت و فرمانبرداری الهی در جمیع امور تا به مرتبه ای (۳) که نزد اهل دنیا مبهوت و حیران می نمایند چون متوجه دنیا و اهل دنیا (۴) نیستند چنانکه تکبر که (۵) در برابر تواضع است آنست که مخافت کند حق-سبحانه و تعالی-را هرگاه حق برو ظاهر شود. پس بنا بر این (۶) تواضع آنست که سلوکش با حق-سبحانه و تعالی-به عبادت و طاعت او باشد و با مؤمنان و صلحا و اتقیا به فروتنی باشد و با کفار و فساق و فجّار (۷) به مدارا باشد.

غَضُوا أَبْصَارَهُمْ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ:

(۸)

پس بیان می فرمایند تواضع را به قرینه نسخه امالی که «غاضّین» و «واقفین» است (۹) که حالند یعنی چشم خود را خوابانیده اند (۱۰) از هر چه حق-سبحانه و تعالی-حرام کرده است بر ایشان که به آن (۱۱) نظر کنند یا حال آنکه

ص: ۱۵۱

۱- ((۱)) است/در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» هست.

۲- ((۲)) رضای/در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» از قلم افتاده است.

۳- ((۳)) مرتبه ای/«م» و «ن»: مرتبه. ضبط نص، بنا بر «ر» است.

۴- ((۴)) و اهل دنیا/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۵- ((۵)) که/در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» از قلم افتاده است.

۶- ((۶)) پس بنا بر این/در «ن» تنها «بنا بر» آمده است. ضبط ما، موافق «م» و «ر» است.

۷- ((۷)) و فجّار/در «م» از قلم افتاده و در «ن» «و نجار» ضبط شده است. موافق «م» قرائت گردید.

۸- ((۸)) غَضُوا/«ر»: غَضُوا. ضبط نص موافق است با «ن» و «م».

۹- ((۹)) است/در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۰- ((۱۰)) «خوابانیدن چشم» کنایه است از نادیده گرفتن (نگر: فرهنگ بزرگ سخن، ص ۲۳۳۹). در بهار عجم (۶۷۵/۱) می

خوانیم: «چشم خواباندن و چشم خوابیدن: تغافل کردن. گویند: فلان چشم خود را خوابانیده است، آی: دیده و دانسته تغافل کرده است.»

۱۱- ((۱۱)) به آن/در «م» چنین است. «ن»: باو. «ر» از بن ندارد.

چنین اند که (۱) نظر نمی کنند به زنان نامحرم هرچند خویش و قوم ایشان باشند، مثل دختر عمو (۲) و عمه و خاله و زنان مردم هرچند زن برادر و زن برادرزاده یا زن خواهرزاده باشد (۳)، هرچند (۴) به نظر شهوت نظر نکنند، خصوصاً به موی ایشان و سینه و سایر اعضا غیر رو و (۵) دستها و سر پاها باشد تا ساق، و همچنین نظر نمی کنند به پسران ساده و مزلف (۶) هرگاه خوف شهوت باشد و محفوظ باشند از نظر کردن به ایشان، چنانکه منقول است از حضرت سید الانبیاء و المرسلین و ائمه طاهرین - صلوات الله علیهم - که نظر کردن به زنان و پسران تیریست زهر آلوده از شیطان (۸) که بر دل بنده می زند ۹؛

ص: ۱۵۲

- ۱- ((۱)) که /چنین است در «ر» و «ن»، «م»: بانکه.
- ۲- ((۲)) عمو/تشدید آن در «ر» ظاهر گردیده است ولی در «م» و «ن» ظاهر نیست.
- ۳- ((۳)) باشد/در «ن» و «ر» نیست. تنها در «م» آمده است.
- ۴- ((۴)) هرچند/«ر»: + که «م» و «ن» این افزونه را ندارند.
- ۵- ((۵)) رو و /ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: دو.
- ۶- ((۶)) پسران ساده و مزلف/«ساده: بی نقش، و لهذا بر مرد بی ریش... نیز إطلاق کنند» (بهار عجم، ۱۲۰۳/۲). و اما واژه «مزلف» را بر قیاسی عربی گون از «زلف» ساخته اند، به معنای کسی که زلف آراسته و معمولاً بلند دارد (نگر: فرهنگ بزرگ سخن، ص ۶۹۲۷)؛ و این که «مزلف» را در بعض معاجم به «معشوق نوخط» معنی کرده اند (نگر: بهار عجم، ۱۹۰۹/۳) جای مناقشه دارد. تعبیر «پسران زلف دار» که -علی ما بیالی- در تذکره نصرآبادی به کار رفته است، عبارت آخرای همین «پسران مزلف» باید باشد؛ فلیراجع. گفتنی است عین این تعبیر «پسران ساده و مزلف» در مشابیه همین بحث در عین الحیات مجلسی ثانی -قدس سره- به کار رفته است (ط. رفیعی، ص ۸۹۰).
- ۷- ((۷)) ائمه /ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: ایمه.
- ۸- ((۸)) تیریست زهر آلوده از شیطان/«ن» چنین است؛ «م»: تیریست زهر آلود از شیطان؛ «ر»: تیری زهر آلوده از شیطان است.

هر که (۱)، از جهت رضای (۲) الهی، نظر نکند (۳) به ایشان حق-سیحانه و تعالی-ایمانی به او کرامت فرماید که لذت آن را بیابد (۴) و این معنی مجربست (۵).

و از حضرت سید المرسلین-صلی الله علیه و آله-(۶) منقولست که نظر مکنید و صحبت مدارید با (۷) اولاد ساده (۸) اغنیاء (۹) و پادشاه زادگان که زینت می کنند و زینت سبب زیادتی حسن است، بدرستی که همچنانکه نظر کردن به دختران سبب عشق و زنا می شود از پسران (۱۰) بیشتر می شود (۱۱).

ص: ۱۵۳

- ۱- (۱) هر که/چنین است «ن» و «ر» «م»: هر که.
- ۲- (۲) رضای/در «ن» و «م» هست. «ر» ندارد.
- ۳- (۳) نکند/در «ر» و «ن» چنین است. «م»: بکند.
- ۴- (۴) «قال أبو عبد الله-عليه السلام-: النَّظْرَةُ سَهْمٌ مِنْ سَهَامِ إِبْلِيسَ مَسْمُومٌ؛ مَنْ تَرَكَهَا لِلَّهِ-عَزَّ وَجَلَّ-، لَا لِغَيْرِهِ، أَعْقَبَهُ اللَّهُ إِيْمَانًا يَجِدُ طَعْمَهُ» (کتاب من لا-يحضره الفقيه (ترجمه و متن)، ۳۳۰/۵، ش ۴۹۶۹. در گفتاورد وسائل الشیعه [۱۹۲/۲۰ ش ۲۵۳۹۹] از صدوق «أمانا و إيماننا آمده است). مولانا شیخ الإسلام علامه محمد باقر مجلسی-أعلى الله مقامه-در عین الحیات (ط. رفیعی، ص ۸۹۱) به همین حدیث امام صادق-سلام الله علیه-توجه داده است.
- ۵- (۵) مجربست/«ن» و «ر» چنین است. «م»: مجربست.
- ۶- (۶) صلی الله علیه و آله/«م» و «ر» چنین است. «ن»: «ص».
- ۷- (۷) با/«ن»: به. ضبط نص، موافق «ر» و «م» است.
- ۸- (۸) ساده/لفظ «ساده» در متن هیچیک از نسخ نبود. در «م» بالای «أولاد» به همان خط متن ولی اندکی ریزتر نوشته شده است: «ساده».
- ۹- (۹) اغنیاء/«ن»: اغنیاء. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.
- ۱۰- (۱۰) پسران/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» آمده.
- ۱۱- (۱۱) ظاهرا ماتن-قدس الله روحه-نظر به این حدیث کافی ی شریف داشته: «...عن أبي عبد الله-عليه السلام-قال: قال رسول الله-صلی الله علیه و آله-: إِيَّاكُمْ-

خصوصاً (۱) نزد عجم که اکثر ایشان میل (۲) به پسران بیشتر از زنان (۳) می دارند.

و حکیم غزنوی (۴) گفته است که (۵):

مَنگَر در بُتان که آخرِ کار نگرستن گِرسَتن (۶) آرد بار (۷)

ص: ۱۵۴

۱- (۱) خصوصاً/ضبط نص، موافق «م» است. «ر» و «ن»: خصوصاً.

۲- (۲) میل/در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» هست.

۳- (۳) در «ن» بالای سطر به قلمی دیگر افزوده شده: رغبت.

۴- (۴) غزنوی/در «ر» و «ن» نیامده است ولی در «م» هست. مراد از «حکیم غزنوی» در اینجا، سنائی غزنوی (أبو المجد مجدود بن آدم/ح ۴۷۳-ح ۵۲۵ ه ق) است.

۵- (۵) که/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده.

۶- (۶) گرسَتن/چنین است «م» و «ر». «ن»: گریستن.

۷- (۷) این بیت از حدیقه الحقیقه و شریعه الطّریقه ی سنائی است و در متن حدیقه (تصحیح مریم حسینی، ص ۱۲۵ ب ۲۱۹۱) چنین ضبط شده است: منگر اندر بتان که آخرِ کار نگرستن گرسَتن آرد بار «گریستن»- که هم در ضبط متن ما و هم در ضبط متن حدیقه آمده است-، ریختی دیگرست از «گریستن» که باز هم در نظم و نثر پیشینیان دیده می شود.

و منقولست که از حضرت امام جعفر صادق-صلوات الله علیه- (۱) پرسیدند از عشق، حضرت فرمودند که: دل‌هائی که از ذکر الهی خالیست (۲) حق-سبحانه و تعالی- مبتلا می کند آنها را به عشق (۳) و قطع نظر از عقوبات الهی همین بلا-بس است در قبح «نظر»، که غالباً مبتلا (۴) می شود به عشق (۵) و عاشق به منزله کافر است زیرا که مطلوبش معشوق است و بس. (۶) نه خدا را می شناسد (۷) و نه رسول و نه (۸) ائمه هدی را-صلوات الله علیهم- (۹). اما عشق خدا و رسول و ائمه ۱۰ کمال است و آنچه مشهور است در میان عوام

ص: ۱۵۵

۱- (۱) صلوات الله علیه/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: ع.

۲- (۲) خالیست/در «ر» چنین است. «م» و «ن»: خالی است.

۳- (۳) «... عن محمّد بن سنان، عن مفضل بن عمر، قال: سألت أبا عبد الله [عليه السلام] عن العشق. قال: قلوب خلت من ذكر الله، فأذاقها الله حبّ غيره.» (أمالی ی صدوق، ط. کمره ای، ص ۶۶۸، مجلس ۹۵، ش ۳؛ و: علل الشرایع، ط. المكتبة الحیدریّه، ۱۴۰/۱، با تفاوت جزئی در ضبط نص). مولانا علامه محمّد باقر مجلسی که این حدیث را از أمالی و علل الشرایع صدوق-رضوان الله علیهما- در بحار الأنوار (۱۵۸/۷۰) نقل فرموده است، ترجمه اش را در عین الحیات (ط. رفیعی، ص ۸۹۰) آورد، و تصریح فرموده که «سند» آن «معتبر» است.

۴- (۴) مبتلا/«ر»-از بن-این جمله را ندارد. «ن» این لفظ را فاقد است. ضبط ما بنا بر «م» است. بعید نیست «منتهی» بوده باشد که به «مبتلا» تصحیف شده.

۵- (۵) و قطع نظر... می شود به عشق/کلّ این بهره در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.

۶- (۶) و بس/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده است.

۷- (۷) می شناسد/در «ر» مکرر کتابت شده است.

۸- (۸) نه/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.

۹- (۹) در عین الحیات (ط. رفیعی، ص ۸۹۰) می خوانیم: «...عشق مجاز... به حقیقت کفر است... زیرا که بت پرست می شود، و در جمیع احوال، آن معشوق در نظرش می باشد، و از خدا دور می شود، و هر فسقی یا کفری که معشوقش او را به-

- گاهی (۱) از رسول خدا نقل می کنند و گاهی از مشایخ صوفیه - که: المجاز قنطره الحقیقه (۲)، کذب و افتراست علی الظاهر، چون در کتب حدیث و کتب مشایخ صوفیه ندیده ام (۳)، و بر تقدیر صحت ممکن است که مراد از آن محبت جمعی باشد که از جهت خدا باشد مثل محبت حضرات (۴) رسول خدا (ص) (۵) و ائمه هدی (ع) (۶) و شیخ (۷) و مؤمنان که هرگاه محبت ایشان (۸) لله باشد به محبت الهی می رساند.

و می باید که نظر نکند به سوی دنیا و اهل دنیا (۹) از روی خواهش، بلکه مبتدی (۱۰).

ص: ۱۵۶

۱- (۱) گاهی/«ر»: که گاهی. ضبط نص، مطابق «م» و «ن» است.

۲- (۲) یعنی: مجاز پل حقیقت است (به عبارت دیگر: مجاز معبری است که از آن به حقیقت می رسند). سیدنا العلامه آیه الله روضاتی - دام علاه - در هاشم دستنوشته خویش («ر») مرقوم فرموده اند: «ابن یمن (متوفی ۷۴۵) گفته است: می پزم سودای خامش تا بسوزم اندر آن عاقبت سوی حقیقت هر مجازی می کشد م ع ر».

۳- (۳) ندیده ام/«ن»: بحکمه. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۴- (۴) حضرات/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: حضرت.

۵- (۵) (ص)/تنها در «ن» آمده و در «م» و «ر» نیست.

۶- (۶) (ع)/در «م» و «ر» نیست. تنها در «ن» آمده و طوری نوشته شده که «ص» هم می توان خواند.

۷- (۷) و شیخ/تنها در «م» آمده است. «ر» از بن ندارد. «ن»: و معلّم و پدر و مادر و خویشان.

۸- (۸) هرگاه محبت ایشان/در «م» و «ر» نیست. تنها در «ن» آمده است.

۹- (۹) و اهل دنیا/در «ر» نیست. بنا بر «م» ضبط شد. در «ن» هم از بن این عبارت نیامده.

۱۰- (۱۰) می باید که نظر... بلکه مبتدی/در «ن» از قلم افتاده است.

می باید که نظر به مالداران نکنند مبدا فریفته دنیا شود، كما قال الله (۱) تعالی: وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ (۲) (إلخ) (۳)، یعنی: یا محمد (ص) (۴) نظر مکن به جمعی که ایشان را دنیا داده ایم از جهت امتحان و بدان که آنچه حق-سبحانه و تعالی- از جهت تو (۵) مقرر ساخته است- در آخرت یا از کمالات (۶)-، بهتر است و بقای آن (۷) بیشتر است. خطاب به حضرتست و مراد اُمّتست (۸).

بلکه می باید که از روی عبرت به ایشان نظر کند یا تفکر کند که بیچاره ای (۹) چند فریفته این غداره مکاره (۱۰) شده اند مانند بیچارگانی ۱۱ که عاشق می شوند ۱۲ پیش ۱۳

ص: ۱۵۷

۱- (۱) ((الله در «م» نیامده است ولی در «ر» و «ن» هست.

۲- (۲) قرآن کریم، س ۲۰ ی ۱۳۱.

۳- (۳) ((إلخ در «ر» نیامده است. در «م» و «ن» هست.

۴- (۴) ((ص) در «م» و «ن» نیامده است. در «ر» به نحوی ریز و رمز گونه کتابت شده.

۵- (۵) ((تو در «ر» نیامده است. در «م» و «ن» هست.

۶- (۶) چنان که دیده می شود مجلسی اول-أعلى الله مقامه- از برای عبارت «رزق ربّك» در آیه مورد نظرش (س ۲۰ ی ۱۳۱) دو تفسیر بیان فرموده: یکی روزی آخری و دیگری کمالات و رزق معنوی. مجلسی ثانی-رفع الله درجه- برای همین عبارت سه تفسیر بیان فرموده: «روزی پروردگار تو که روزبه روز به تو می رساند، یا: روزی غیرمتناهی که در آخرت برای تو مقرر ساخته، یا: روزیهای معنوی از معارف و کمالات» (عین الحیات، ط. رفیعی، ص ۸۹۱). دو فقره اخیر، همانهاست که والد ماجدش نیز یاد کرده بود-رضی الله عنهما و جزاهما عن الإسلام و المسلمین خیر الجزاء-

۷- (۷) ((آن/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: او.

۸- (۸) ((اُمّتست در «م» و «ن» چنین است. «ر»: اُمّت.

۹- (۹) ((بیچاره ای/ضبط نص، موافق «ر» و «ن» است. «م»: بیچاره.

۱۰- (۱۰) ((غداره مکاره/ضبط نص، موافق «ر» است. «م»: غداره. «ن»: مکاره.

فواحش (۱) بدهیئت و در نظر شهوت آن بی عقل مانند حور و غلمانست و هرچه دارد به اندک (۲) روزی صرف او می کند و چون چند مرتبه جماع کرد و آن شهوت (۳) کم شد (۴) پیشیمان می شود، وقتی که مال و عرض رفته و (۵) پیشیمانی فائده (۶) ندارد؛ و همه مراتب دنیا چنین است.

مجملاً تکالیف (۷) چشم از منهیات بسیار است و همچنین از مأمورات؛ و از جهت تفصیل تکالیف جوارح، کتابها کافی نیست.

و وقفوا أسمعهم على العلم النافع لهم:

دیگر از صفات متقیان آنست که گوشهای خود را پیوسته داشته اند بر شنیدن علمی (۸) که نافع باشد از جهت (۹) ایشان، و بازداشته اند (۱۰) از شنیدن محرّمات و مکروهات و مباحات، مانند شنیدن غیبت و بهتان و ساز و دف و نی

ص: ۱۵۸

- ۱- ((۱)) فواحش / ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: فاحشه.
- ۲- ((۲)) به اندک / ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: چند.
- ۳- ((۳)) آن شهوت / ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: شهوت او.
- ۴- ((۴)) کم شد / «م»: +چه (یا: بچه / بروشنی خوانده نمی شود). این افزونه در «ن» و «ر» نیست.
- ۵- ((۵)) و / در «ن» و «و» را تراشیده اند.
- ۶- ((۶)) فائده / ضبط نص، موافق «ر» است. «م» و «ن»: فایده.
- ۷- ((۷)) تکالیف / در «م» مخدوش است و بروشنی خوانده نمی شود. ضبط نص، موافق «ن» و «ر» است.
- ۸- ((۸)) علمی / چنین است در «ر». «م»: علمی. «ن»: از بن عبارت را ندارد.
- ۹- ((۹)) جهت / چنین است در «م». «ر»: برای. «ن»: از بن عبارت را ندارد.
- ۱۰- ((۱۰)) بر شنیدن... بازداشته اند / این بهره بکلی در «ن» نیست.

و قصه و حکایات بی فایده، بلکه از علمهای (۱) باطل و از (۲) زیادتی در (۳) علمی که قدری ازان در کار است (۴)؛ چنانکه منقولست که حضرت سید المرسلین -صلی الله علیه و آله- (۵) داخل مسجد (۶) شدند، دیدند که جمعی بر دور شخصی برآمده اند، حضرت فرمودند که: چه (۷) خیر است؟ عرض نمودند که: علامه دانشمندی آمده است و مردمان ازو سؤالها می کنند. فرمودند که: چه چیز می داند؟ گفتند (۸) که: نسبهای قبایل عرب را از همه کس بهتر می داند و علم دارد به وقایعی که بر سر ایشان آمده است در آیام جاهلیت، مجملا تاریخ را خوب می داند، و اشعار (۹) بسیار به خاطر دارد و می داند که هر شعری از کیست و عربیت و لغت و (۱۰) معانی بیان را (۱۱) بهتر از همه کس می داند. پس حضرت فرمودند که: این علميست که ضرر ندارد (۱۲) ندانستن آن به کسی که آن را نداند (۱۳) و نفعی

ص: ۱۵۹

۱- (۱) علمهای/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: عملهای.

۲- (۲) و از/در «م» اشتباها مکرر نوشته شده است.

۳- (۳) در/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: از.

۴- (۴) .. در کار است/در کار بودن یعنی «مورد نیاز بودن»، و مفید فایده بودن، و به کار آمدن]؛ چنان که در داراب نامه ی بیغمی آمده است: «در حق او تربیت بسیار باید کردن که در سپاه ما چون او مبارزی در کار است». (نگر: فرهنگ بزرگ سخن، ص ۵۶۵۷).

۵- (۵) صلی الله علیه و آله/در «م» و «ر» چنین است. «ن»: ص.

۶- (۶) مسجد/چنین است در «ن» و «م». «ر»: مسجدی.

۷- (۷) چه/چنین است در «م» و «ن». در «ر» از قلم افتاده است.

۸- (۸) گفتند/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: عرض نمودند.

۹- (۹) اشعار/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» آمده.

۱۰- (۱۰) و/چنین است در «م» و «ن». در «ر» قلم زده شده است.

۱۱- (۱۱) را/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده.

۱۲- (۱۲) ضرر ندارد/چنین است در «م» و «ن». در «ر» نیامده است.

۱۳- (۱۳) نداند/«ر»: +ضرر نمی دهد. «م» و «ن» این افزونه را ندارند.

نمی دهد به کسی که آن را می داند. پس حضرت فرمودند که: نیست علم مگر آیه (۱) واضح الدلالة (۲) یا فریضه درست یا سنتی واقع و هرچه غیر اینها است زیادتی است (۳).

و اما آنکه فرمودند که علم لغت و عربیت فایده (۴) ندارد، در زمان حضرت چنین بود نظر (۵) به عرب، و الیوم نیز زیادتی آن لغو (۶) و بی فایده است و اکثر علماء (۷) این فن اوقات عمر خود را صرف آن می کنند.

و اما انحصار علم در آنچه فرمودند (۸): زیرا که هرچه ضرور است از حکمت علمی و عملی در قرآن مجید هست (۹)، و در سنت مقدسه (۱۰) سید المرسلین و ائمه معصومین - صلوات الله علیهم - بیان فرموده اند، از واجبات و مندوبات، فعلا و ترکا.

و تا (۱۱) چند گاه بیش ازین بالکلیه قرآن مجید و احادیث (۱۲) متروک شده بود و اکثر مشغول چیزی چند (۱۳) بودند که ترکش واجب بود یا سنت، و الحمد لله که اندکی بهتر از

ص: ۱۶۰

۱- (۱) آیه/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: ایه.

۲- (۲) واضح الدلالة/چنین است در «م» و «ن». «ر»: واضح الدلالة.

۳- (۳) زیادتی است/ضبط «م» و «ن» چنین است. «ر»: زیاد نیست. «ن»: +. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۴- (۴) فایده/«ر»: فایده. ضبط نص موافق است با «ن» و «م».

۵- (۵) نظر/در «ر» مکرر نوشته شده است.

۶- (۶) لغو/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» آمده.

۷- (۷) علماء/این ضبط، موافق «ن» و نیز «م» است. «ر»: علمای.

۸- (۸) فرمودند/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: فرموده اند.

۹- (۹) هست/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: است.

۱۰- (۱۰) مقدسه/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: مقدسه [کذا] حضرت.

۱۱- (۱۱) و تا/چنین است در «م». «ر»: تا. «ن» ندارد.

۱۲- (۱۲) و احادیث/در «م» مخدوش است و بروشنی خوانده نمی شود.

۱۳- (۱۳) چند/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.

سابق شده است، ولیکن چنانکه باید نشده است، إن شاء الله خوب شود بر وجه اکمل و اتم.

نزلة أنفسهم منهم في البلاء كالذی نزلت فی الرخاء :

(۱)

یعنی نفوس متقیان در بلا- مانند نفوس دیگرانست در نعم، یا هر دو نزد ایشان یکسانست، چون راضی شده اند به قضای الهی، در هر دو (۲) حال شکر به جا (۳) می آورند، یا آنکه از بلا محظوظتراند چنانکه دیگران از رخا محظوظند و مجربست که آدمی در بلا- بازگشت او به خدا بیشتر است از نعم (۴)، و ایشان می خواهند که همیشه رو (۵) به جناب (۶) اقدس او داشته باشند، طوعاً و کرها، با (۷) آنکه عاشق آرزوی او (۸) اینست که از دست معشوق کشته شود.

و در امالی مذکور است که: رضی منهم عن الله بالقضاء یعنی ازین جهت بلا را دوست تر (۹) می دارند تا فایز شوند به مرتبه رضا به قضاء الله تعالی یا چون به این سعادت فایز شده اند که راضی اند به قضاء (۱۰) الهی بلا- را دوست یا دوستر (۱۱) می دارند و این رتبه اولیاء الله است چنانکه اخبار بسیار برین مضمون وارد است.

ص: ۱۶۱

- ۱- ((۱)) الرخاء / ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: الرخاء. در «ر» حرکتگذاری نشده.
- ۲- ((۲)) دو/ در «م» و «ن» آمده است. در «ر» نیست.
- ۳- ((۳)) جا/ «ر»: جای. ضبط نص، مطابق «م» و «ن» است.
- ۴- ((۴)) نعم/ در «م» و «ن» چنین است. «ر»: نعماء.
- ۵- ((۵)) رو/ «ن»: روی. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».
- ۶- ((۶)) جناب/ در «م» چنین است. «ر»: جانب. «ن» ندارد.
- ۷- ((۷)) با/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: یا.
- ۸- ((۸)) او/ در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۹- ((۹)) دوست تر/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: دوستر.
- ۱۰- ((۱۰)) قضاء/ ضبط نص، موافق است با «ن» و «م». «ر»: قضای.
- ۱۱- ((۱۱)) دوستر/ ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: دوست تر.

و شکی نیست در آنکه حق-سبحانه و تعالی-مانند طبیب که هرچه نافع (۱) و أنفع است به بیمار می دهد او نیز هرچه بر وفق حکمتست و فایده بنده در آنست بر سر بنده می آورد. پس بنده کامل کسی است که به همه حالی (۲) از خداوند خود راضی و خشنود (۳) باشد؛ و جمعی که به این رتبه نرسیده اند ایشان بر بلا صابراند، أمّا متقیان شاکراند و بلا را نعمت عظیم می دانند و هرچند بلا سخت (۴) و عظیم تر است خشنودی (۵) و شکر (۶) ایشان بیشتر است.

لو لا الاجال التي كتب الله عليهم لم تستقر ارواحهم في اجسادهم طرفه عين شوقا إلى

الثواب و خوفا من العقاب:

(۷)

اگر نه آن بود که هریک از ایشان را حق-سبحانه و تعالی- (۸) مدتی از عمر مقرر فرموده است که زیاد و کم (۹) نمی شود، قرار نمی گرفت روحهای ایشان در بدنهای ایشان (۱۰) یک چشم زدن، از شوق ثواب الهی و خوف عقاب حق-سبحانه و تعالی-.

ص: ۱۶۲

۱- ((۱)) نافع/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: نافع.

۲- ((۲)) به همه حالی/در «م» چنین است. «ن»: بهمه حال. «ر»: همه حالی.

۳- ((۳)) خشنود/در «م» چنین است. «ن» و «ر»: خوشنود.

۴- ((۴)) سخت/چنین است در «م» و «ن». «ر»: سخت تر. «ن»: + است. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۵- ((۵)) خشنودی/چنین است در «م». «ن» و «ر»: خوشنودی.

۶- ((۶)) شکر/«ن»: شاکری. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۷- ((۷)) لم تستقر/چنین است در «م» و نیز «ن». «ر»: لم یستقر.

۸- ((۸)) سبحانه و تعالی/«ن»: تع. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۹- ((۹)) زیاد و کم/چنین است در «م» و «ن». «ر»: زیاد کم.

۱۰- ((۱۰)) در بدنهای ایشان/در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» آمده است.

و متقیان بر چند قسم اند: جمعی از ایشان از (۱) اصحاب الیمین اند و ایشان از جهنم خوف دارند و اشتیاق بهشت دارند و جمعی از ایشان مقربان بارگاه احدیت اند و ثواب ایشان آنست که همیشه در مقام (۲) قرب (۳) «لی مع الله» (۴) و محرم خلوت خانه (۵) «فی مقعد صدق عند ملیک (۶) مقتدر» (۷) اند، و عقاب ایشان آنست (۸) که به محنت (۹) هجران مبتلا گردند و خوف (۱۰) جهنم نیست ایشان را، کما قال الله (۱۱) تعالی: «أَلَا (۱۲) إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (۱۳) بتحقیق و بدرستی و راستی که دوستان حق - سبحانه و تعالی -

ص: ۱۶۳

- ۱- (۱) از/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۲- (۲) مقام/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۳- (۳) قرب/در «م» نیامده ولی در «ر» و «ن» آمده است.
- ۴- (۴) «إشارة است به حدیث معروف: لی مع الله وقت لا یسعی فیہ ملک مقرب و لا نبی مرسل؛ که صوفیه بدان استناد می کنند و مؤلف اللؤلؤ المرصوع درباره آن گوید: «یذکره الصوفیه کثیرا و لم أر من نبه علیه و معناه صحیح و فیہ ایماء إلی مقام الاستغراق باللقاء لیعبّر عنه بالمحو و الفناء». (أحادیث و قصص مثنوی، ص ۱۵۲؛ با اندکی تلخیص). درباره حدیث یادشده همچنین نگر: کشف الخفاء، ط. خالدی، ۱۵۶/۲. همچنین از برای کثرت تداول و صور مذکور آن نزد صوفیان، نگر: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۴۵۲، ش ۵۴۰-۵۴۳.
- ۵- (۵) و محرم خلوت خانه/تنها در «ن» آمده است. در «م» و «ر» نیست.
- ۶- (۶) ملیک/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده است.
- ۷- (۷) قرآن کریم، س ۵۴، ی ۵۵.
- ۸- (۸) آنست/در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۹- (۹) محنت/ضبط نص، بنابر «م» و «ر» است. «ن»: محبت.
- ۱۰- (۱۰) خوف/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۱۱- (۱۱) الله/در «م» نیامده است ولی در «ن» و «ر» آمده.
- ۱۲- (۱۲) ألا/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» آمده.
- ۱۳- (۱۳) قرآن کریم، س ۱۰، ی ۶۲.

را بر ایشان خوفی نیست به هیچ وجه (۱) و ایشان اندوهناک نمی شوند. اگرچه خاطر جمع است که دوست دوست خود را عذاب نمی کند (۲)، اما ایشان خوف دارند چون جزم به ولایت (۳) خود ندارند، با آنکه تکالیف مقربان نه مثل دیگرانست (۴).

عظم الخالق فی أنفسهم فصغر ما دونه فی أعینهم:

(۵)

بزرگست آفریدگار عالم در نفوس و عقول و قلوب ایشان- یعنی به چشم عقل (۶) بزرگی الهی را دیده اند زیرا که می دانند که اوست واجب الوجود بالذات متّصف به جمیع صفات (۷) کمال- پس ازین جهت (۸) حقیر است غیرخدا در نظرهای ایشان- چون غیر او (۹) همگی به نقص امکان و حدوث مبتلا اند؛ لهذا به لفظ «خالق» آورد، چون همه را او آفریده است و قادر است بر افنا و إعدام ایشان و غیر او (۱۰) هرچند بزرگ باشند کجا قدرت بر خلق پشه ای (۱۱) دارند؟! بلکه جمیع عقلا إدارک نکرده اند صنایع الهی که در پشه کار (۱۲) فرموده است (۱۳) و حکمتهای خلقت

ص: ۱۶۴

-
- ۱- ((۱)) به هیچ وجه/چنین است در «ن». «ر»: هیچ وجه. ضبط «م» بروشنی خوانده نمی شود و پیدا نیست «به» را دارد یا نه.
  - ۲- ((۲)) نمی کند/ضبط نص، موافق «ر» است. «م»: نمیکنند. «ن» از بن عبارت را ندارد.
  - ۳- ((۳)) «ولایت»-در اینجا-یعنی دوست بودن و ولی بودن.
  - ۴- ((۴)) اگرچه خاطر جمع است...دیگرانست/در «ن» از قلم افتاده است.
  - ۵- ((۵)) أعینهم/«ر»: یعنی. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۶- ((۶)) عقل/«ن»: +و قلوب. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۷- ((۷)) صفات/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: الصفات.
  - ۸- ((۸)) ازین جهت/«ر» و «ن»: از اینجمله. ضبط نص، بنا بر «م» است.
  - ۹- ((۹)) او/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: ایشان.
  - ۱۰- ((۱۰)) او/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: ایشان.
  - ۱۱- ((۱۱)) پشه ای/«ر» و «ن»: پشه. ضبط نص، بنا بر «م» است.
  - ۱۲- ((۱۲)) کار/در «ن» آمده است. در «م» و «ر» نیامده است.
  - ۱۳- ((۱۳)) نظیر اینگونه تأملات در آفرینش پشه و تشبیه آن به فیل در معراج السّعادة ی ملّا-

آن (۱) را از آن جمله آن (۲) را به شکل فیل آفریده (۳) است، و (۴) آن را دو پر داده است که فیل را نداده است و خرطوم او (۵) را باقوت کرده که نفوذ می کند در بدن فیل و فیل را می کشد زهر او و سر خرطوم او را زهرآلود (۶) کرده است که اولا (۷) زهر می ریزد بر پوست و آن عضو رخو و سست (۸) می شود، و بینائی [ای] او را (۹) داده است که در شبهای تاریک منافذ آبدان را می بیند، اگرچه در زیر لحاف (۱۰) باشد، و چون بدن رخو می شود خرطوم خود را فرو می کند در سوراخ پوست و مانند حجام می مکد خون را و با نهایت شوق و میلی که او را هست در خوردن خون نهایت احتیاط دارد (۱۱) چون می داند که هر حیوانی ۱۱۲ از

ص: ۱۶۵

-
- ۱- ((۱)) آن/«ر» و «ن»: او. ضبط نص موافق «م» است.
  - ۲- ((۲)) را از آن جمله آن/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۳- ((۳)) آفریده/ضبط نص، بنا بر «م» و «ن» است. «ر»: آورده.
  - ۴- ((۴)) و/در «ر» و «ن» نیامده است. ولی در «م» هست.
  - ۵- ((۵)) او/«ن»: آن. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.
  - ۶- ((۶)) زهرآلود/چنین است در «م» و «ن». «ر»: زهرآلوده.
  - ۷- ((۷)) اولا/«ن»: اولا. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».
  - ۸- ((۸)) و سست/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیامده است.
  - ۹- ((۹)) او را/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیامده است.
  - ۱۰- ((۱۰)) لحاف/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: طاق.
  - ۱۱- ((۱۱)) دارد/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

خوردن و گزیدن او متأثر می شود. اگر آدمی اراده کشتن او می کند پیش از آنکه دست به او رسد (۱)، هر چند به تعجیل زند، می گریزد که کشته نشود، و فیل چون از هیچ جانوری خوف ندارد مگر از پشه که در سوراخ گوش او می رود، او (۲) را گوشی (۳) متحرک داده است مانند بادزن که دفع پشه از خود بکند و حیوانات دیگر را دم دراز (۴) داده است که پشه و مگس را از خود دفع کنند، فسبحان الذی لیس کمثله شیء.

فهم و الجته کمن قد راها فهم فیها منعمون - و در أمالی: متکون است - و هم و النار

کمن قد راها فهم فیها معذبون:

(۵)

یعنی در ایمان به بهشت و دوزخ چنانند که گویا بهشت را (۶) دیده اند (۷) و در بهشت اند و نعمتهای بهشت (۸) را به کار می برند (۹) - یا (۱۰) بر تختهای بهشت تکیه زده اند - و گویا دوزخ را دیده اند و در دوزخ ایشان را عذاب می کنند، یا در خوف و رجا درین مرتبه اند، یا در ایمان به هر دو چنانند که گویا هر دو را دیده اند و در امید بهشت از رحمت الهی چنانند که گویا الحال داخل بهشت شده اند و در خوف جهنم

ص: ۱۶۶

- ۱- (۱) رسد/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: برسد.
- ۲- (۲) او/ «ن»: آن. ضبط نص، موافق با «م» و «ر» است.
- ۳- (۳) گوشی/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: گوش.
- ۴- (۴) دراز/در «ن» و «م» آمده است. ولی در «ر» نیامده.
- ۵- (۵) است/در «م» هست ولی در «ر» و «ن» نیامده.
- ۶- (۶) را/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیامده.
- ۷- (۷) دیده اند/در «م» بروشنی خوانده نمی شود.
- ۸- (۸) بهشت/در «م» و «ر» هست ولی در «ن» از قلم افتاده.
- ۹- (۹) به کار می برند/ضبط نص موافق «م» و «ن» است. «ر»: در کار می برند.
- ۱۰- (۱۰) یا/ «ن»: تا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

به سبب أعمال قبیحه چنانند که گویا ایشان را عذاب (۱) می کنند در دوزخ. با آنکه به مرتبه علم یقین، بلکه عین یقین، بلکه حق یقین رسیده اند، خوف از ایشان زایل نشده (۲):

نزدیکان را بیش بود حیرانی کایشان (۳) دانند سیاست سلطانی (۴)

و این معنی أظهر است که اشاره به هر دو (۵) باشد و اشاره باشد (۶) به آنکه هر چند (۷) قرب بیشتر است خوف و رجا بیشتر است.

قلوبهم محزونہ:

دل‌های ایشان همیشه اندوهناکست از خوف عذابِ اِلهی (۸) یا خوف تقصیر در عبادت و طاعت هر چند بسیار کنند یا خایفند (۹) که مبدا مقبول در گاه (۱۰) اِلهی نباشد کما قال (۱۱) اللّٰه (۱۲) تعالی: «وَ الَّذِینَ یُؤْتُونَ ﴿۱۳﴾ مَا آتَوْا ﴿۱۴﴾ وَ ۱۵ قُلُوبُهُمْ وَجِلَّةٌ»

۱۶ یعنی

ص: ۱۶۷

۱- (۱) عذاب/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۲- (۲) نشده/«ن»: +بیت. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۳- (۳) کایشان/«ن»: که ایشان. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۴- (۴) این بیت که در بعض دیگر متون کهن فارسی نیز آمده، به گزارش صاحب أسرار التّوحید بر زبان شیخ أبو سعید أبو الخیر رفته است؛ و شاید از همو باشد. نگر: أسرار التّوحید، تصحیح شفیعی کدکنی، ص ۲۹۸ و ۷۹۶.

۵- (۵) هر دو/«ن»: +بوده. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۶- (۶) و اشاره باشد/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.

۷- (۷) هر چند/«ر»: +به. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

۸- (۸) اِلهی/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۹- (۹) خایفند/ضبط نص موافق «م» و «ر» است. «ن»: خائفند.

۱۰- (۱۰) در گاه/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۱- (۱۱) کما قال/در «ر» مکرّر نوشته شده است.

۱۲- (۱۲) اللّٰه/در «ن» و «ر» آمده ولی در «م» نیامده است.

۱۳- (۱۳) یؤْتُونَ/«ن»: یؤْمِنُونَ. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».

۱۴- (۱۴) آتوا/«ن»: آتوا. «ر»: آتوا. ضبط نص، موافق است با «م».

رستگارانند (۱) جمعی (۲) که عبادات و طاعات می کنند و دل‌های ایشان خایف است از عدم قبول از جهت عدم شرایط مثلاً در نماز چهارهزار حدّ است و چهارهزار باب دارد از أبواب فیض و رحمت که می باید آن درها (۳) را بر خود بگشایند و حدودش را بدانند. (۴)

یک حدّش إخلاص است؛ یکی حضور قلب است، و هر دو مانند إکسیر أحمر (۵) نافع و نایاب است (۶)؛ و علی هذا القیاس سایر حدودش و سایر عبادات.

و شرورهم مأمونه:

یعنی: بدیهی‌های ایشان مأمون است یعنی خاطر جمع است که بد

ص: ۱۶۸

۱- (۱) رستگارانند/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: رستگارانند.

۲- (۲) جمعی/«ن»: جماعتی. ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».

۳- (۳) درها/چنین است در «ن». «م»: در. «ر»: از بن ندارد.

۴- (۴) «قال الرضا عليه السلام: الصلاة لها أربعة آلاف باب» (کتاب من لا يحضره الفقيه [متن و ترجمه]، نشر صدوق، ۲۸۵/۱، ش

۵۹۸). «قال الصادق عليه السلام: الصلاة لها أربعة آلاف حدّ» (کتاب من لا يحضره الفقيه [متن و ترجمه]، نشر صدوق، ۲۸۵/۱، ش

۵۹۹). نیز نگر: مناقب آل أبي طالب - عليهم السلام -، ابن شهر آشوب السّروی المازندرانی، تحقیق: یوسف البقاعی، بیروت: دار

الأضواء، ۲۷۱/۴. از برای تفسیر محتمل «باب» و «حد» در این مقام، نگر: أسرار الصّیّلاه، الحاج میرزا جواد الملکی التّبریزی، تحقیق

محسن بیدارفر، ص ۱۵۵.

۵- (۵) «إکسیر أحمر» تعبیری است نظیر «کبریت أحمر». درباره «کبریت أحمر» - که نماد بیان هر چیز بغایت نادر و کمیاب

است -، نگر: اندوخته خداوند، ص ۱۹۹.

۶- (۶) نایاب است/«ن»: نایابند. ضبط نصّ ما، موافق «م» و «ر» است.

نمی کنند هر چند بد نماید و واجب است که مهما ممکن حمل بر بد نکنند یا (۱) مردمان از شر ایشان ایمن اند چون ایشان بد نمی کنند چه جای آنکه به دیگری ضرر رسانند.

و أجسادهم نحيفة:

و بدنهای ایشان از خوف الهی و کثرت ریاضت و مجاهده (۲) ضعیف و نحیف شده (۳) است.

و حاجاتهم خفيفة:

(۴)

و حاجتهای ایشان سبکست؛ چون ترک دنیا کرده اند و به قلیلی از خوردن و پوشیدن راضی شده اند، حاجتی ندارند.

و أنفسهم عفيفة:

و نفوس ایشان با عفت است؛ در بطن و فرج متوجه شبهات نمی شوند، چه جای محرّمات، بلکه مباحات را به قدر ضروری بر خود حلال می دانند، چون دنیا مردار است و آن در حالت اضطرار حلال است و به قدر ضرورت (۵) می خوردند و می پوشند.

و در امالی این (۶) نیز هست: و مؤنّتهم (۷) من الدّنيا عظیمه یعنی هر چند حاجات (۸) ایشان سبکست (۹) و به سبب (۱۰) عفت از دنیا بهره ای ندارند اما آنچه از دنیا از جهت

ص: ۱۶۹

۱- ((۱)) یا/«ن»: با ضبط نص، موافق است با «م» و «ر».

۲- ((۲)) مجاهده/چنین است در «م» و «ر». «ن»: مجاهد. «ر»: +نفس. این افزونه در «م» و «ن» نیامده است.

۳- ((۳)) شده/در «ر» و «م» هست ولی در «ن» نیامده.

۴- ((۴)) حاجاتهم/«ن»: حاجتهم. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۵- ((۵)) قدر ضرورت/«ر»: قدرت. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۶- ((۶)) این در «ن» نیامده ولی در «م» و «ر» هست.

۷- ((۷)) مؤنّتهم/«م»: مؤنّتهم؛ «ر»: مؤنّهم؛ «ن»: مؤنّتهم.

۸- ((۸)) حاجات/«ن»: حاجت. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۹- ((۹)) سبکست/«ر»: سبکست. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».

۱۰- ((۱۰)) به سبب/در «م» مخدوش است و بروشنی خوانده نمی شود.

آخرت برمی دارند بهره ای (۱) عظیم و بزرگ است چون همیشه سرمایه عمر را صرف طاعت و عبادت می کنند و لمحہ ای (۲) آن را ضایع نمی کنند و اگر قلیلی صرف خیرات کنند، آن کثیر (۳) است نزد حق (۴) تعالی.

صبروا آیاما قصیره أعقبتم راحه طوبله:

(۵)

صبر نمودند و شکیبائی پیش گرفتند (۶) در چند روزی کوتاه که آن آیام عمر است که در عقب آن است راحت دراز ابدی و صبر بر بلاها کردند (۷) و بر مشقت طاعت و عبادت و ترک معصیت (۸) و شکی نیست که آیام دنیا هر چند بسیار باشد نزد آیام آخرت کوتاهست زیرا که (۹) یک روزش پنجاه هزار سال است و (۱۰) روزهای بهشت روزی هزار سالست و مدتش (۱۱) ابد الابد است که هرگز منقضی نشود (۱۲).

تجاره مربحه یسرها لهم ربهم:

تجارتی سودمند میسر نمود از جهت ایشان پروردگار

ص: ۱۷۰

- ۱- ((۱)) بهره ای / «م» و «ن»: بهره. ضبط نص، موافق است با «ر».
- ۲- ((۲)) لمحہ ای / «ر» و «م»: لمحہ. ضبط نص موافق است با «ن».
- ۳- ((۳)) کثیر / ضبط نص، موافق «ر» و «م» است. «ن»: کبیر.
- ۴- ((۴)) حق / ضبط نص، موافق «ر» و «ن» است. «م»: خدای.
- ۵- ((۵)) قصیره / در هامش «م» آمده است: «قصارا ل»
- ۶- ((۶)) پیش گرفتند / ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: نمودند بر بلاها و بمشقت طاعت و عبادت و ترک معصیت.
- ۷- ((۷)) کردند / ضبط نص، موافق «م» است. «ر»: کرده اند. «ن»: عبارت را فاقد است.
- ۸- ((۸)) و صبر بر بلاها... ترک معصیت / در «ن» نیامده است.
- ۹- ((۹)) زیرا که / در «م» و «ن» نیست ولی در «ر» آمده است.
- ۱۰- ((۱۰)) و «ر»: + در. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۱۱- ((۱۱)) مدتش / در «ر» و «م» نیامده ولی در «ن» آمده است.
- ۱۲- ((۱۲)) نشود / ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: نمیشود.

ایشان یا (۱) پروردگار (۲) کریم. و آن تجارت آنست که حق-سبحانه و تعالی-فرموده است که: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ لِي مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ» (۳): بدرستی که حق-سبحانه و تعالی-از مؤمنان خرید جانهای ایشان و مالهای ایشان را به (۴) آنکه در عوض بهشت به ایشان دهد. دیگر فرمود که: کیست که (۵) قرض دهد به خداوند عالمیان قرضی (۶) نیکو تا مضاعف گرداند آن را به اضعاف بسیار (۷). و امثال این آیات و اخبار بسیار وارد شده است که اعمال صالح (۸) را تجارت نامیده (۹) از روی ملاطفت و احسان با بندگان.

أَرَادَتِهِمُ الدُّنْيَا وَ لَمْ يَرِيدُواهَا وَ أَسْرَتَهُمْ فَفَدُوا أَنْفُسَهُمْ مِنْهَا:

(۱۰)(۱۱)

یراده کرد ایشان را دنیا و ایشان طلب دنیا نکردند چنانکه مشاهد (۱۲) است که جمعی که زهد حقیقی واقعی دارند مردمان از جهت ایشان آلف و ألوف می برند و ایشان قبول نمی کنند و دنیا ایشان

ص: ۱۷۱

۱- (۱) پروردگار ایشان یا/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» هست.

۲- (۲) پروردگار/ «ن» و «ر» چنین است. «م»: پروردگاری.

۳- (۳) قرآن کریم، س ۹، ی ۱۱۱.

۴- (۴) به/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: با.

۵- (۵) که/در «ر» نیامده ولی در «م» و «ن» هست.

۶- (۶) قرضی/ «م» و «ن» چنین است. «ر»: قرض.

۷- (۷) «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً...» (قرآن کریم: س ۲، ی ۲۴۵). نیز نگر: س ۵۷ ی ۱۱.

۸- (۸) صالح/چنین است در «م» و «ن». «ر»: صالحه.

۹- (۹) نامیده/چنین است در «م» و «ن». «ر»: نامیده اند.

۱۰- (۱۰) أرادتهم/ضبط نص، موافق است با «م». «ن»: أرادتهم. در «ر» حرکتگذاری نشده است.

۱۱- (۱۱) ففدوا/ «ر»: ففدوا. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن».

۱۲- (۱۲) مشاهد/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: مشاهده.

را اَسیر محبّت (۱) خود کرد و ایشان فدا دادند (۲) و خود را خریدند. و «فدا» (۳) ریاضات (۴) و مجاهدات است که (۵) به جا آوردند تا (۶) محبّت دنیا که در قلوب ایشان جا کرده بود و ایشان را اَسیر خود ساخته (۷) بود، از دست او خلاص شدند به فضلِ إلهی.

و در اُمالی این عبارت نیز هست که: دنیا طلب کرد ایشان را مانند سواری که (۸) از عقب او (۹) سوار دیگر بتازد که خود را به او رساند (۱۰) او (۱۱) مردانه تاخت که آن (۱۲) دشمن به او نرسید (۱۳).

أَمَّا اللَّيْلُ فَصَاقُونَ أَفْدَاهُمْ تَالُونَ لِأَجْزَاءِ الْقُرْآنِ يَرْتَلُونَهُ تَرْتِيلاً (إِلخ):

(۱۴)(۱۵)

أَمَّا كَار

ص: ۱۷۲

- ۱- (۱) محبّت/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: محنت.
- ۲- (۲) ایشان فدا دادند/ «م» چنین است. «ن»: ایشانرا فدا داند. «ر»: عبارت را ندارد.
- ۳- (۳) فدا/ «م» چنین است. «ن»: فداء. «ر»: عبارت را ندارد.
- ۴- (۴) کرد و ایشان فدا دادند... ریاضات/در «ر» از قلم افتاده است. بنا بر «م» ضبط شد. تفاوت‌های «ن» نیز بیشتر بیامد.
- ۵- (۵) مجاهدات است که/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: مجاهد اینست.
- ۶- (۶) تا/چنین است در «م» و «ن». «ر»: با.
- ۷- (۷) ساخته/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: کرده.
- ۸- (۸) خلاص شدند... سواری که/بنا بر «م» و «ن» ضبط شد. در «ر» از قلم افتاده است.
- ۹- (۹) او/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: آن.
- ۱۰- (۱۰) رساند/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: رساند.
- ۱۱- (۱۱) او/ «م» و «ن» چنین است. «ر»: و.
- ۱۲- (۱۲) آن/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: او.
- ۱۳- (۱۳) نرسید/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: نرسد.
- ۱۴- (۱۴) فصاقون/ «م»: فصاقون. ضبط نص موافق است با «ن» و «ر».
- ۱۵- (۱۵) يرتلون/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: يرتلون.

ایشان در شب آنست که بر پا (۱) ایستاده اند و نماز شب می کنند و در نمازهای شب اجزاء (۲) قرآن را می خوانند بعد از حمد و بتائی (۳) و تفکر می خوانند (۴) و خود را به اندوه و حزن می دارند و استخراج می کنند از قرآن دوا (۵) دردهای (۶) خود را. پس اگر درد (۷) ایشان خوف عظیم باشد، به آیات رجا دوا می کنند، و اگر رجا (۸) غالب باشد، آیات وعید را ملا حظه می نمایند، چنانکه حق (۹) - سبحانه و تعالی - (۱۰) فرموده است که قرآن شفای دردهای سینه ها (۱۱) و دلها است (۱۲)؛ و اگر شبهه ای (۱۳) غالب باشد به (۱۴) براهین ساطعه قرآنی رفع (۱۵) شبهات می کنند. پس چون می رسند به آیه ای (۱۶) که در آن باشد اسباب

ص: ۱۷۳

- ۱- (۱) پا/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: پای.
- ۲- (۲) اجزاء/ضبط نص، موافق «ن» و نیز «م» است. «ر»: اجزای.
- ۳- (۳) بتائی و/در «م» چنین است. «ر»: ثنا و با. «ن»: ثنای و.
- ۴- (۴) می خوانند/«م» و «ر» چنین است. «ن»: می کنند.
- ۵- (۵) دوا/«ن»: دواهای؛ «م»: دواء. ضبط نص، بنا بر «ر» است.
- ۶- (۶) دردهای/ضبط نص، موافق با «م» و «ر» است. «ن»: دردهاء.
- ۷- (۷) درد/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: در دل.
- ۸- (۸) رجا/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۹- (۹) چنانکه حق/در «ر» چنین است. «ن»: چنانچه حق. «م»: مخدوش است و مقروء نیست.
- ۱۰- (۱۰) و تعالی/در «ر» و «ن» هست ولی در «م» نیامده است.
- ۱۱- (۱۱) دردهای سینه ها/ضبط نص، موافق با «م» و «ر» است. «ن»: دردها و سینه‌ای.
- ۱۲- (۱۲) در قرآن کریم (س ۱۰، ی ۵۷) می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» .
- ۱۳- (۱۳) شبهه ای/«ن» و «ر»: شبهه. «م»: شبهه.
- ۱۴- (۱۴) به/در «ن» نیست. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۱۵- (۱۵) رفع/در «ن» و «م» چنین است. «ر»: دفع.
- ۱۶- (۱۶) آیه ای/«م»: آیه. ضبط نص، موافق است با «ر» و «ن».

شوق از روی طمع در أطفاف إلهی مایل می شوند و نفوس ایشان مشرف می شود به آن آرزوی شوق و گمان ایشان آنست که آن نعمت در برابر ایشانست و چون به آیه خوف می رسند گوشهای (۱) دلهای (۲) خود را به آن آیه می اندازند و چشمهای خود را به آن طرف می کنند و بدنهای ایشان می لرزد و دلهای ایشان می طپد و گمان می کنند (۳) که صدا و فریاد جهنم در بیخ گوشهای (۴) ایشان است (۵) تا بر پاها (۶) ایستاده اند قرآن با تدبیر (۷) می خوانند پس کج شده (۸) به رکوع می روند و به بزرگی یاد می کنند خداوند بزرگوار عظیم الشان را (۹) به بسیار گفتن «سبحان ربی العظیم و بحمده» و بعد از آن به سجده می روند و بر زمین می گذارند پیشانیها و دستها و زانوها و سرانگشتان پاها را و آب دیده های ایشان جاریست بر رویهای (۱۰) ایشان و گریه و زاری می کنند که حق-سبحانه و تعالی-ایشان را از آتش جهنم خلاص نماید.

و أَمَا در روز، متقیان عقلا (۱۱) اند یا صاحبان حلم و بردباری و دانشمندانند ۱۲

ص: ۱۷۴

- ۱- (۱) گوشهای/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: گوشها و.
- ۲- (۲) دلهای/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: دل.
- ۳- (۳) و بدنهای ایشان... گمان می کنند/در «ن» از قلم افتاده است.
- ۴- (۴) گوشهای/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: گوش.
- ۵- (۵) است/در «ر» نیست. بنا بر «م» و «ن» ضبط شد.
- ۶- (۶) پاها/ضبط نص، با «م» و «ر» موافق است. «ن»: پای.
- ۷- (۷) تدبیر/ضبط نص، موافق است با «م» و «ن». «ر»: تدبیر.
- ۸- (۸) شده/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۹- (۹) عظیم الشان را/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: عظیم را ایشان.
- ۱۰- (۱۰) رویهای/«ن» چنین است. «م» و «ر»: روهای.
- ۱۱- (۱۱) عقلا/چنین است در «م» و «ن». «ر»: عقلاء.

و نیکوکاران و پرهیزکارانند (۱). ترسِ الهی ایشان را گداخته است مانند تیر اگر کسی (۲) نظر کند به ایشان گمان می کند (۳) که بیماراند (۴) و حال آنکه بیماری ندارند یا می گوید که دیوانه اند (۵) و حال آنکه چیزی بزرگ (۶) ایشان را دیوانه کرده است و آن محبتِ الهی است که به منزلهٔ مجذوبان شده اند و در مقام عشق متحیر شده اند.

و در اُمالی این فقرات موجود است که هر گاه تفکر می کنند در عظمت و بزرگیِ الهی و تسلط او بر عالمیان و سختگیری (۷) او بر فاسقان و ظالمان و کافران با آنچه در پیش دارند از یاد مرگ و بلاهای روز قیامت (۸) دل‌های (۹) ایشان ترسان و لرزان می شود (۱۰) و عقلهای ایشان حیران (۱۱) بلکه زایل می شود و چون شوق بر ایشان غالب می شود مبادرت می نمایند به اُعمال صالح و راضی نمی شوند از اُعمال خود به عمل قلیل، بلکه مردانه شب و روز در کاراند و لمحّه ای (۱۲) فارغ نیستند و هر چند اُعمال بسیار می کنند آن

ص: ۱۷۵

۱- (۱) و پرهیزکارانند/در «م» چنین است. «ر»: و پرهیزکاران. در «ن» نیامده است.

۲- (۲) کسی/در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» از قلم افتاده.

۳- (۳) می کند/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: می کنند.

۴- (۴) بیماراند/در «ن» و «ر» چنین است. «م»: بیماراند.

۵- (۵) و حال آنکه... که دیوانه اند/در «ر» از قلم افتاده است. بنا بر «م» و «ن» ضبط شد.

۶- (۶) بزرگ/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: بزرگست.

۷- (۷) سختگیری/ضبط نص، موافق است با «م» و «ن». «ر»: سخت گیری.

۸- (۸) قیامت/«ر»: و. این افزونه در «ن» و «م» نیست.

۹- (۹) دل‌های/«ر»: و. دل‌های. پیداست سهوا تکرار شده است.

۱۰- (۱۰) می شود/«ن» و «ر» چنین است. «م» از بن ندارد.

۱۱- (۱۱) حیران/«م»: +میشود. این افزونه در «ر» و «ن» نیست.

۱۲- (۱۲) لمحّه ای/«م»: لمحّه. ضبط نص موافق است با «ن» و «ر».

را بسیار نمی دانند.

فهم لأنفسهم منهمون:

همیشه نفوس خود (۱) را متهم می دانند اگر (۲) عملی کنند یا نفس ایشان إرادة عبادت کند ایمن نیستند از نفس، بلکه می گویند: البتّه (۳) نفس إرادة ریا دارد یا مطلوبش آنست که مرا به عجب مبتلا کند و آن عمل را با شرایط به جا می آورند با احتیاط تمام.

و من أعمالهم مشفقون :

(۴)

و از اعمال خود ترسانند و (۵) أما أعمال بد را که کرده اند هر چند (۶) توبه کرده باشند می گویند که شاید (۷) شرایط توبه متحقّق نباشد و أما أعمال خیر که کرده اند خایفند (۸) که مبدا شروطش متحقّق نباشد؛ از آن جمله حق-سبحانه و تعالی- فرموده است که: «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (۹): بدرستی که حق-سبحانه و تقدّس قبول نمی کند اعمال خوب را مگر از متّقیان؛ و متّقیان جمعی اند که این صفات داشته باشند و ما این صفات را، بلکه یک صفت ازین صفات را (۱۰)، نداریم.

إن زکی أحدهم (إلخ) :

(۱۱)

اگر کسی یکی ۱۲ از ایشان را به نیکی و پاکی یاد کند و گوید ۱۳

ص: ۱۷۶

- ۱- (۱) خود/در «ن» از قلم افتاده. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۲- (۲) اگر/چنین است در «م» و «ن» و «ر»: که.
- ۳- (۳) البتّه/«ن»: + که. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۴- (۴) مشفقون/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: مشفقون.
- ۵- (۵) و/در «م» نیامده است ولی در «ن» و «ر» آمده.
- ۶- (۶) هر چند/«ن»: + که. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۷- (۷) که شاید/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: شاید که.
- ۸- (۸) خایفند/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: خائفند. در «ر» حرف سوّم بی نقطه و نشان کتابت شده.
- ۹- (۹) قرآن کریم، س ۵، ی ۲۷.
- ۱۰- (۱۰) را/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۱۱- (۱۱) إلخ/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

که: فلانی صالح یا عابد یا (۱) ولی ست، می ترسد (۲) که مبادا او را عجیبی (۳) حاصل شود از گفتهٔ ایشان؛ پس می گوید که: من داناتر به نفس خود از دیگران، بسیاری از گناهان و عیوب خود را می دانم که دیگری بران (۴) مطلع نیست و بسیاری از عیوب دارم که خداوند من به آن (۵) داناتر است از من، بلکه بسیار است که من اصلاً نمی یابم و حق - سبحانه و تعالی (۶) و تقدّس - می داند. خداوند! مرا بهتر از آن کن (۷) که ایشان می دانند و (۸) مؤاخذ مساز و بر من مگیر از آنچه ایشان مدح من (۹) می کنند و پیامرز از (۱۰) گناهان من آنچه (۱۱) را ایشان نمی دانند. بدرستی که توئی که دانائی به هر پوشیده و پوشانندهٔ عیبهای.

پس از جملهٔ علامات هر یک از (۱۲) متقیان، آنست که اگر نظر کنی به یکی از ایشان.

ص: ۱۷۷

- ۱- ((۱)) یا/«ر»: و یا. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن».
- ۲- ((۲)) می ترسد/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: میترسند.
- ۳- ((۳)) عجیبی/ در «م» و «ن» چنین است. «ر»: عجب.
- ۴- ((۴)) بران/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: برانها.
- ۵- ((۵)) آن/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: آنها.
- ۶- ((۶)) و تعالی/ در «م» نیست ولی در «ن» و «ر» هست.
- ۷- ((۷)) خداوند! مرا بهتر از آن کن/ در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۸- ((۸)) و/ در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۹- ((۹)) مدح من/ ضبط نص، بنا بر «م» است. «ن»: مدح؛ «ر»: بر من مدح.
- ۱۰- ((۱۰)) از/ «ر»: ان. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن».
- ۱۱- ((۱۱)) آنچه/ «ن»: + آن. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۱۲- ((۱۲)) هر یک از/ ضبط نص، بنا بر «ن» است. «ر»: یکی از. «م»: از بن ندارد.

تری له قوه فی دین:

می بینی که در دین (۱) خود مردانه ایستاده اند و به سبب تشکیکات مشککان (۲) سست نمی شوند.

و حزما فی لین:

و دورانیشی دارند و احتیاط می نمایند به همواری. مثلا (۳) اگر کسی با او (۴) طرح دوستی اندازد می باید (۵) که از او ایمن نباشد (۶)، گاه باشد که دشمن باشد (۷) و قصد هلاک او داشته باشد. پس حزم و احتیاط آنست که نزدیکی کند و (۸) با احتیاط (۹) باشد با (۱۰) همواری.

و ایمانا فی یقین:

(۱۱)

و ایمان دارند (۱۲) از روی یقین، نه از روی تقلید.

و یقین سه مرتبه دارد: یکی «علم الیقین» که به دلایل و براهین (۱۳) اعتقادات خود را درست کرده باشد (۱۴). دوم (۱۵) «عین الیقین» که گویا خدا و رسول و ائمه را ۱۶-صلوات الله

ص: ۱۷۸

- ۱- ((۱)) دین/در «ر» از قلم افتاده است. در «م» و «ن» هست.
- ۲- ((۲)) مشککان/«ن»: مشککات. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۳- ((۳)) به همواری مثلا/ضبط نص، موافق «م» است. «ر» و «ن»: مثلا بهمواری.
- ۴- ((۴)) کسی با او/«ر»: با او کسی. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن».
- ۵- ((۵)) می باید/ضبط نص، موافق است با «م» و «ن». «ر»: میرباید.
- ۶- ((۶)) نباشد/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: باشد.
- ۷- ((۷)) که دشمن باشد/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.
- ۸- ((۸)) و/در «ر» نیامده است. در «م» هست. در «ن» هم که عبارت از بن جا افتاده.
- ۹- ((۹)) آنست که... با احتیاط/در «ن» نیامده.
- ۱۰- ((۱۰)) با/ضبط نص، بنا بر «م» است. «ن»: در. «ر»: و.
- ۱۱- ((۱۱)) ایمانا/«ر»: ایمان. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
- ۱۲- ((۱۲)) دارند/«ن»: چنین است. «م» و «ر»: دارد.
- ۱۳- ((۱۳)) براهین/«ر»: +. این افزونه در «م» نیامده.
- ۱۴- ((۱۴)) باشد/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۵- (۱۵) دوم/ضبط نص، بنابر «م» است. «ر» و «ن»: دویم.

علیهم-با معجزات دیده است بلکه بیند، و یقین او مانند یقین کسی باشد که به معاینه دیده باشد. و سیم «حَقَّ یقین» است که همیشه با خداست و لمحّه ای (۱) ازو غافل نیست در مقعد صدق (۲)، و این مرتبه اولیاء الله است و تا (۳) کسی به این (۴) رتبه (۵) فایز نشود تصوّر نمی تواند نمود.

و حرصاً فی علم:

و می بینی ایشان را که (۶) حریص اند در طلب علوم دینیّه (۷) و معارف یقینیّه.

و در اُمالی ست (۸) که می فهمند (۹) هرچه را می خوانند و می دانند و علم ایشان با تعقل

ص: ۱۷۹

۱- (۱) لمحّه ای / «م»: لمحّه ضبط نص، موافق «ن» و «ر» است.

۲- (۲) «مقعد صدق» تعبیری است متّخذ از قرآن کریم (س ۵۴ ی ۵۵). در ترجمه های معاصر قرآن، این تعبیر و حیانی را به صورتهائی از این دست ترجمه کرده اند: «مقام و منزلتی راستین»، «جایگاهی راستین»، «جایگاه صدق»، «نشیمنی راستین»، «نشستگاهی راستین»، و... لیک به زعم این کمترین، ترجمه هائی چون «مکانی پسندیده» (از واعظ کاشفی در مواهب علیّه / تفسیر حسینی)، «مجلس و نشستگاه صالح و شایسته و مرضی و پسندیده» (از شادروان فیض الإسلام) و «جایگاهی پسندیده» (از آقای أبو القاسم پاینده) و «مجلسی شایسته» (از آقای طاهری قزوینی) درست تر است. چون این بحث حاجت به توضیح بیشتر دارد، در اینجا به همین اندازه بسنده می کنیم.

۳- (۳) و تا/ در «ر» مکرّر نوشته شده است.

۴- (۴) به این/ در «ن» نیامده است. در «م» و «ر» آمده است.

۵- (۵) رتبه/ در «م» چنین است. «ر»: مرتبه. در «ن» نیامده است.

۶- (۶) و می بینی ایشان را که/ در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.

۷- (۷) دینیّه/ در «م» از قلم افتاده است ولی در «ر» و «ن» هست.

۸- (۸) ست/ «ر»: هست. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۹- (۹) می فهمند/ در «م» و «ن» چنین است. «ر»: فهمند.

است یا با حلم و بردباریست (۱) از جاهلان و (۲) کسب می کنند علوم (۳) یا روزی را (۴) برفق (۵) و مدارا و خایفند (۶) از اِسراف و تبذیر در نفقات.

و قصدا فی غنی:

میانه روند در توانگری یا با غنای نفس یعنی اگر توانگراند اِسراف نمی کنند در اِنفاق، بلکه وسط را رعایت می کنند، و اگر زیادتی باشد در راه خدا صرف می نمایند و آن نیز به وسط، یا آنکه در تحصیل غنی و توانگری وسط را رعایت می نمایند (۷) و آن مقدار کسب می کنند که معاش ایشان به وسط بگذرد و تحصیل زیادتی نمی کنند. و ممکنست که همه (۸) مراد باشد.

و خشوعا فی عبادہ:

و در عبادت اِلهی با خشوع اند و دل ایشان متوجه (۹) خداوند است با تضرع و زاری کما قال (۱۰) تعالی: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ» (۱۱) (إلخ): بتحقیق که (۱۲) رستگاران مؤمنانی که در نماز (۱۳) خود باخشوع اند.

ص: ۱۸۰

-
- ۱- (۱) بردباریست/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: بردو باریست.
  - ۲- (۲) و/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۳- (۳) علوم/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.
  - ۴- (۴) را/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۵- (۵) برفق/ضبط نص، موافق است با «ن» و «ر». «م»: بر وفق.
  - ۶- (۶) خایفند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: خائفند.
  - ۷- (۷) و آن نیز به وسط... رعایت می نمایند/در «ن» نیامده است.
  - ۸- (۸) همه/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: هم.
  - ۹- (۹) متوجه «ر»: با. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۱۰- (۱۰) قال «ر»: +الله. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۱۱- (۱۱) قرآن کریم، س ۲۳، ی ۱.
  - ۱۲- (۱۲) که/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۱۳- (۱۳) در نماز/در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» نیامده.

اگر فقیرانند فقر را زینت (۱) خود کرده اند و اظهار فقر خود (۲) به احدی نمی کنند و چنان سر می کنند که کسی که (۳) ایشان را نمی شناسد گمان می کند (۴) که اَغْنیاءند و فخر می نمایند (۵) به آن (۶) كما قال سید البشر: «الفقر فخری و به اُفتخر» (۷) با آنکه فرمودند:

من بهترین مکوناتم و لا فخر (۸)، یعنی به این افتخار نمی نمایم چنانکه اکثر گفته اند، و بعضی گفته اند که (۹) نه (۱۰) از روی افتخار می گویم (۱۱) بلکه اظهار نعمت الهی می کنم كما قال الله (۱۲) تعالی: «وَ أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ» ۱۳، و معنی اول از عبارت اظهر است، و معنی

ص: ۱۸۱

۱- (۱) را زینت/«ر»: ازینت. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».

۲- (۲) خود/«ن»: +را. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۳- (۳) که در «م» آمده ولی در «ر» نیامده است.

۴- (۴) می کند/در «م» چنین است. «ن» و «ر»: می کنند.

۵- (۵) می نمایند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: نمایند.

۶- (۶) به آن/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.

۷- (۷) یعنی: فقر فخر من است و بدان افتخار می نمایم. «...بدین حدیث... صوفیه... در کتب خود استناد کرده اند و در سفینه البحار (طبع نجف، ج ۲، ص ۳۷۸) جزو احادیث نبوی ذکر شده... [ولی] مؤلف اللؤلؤ المرصوع (ص ۵۵) به نقل از ابن تیمیه آن را از موضوعات می شمارد.» (احادیث و قصص مثنوی، ص ۱۰۴). درباره این حدیث همچنین نگر: کشف الخفاء، ط. خالدی، ۸۰/۲. درباره تداول این حدیث نزد صوفیان نگر: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۳۵۰ و ص ۲.

۸- (۸) گویا ناظر است به حدیث «أنا سید ولد آدم يوم القيامة و لا فخر...» (فیض القدير، ۵۱/۳).

۹- (۹) که در «ر» و «ن» از قلم افتاده ولی در «م» هست.

۱۰- (۱۰) نه/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.

۱۱- (۱۱) می گویم/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: نمی گویم.

۱۲- (۱۲) الله/در «ن» و «ر» آمده است ولی در «م» نیامده. «ن»: +تبارک و این افزونه در «ر» و «م» نیست.

ثانی معنی خوبیست موافق واقع و لازم نیست که ازین عبارت بیرون آید (۱).

و احتمال دارد که مراد از «تَجَمَّلَ» در فاقه، این باشد که اگر فقیر باشد سعی بسیار نمی کند (۳) در طلب رزق (۴) بلکه به قلیلی (۵) قناعت می کند و همان قلیل را (۶) به هم می رساند چنانکه منقولست به طرق (۷) صحیحه از حضرت سید المرسلین - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - (۸) که فرمودند: ای مردمان! بدانید که روح القدس در دل من وحی نمود که هیچ نفسی نمیرد (۹) تا روزی خود را تمام نکند اگرچه دیر (۱۰) آید می آید (۱۱) البتّه، فاتّقوا الله و أجمّلوا فی الطّلب، پس چون (۱۲) آنچه مقدر است البتّه می رسد پس تقوی را (۱۳) شعار خود کنید یا (۱۴) بترسید از حق - سبحانه و ۱۵ تعالی - و سعی بسیار مکنید در طلب رزق و زنهار

ص: ۱۸۲

-
- ۱- (۱) درباره احتمالات مختلف و اختلاف اندیشیده های محدّثان درباره «لا فخر»، نگر: فیض القدير، ۵۱/۳.
  - ۲- (۲) تَجَمَّلَ / «ر»: تحمل. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
  - ۳- (۳) نمی کند / در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۴- (۴) رزق / «ن»: + نمیکنند. این افزونه در «ر» و «م» نیست.
  - ۵- (۵) قلیلی / «ر»: + قانع شد. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۶- (۶) را / در «ر» از قلم افتاده ولی در «ن» و «م» هست.
  - ۷- (۷) طرق / در «م» و «ن» چنین است. «ر»: طریق.
  - ۸- (۸) صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ / در «م» و «ر» چنین است. «ن»: ص.
  - ۹- (۹) نمیرد / «ن» و «ر» چنین است. «م»: نمی میرد.
  - ۱۰- (۱۰) دیر / در «م» از قلم افتاده ولی در «ن» و «ر» هست.
  - ۱۱- (۱۱) می آید / در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۱۲- (۱۲) چون / در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۱۳- (۱۳) را / در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۱۴- (۱۴) یا / «ر»: تا. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

که اگر روزی حلال دیر برسد چنان مکنید (۱) که از راه حرام طلب کنید. پس بدرستی که نمی توان رسید به آنچه نزد حق - سبحانه و تعالی - است مگر به طاعت (۲).

و این معنی داخل است در معنی اول؛ پس آن (۳) اولی باشد با آنکه أظهر است.

و صبرا فی شده:

و صبر می کنند در سختیها، خواه در بلاها (۴) باشد و خواه در (۵) فعل عبادات باشد و خواه در ترک منہیات.

و در امالی ست که: بر بیچارگان رحمت (۶) می نمایند و اگر بخشش کنند در جائی که به موقع (۷) است می کنند و (۸) اگر کسب کنند به رفق و مدارا می کنند.

و طلبا فی حلال:

و طلب روزی حلال می کنند (۹). ممکنست که طلب اعم از کسب باشد و دعا، بلکه نظر به متقیان (۱۰) آنسب آنست که اوقات ایشان همگی صرف شود در قرب إلی الله و فی الله و مع الله؛ و (۱۱) همین معنی کسب حلال است؛ و حق - سبحانه - ۱۲ به

ص: ۱۸۳

۱- (۱) در طلب رزق... چنان مکنید/ این بهره در «م» از قلم افتاده ولی در «ر» و «ن» هست.

۲- (۲) مقایسه کنید با: کنز العمال، ۱۹/۴ و ۲۰، ش ۹۲۹۰ و ۹۲۸۹؛ و: جامع الأصول، ۱۰۸/۴، ش «۲۱۴۴»؛ و: فیض القدر، ۱۹۱/۳، ش ۳۰۱۲.

۳- (۳) آن/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: او.

۴- (۴) بلاها/ ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: بلا.

۵- (۵) در/ «ن»: +ترک. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۶- (۶) رحمت/ در «ن» و «ر» چنین است. «م»: مرحمت.

۷- (۷) که به موقع/ در «ر» مکرر نوشته شده است.

۸- (۸) و/ «ر»: +سبب. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

۹- (۹) و طلبا... می کنند/ در «ن» و «م» هست. ولی در «ر» از قلم افتاده است.

۱۰- (۱۰) متقیان/ «ر»: متقای. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۱۱- (۱۱) و/ در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.

وَعْدَةُ خُودِ وَفَا مِي فَرْمَايد وَ فَرْمُودِه اسْت كِه (۱): وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ (۲). وَ اَيْنِ شَكْسْتِه
غَالِبَا اَزِين رَاه رُوزِي خُورْدِه اَم بَا جَمْعِي كَثِير.

وَ دَر اَخْبَارِ مَعْتَبِرِه بِلِ الصَّيِّحِجِه (۳) وَارْدِ شَدِه اسْت اَز حَضْرَاتِ اُتْمَه هَدِي-صَلَوَاتِ اللّٰهِ عَلَيْهِمْ- كِه حَق-سَبْحَانِه وَ تَعَالَى-چَنِين
مَقْرَّرِ فَرْمُودِه اسْت كِه رُوزِي مُؤْمِنَانِ اَز جَائِي بِه ايشان رَسْدِ (۴) كِه گَمَانِ نِدَاشْتِه بَاشَنْدِ (۵) خُصُوصَا (۶) بَا ضَمِّ تَقْوَى چنانكِه آيَه
كِرِيمِه دَالْتِ بَرِ اَن.

و نشاطا في هدى:

(۷)

وَ اَز جَمْلَه عِلَامَاتِ (۸) مَتَّقِيَانِ اَن اسْت كِه دَسْتِ وَ پَايِ ايشان بَاز اسْت دَر اَعْمَالِ خَيْرِ كَمَا قَالِ (۹) تَعَالَى: «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَ اتَّقَى
وَ صَدَّقَ بِالْحُسْنِ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى» (۱۰) يَعْنِي (۱۱): «أَمَّا كَسِي كِه عَطَا كَنْدِ وَ مَتَّقَى بَاشْدِ اَز گَنَاهَانِ وَ تَصَدِّيقِ كَنْدِ قَوْلِ خُودِ
رَسُولِ رَا دَر وَعْدِه هَايِ (۱۲) نِيكُو كِه-ثُوابِ بَاشْدِ-پَسِ بَزُودِي اَسَانِ مِي كَنِيمِ ۱۳

ص: ۱۸۴

-
- ۱- (۱) كِه /دَر «م» هَسْتِ و لِي دَر «ر» وَ «ن» نِيامْدِه اسْت.
  - ۲- (۲) قُرْآنِ كَرِيمِ، س ۶۵، ي ۲ وَ ۳.
  - ۳- (۳) الصَّيِّحِجِه /«ر»: الصَّيِّحِجِه. ضَبْطِ نَصِّ، مُوَافِقِ اسْتِ بَا «ن» وَ «م».
  - ۴- (۴) رَسْدِ /«ر»: بَرَسْدِ. ضَبْطِ نَصِّ، مُوَافِقِ «م» وَ «ن» اسْتِ.
  - ۵- (۵) بَاشَنْدِ /ضَبْطِ نَصِّ، مُوَافِقِ «م» وَ «ر» اسْتِ. «ن»: بَاشْدِ.
  - ۶- (۶) خُصُوصَا /ضَبْطِ نَصِّ، مُوَافِقِ «م» اسْتِ. «ن»: خُصُوصَا. دَر «ر» نِيامْدِه.
  - ۷- (۷) خُصُوصَا... هَدِي /دَر «ر» اَز قَلَمِ اِفْتَادِه اسْتِ و لِي دَر «م» وَ «ن» هَسْتِ.
  - ۸- (۸) عِلَامَاتِ /«ر»: اَعْمَالِ. ضَبْطِ نَصِّ مُوَافِقِ اسْتِ بَا «ن» وَ «م».
  - ۹- (۹) قَالِ /«ر»: +اللّٰهُ. اَيْنِ اَفْزُونِه دَر «م» وَ «ن» نِيَسْتِ.
  - ۱۰- (۱۰) قُرْآنِ كَرِيمِ، س ۹۲، ي ۵-۷.
  - ۱۱- (۱۱) يَعْنِي /دَر «ر» اَمْدِه اسْتِ و لِي دَر «م» وَ «ن» نِيَسْتِ.
  - ۱۲- (۱۲) وَعْدِه هَايِ /«م» وَ «ر» وَ «ن»: وَعْدِه هَايِ.

بر او اعمال صالح را.

و هر چند اعتقادات (۱) راسخ تر (۲) است توفیق طاعات و عبادات (۳) بیشتر است.

و تَحَرَّجَا عَنْ طَمَعٍ:

و اجتناب می کنند از طمع و آن را گناه می دانند؛ و طمع از خلق مذموم است و از خالق مطلوب.

و منقول است از ائمه معصومین-صلوات الله عليهم- که جمیع خوبیها جمع شده است در (۴) قطع طمع از خلق (۵) و عزت مؤمنان در (۶) استغناء ایشان است و قطع طمع (۷)،

ص: ۱۸۵

۱- (۱) اعتقادات/«ر»: اعتقاد. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن».

۲- (۲) راسخ تر/ضبط نص، موافق با «م» و «ر» است. «ن»: راسختی.

۳- (۳) طاعات و عبادات/ضبط نص، موافق «م» است. «ر» و «ن»: عبادات و طاعات.

۴- (۴) در/ضبط نص، موافق با «م» و «ر» است. «ن»: از.

۵- (۵) «... عن الزهري قال: قال علي بن الحسين -عليهما السلام-: رأيت الخير كله قد اجتمع في قطع الطمع عمّا في أيدي الناس.» (أصول کافی، با ترجمه و شرح آیه الله کمره ای، ط. أسوه، ۲۴۴/۵ [باب الطمع] ح ۳). و: «قال أمير المؤمنين -عليه السلام- في وصيته لابنه محمد بن الحنفية -رضي الله عنه-: ... وإن أحببت أن تجمع خير الدنيا والاخرة فاقطع طمعك ممّا في أيدي الناس...» (کتاب من لا يحضره الفقيه [متن و ترجمه]، نشر صدوق، ۳۲۴/۶-۳۳۵).

۶- (۶) در/«ر»: از. ضبط متن، بنا بر «م» و «ن» است.

۷- (۷) «... عن أبي عبد الله -عليه السلام- قال: شرف المؤمن قيام الليل، وعزّه استغناؤه عن الناس.» (أصول کافی، با ترجمه و شرح آیه الله کمره ای، ط. أسوه، ۴۳۸/۴ [باب الاستغناء عن الناس] ح ۱). و: «... عن عبد الأعلى بن أعين قال: سمعت أبا عبد الله -عليه السلام- يقول: ...، واليأس ممّا في أيدي الناس عزّ للمؤمن في دينه،...» (همان، همان، ط. همان، ج، ص ۴۴۰ [همان باب، ح ۴].)

و اگر کسی خواهد که هر دعائی که کند مستجاب شود باید که قطع طمع از خلق بکند و از ایشان امید (۱) نداشته باشد و امید (۲) او از حق-سبحانه و تعالی-باشد و بس؛ و هرگاه این معنی واقع شود از عبد البتّه هرچه ازو طلب کند کرامت می فرماید. (۳)

و در امالی مذکور است (۴) که: نیکوئی (۵) می کند با همه کس یا با والدین (۶) و بر آن مستقیم است و هرچه نفسش می خواهد (۷) چشم خود را از آن برهم می گذارد که مبادا شهوتی در قلب او به هم رسد و (۸) اگر نادانی او را مدح و ثنا گوید بدیهای (۹) خود را

ص: ۱۸۶

۱- (۱) امید/«ن»: امید.

۲- (۲) امید/«ن»: امید.

۳- (۳) «... عن حفص بن غياث قال: قال أبو عبد الله -عليه السلام-: إذا أراد أحدكم أن لا يسأل ربّه شيئاً إلا أعطاه، فليأس من الناس كلّهم ولا يكون له رجاء إلا عند الله فإذا علم الله -عزّ و جلّ- ذلك من قلبه لم يسأل الله شيئاً إلا أعطاه.» (أصول کافی، با ترجمه و شرح آیه الله کمره ای، ط. أسوه، ۴/۴۴۰] «باب الاستغناء عن الناس» ح ۲]. و: «... عن الزهری، عن علی بن الحسين -صلوات الله علیهما- قال: «... و من لم يرج الناس فی شیء و ردّ أمره إلى الله -عزّ و جلّ- فی جميع أمورہ، استجاب الله -عزّ و جلّ- له فی کلّ شیء.» (همان، همان ط.، همان ج، همان ص [همان باب، ح ۳].).

۴- (۴) و در امالی مذکور است/تنها در «ر» آمده است و در «م» و «ن» از قلم افتاده.

۵- (۵) نیکوئی/ضبط «ن» چنین است. «م»: نیکویی. «ر»: نیکوی.

۶- (۶) والدین/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: داء الدین.

۷- (۷) می خواهد/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: بخواهد.

۸- (۸) و/تنها در «ر» آمده است و در «ن» و «م» نیست.

۹- (۹) بدیهای/تنها در «ر» آمده و در «م» و «ن» نیامده است.

فراموش نمی کند و به گفته او مغرور نمی شود و همیشه بر خود می شمارد اعمال قبیح خود را و همیشه خود را مقصّر می داند.

يعمل الأعمال الصالحة و هو على وجل:

اعمال شایسته در گاه الهی می کند و حال آنکه (۱) خایف است که مبادا (۲) مقبول نباشد به سبب عدم تقوی یا عدم حصول شرایط قبول که (۳) سابقا گذشت.

و من أعمالهم مشفقون:

و مغایرت میان هر دو (۴) به چند وجه است: یکی آنکه ممکن است که مراد از اعمال سابق اعمال بد باشد و اینجا اعمال خوب (۵)؛ و أظهر آنست که اینجا، وقت عمل مراد است که در حین کردن اعمال خایفند، و در سابق، سابق (۶) مراد است یا اعم؛ و احتمال تأکید نیز هست؛ یا (۷) نقل بالمعنی راوی.

یَمْسِي وَ هَمَّهُ الشُّكْرُ وَ یَصْبِحُ وَ هَمَّهُ الذِّكْرُ:

(۸)(۹)

چون شب می شود همگی همتش (۱۰) آنست (۱۱) که آن شب را (۱۲) به شکرانه نعمتهای ۱۳ الهی صرف طاعات و عبادات کند و چون

ص: ۱۸۷

- ۱- ((۱)) آنکه/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» از قلم افتاده است.
- ۲- ((۲)) که مبادا/ «ر»: + که. این افزونه در «ن» و «م» نیامده است.
- ۳- ((۳)) که/در «ر» و «ن» آمده است ولی در «م» از قلم افتاده.
- ۴- ((۴)) هر دو/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» از قلم افتاده است.
- ۵- ((۵)) خوب/در «م» از قلم افتاده است ولی در «ن» و «ر» آمده.
- ۶- ((۶)) سابق/تنها در «م» هست و در «ن» و «ر» نیامده است.
- ۷- ((۷)) یا/ «م»: با. ضبط نص، بنا بر «ن» و «ر» است.
- ۸- ((۸)) همّه/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: همه.
- ۹- ((۹)) همّه/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: همه.
- ۱۰- ((۱۰)) همتش/ «ر»: همش. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
- ۱۱- ((۱۱)) آنست/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۱۲- ((۱۲)) را/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده است.

صبح شود همت یا کار او آنست که به یادِ الهی باشد در آن روز تا (۱) شب.

بیت حذرا و یصبح فرحا حذرا لما حذر من الغفله و فرحا بما أصاب من الفضل

و الرّحمة:

(۲)

شب به روز می آورد و با حذر و خوف است و چون روز می شود خوشحال است؛ (۳) ترسان است که مبدا شب را به غفلت بگذراند و خوشحال است به سبب رحمت و تفضّلاتِ الهی در توفیقات طاعات و عبادات. پس اگر گمان کند که او (۴) بدون توفیق و تأییدِ الهی کرده است عجب است و مذموم است (۵) و تقرّباتش در طاعات و عبادات لغو است، و اگر عباداتش را (۶) محض فضلِ الهی داند، بلکه اگر نقل کند تا بیان نعمتهایِ الهی یا سبب (۷) رغبت دیگران شود، محمود است؛ و مدار بر خلوص نیت است و آن در غایت صعوبت است!

إن استصعبت علیه نفسه فیما تکره لم یعطها سؤالها فیما تحب:

(۸)

اگر نفس بر او (۹) سرکشی کند در فعل طاعات یا ترک معاصی که بر نفس دشوار است، مراد نفس را بر نمی آورد که این (۱۰) افعال را به جا نیاورد، بلکه مخالفت نفس می کند و این اعمال ۱۱ را به جا می آورد؛

ص: ۱۸۸

- ۱- ((۱)) تا/«م»: یا ضبط نص، موافق «ر» و «ن» است.
- ۲- ((۲)) بییت/«ن»: بنیت ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۳- ((۳)) است/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۴- ((۴)) که او/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: او که.
- ۵- ((۵)) و مذموم است/در «ر» مکرّر کتابت گردیده است.
- ۶- ((۶)) را/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده است.
- ۷- ((۷)) سبب/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: بسبب.
- ۸- ((۸)) استصعبت/ضبط نص، موافق «م» است. «ن» و «ر»: استصعب «ر» بدون حرکتگذاری.
- ۹- ((۹)) او/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: آن.
- ۱۰- ((۱۰)) این/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.

و محتمل است (۱) که مراد این باشد که اگر متقی إرادۀ کند و نفس إطاعت (۲) او نکند، اگر نفس نیز إرادۀ کند بعد ازین مثل آنکه گرسنه یا تشنه شود نان و آبش نمی دهد تا بعد ازین اگر إرادۀ بکنند نفس همراهی کند و تنبلی را شعار خود نکند؛ و اعم از هر دو گرفتن، اولی است که در اینجا مخالفت نفس بکند و بعد ازین نیز مخالفتش را ترک نکند.

قره عینه فیما لا یزول و زهادته فیما لا ینقی:

(۳)

روشنائی (۴) چشم متقی در چیز است که زوال ندارد و آن صفات کمال است (۵) و اعمال صالح، و زهد او در چیز است (۶) که بقا ندارد. رغبتش در بهشت دائم (۷) است و نفرتش از دنیای فانیست که به هیچ احدی وفا نکرده است.

یمزج العلم بالعلم:

(۸)(۹)

منضم می گرداند (۱۰) حلم را به علم.

چون غالب اوقات شیطان (۱۱) برمی انگیزاند جمعی را ۱۲ از جهت آزار علما به عنوان

ص: ۱۸۹

۱- ((۱)) محتمل است / «ر»: + «م» و «ن» این افزونه را ندارند.

۲- ((۲)) إطاعت / «ر»: طاعت. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۳- ((۳)) عینه / ضبط «ر» و «ن» چنین است. «م»: عینه.

۴- ((۴)) روشنائی / «م»: روشنایی. ضبط نص، موافق است با «ن» و «ر».

۵- ((۵)) است / در «ر» از قلم افتاده. «م» از بن عبارت را ندارد. بنا بر «ن» ضبط شد.

۶- ((۶)) در چیز است که زوال... چیز است / این بهره در «م» بکلی از قلم افتاده است. در «ن» هست. در «ر» نیز - جز یک لفظ «است» که بیشتر مذکور افتاد - هست.

۷- ((۷)) دائم / ضبط نص، موافق «ر» است. «م» و «ن»: دایم.

۸- ((۸)) یمزج / «م»: یمزج. در «ر» و «ن» حرکتگذاری نشده است.

۹- ((۹)) بالعلم / «ر»: + یعنی. این افزونه در «ن» و «م» نیست.

۱۰- ((۱۰)) می گرداند / «ر»: می کند. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۱۱- ((۱۱)) شیطان / «ن»: + را. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

مباحثه و مجادله، اگرچه به عنوان استفسار از مسئله باشد، و بسیار است که سفاقت و بی‌خردی (۱) می‌کنند، پس لازم است که عالم حلم بورزد و از او بگذراند و إلا سبب ازدیاد (۲) آزار (۳) عالم (۴) می‌شود. لهذا احادیث بسیار (۵) برین (۶) مضمون وارد شده است که عالم کسی است که با حلم و بردباری (۷) باشد و حق-سبحانه و تعالی-دوست می‌دارد حلیم را.

و ممکن است که مراد از «حلم»، عقل باشد، یعنی می‌باید که هرچه را بدانند نیکو تفکر (۸) و تعقل نمایند تا علم در دل او جا کند و غالب احوال علما آنست که علم ایشان در کتاب ایشان است، درین صورت کتاب عالم و فاضل است!!

و در امالی ست که: ممزوج می‌گرداند حلم را به عقل و هر جا (۹) که عقل حکم می‌کند که حلم خوب است حلم می‌ورزد، و اگر حلم ضرر داشته باشد به عقل عمل کند؛ می‌بینی او را (۱۰) که دور است از او تنبلی و همیشه مردانه می‌کوشد در بندگی الهی (۱۱).

ص: ۱۹۰

-
- ۱- (۱) بی‌خردی/«م» و «ن» چنین است. «ر»: بی‌خودی.
  - ۲- (۲) ازدیاد/«ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیامده است.
  - ۳- (۳) آزار/در «ن» از قلم افتاده ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۴- (۴) عالم/چنین است در «م» و «ن». «ر»: علما.
  - ۵- (۵) بسیار/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده.
  - ۶- (۶) برین/«م»: باین. ضبط نص، موافق است با «ن» و «ر».
  - ۷- (۷) بردباری/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: بردباری.
  - ۸- (۸) تفکر/«ن»: +کند. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۹- (۹) هر جا/«ن» چنین است. «ر»: هرچه را. «م» از بن ندارد.
  - ۱۰- (۱۰) او را/در «ن» نیست. ضبط نص بنا بر «ر» است. «م» عبارت را از بن ندارد.
  - ۱۱- (۱۱) و در امالی ست که... بندگی الهی/در «ن» و «ر» (با اختلافات پیشگفته) هست ولی در-

و مخلوط کرده است قول را به عمل.

و غالب آنست که آنچه دانسته اند (۱) به دیگران می گویند و خود به آن عمل (۲) نمی نمایند (۳) و غافلند ازین (۴) آیه کریمه که (۵): «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَ أَنْتُمْ» (۶) (إلخ) (۷): آیا امر می کنید مردمان را به خوبی و نیکی و فراموش می کنید (۸) خود را و حال آنکه شما تلاوت می کنید کتاب خدا را (۹)؟ آیا (۱۰) عقل ندارید (۱۱) یا عقل خود را به کار نمی فرمائید؟ و جایی دیگر فرموده است که: ای مؤمنان! چرا می گوئید چیزی را که (۱۲) خود (۱۳) به جا نمی آورید، بزرگست گناه شما (۱۴) که گوئید و به آن عمل نکنید (۱۵).

ص: ۱۹۱

- ۱- (۱) دانسته اند/«ر»/چنین است. «م» و «ن»: دانستند.
- ۲- (۲) به آن عمل/ضبط نص، موافق «م» است. «ر»: عمل بان. «عمل» در «ن» نیامده.
- ۳- (۳) نمی نمایند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: مینمایند.
- ۴- (۴) ازین/در «م» و «ر»/چنین است. «ن»: از.
- ۵- (۵) که/در «ر» و «ن» نیست. ولی در «م» آمده.
- ۶- (۶) قرآن کریم، س ۲، ی ۴۴. «وَأَنْتُمْ» در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» نیامده.
- ۷- (۷) إلخ/در «م» و «ر»/چنین است. «ن»: الی اخر.
- ۸- (۸) می کنید/«ر»: +نفس. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۹- (۹) را/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» آمده.
- ۱۰- (۱۰) آیا/در «ر» و «م»/چنین است. «ن» ندارد.
- ۱۱- (۱۱) آیا عقل ندارید/در «ن» از قلم افتاده.
- ۱۲- (۱۲) که/«م» و «ن»/چنین است. «ر»: و.
- ۱۳- (۱۳) خود/«ن»: +بدان عمل نمیکنید و انرا. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۱۴- (۱۴) گناه شما/«م»/چنین است. «ر»: شما را. «ن»: خدا بر شما.
- ۱۵- (۱۵) قرآن کریم، س ۶۱، ی ۲ و ۳.

(۱)

می بینی او را که امل و دوراندیشی او نزدیکست، یعنی کارهای خیر را به تعویق نمی اندازد.

قلیلا زلله:

لغزش او اندکست و اگر ازو صغیره (۲) صادر شود (۳) نادر است و بسیار کم است.

و ممکنست (۴) که مراد از قلت، عدم باشد، چنانکه متعارف است که می گویند (۵):

فلانی (۶) کم این کارها را (۷) می کند یعنی نمی کند.

و در املی ست که انتظار أجل موعود می کشد و همیشه به یاد خداست و از گناهان خود ترسان است و جهالت و سفاهت و جنگ و جدل عبث نمی کند مانند جهال (۸).

خاشعا قلبه:

با خشوع و خضوع (۹) است دل او و همیشه گریان و سوزان است و (۱۰) چشم خود را خوابانیده (۱۱) به پیش پا نظر می کند (۱۲) که مبادا نظر به جائی اندازد که نباید انداخت.

ص: ۱۹۲

- ۱- ((۱)) امله/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۲- ((۲)) صغیره/«ر» و «ن»: چنین است. «م»: صغیر.
- ۳- ((۳)) شود/«م»: میشود. ضبط نص، بنا بر «ر» و «ن» است.
- ۴- ((۴)) و ممکنست/در «ر»: مکرر نوشته شده است.
- ۵- ((۵)) می گویند/«ر»: +که. «م» و «ن»: این افزونه را ندارند.
- ۶- ((۶)) فلانی/در «ن»: نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
- ۷- ((۷)) را/در «م»: نیامده ولی در «ن» و «ر» آمده است.
- ۸- ((۸)) جهال/در «ن»: نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده.
- ۹- ((۹)) با خشوع و خضوع/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: با خضوع و خشوع.
- ۱۰- ((۱۰)) و/در «م»: نیامده ولی در «ن» و «ر» آمده است.
- ۱۱- ((۱۱)) خوابانیده/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: خوابانیده.
- ۱۲- ((۱۲)) به پیش پا نظر می کند/در «ن»: نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

و هر که بزرگواری و عظمت الهی را دانست (۱) دل او خاشع می شود چنانکه به طرق متعدده منقول است که حضرت سید الانبیا (۲) - صلوات الله علیه و آله - فرمودند که (۳):

«من عرف (۴) الله و عظمه (۵) منع (۶) فاه من الكلام» (۷) (إلخ) که هر که حق - سبحانه و تعالی - را (۸) بشناسد و عظمت و جلال او را بداند منع می کند دهان خود را از گفتن هر چه به کار نیاید و منع می کند شکم خود را از خوردنی مگر به قدر ضرورت، و به تعب می اندازد خود را به روزه روز و (۹) عبادات شب تا صبح ۱۰ ابر پای ۱۱ ایستادن. جمعی از صحابه

ص: ۱۹۳

۱- (۱) دانست/در «م» مخدوش است و خوانده نمی شود. ضبط نص، موافق است با «ن» و «ر».

۲- (۲) سید الانبیا/«م» و «ن» چنین است. «ر»: سید الانبیا.

۳- (۳) که/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیامده.

۴- (۴) عرف/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: اعرف.

۵- (۵) عظمه/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: عظمته.

۶- (۶) منع/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: منع. در «ر» حرکتگذاری نشده است.

۷- (۷) این حدیث شریف - با تفاوت در ضبط نصوص - مذکور است در: أصول کافی، با ترجمه و شرح آیه الله کمره ای، ص ۴۰ و ۴۲، ش ۲۵ (باب المؤمن و علاماته و صفاته)؛ و: مرآة العقول، ۲۵۳/۹ - ۲۵۵؛ و: روضه الواعظین، ۸۲/۲؛ و: الوافی، ۱۷۵/۴ و ۱۷۶؛ و: ... نص کامل حدیث بنابر اصول کافی (ط. پیشگفته) از این قرار است: ... عن أبي عبد الله - عليه السلام - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم -: من عرف الله و عظمه منع فاه من الكلام، و بطنه من الطعام، و عفى نفسه بالصيام و القيام. قالوا: بابائنا و أمهاتنا يا رسول الله! هؤلاء أولياء الله؟ قال: إن أولياء الله سكتوا فكان سكوتهم ذكرا، و نظروا فكان نظرهم عبره، و نطقوا فكان نطقهم حكمه، و مشوا فكان مشيهم بين الناس بركة؛ لو لا الاجال التي قد كتبت عليهم، لم تقر ارواحهم في أجسادهم خوفا من العذاب و شوقا إلى الثواب.

۸- (۸) را/در «ر» و «ن» آمده است ولی در «م» از قلم افتاده.

۹- (۹) و/«ر»: +به. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

گفتند: پدران و مادران ما (۱) فدای تو باد! یا رسول الله! آیا این (۲) جماعت اولیاء الله و دوستان حق-سبحانه و تعالی- (۳) اند؟ حضرت فرمود که: اولیاء الله (۴) صفات دیگر دارند (۵). اولیاء الله جمعی اند که اگر خاموش باشند و به زبان ذکر نگویند، خاموشی ایشان ذکر است و به یاد خداوند خود مشغولند، و اگر به جائی نظر کنند به هرچه نظر کنند (۶) نظر ایشان عبرت است- و عبرت (۷) گاهی در فنای دنیا است که به خاطر (۸) خود درآورند که چندین قرن برین شهر و برین ده یا برین خانه گذشته است و ساکنانش همه رفته اند و عن قریب است که ما هم رفته ایم و اگر نظر کنند به چیزی از حیوانات یا نباتات یا غیر آن تفکر کنند و گویند که خداوند (۹) اینها قادر و عالم (۱۰) و حکیم و مرید است- و هر کسی (۱۱) به نحوی عبرت می گیرد: یکی از مصنوع به صانع می رود و دیگری (۱۲)

ص: ۱۹۴

۱- (۱) ما/در «ر» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ن» آمده.

۲- (۲) این/ «ن» و «ر» چنین است. «م»: این.

۳- (۳) اولیاء الله و دوستان حق سبحانه و تعالی / ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: اولیاء الله و دوستان حق تع. «ر»: دوستان حق سبحانه و تعالی و اولیاء الله.

۴- (۴) اولیاء الله/ «م»: اولیا الله. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».

۵- (۵) دارند/ «م» و «ن»: یا. «ر» این افزونه را ندارد.

۶- (۶) به هرچه نظر کنند/ در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۷- (۷) عبرت/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: ایشان.

۸- (۸) خاطر/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: خواطر.

۹- (۹) خداوند/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: خداوندان.

۱۰- (۱۰) عالم/ ضبط نص، بنا بر «م» و «ن» است. «ر»: علیم.

۱۱- (۱۱) هر کسی/ ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: هر کس.

۱۲- (۱۲) دیگری/ چنین است در «ن» و «ر». «م»: دیگر.

از صانع به مصنوع می رود (۱).

نگردد ذاتِ او روشن ز آیات که آیاتست روشن گشته از ذات

زهی اُبلَه که او (۲) خورشیدِ تابان به نورِ شمع جوید در بیابان (۳)

و اگر به سخن در می آیند سخنان ایشان همه حکمتست که از جناب اقدس (۴) الهی بر زبان ایشان جاری می شود، و اگر راه می روند راه رفتن ایشان در میان مردمان (۵) برکت است. اگر نه اجلی باشد که بر ایشان نوشته اند، قرار نمی گرفت ارواح ایشان در بدنهای ایشان از خوف عذاب الهی و از شوق ثواب نامتناهی.

قانع نفسه:

(۶)

و خود را (۷) قانع کرده اند (۸) به قلیلی از خوردن و آشامیدن؛ چون نظر کرده اند (۹) به دنیا و دیده اند (۱۰) که محلّ رحیل است و مزرعه آخرت است (۱۱) به قلیلی

ص: ۱۹۵

۱- (۱) می رود/«ن»: «رباعی». این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۲- (۲) او/«ن»: آن. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۳- (۳) این دو بیت، دگر گشته دو بیت جداگانه و بافاصله از گلشن راز شیخ محمود شبستری (ظ. در گذشته به ۷۲۰ ه.ق.) است؛ و ضبط آنها در گلشن راز چنین است: چو آیات است روشن گشته از ذات نگردد ذاتِ او روشن ز آیات (ب ۱۱۴) زهی نادان که او خورشیدِ تابان به نورِ شمع جوید در بیابان (ب ۹۴) (مجموعه آثار شیخ محمود شبستری، تصحیح صمد موحد، ص ۷۱ و ۷۰).

۴- (۴) اقدس/«ر»: حکمت. ضبط نص، موافق «ن» و «م» است.

۵- (۵) مردمان/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: ایشان.

۶- (۶) قانع/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: قانعه.

۷- (۷) خود را/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: خودا. «ر»: خودر.

۸- (۸) کرده اند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: کرده است.

۹- (۹) کرده اند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: کرده است.

۱۰- (۱۰) دیده اند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: دیده.

۱۱- (۱۱) خبر مشهوری است که: «الدنیا مزرعه الاخره» (درباره آن و بحث در جستجوی -

قناعت نموده اند (۱) و در تحصیل آخرت می کوشند (۲).

منزورا اُکله :

(۳)(۴)

خوردن ایشان (۵) اندک است، آن مقدار که قوت عبادت داشته باشند (۶)، و پر خوردن سبب (۷) تنبلی است و مانعست از عبادت و (۸) بیداری شب (۹).

سهلا أمره :

کار را بر خود آسان کرده است در هر بابی.

حریزا دینه :

(۱۰)

چون ترک دنیا کرده است (۱۱) دین خود را محافظت نموده است و می نماید به أدلّه قاطعه و براهین (۱۲) باهره و أعمال صالحه (۱۳).

میته شهوته :

(۱۴)

خواهشهای جسمانی باطل (۱۵) ازو زایل شده است و شهوتش مرده است.

ص: ۱۹۶

۱- (۱) نموده اند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: نموده است.

۲- (۲) می کوشند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: می کوشد.

۳- (۳) منزورا/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: منذورا.

۴- (۴) اُکله/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: اکله. «ر»: حرکتگذاری نشده.

۵- (۵) ایشان/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: او.

۶- (۶) باشند/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: باشد.

۷- (۷) سبب/در «م» و «ن» آمده است. ولی در «ر» از قلم افتاده.

۸- (۸) عبادت و/در «ر» از قلم افتاده. در «ن» و «م» آمده است.

۹- (۹) شب/«ن»: +. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

- ۱۰- (۱۰) حریرا دینه/در «ر» مخدوش کتابت شده.
- ۱۱- (۱۱) در هر بابی... کرده است/در «ن» از قلم افتاده.
- ۱۲- (۱۲) و براهین/در «ر» مکرر نوشته شده است.
- ۱۳- (۱۳) صالحه/«ر»: صالحه. ضبط نص موافق است با «م» و «ن».
- ۱۴- (۱۴) میته شهوته/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: حریرا دینه.
- ۱۵- (۱۵) باطل/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده.

(۱)

خشم او فرونشسته است و اگر از جا درآید نادرا (۲)، خشم خود را فرو می برد و (۳) خشم خود را به کار نمی برد با آنکه قادر است بر معارضه، كما قال تعالی:

«وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ» (۴)؛ مدح فرموده است جمعی را که خشم خود را فرو می نشانند و عفو می کنند از مردمانی (۵) که با ایشان بدی کنند (۶). و در عبارت متن زیادتی هست که به لفظ مفعول (۷) آورده اند و (۸) اشاره است به آن (۹) که خشم خود را فرو نشانیده اند (۱۰). یکجا که خشم نمی کنند که محتاج به دفع آن باشند و (۱۱) نفوس ایشان کامل شده است.

و در آمالی این زیادتی هست که: منتظر أجلند (۱۲) انا فانا و مرگ را (۱۳) در برابر دارند (۱۴) و

ص: ۱۹۷

۱- (۱) مکظوما غیظه/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: میته شهوته.

۲- (۲) نادرا/چنین است به تنوین در «م» و «ن». «ر»: نادرا.

۳- (۳) خشم خود را فرو می برد و/در «ن» از قلم افتاده است.

۴- (۴) قرآن کریم، س ۳، ی ۱۳۴. در «م» «الغیظ» آمده است. «ن»: الغیظ. در «ر»: حرکتگذاری نشده است.

۵- (۵) مردمانی/«م» و «ن» چنین است. «ن»: مردمان.

۶- (۶) کنند/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: می کنند.

۷- (۷) مفعول/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: معقول.

۸- (۸) آورده اند و/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: در آورده اند.

۹- (۹) آن/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: این.

۱۰- (۱۰) فرو نشانیده اند/«م»: فرو نشانیده. «ن»: فرو نشانید. ضبط نص، موافق «ر» است.

۱۱- (۱۱) و/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: که.

۱۲- (۱۲) منتظر أجلند/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: منتظرا أجله. ظ. نخست ضبط «ن» نیز موافق متن ما بوده ولی کسی -

از سر نا آگاهی - آن را دستکاری کرده است.

۱۳- (۱۳) را/در «ن» نیامده است. در «م» و «ر» آمده است.

۱۴- (۱۴) در برابر دارند/«ر»: در برابر دارند. ضبط نص موافق است با «م» و «ن».

همسایه ایشان از شرّ ایشان ایمن است و تکبر ایشان ضعیف است یعنی تکبر ندارند و اگر دارند استغناست (۱) از خلاق که شبیه است (۲) به تکبر ضعیف و قویست صبر او که در بلا- مطلقاً جزع (۳) نمی کند (۴) و بسیار است ذکر او و همیشه به یاد حق- سبحانه و تعالی- است و کارهای او بر وفق علم و حکمت است. اگر سخنی یا چیزی به او سپارند به امانت، اظهار آن نمی کند به دوستان خود، و (۵) اگر شهادتی نزد او باشد از جهت دشمنان، او کتمان شهادت نمی کند (۶) و دشمنی او را مانع شهادت نمی سازد (۷)، و ریا نمی کند در هیچ عملی از اعمال خیر و همه را خالص از جهت رضای الهی به جامی آورد و ترک نمی کند هیچ عمل خوب را از روی شرم چنانکه احمقان می کنند.

الخير منه مأمول و الشر منه مأمون:

همه کس (۸) ازو امید إحسان دارند یا همه کس به او (۹) امید خوبی دارند و گمان بدی به او نمی برند و همه کس از شرّ او ایمن اند به هر دو معنی: معنی اول آنست که نفع او به مردمان می رسد و شرّ او به کسی نمی رسد ازین جهت از شرّ او ایمنند. دویم آنکه همه کس به (۱۰) او گمان ۱۱ خوبی دارند که هرچه می کند خوب

ص: ۱۹۸

-
- ۱- (۱) استغناست/«ن»: که (البته خطّ ترقین باریکی هم رویش کشیده شده). این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۲- (۲) است/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۳- (۳) جزع/«م» و «ر» چنین است. «ن»: جرح.
  - ۴- (۴) نمی کند/ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ر»: نمی کنند.
  - ۵- (۵) و/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده.
  - ۶- (۶) نمی کند/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: نمیکنند.
  - ۷- (۷) نمی سازد/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: نمیشوند.
  - ۸- (۸) کس/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۹- (۹) به او/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: ازو.
  - ۱۰- (۱۰) به/«ر»: از. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

است و گمان ندارند که بدی کند (۱)، نه به خود و نه به دیگری.

إن كان في الغافلین كتب من الذاکرین و إن كان في الذاکرین لم یكتب من الغافلین:

(۲)(۳)

اگر در مجلس و محلّ (۴) غافلان باشد غفلت ایشان درو تأثیر نمی کند و او را از جمله ذاکرین می نویسند چون در هر (۵) حالی با یاد (۶) حق-سبحانه و تعالی-است و یا آنکه تذکیر ایشان می کند (۷) و ایشان را به ذکر إلهی (۸) می دارد (۹) و او را با ذاکرین می نویسند، نه با غافلان؛ و مؤید این معنی است نسخه فی (۱۰)؛ و اگر با ذاکران باشد او را غفلت حاصل نمی شود و او را از غافلان نمی نویسند و یا آنکه اگر غفلت داشته باشد متنبه می شود و (۱۱) یا آنکه با ایشان می نشیند تا غافل نشود و او را از جمله غافلان نمی نویسند (۱۲) یا اگر به حسب ظاهر ذکر نکند دلش ذاکر است و اگر زبانش به ذکر مشغول باشد دلش نیز به

ص: ۱۹۹

- ۱- ((۱)) کند/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: کنند.
- ۲- ((۲)) کتب/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: کتب. «ر»: حرکتگذاری نشده است.
- ۳- ((۳)) من/در «م» بین السطور آمده است «فی خ».
- ۴- ((۴)) محلّ/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: محفل.
- ۵- ((۵)) هر/در «ر» نیامده است ولی در «م» و «ن» هست.
- ۶- ((۶)) با یاد/در «م» مخدوش است و بروشنی خوانده نمی شود. ضبط نص، موافق است با «ن» و «ر».
- ۷- ((۷)) می کند/«م» و «ن» چنین است. «ر»: می کنند.
- ۸- ((۸)) إلهی/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: حالی.
- ۹- ((۹)) می دارد/«م» و «ن» چنین است. «ر»: می دارند.
- ۱۰- ((۱۰)) فی/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: کافی.
- ۱۱- ((۱۱)) و یا آنکه اگر غفلت داشته... می شود و/در «ر» از قلم افتاده. در «ن» هم نیست. بنابر «م» ضبط شد.
- ۱۲- ((۱۲)) یا آنکه اگر غفلت داشته باشد... از جمله غافلان نمی نویسند/در «ن» از قلم افتاده.

ذکرِ إلهی است و از غافلان نیست؛ چون مدار بر ذکر قلب است و لسان مذکر قلب است و این معنی اربط است (۱) به ما قبل خصوصاً (۲) به معنی اخیر چون خاطر جمع است که از او بد نمی آید و خوب می کند پس اگر به حسب ظاهر غافل نماید خود را، به حسب واقع غافل نیست و (۳) اگر به حسب ظاهر ذاکر باشد و (۴) خوف ریا و نفاق باشد مثل اکثر خلائق خاطر جمع است که مرائی نیست و در (۵) هر دو حال محمود است و نامش (۶) در جریده ذاکران مکتوب است نزد حق - سبحانه و تعالی -

یعفو عمن ظلمه :

(۷)(۸)

اگر کسی به او ستم کند او عفو می کند و تلافی نمی کند هر چند مستحق قصاص هست (۹).

و يعطى من حرمة:

و عطا می کند کسی را که او را محروم کرده باشد و به او عطا نکرده باشد یا حق او را برده باشد.

و يصل من قطعه:

و وصل و نزدیکی می کند با کسی که از او (۱۰) قطع (۱۱) یا دوری کند.

و غالب آنست که إطلاق می کنند وصل را در رحم یعنی اگر خویشان با او دوری کنند

ص: ۲۰۰

۱- (۱) یعنی: مربوطتر است.

۲- (۲) خصوصاً/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: خصوصاً.

۳- (۳) اگر به حسب ظاهر غافل... نیست و/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده است.

۴- (۴) و/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: در.

۵- (۵) در/چنین است در «ن» و «م». در «ر» از قلم افتاده است.

۶- (۶) نامش/چنین است در «ن» و «م». «ر»: نامه.

۷- (۷) یعفو/«ر»: یعفوا. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۸- (۸) ظلمه/«ر»: +. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

۹- (۹) هست/در «ن» از قلم افتاده است. ولی در «م» و «ر» آمده.

۱۰- (۱۰) ازو/چنین است در «م» و «ن». «ر»: او.

۱۱- (۱۱) قطع/«ن»: + کند. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

یا قطع رحم کنند او صلۀ رحم می کند (۱) و با ایشان اُلفت می نماید یا (۲) اِحسان و اِکرام.

و در اخبار صحیحه (۳) وارد است که این سه (۴) صفت از مکارم اخلاق است و از اخلاق حسنه است در دنیا و (۵) آخرت.

و در اُمالی زیادتی هست که: حلم و بردباری با عقل و کیاست ازو مفقود نیست و تعجیل نمی کند در کاری که شک داشته باشد (۶) در خوبی و بدی او (۷)، بلکه تأمل و فکر (۸) می کند، اگر بیقین (۹) خوب است می کند و اِلّا نمی کند، یا آنکه اگر گمان به کسی برد که با او بد کرده است در مقام بدی در نمی آید به مجرّد شک یا گمان، و می گوید که شاید دیگری کرده باشد یا به دیگری گفته باشد و عفو می کند اگر یقین شود که او کرده است یا به او گفته است.

بعیدا فحشه:

دور است فحش از او (۱۰).

ص: ۲۰۱

۱- (۱) وصل را در رحم... صلۀ رحم می کند/ «ن» اشتباهها این عبارت را مکرّر آورده و البتّه در تکرار «یا قطع رحم کنند» را از قلم انداخته است.

۲- (۲) یا/ «م»: با ضبط نص موافق «ن» و «ر» است.

۳- (۳) صحیحه/ «ر»: صحیحه. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۴- (۴) سه/ در «ر» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ن» آمده.

۵- (۵) و/ «ن»: + در این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۶- (۶) باشد/ «ن» ندارد. در «م» و «ر» آمده است.

۷- (۷) او/ «ن» ندارد. در «م» و «ر» آمده است.

۸- (۸) فکر/ «ن»: تفکر. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۹- (۹) بیقین/ چنین است در «م» و «ن». «ر»: یقین.

۱۰- (۱۰) از او/ چنین است «ر». «ن»: او. «م» مخدوش است و بروشنی قرائت نمی گردد ولی گویا «ازو» بوده است.

و فحش هر عملی است که بسیار قبیح باشد یا قبیح باشد (۱)، چون زنا و لواط و افترا.

به هریک ازین دو (۲) یعنی (۳) نمی کند و گمان به او نمی رود که قبیحی ازو صادر شود چون ازو بعید است.

و در أمالی: بعیدا جهله یعنی جهل ازو (۴) دور است چون عالمست (۵) یا سفاهت و مجادله نمی کند (۶) در هیچ باب خصوصا (۷) در مباحثه علوم چنانکه دأب (۸) طلبه (۹) است الحال (۱۰)، بلکه همیشه بوده است!

تینا قوله:

به نرمی و همواری گفتگو می کند (۱۱)، خصوصا (۱۲) با خصم، سیما (۱۳) با کسانی که امید باشد که قبول کنند حق را.

ص: ۲۰۲

۱- ((۱)) یا قبیح باشد/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده.

۲- ((۲)) دو/در «م» مخدوش است و بروشنی قرائت نمی شود. در «ن» به إزای عبارت «به هریک ازین دو» که از بن ندارد، این عبارت را دارد: «و غالبا و غالبا بر گفتار زشت اطلاق می کنند».

۳- ((۳)) یعنی /«ر» و «ن» و «م»: یعنی. احتمال دارد «معنی» بوده و تصحیف شده باشد.

۴- ((۴)) ازو/«ر»: از او. «م» ندارد. ضبط نص بنا بر «ن» است.

۵- ((۵)) چون عالمست/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» آمده است.

۶- ((۶)) نمی کند/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: نمی کنند.

۷- ((۷)) خصوصا/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: خصوصا.

۸- ((۸)) دأب/«ن»: «+» اهل. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۹- ((۹)) «طلبه» (طالبان علوم دینی)، جمع است که فارسی زبانان متأخر به جای مفرد استعمال کرده اند و ماتن - علیه الرّحمه - در همان معنای اصلی به کار برده است.

۱۰- ((۱۰)) الحال/«ن»: «+» این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۱۱- ((۱۱)) می کند/ضبط نص، موافق «م» است. «ن» و «ر»: می کنند.

۱۲- ((۱۲)) خصوصا/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: خصوصا.

۱۳- ((۱۳)) سیما/یعنی: به ویژه.

(۱)

بدی او غایب باشد و (۲) خوبی او حاضر باشد، یعنی هرچه مخالف عقل صریح و شرع صحیح باشد از او صادر نشود در قول و فعل، و هرچه حسن باشد نزد عقل کامل و در (۳) شریعت غرّاً از او واقع شود. مجملاً (۴)، واجبات و مندوبات را به جا آورد و محرّمات و مکروهات بلکه مباحات را (۵) نیز نکند.

و ممکن است که مراد از «منکر» (۶)، بدی با خلق باشد، و مقصود از (۷) «معروف»، نیکوئی با (۸) ایشان باشد که بدی او به کسی (۹) نرسد و نیکی او به همه کس رسد.

و در امالی به زیادتی صادقاً قوله حسناً فعله: سخن او راستست (۱۰) و فعل او نیکو (۱۱).

مقبلاً خیره مدبراً شرّه:

خوبی او اقبال کرده است و (۱۲) بدی او پشت کرده است؛ یعنی صفات رذیله و اعمال قبیحه را (۱۳) از خود دور کرده (۱۴) و اخلاق حسنه و اعمال محبوبه او

ص: ۲۰۳

۱- (۱) غائباً/ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است. «ن»: غالباً.

۲- (۲) و/در «ن» و «ر» هست. در «م» از روی عکس موجود نزد ما نمی توان تشخیص داد که هست یا نه.

۳- (۳) در/«ر» ندارد ولی در «ن» و «م» آمده است.

۴- (۴) مجملاً/در «ن» و «ر» هست. در «م» از روی عکس موجود پیدا نیست که هست یا نه.

۵- (۵) را/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده است.

۶- (۶) منکر/«ر»: خلق. ضبط نص موافق «م» و «ن» است.

۷- (۷) از/در «ر» بالای سطر با رمز «خ» افزوده شده ولی در «م» و «ن» در متن آمده است.

۸- (۸) با/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: به.

۹- (۹) کسی/ضبط نص، موافق است با «م» و «ر». «ن»: کس.

۱۰- (۱۰) راستست/چنین است در «م» و «ن». «ر»: راست.

۱۱- (۱۱) نیکو/چنین است در «م». «ن»: نیکوی. «ر»: نیکو باشد.

۱۲- (۱۲) و/در «ر» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ن» آمده.

۱۳- (۱۳) را/در «ر» از قلم افتاده ولی در «ن» و «م» آمده است.

۱۴- (۱۴) کرده/«ر»: + است. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

در تزايد باشد روزبه روز و ساعت به ساعت. پس هرگاه چنین شده باشد چه گنجایش دارد که بدی با احدی بکند یا نیکی که ممکن باشد با خلق نکند؟- که به منزله دلیل مطلوب سابق باشد؛ و ممکن است که نتیجه آن باشد که هرکه با خلق الهی بدی نکند و نیکی کند، حق- سبحانه و تعالی- بدیهای او را زایل کند یا مبدل سازد به حسنات و حسنات او را مضاعف گرداند (۱)؛ أولئك (۲) يُبدل الله سيئاتهم حسنات (۳)؛ فأولئك لهم جزاء الضعف بما عملوا (۴).

فی الزلازل وقور و فی المکاره صبور:

(۵)

در بلاها (۶) و مصائب (۷) و محن، مثل فوت فرزندان (۸)، با وقار است و از جا به در نمی آید، و در محتتها و مشقتها- مثل فقر و فاقه-، با صبر و شکیبائی است.

و ممکن است که مراد از «زلازل»، شکوک باشد در اعتقادات و امثال آن، و مراد از «مکاره»، سایر بلاها باشد؛ یا مراد از «زلازل»، مضللات فتن باشد چنانکه (۹) أصحاب کبار مانند عمار و هاشم (۱۰) و أبو ذر و سلمان و مقداد و حذیفه و جابر و أبو ایوب باوقار

ص: ۲۰۴

- ۱- ((۱)) گرداند/«ر»: نکر داند. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است. «ن»: + کما قال تعالی. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۲- ((۲)) أولئك/«ر»+الذین؛ این افزونه در «م» و «ن» نیامده است.
- ۳- ((۳)) قرآن کریم، س ۲۵ ی ۷۰. البتّه در قرآن «فأولئك» است.
- ۴- ((۴)) قرآن کریم، س ۳۴ ی ۳۷. البتّه در قرآن «فأولئك» است.
- ۵- ((۵)) و/در «ن» نیامده. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۶- ((۶)) بلاها/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: بلا.
- ۷- ((۷)) مصائب/«م» و «ن»: مصایب. ضبط نص، موافق «ر» است.
- ۸- ((۸)) مثل فوت فرزندان/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده است.
- ۹- ((۹)) چنانکه/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: چنانچه.
- ۱۰- ((۱۰)) عمار و هاشم/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: عباد بن هاشم.

بودند و جمعی کثیر نیز (۱) خارجی شدند (۲)؛ و تعمیم اولی است که شامل همه باشد و همچنین مکاره اعم از بلاها و تکالیف شاقه باشد چنانکه منقول است که: «حَفَّتِ (۳) الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَالنَّارُ بِالشَّهَوَاتِ» (۴) یعنی: راه بهشت همه مشقت و محنت است و راه جهنم همه مشتهیات (۵) جسمانی و لذات نفسانی است. و صبر بسیار می باید تا این راهها به سر آید به ترک جمیع مشتهیات و محبوبات و مرادات و صبر بر (۶) طاعات و عبادات و ریاضات.

و فی الزخاء شکور:

و در رفاهیت (۷) و نعمت شکر بسیار می کند و در نعمتها منعم حقیقی را فراموش نمی کند و همه اعضا و جوارح را در همه احوال به عبادت و طاعت مشغول کرده است.

لا یحیف علی من بیغض و لا یأثم فیمن یحب:

ستم نمی کند بر دشمنان خود هرچند بدیها به او کرده باشند و (۸) از جهت دوستان خود به معصیت نمی افتد (۹) که اگر دشمن او

ص: ۲۰۵

-
- ۱- (۱) نیز/تنها در «ر» آمده است. در «م» و «ن» نیست.
  - ۲- (۲) خارجی شدند/چنین است در «م» و «ن». در «ر» نیامده است.
  - ۳- (۳) حَفَّتِ/ضبط نص موافق «م» و «ر» است. «ن»: خَفَّتْ.
  - ۴- (۴) مقایسه کنید با: نهج البلاغه، ط. شهیدی، خطبه ۱۷۶ (ص ۱۸۲)؛ و: المجازات النبویه، ص ۳۴۹، ش ۳۰۵؛ و: مرآة العقول، ۱۳۲/۸؛ و: روضه الواعظین، ۳۵۸/۲؛ و: أصول کافی (ط. کمره ای)، ۲۶۴/۴؛ و: فیض القدير، ۴۷۳/۳ و ۴۷۴؛ و: أحادیث و قصص مثنوی، ص ۲۰۳؛ و: کشف الخفاء، ۳۲۲/۱؛ و: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۲۲۱، ش ۸۰.
  - ۵- (۵) مشتهیات/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: مشبهات.
  - ۶- (۶) بر/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: و.
  - ۷- (۷) رفاهیت/«م» و «ن» چنین است. «ر»: رفاهیت.
  - ۸- (۸) باشند و/در «م» مخدوش است و بروشنی قرائت نمی گردد.
  - ۹- (۹) نمی افتد/چنین است در «م» و «ن». «ر»: نمی افتند.

دعوی بر دوست او داشته باشد جانب دوست را نمی گیرد اگر حق با دشمن باشد (۱) و اگر دشمن او دعوی (۲) بر دوست او داشته باشد و او گواه دشمن باشد (۴) از جهت دشمن گواهی می دهد مگر آنکه داند که دوست پریشان است و اگر بر او شهادت دهد او را حبس خواهند نمود و آزار خواهند داد درین صورت (۵) گواهی نمی دهد چنانکه روایات (۶) وارد (۷) شده است و درین صورت جانب نگرفته است بلکه به فرمان الهی عمل نموده است در عدم ادای شهادت.

و در امالی این زیادتى هست که: چیزی که حق ندارد (۸) دعوی نمی کند و اگر کسی ازو چیزی (۹) طلب داشته باشد انکار نمی کند.

يعترف بالحقّ قبل أن يشهد عليه:

اعتراف می کند به حقّی که از کسی نزد او باشد پیش از آنکه گواهان گواهی دهند که او را می باید داد؛ چون نمی خواهد که حقّ کسی را ببرد.

لا يضيّع ما استحفظ:

ضایع نمی کند چیزی را که به او می سپارند خواه مال و خواه اسرار.

ص: ۲۰۶

-
- ۱- ((۱)) که اگر دشمن او... حق با دشمن باشد/در «ن» نیامده است.
  - ۲- ((۲)) دعوی/در «ن» نیامده.
  - ۳- ((۳)) او/«ن»: +دعوی.
  - ۴- ((۴)) و اگر دشمن او دعوی بر دوست... گواه دشمن باشد/چنین است در «م». «ر»: و اگر کواه باشد بر دوست. تفاوتهای «ن» بیشتر مذکور شد.
  - ۵- ((۵)) درین صورت/در «ن» آمده است. ولی در «م» و «ر» نیامده.
  - ۶- ((۶)) روایات/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: روایت.
  - ۷- ((۷)) وارد/در «م» و «ر» چنین است. «ن»: واقع.
  - ۸- ((۸)) چیزی که حق ندارد/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: چون حقّی بر کسی ندارد.
  - ۹- ((۹)) ازو چیزی/«ر»: چیزی از او. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

و لا ینسی ما ذکر:

و فراموش نمی کند چیزی را که به یاد او (۱) آورده باشند (۲) به نصایح و مواعظ، بلکه جمیع (۳) نصایحی که حق-سبحانه و تعالی-خلق (۴) را به آن (۵) نصیحت کرده است یا حضرات انبیا (۶) و ائمه-صلوات الله علیهم-یا علما فرموده اند (۷) همه را در خاطر (۸) دارد، تا جواب نفس و شیطان (۹) تواند گفت اگر (۱۰) او را وسوسه کنند (۱۱) به مخالفتی.

و لا ینابز بالألقاب:

و لقب های بد نمی گوید مؤمنان را، اگرچه به آن ملقب شده باشند-مثل خر و گاو که اهل عراق و (۱۲) شام یکدیگر را به آن ملقب ساخته اند.

و در اُمالی ست که: زیادتی نمی کند بر هیچ کس به ظلم و ناحق و رشک کسی (۱۳) نمی برد و در خاطرش (۱۴) خطور نمی کند حسد کسی.

و لا یضار بالجار:

(۱۵)

و ضرر به همسایه نمی رساند؛ بلکه نفعش به ایشان می رسد.

ص: ۲۰۷

-
- ۱- ((۱)) او/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۲- ((۲)) باشند/ «ر»: باشد. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۳- ((۳)) جمیع/ «ن» ندارد.
  - ۴- ((۴)) خلق/ «ن»: حق. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۵- ((۵)) آن در «م» چنین است. «ن»: آنها. «ر»: او.
  - ۶- ((۶)) انبیا/ در «م» و «ن» چنین است. «ر»: انبیاء.
  - ۷- ((۷)) فرموده اند/ «ر»: هم. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۸- ((۸)) خاطر/ «ن»: خواطر. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۹- ((۹)) شیطان/ «ر»: را. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۱۰- ((۱۰)) اگر/ «ن»: که. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۱- ((۱۱)) کنند/ «ر»: کند. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۱۲- ((۱۲)) عراق و/ در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۱۳- ((۱۳)) کسی/ «ن»: کس. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۱۴- (۱۴) خاطرش/«ن»:خواطرش. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۱۵- (۱۵) بالجار/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: بالجارّ.

و غالب آنست که مراد از «جار» کسی است که دخیل کسی شود و پناه به او (۱) برد زیرا که لازم است حقّ جار (۲) مانند جان و اگر کسی خواهد که بناحق برو (۳) ستمی (۴) کند نگذارد و مدد او کند، و ترک مدد، ضرر است.

و لا یشت بالمصائب :

(۵)

و خوشحالی نمی کند به سبب مصیبتها (۶) که بر دشمنانش نازل می شود.

و هر که شماتت کند بر احدى البتّه برو نازل می شود آنچه بر آن شخص نازل شده است.

و در امالی این زیادتیهها (۷) هست که: سرعت می کند در راه حق چنانکه حق-سبحانه و تعالی- فرموده است که (۸): «و سَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ» (۹) یعنی زود به جا آوريد هر چه موجب مغفرت پروردگار است مانند (۱۰) توبه و سایر عبادات. اداکننده (۱۱) امانات (۱۲) است که به او بسپارند خواه اموال باشد و خواه غیر آن. امر می کند مردمان را به آنچه

ص: ۲۰۸

- ۱- (۱) به او/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۲- (۲) حقّ جار/در «ر» از قلم افتاده بود. از «ن» و «م» افزوده شد.
- ۳- (۳) برو/ضبط نص، بنا بر «م» است. «ر» بر او. «ن»: ندارد.
- ۴- (۴) ستمی/ «م» و «ن» چنین است. «ر»: ستم.
- ۵- (۵) بالمصائب/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: بالمصایب.
- ۶- (۶) مصیبتها/ «ن»: مصیبتهای. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۷- (۷) زیادتیهها/ «ر»: زیادتیه. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
- ۸- (۸) که/در «ن» و «ر» نیامده ولی در «م» هست.
- ۹- (۹) قرآن کریم، س ۳، ی ۱۳۳.
- ۱۰- (۱۰) مانند/در «ن» نیامده است.
- ۱۱- (۱۱) اداکننده/ «م»: ادا کنند و. ضبط نص، موافق «ن» و «ر» است.
- ۱۲- (۱۲) امانات/ «ر»: امانت. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

خوب است و نهی می کند (۱) ایشان را از هر چه بد است. داخل نمی شود در کارها به نادانی بلکه تأمل می کند اگر خوب است به حسب حال و مآل شروع در آن می کند، و إلاّ- فلا، و از آنچه خوب است (۲) بیرون نمی رود (۳) به سبب عجز یعنی (۴) مهما ممکن آنچه خوب است (۵) ترک نمی کند.

إن صمت لم یغمه صمته :

(۶)(۷)

اگر خاموش (۸) باشد خاموشی او را مغموم نمی سازد بلکه در حالت (۹) خاموشی (۱۰) در ذکر و فکر الهی است.

و در آمالی ست که: اگر سخن کند سخن بد نمی گوید (۱۱) یا بی فکر سخن نمی گوید (۱۲) تا خطا کند.

و إن ضحك لم یعل صوته:

و اگر خنده کند آوازش به خنده بلند نمی شود یا چنان نمی شود که کسی صدای خنده او را بشنود بلکه اگر او را (۱۳) تعجّبی دست دهد ۱۴ تبسم

ص: ۲۰۹

-
- ۱- (۱) مردمان را... نهی می کند/در «ن» نیامده است.
  - ۲- (۲) حال و مآل... خوب است/در «ن» نیامده.
  - ۳- (۳) نمی رود/«ر»: +و. این افزونه در «ن» و «م» نیست.
  - ۴- (۴) یعنی/چنین است «م» و «ن». «ر»: بلکه.
  - ۵- (۵) آنچه خوب است/در «ر» مکرر نوشته شده است.
  - ۶- (۶) لم یغمه/«م»: لم یغمه.
  - ۷- (۷) صمته/در «ر» از قلم افتاده است ولی در «م» آمده. «ن»: صمته.
  - ۸- (۸) خاموش/«م» و «ر»: خاموش. ضبط نص، موافق است با «ن».
  - ۹- (۹) خاموشی... در حالت/در «ر» از قلم افتاده است. ضبط نصّ ما، بنا بر «ن» و «م» است.
  - ۱۰- (۱۰) خاموشی/«ر»: خاموشی. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن».
  - ۱۱- (۱۱) نمی گوید/«ن»: نمیکنند. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۲- (۱۲) یا بی فکر سخن نمی گوید/در «ن» نیامده است.
  - ۱۳- (۱۳) اگر او را/«ن» و «م»: چنین است. «ر»: او را اگر.

می کند.

و در امالی هست (۱) که قانع است (۲) به آنچه مقدر (۳) شده است از جهت او و خشم او را از جا بدر نمی آورد (۴) و هواهای نفسانی بر او غلبه نمی کند و بخل بر او غلبه نمی کند (۵) و طمع نمی کند در هر چه او را نیست، خواه مال و خواه کمال، مثل طمع (۶) در احوال انبیا (۷) و ائمه -صلوات الله علیهم-، و اگر با مردمان مخلوط می شود از جهت تعلّم علوم است، و اگر خاموش (۸) می شود و جواب نمی دهد مباحثه اهل جدل را، از جهت آنست که سالم باشد از شرّ ایشان، و اگر سؤال می کند از جهت آنست که بفهمد نه به واسطه غلبه بر طلبه و اگر بحث کند از جهت آنست که (۹) خوب ظاهر شود بر او، نه از روی جدل (۱۰)، و گوش نمی دهد به شنیدن احادیث تا به آن فخر کند (۱۱) بر جاهلان، یا (۱۲) نصب نمی کند خود را به واسطه قضا یا فتوی یا تدریس از جهت حبّ جاه تا به آن

ص: ۲۱۰

-
- ۱- (۱) هست/«ن»: است. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۲- (۲) است/«ن»: شده. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۳- (۳) مقدر/چنین است «ن» و «ر». «م»: مقدر.
  - ۴- (۴) بدر نمی آورد/ضبط نص، موافق «ن» است. «م»: در نمی آورد. «ر»: بدر نمیرود.
  - ۵- (۵) و بخل بر او غلبه نمی کند/در «ن» نیامده است.
  - ۶- (۶) طمع/در «ن» نیامده است.
  - ۷- (۷) انبیا/«ر»: انبیاء. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۸- (۸) خاموش/«ر» و «م»: خاموش. ضبط نص موافق است با «ن».
  - ۹- (۹) بفهمد نه به واسطه... از جهت آنست که/در «ن» و «ر» نیامده است. بنا بر «م» ضبط شد.
  - ۱۰- (۱۰) نه از روی جدل/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» از قلم افتاده است.
  - ۱۱- (۱۱) تا به آن فخر کند/«م» و «ن» چنین است. «ر»: از برای فخر کردن.
  - ۱۲- (۱۲) یا/«م» و «ن» چنین است. «ر»: و.

افتخار نماید بر دیگران و تکلم نمی کند در علوم تا تکبر و تجبر کند بر دیگران.

و إن بغی علیه صبر حتی یكون الله هو الذی ینتقم له:

و اگر بر او ستم و زیادتی کنند (۱) صبر می کند (۲) تا حق-سبحانه و تعالی-انتقام او را از دشمنان او بکشد در دنیا یا عقبی؛ هر کدام که حق-سبحانه و تعالی-از جهت او اصلح داند.

نفسه منه فی تعب و الناس منه فی راحة:

خود از خود در تعب و مشقت است یعنی نفس ناطقه او نفس اماره او را که بدن باشد همیشه (۳) به ریاضات شاقه و مجاهدات عظیمه (۴) می دارد تا نفس اماره مطمئن شود و مردمان از شر او ایمن شوند؛ یا آنکه چنان گرمست در مجاهدات که کجا فرصت می شود او را که آزار مردم دهد؛ یا همیشه خود را (۵) وقف مؤمنان کرده است و تعبها می کشد تا مردمان در راحت باشند.

أتعب نفسه لآخرته و أراح الناس من نفسه:

خود را به تعب داشته است از جهت آخرت خود و مردمان را به راحت (۶) انداخته است از خود. ممکن است که بیان کلام سابق باشد به معانی سابقه یا مراد این باشد که کارهای خود را که نافع است از جهت عاقبت دنیا و آخرت خود می کند و به مردمان نمی گذارد و نمی گوید (۷) که ایشان کنند (۸):

ص: ۲۱۱

۱- ((۱)) کنند/«ن» و «م» چنین است. «ر»: کند.

۲- ((۲)) می کند/«م»: می کنند. ضبط نص، موافق «ن» و «ر» است.

۳- ((۳)) او نفس اماره او... همیشه/«ن»: که نفس اماره باشد همیشه بدن را. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.

۴- ((۴)) عظیمه/چنین است «ن» و «م». «ر»: عظیمه.

۵- ((۵)) را/«ن» و «ر» چنین است. «م»: در.

۶- ((۶)) به راحت/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۷- ((۷)) و نمی گوید/در «ر» از قلم افتاده است. «ن»: نمی گوید. ضبط نص، موافق «م» است.

۸- ((۸)) کنند/«ر»: بکنند. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

خود حج می کند تا دیگری از جهت او حج (۱) نکند و خود نمازهای خود را به جا می آورد تا بعد از او ولد اکبر-یا:مطلق وارث، بر قولی دیگر-نکنند و به راحت باشند (۲) یا مثلا (۳) خشم خود را (۴) از جهت ثواب آخرت (۵) فرو می خورد تا ضررش به دیگران نرسد، و علی هذا القیاس.

بعده عمّن تباعد عنه زهد و نراهه :

(۶)(۷)

دوری او از کسی که دوری می کند از او از جهت ترک باطلست و عرض خود حفظ نمودن (۸)، یعنی با جمعی نمی نشیند که نشستن با ایشان ضرر داشته باشد (۹) به (۱۰) آنکه او را به معصیت اندازند (۱۱) و اگر مبتلا نشود (۱۲) أقل مراتب بدنامی هست (۱۳) و سبب فسق دیگران می شود که گمان بد برند ۱۴ به او. پس اگر

ص: ۲۱۲

۱- ((۱)) او حج/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

۲- ((۲)) بعد از او ولد... باشند/ضبط نص، موافق است با «م». ضبط نص «ن» نیز چنین است با این تفاوت که به جای «به راحت»، «در راحت» دارد. «ر»: دیگران به جا نیاورند.

۳- ((۳)) مثلا/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.

۴- ((۴)) را/ «ن»: + که این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۵- ((۵)) آخرت/ «ن»: + است. این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۶- ((۶)) بعده/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: بعده. «ر»: مشکول نیست.

۷- ((۷)) نراهه/ «ر»: +. «م» و «ن» این افزونه را ندارند.

۸- ((۸)) عرض خود حفظ نمودن/ «م» چنین است. «ن»: عرض حفظ نمودن. «ر»: حفظ نمودن عرض خود.

۹- ((۹)) باشد/در «ن» نیامده ولی در «م» و «ر» آمده است.

۱۰- ((۱۰)) به/ «ر»: یا. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۱۱- ((۱۱)) اندازند/ «ر» و «ن» چنین است. «م»: اندازد.

۱۲- ((۱۲)) نشود/ «ر»: نشوند. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۱۳- ((۱۳)) هست/ «ر»: است. ضبط نص موافق «م» و «ن» است.

ترك مصاحبت ایشان (۱) کند (۲) محض رضای إلهی است.

و دنوّه مّمّن دنا منه لین و رحمه:

(۳)

و نزدیکی او به هر که نزدیکی کند محض نرمی و مرحمتست (۴) و عین گرمی و (۵) مهربانی و تواضع است لله تعالی.

لیس تباعده بکبر و عظمه و لا دنوّه بمکر و خدیعه:

دوری او (۶) از خلق از روی تکبر (۷) و بزرگواری (۸) نیست چنانکه ابنای (۹) دنیا (۱۰) یکدگر (۱۱) را نمی بینند که هریک می گویند (۱۲) که اول او (۱۳) مرا (۱۴) بیند تا من او را بینم و حال آنکه حق-سبحانه و تعالی- کبریا و عظمت

ص: ۲۱۳

۱- (۱) ایشان/در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» از قلم افتاده.

۲- (۲) کند/«ن»: «+» برای این افزونه در «م» و «ر» نیست.

۳- (۳) مّمّن/«ن» ندارد. «ر»: «مما. ضبط نص، موافق «م» است.

۴- (۴) مرحمتست/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: «رحمتست».

۵- (۵) گرمی و/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» آمده است.

۶- (۶) او/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» از قلم افتاده است.

۷- (۷) تکبر/چنین است در «م» و «ن». در «ر» از قلم کاتب اصلی افتاده و سپس در هامش به خطی دیگر افزوده شده است: «کبر صح ظ». «م»: «+» و بزرگی. این افزونه در «ر» و «ن» نیست.

۸- (۸) «بزرگواری»-در اینجا- بار معنایی منفی دارد.

۹- (۹) ابنای/چنین است در «ن» و «ر». «م»: «ابناء».

۱۰- (۱۰) دنیا/«ر»: «زمان. ضبط نص موافق «م» و «ن» است.

۱۱- (۱۱) یکدگر/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: «یکدیگر». «ر»: «هریک دیگری».

۱۲- (۱۲) نمی بینند... می گویند/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: «نمی بیند».

۱۳- (۱۳) او/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: «او را».

۱۴- (۱۴) مرا/«ن»: «را. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.

را (۱) مخصوص خود گردانیده است که: «الکبریاء ردائی و العظمه إزاری» (۲) یعنی (۳):

بزرگواری به منزلهٔ رداء (۴) من است و عظمت و بزرگی به منزلهٔ جامهٔ زیرین من است؛ و دور نیست که مراد از عظمت، بزرگی ذات و صفات ذاتیه باشد، و مراد از بزرگواری، بزرگی صفات افعال باشد مانند خالق و رازق (۵).

و نزدیکی او به هر که کند نه از روی مکر و حيله و چاپلوسی است مانند خام طمعان که مثل سگ دم جنبانند که شاید درهمی یا دیناری به او (۶) دهند. تا اینجاست عبارت نهج البلاغه (۷).

و در امالی هست که: بلکه او متابعت می کند طریقهٔ انبیا و اوصیا و سایر خوبانی را (۸) که پیش از (۹) او بوده اند و همچنین او (۱۰) پیشواست جمعی را ۱۱ که بعد از او آیند از خوبان ۱۲.

ص: ۲۱۴

۱- ((۱)) را/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.

۲- ((۲)) حدیثی قدسی است که نزد متصوّفه شهرت و تداول فراوان داشته است (نگر: فرهنگ مأثورات متون عرفانی، ص ۳۷۴ و ۳۷۵). و البتّه در حدیثنامه های بس کهن نیز آمده است (نگر: کشف الخفاء، ط. خالدی، ۹۸/۲). نیز نگر: احادیث و قصص مثنوی، ص ۴۰۰.

۳- ((۳)) یعنی/در «ر» آمده است ولی در «م» و «ن» نیامده.

۴- ((۴)) رداء/«ر»: ردای ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۵- ((۵)) از برای فهم بهتر این حدیث، ملاحظهٔ پاره ای روایات «باب الکبر» بحار الأنوار و برخی اندیشیده های محدّثان مسلمان حول مضامین آن که در بیانات بحار هست، نافع است. از جمله نگر: بحار، ۲۱۰/۷۰ و ۲۱۳-۲۱۵.

۶- ((۶)) به او/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.

۷- ((۷)) نهج البلاغه/چنین است «م» و «ن». «ر»: نهج البلاغه.

۸- ((۸)) را/«ر» و «ن» ندارد. ولی در «م» هست.

۹- ((۹)) از/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۰- ((۱۰)) او/در «م» و «ر» هست ولی «ن» ندارد.

پس (۱) همّام نعره زد و روح او (۲) به ارواح متّقیان واصل شد. پس حضرت فرمودند که: و الله مضایقه من (۳) در اوّل به سبب این (۴) بود که می ترسیدم که تاب نیاورد و برود.

چنین (۵) تأثیر می کند نصیحتهای کامل در (۶) جمعی که مادّه قابل داشته باشند. پس یکی از خوارج یا جاهلان که حاضر بود گفت: چرا با تو نکرد؟ ای پادشاه مؤمنان! حضرت فرمودند که (۷): وای بر تو! بدرستی که هر عمری وقتی دارد که از آن تجاوز نمی کند و هر اُجلی را سببی است که غیر آن نمی شود. دیگر چنین سخن (۸) ممکن مطلقاً (۹) - یا: نزد (۱۰) پیشوایان راه (۱۱) دین و واصلان حقّ الیقین. بدرستی که این سخن (۱۲) را شیطان بر زبان تو (۱۳) جاری ساخت.

بدان که مذکور شد سابقاً که اختلافی هست بین الروایات و بعید نیست که دو همّام

ص: ۲۱۵

-
- ۱- (۱) پس / «ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۲- (۲) روح او / چنین است «م» و «ن». «ر»: روحش.
  - ۳- (۳) من / «ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۴- (۴) این / «ن»: ان. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۵- (۵) برود چنین / «ن»: برو. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۶- (۶) در / «ن»: و. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۷- (۷) فرمودند که / «م» و «ن» چنین است. «ر»: فرمود.
  - ۸- (۸) سخن / در «م» و «ن» آمده است. ولی در «ر» نیامده.
  - ۹- (۹) مطلقاً / چنین است «ر» و «م». «ن»: مطلقاً.
  - ۱۰- (۱۰) نزد / در «ر» و «ن» آمده است ولی در «م» از قلم افتاده.
  - ۱۱- (۱۱) راه / در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» نیامده.
  - ۱۲- (۱۲) سخن / «ر»: + بد. این افزونه در «م» و «ن» نیامده است.
  - ۱۳- (۱۳) تو / «ر»: او. ضبط نص، بنا بر «م» و «ن» است.

باشد یکی از صفات مؤمنان سؤال کرده باشد و یکی از صفات متّقیان یا در یک (۱) مجلس از هر دو سؤال کرده باشد (۲)؛ و چون مذکور شد روایت نهج (۳) و (۴) آمالی که قریب به آن بود و روایت کلینی (۵) مشتمل بود بر صفات بسیار و همه را بیان کردن نزد عجم به زبان فارسی مکرّر می نماید اما در زبان عرب اشارات و دلالات بسیار هست که همه کس به کنه آنها نمی رسند (۶)، به خاطر رسید که هرچه صریحا (۷) مذکور نشده باشد ترجمه اش را بیان کنم تا همه کس بهره مند شوند.

پس در کافی مذکور است که:

حضرت در جواب همّام فرمودند که:

مؤمن، اوست عاقل فهیم دقیق الطّبع، رویش خندانست و دلش گریان، و تاب تحمّل بلاها دارد به صبر و شکر، و نفس اماره را مطیع و منقاد روح مقدّسه کرده یا متواضع است بسیار یا همیشه مخالف نفس را شعار خود ساخته، و از هرچه عاقبت او فناست خود را ازان بازداشته است، و راغب گردانیده است نفس خود را به هرچه خوب است.

کینه ندارد، و حسد کسی نمی برد - و حسود کسی است که نتواند نعمت را بر محسود دیدن و اگر مثل آن را خواهد از حق - سبحانه و تعالی - (۸) او غبطه ۹ دارد ۱۰، نه حسد،

ص: ۲۱۶

- ۱- ((۱)) يك / تنها در «ر» آمده است. در «م» و «ن» نیست.
- ۲- ((۲)) باشد / «ر»: باشند. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
- ۳- ((۳)) نهج / چنین است «م» و «ن». «ر»: نهج البلاغه.
- ۴- ((۴)) و / «ن»: + در. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۵- ((۵)) کلینی / «ر»: + که. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۶- ((۶)) نمی رسند / «ر»: نمی رسد. ضبط نص موافق «م» و «ن» است.
- ۷- ((۷)) صریحا / «ن»: صریحا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۸- ((۸)) و تعالی / «ن»: ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.

و غبطه بد نیست (۱). و مؤمن سبک نیست، بلکه سنگین است (۲)، زود از جا به (۳) در نمی آید و تا تفکر در عاقبت چیزی (۴) نکند متوجه آن (۵) نمی شود (۶). دشنام دهنده نیست.

عیب کننده (۷) نیست (۸). غیبت کننده نیست (۹). خوش ندارد بلندمرتبتگی دنیوی را و (۱۰) دشمن می دارد ریا (۱۱) را (۱۲) که خود یا دیگری ذکر کنند (۱۳) خوبیهای او را (۱۴). همیشه مغموم

ص: ۲۱۷

-
- ۱- (۱) درباره سه مفهوم اخلاقی قریب المنشأ، یعنی «حسد» و «غبطه» و «منافسه»، نگر: الذریعه إلى مکارم الشریعه، افسست شریف رضی (قم)، ص ۳۴۸؛ و: بحار الأنوار، ۲۳۸/۷۰ و ۲۳۹/۷۰. نیز مقایسه شود با: معراج السعاده، چ هجرت، ص ۴۴۳.
- ۲- (۲) بلکه سنگین است/در «ر» از قلم افتاده است ولی در «ن» و «م» هست. «ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۳- (۳) به/در «م» نیست ولی در «ر» و «ن» هست.
- ۴- (۴) چیزی/«ن»: او چیز. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۵- (۵) آن/«ن»: +چیز. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۶- (۶) نمی شود/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
- ۷- (۷) عیب کننده/چنین است «م» و «ن». «ر»: غیبت کننده.
- ۸- (۸) نیست/چنین است «م» و «ن». «ر»: +و.
- ۹- (۹) نیست/چنین است «م» و «ن». «ر»: +را.
- ۱۰- (۱۰) و/چنین است «م» و «ن». «ر»: نیامده است.
- ۱۱- (۱۱) ریا/«ر»: +و. ریا. «م»: دریا. «ن»: سمعه.
- ۱۲- (۱۲) را/«ر»: +دشمن می دارد. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۱۳- (۱۳) کنند/«ن»: کند. «ر»: کننده. ضبط نص، موافق «م» است.
- ۱۴- (۱۴) را/«ر»: باشد. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

و مهموم است. به سبب تفکر در احوال (۱) قبر و احوال قیامت و بهشت و دوزخ.

خاموشی (۲) او بسیار است، و صاحب وقار و طمأنینه است. به (۳) ذکر الهی بسیار ذکر (۴) می کند، و شکیبائی و صبر او بسیار است، و شکر و حمد او بیشمار است (۵). همیشه در فکر و غم آخرت (۶) است، و همیشه از فقر و فاقه خود خوشحال است (۷). هموار و نرم است، و عهدی که می کند با خدا و خلق بران راسخ است. آزارش اندک است. یعنی به هیچ کس آزارش نمی رسد و اگر رسد به خود می رساند (۸). دروغ نمی گوید و دروغ بر کسی نمی بندد تا بر او دروغ نبندند و پرده ناموس (۹) مؤمنان را نمی درد تا پرده اش را (۱۰) ندرند. خنده اش مانند خنده اهل حماقت نیست، و اگر غضبناک شود از جا (۱۱) در نمی آید.

خنده اش تبسم است، و سؤالش تعلم است، و مکرر گفتن (۱۲) او از جهت فهمیدن است.

ص: ۲۱۸

-
- ۱- ((۱)) احوال/«ن»: احوال. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۲- ((۲)) خاموشی/«ر»: و خاموشی. ضبط نص موافق «م» و «ن» است.
  - ۳- ((۳)) به/در «ر» از قلم افتاده است ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۴- ((۴)) ذکر/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» آمده.
  - ۵- ((۵)) است/«ر»: +و «م» و «ن» این افزونه را ندارند.
  - ۶- ((۶)) آخرت/در «ن» و «ر» چنین است. «م»: آخر.
  - ۷- ((۷)) است/«ر»: +و این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۸- ((۸)) می رساند/«م» و «ن» چنین است. «ر»: می رسد.
  - ۹- ((۹)) احتمالاً مرحوم مجلسی در کاربرد تعبیر «پرده ناموس»، متأثر از گلستان سعدی است؛ و العلم عند الله.
  - ۱۰- ((۱۰)) را/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیامده است.
  - ۱۱- ((۱۱)) جا/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۱۲- ((۱۲)) گفتن/«ن»: سؤال کردن. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

علمش بسیار است، و حلمش بزرگ (۱). رحمش بسیار است. بخل (۲) نمی ورزد، و شتاب نمی کند، و دلتنگ نمی شود، و خوشحالی بسیار نمی کند (۳). اگر حکم کند و قضا برسد، (۴) جانب احدی را (۵) نمی گیرد و (۶) به علم خود عمل می کند. نفس او از سنگ سخته (۷) است در تحمل مشقتها، و اگر منازعه کند از عسل شیرین تر است به سبب رفق و مدارا.

حریص نیست بر (۸) دنیا و جزع نمی کند (۹) در (۱۰) بلا. با مداراست (۱۱) با خلق خدا. لاف نمی زند و (۱۲) بر خود نمی بندد آنچه ندارد و کلام را طول نمی دهد و مختصر می کند، بلکه (۱۳) جمیع کارهای دنیوی را سهل گرفته به نهایت نمی رساند چنانکه دأب اهل دنیا است (۱۴).

اگر ضرور شود او را منازعه در دین یا دنیا، منازعه اش نیکوست و اگر سهوی ازو

ص: ۲۱۹

-
- ۱- ((۱)) بزرگ/«ن»: «است.» «ر»: «و. هیچیک از این دو افزونه در «م» نیست.
  - ۲- ((۲)) بخل/«م» و «ن»: «چنین است.» «ر»: «کینه.
  - ۳- ((۳)) دلتنگ نمی شود و خوشحالی بسیار نمی کند/در «م» و «ن»: «هست ولی در «ر» از قلم افتاده.
  - ۴- ((۴)) و قضا برسد/ضبط نص، موافق «م» است. «ن»: «و قضا پرسد.» «ر» ندارد.
  - ۵- ((۵)) را/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۶- ((۶)) و/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۷- ((۷)) سخته/«م» و «ن»: «چنین است.» «ر»: «سخت تر.
  - ۸- ((۸)) بر/«ر»: «به. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۹- ((۹)) نمی کند/در «ر» مکرر نوشته شده.
  - ۱۰- ((۱۰)) در/«م» و «ن»: «چنین است.» «ر»: «بر.
  - ۱۱- ((۱۱)) بامدار است/«ن»: «بمدار است. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۲- ((۱۲)) و/در «م» نیست ولی در «ن» و «ر» هست.
  - ۱۳- ((۱۳)) بلکه/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۱۴- ((۱۴)) چنانکه دأب اهل دنیا است/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.

واقع شود بازگشت می کند ازان به نیکوئی. (۱) اگر غضبناک شود عادل است (۲) و غضب سبب عدم عدالت او نمی شود-به خلاف اکثر عالمیان که در حین غضب خبر از خود ندارند. اگر کسی خواهد که با او باشد با او به رفق و مدارا سر می کند. تهوّر (۳) ندارد که خود را بی رویت در مهالک اندازد، و پرده ناموس خود و دیگران را نمی درد، و تکبر نمی کند به احدی و یا تکبر ندارد (۴). محبتش با مؤمنان خالص (۵) از برای خداست.

عهدش استوار است و به عهد خود وفا می کند. مشفق و مهربان است با خلق خدا یا (۶) خائف (۷) و ترسان است از خدا یا ناصح مؤمنان و خیرخواه ایشان است و از ایشان خصوصا از (۸) خویشان خود قطع نمی کند و وصل می کند قطع ایشان را. صاحب حلم و بردباریست (۹). بی نام و نشان است. پرگو (۱۰) نیست. از حق-سبحانه و تعالی-راضی و (۱۱)

ص: ۲۲۰

-
- ۱- (۱) نیکوئی/«ر»: «و.» «م» و «ن» این افزونه را ندارند.
  - ۲- (۲) است/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۳- (۳) می کند تهوّر/در «م» مخدوش است و بروشنی خوانده نمی شود.
  - ۴- (۴) بی رویت... تکبر ندارد/در «م» و «ن» چنین هست. «ر»: بی رویه در مهالک اندازد و تکبر نمی کند با احدی و با تکبر خوش ندارد. «ن»: «و.» این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۵- (۵) خالص/در «ن» باشتباه مکرر نوشته شده است.
  - ۶- (۶) یا/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیامده است.
  - ۷- (۷) خائف/«ر» چنین است. «م»: خایف. «ن»: خالف.
  - ۸- (۸) خصوصا از/در «م» و «ر» چنین است. «ن»: خصوص.
  - ۹- (۹) بردباریست/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: بردبار است.
  - ۱۰- (۱۰) پرگو/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: پرکوی.
  - ۱۱- (۱۱) راضی و/در «ر» نیست ولی در «م» و «ن» هست.

خشنود (۱) است. در عطا و بلا محافظت (۲) مخالفت می کند نفس اماره را و خواهشهای نفسانی را. با زیردستان (۳) بمداراست (۴)، و کاری که عبث باشد از او صادر نمی شود (۵).

نصرت کننده دین است. حمایت کننده مؤمنان است (۶). پناه مسلمانان است. اگر مدح او کنند نمی شنود گوئیا (۷) کرسست، و طمع دلش را مجروح نمی کند.

أفعال او موافق حکمتست که عبث درو (۸) راه (۹) ندارد، و علوم خود را به هر جاهلی تعلیم (۱۰) نمی کند بلکه چنان نمی کند (۱۱) که بدانند که می داند. چون علم از أعظم عبادات است مخلصا (۱۲) لوجه الله تحصیل آن (۱۳) می کند یا هر عملی را به هر کس عطا نمی کند؛ مثلا مبتدی چه می داند أصرار قضا و قدر را بلکه کجا إدراک آن می تواند کرد. (۱۴)

ص: ۲۲۱

۱- ((۱)) خشنود/«ر» و «ن»: خوشنود. ضبط نص، موافق «م» است.

۲- ((۲)) محافظت/تنها در «ر» آمده است و در «م» و «ن» نیست.

۳- ((۳)) با زیردستان/در «م» مخدوش است و درست خوانده نمی شود ولی علی الظاهر «بر زیردستان» باشد. ضبط نص ما، موافق «ر» و «ن» است.

۴- ((۴)) بمداراست/«ن»: بمدارا سلوک میکند. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۵- ((۵)) نمی شود/«ر»: «م» و «ن» این افزونه را ندارند.

۶- ((۶)) است/«ر»: را. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

۷- ((۷)) گوئیا/«م»: چنین است. «ن»: کویا. «ر»: و گویا که.

۸- ((۸)) درو/«ن»: دران. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۹- ((۹)) راه/«ن»: ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۰- ((۱۰)) تعلیم/«م»: بلکه خبر. این افزونه در «ن» و «ر» نیست.

۱۱- ((۱۱)) بلکه چنان نمی کند/«ن»: ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.

۱۲- ((۱۲)) مخلصا/«ن»: مخلصا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۱۳- ((۱۳)) آن/«ن»: او. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

۱۴- ((۱۴)) مولانا علامه محمد باقر مجلسی - قدس سره - نیز با توجه به مزال اقدام بودن مسائل قضا و قدر از خوض در آنها سخت نهی فرموده و حتی نوشته است: «...کم کسی در این مسأله -

بسیار می گوید آنچه را (۱) بسیار باید گفت، و بسیار عمل می کند به آنچه می گوید. دانا و دوراندیش و بااحتیاط است. افعال و اقوال (۲) قبیحه از او صادر نمی شود (۳). از جا در نمی آید (۴). اُلفت دارد با مؤمنان بی آنکه باری بر (۵) دوش ایشان گذارد یا آزاری به ایشان رساند. بسیار بخشنده است بی آنکه اِسراف کند و بی موقع (۶) صرف نماید. غدر (۷) و مکر نمی کند با احدی. در پی عیب مردمان و بد ایشان نیست، و ستم به هیچ کس (۸) نمی کند. با جمیع خلائق به رفق و مدارا سر می کند. سعی می کند در تحصیل قربات (۹) در دار دنیا. یاور (۱۰) ضعیفان و بیچارگان است (۱۱). فریادرس مظلومان است. پرده کسی را نمی درد، و سر کسی را (۱۲) آشکار نمی سازد. بلاهای او بسیار است، و شکایت او اندک

ص: ۲۲۲

-
- ۱- (۱) را/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده.
  - ۲- (۲) افعال و اقوال/چنین است «م» و «ن». «ر»: افعال و اعمال.
  - ۳- (۳) نمی شود/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۴- (۴) در نمی آید/چنین است «ن» و «ر». «م»: در آید.
  - ۵- (۵) بر/چنین است «م» و «ن». «ر»: به.
  - ۶- (۶) بی موقع/«ن»: بی موضع. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.
  - ۷- (۷) غدر/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۸- (۸) کس/چنین است «م» و «ن». «ر»: کسی.
  - ۹- (۹) قربات/«قربات» جمع «قربه» است؛ یعنی چیزهایی که موجب نزدیکی آدمی به خدائی -عزّ و جلّ- می شود.
  - ۱۰- (۱۰) یاور/«ن»: یاداور. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.
  - ۱۱- (۱۱) بیچارگان است/«ر»: +عیب را می پوشاند. این افزونه در «م» و «ن» (و نیز اصل روایت کافی) نیست.
  - ۱۲- (۱۲) نمی درد و سر کسی را/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.

است. اگر خوبی از کسی بیند او (۱) را ذکر می کند، و اگر بدی بیند او (۲) را می پوشاند. عیب را می پوشاند (۳) و اگر کسی (۴) سخن (۵) کسی نزد (۶) او گوید نمی گذارد و اصلاح آن می کند (۷). اگر با او بدی کرده باشند و عذرخواهی کنند می گذراند (۸) و اگر با (۹) او ستمی کرده باشند عفو می کند.

تا مقدور است در خیرخواهی خلق خدا می کوشد، و نمی گذارد که ستمی از احدی به مؤمنی برسد. همه کس از او ایمنند و او نیز أمين (۱۰) است. ثابت قدم است در راه خدا (۱۱).

پرهیزکار است. پاکیزه کردار است. نیکو صفات است. خدا و رسول از او خوشنوداند و او نیز از خدا و رسول راضی و (۱۲) خشنود است. در هر حالی عذر هر که باشد قبول می کند، و ذکر خوبیهای مؤمنان می کند و از (۱۳) جهت خود نیز تحصیل می کند، و گمان خوبی به

ص: ۲۲۳

-
- ۱- ((۱)) او/«ن» و «ر» چنین است. «م»: آن.
  - ۲- ((۲)) او/«م» و «ن»: آن. ضبط نص، موافق «ر» است.
  - ۳- ((۳)) عیب را می پوشاند/در «م» هست ولی در «ن» و «ر» اینجا از قلم افتاده. بیشتر تذکر دادیم که «ر» این فقره را لختی جلوتر آورده بود.
  - ۴- ((۴)) کسی/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۵- ((۵)) سخن/«ر»: +بد. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۶- ((۶)) نزد/«ن»: نز. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۷- ((۷)) می کند/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۸- ((۸)) می گذراند/«گذرانیدن»-در اینجا-یعنی گذشت کردن و عفو و إغماض نمودن.
  - ۹- ((۹)) با/«ن»: به. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۰- ((۱۰)) أمين/«ر»: ایمن. ضبط نص، موافق است با «م» و «ن». نیز مقایسه فرمائید با نصّ روایت کافی ی شریف.
  - ۱۱- ((۱۱)) خدا/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۱۲- ((۱۲)) راضی و/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» نیست.
  - ۱۳- ((۱۳)) و از/در «م»-اشتهاها-بتکرار کتابت گردیده است.

مردمان دارد و همه را خوب می‌داند، و خود را (۱) به همهٔ عیوب متهم می‌دارد. (۲) اگر دوستی کند با دوستان خدا دوستی می‌کند و می‌داند که دوست خداست به براهین قاطعه، و همچنین دوری می‌نماید و دشمنی می‌کند با دشمنان خدا (۳) با علم و جزم و عزم راسخ. به سبب نعمتهای دنیوی شعیف و خوشحالی نمی‌کند-چون می‌داند که همه در معرض زوال است. تذکیر و نصیحت علما می‌کند و به یاد ایشان (۴) می‌آورد آنچه را فراموش کرده‌اند، و تعلیم جاهلان می‌کند. خاطر ازو جمع است که هیچ (۵) در مقام مکر و حيله یا (۶) خدعه و فریب نیست. هر سعی (۷) که هر که کند در عبادات و قربات نزد او از سعی خودش خالص تر است، و به اعتقاد خودش همه کس نزد او از او صالح تراند. به عیب خود عالم است، و مشغول إصلاح عیوب خود است و غمی دیگر ندارد، و اعتماد به غیر پروردگارش (۸) نمی‌کند. مقرب در گاه الهی است. یگانهٔ عالم است. یا به (۹) تنهایی عادت کرده است. مجرد است از علایق دنیوی بلکه (۱۰) آخروی یا همیشه غم عاقبت دارد.

ص: ۲۲۴

-
- ۱- (۱) را/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» نیست.
  - ۲- (۲) می دارد/ «ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۳- (۳) خدا/در «ر» نیامده ولی در «م» و «ن» آمده است.
  - ۴- (۴) ایشان/ «ن»: +بجا. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۵- (۵) هیچ/ «م»: هیچکس. ضبط نص، موافق «ر» و «ن» است.
  - ۶- (۶) یا/ «ر»: و. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۷- (۷) سعی/ «ر»: سعی. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۸- (۸) پروردگارش/ «ر»: پروردکار. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۹- (۹) یا به/ «ر»: با. ضبط نص، بنا بر «م» و «ن» است.
  - ۱۰- (۱۰) بلکه/ «ن»: یا. ضبط نص، بنا بر «م» و «ر» است.

دوستی می کند با مؤمنان از جهت رضای الهی، و جهاد می کند با دشمنان خدا و رسول خالصا (۱) لوجه الله تعالی (۲) و از جهت تحصیل (۳) خشنودی الهی. خود (۴) انتقام خودش (۵) از دشمن (۶) نمی کشد. با دشمنان خدا و رسول دوستی نمی کند (۷). همنشین فقیرانست. دوست صادقان و راستگویان است. مددکار اهل حق است. یاور غریبان است. پدر یتیمان است. شوهر بیوه زنان است (۸). مهربان است با درویشان.

همه کس امید از دعای او دارند در بلاها. همیشه خوشحال و متبسم است با مؤمنان یا (۹) در محبت الهی چون در وصال است. غالباً ترش روئی نمی کند با مؤمنان. جاسوس عیب دیگران نیست. مردانه است (۱۰) در راه دین. خشم خود را فرو می خورد، و تبسم می کند در روی کسانی که او را به خشم آورند (۱۱). فکرهاى او دقیق است در دقائق إخلاص و صدق و سایر صفات کمال. بسیار (۱۲) با حذر است که به دام نفس و شیطان و دنیا

ص: ۲۲۵

-
- ۱- ((۱)) خالصا/«ن»: خالصا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۲- ((۲)) تعالی/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۳- ((۳)) تحصیل/در «ر» از قلم افتاده ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۴- ((۴)) خود/در «ن» و «م» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.
  - ۵- ((۵)) خودش/«ر»: +را. در «ن» و «م» این افزونه نیامده است.
  - ۶- ((۶)) از دشمن/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۷- ((۷)) با دشمنان خدا و رسول دوستی نمی کند/«ن» ندارد.
  - ۸- ((۸)) است/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» نیست.
  - ۹- ((۹)) یا/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۱۰- ((۱۰)) است/در «ر» نیست ولی در «ن» و «م» آمده است.
  - ۱۱- ((۱۱)) آورند/«ن»: آورده اند. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۲- ((۱۲)) بسیار/«ر»: +دارد. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

گرفتار نشود. بخل نمی کند، اگر چه به او بخل کرده باشد (۱) کسی (۲)؛ همیشه با صبر و شکیباییست یا اگر بخل کنند به (۳) او صبر می کند.

عقل را پیش می کند (۴) تا حاصل شود او را حیا از حق-سبحانه و تعالی- به آنکه می گوید (۵) حق-سبحانه و تعالی- (۶) حاضر و عالم است؛ در حضور چنین خداوندی که به کنه (۷) عظمت او نمی توان رسید با (۸) صد هزاران هزار احسان و انعام و اکرام که (۹) کرده و می کند کفر است مخالفت او؛ و قناعت را (۱۰) شعار خود ساخته و از غیر حق-سبحانه و تعالی- مستغنی شده. اگر شهوات جسمانی برو غلبه کند حیا و شرم الهی مانع آن شده نمی گذارد که (۱۱) آن عمل قبیح را به جا آورد، و به عوض حسد دوستی می کند، و اگر بدی به او کرده باشند عفو می کند تا کینه ایشان (۱۲) در دل او نماند. سخن نمی گوید به غیر از حقی که مطلوب الهی باشد، و پوشش او (۱۳) نیست مگر میانه. راه رفتنش عین تواضع

ص: ۲۲۶

-
- ۱- (۱) باشد/«ن»: باشند. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۲- (۲) کسی/در «م» و «ن» هست. در «ر» نیامده است.
  - ۳- (۳) به/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: با.
  - ۴- (۴) پیش می کند/«پیش کردن» یعنی جلو انداختن و مقدم داشتن.
  - ۵- (۵) حق-سبحانه و تعالی- به آنکه می گوید/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۶- (۶) و تعالی/در «م» نیامده ولی در «ن» و «ر» هست.
  - ۷- (۷) کنه/در «م» و «ن» از قلم افتاده است ولی در «ر» هست.
  - ۸- (۸) با/«م»: یا. ضبط نص، موافق است با «ن». «ر»: باو.
  - ۹- (۹) و انعام و اکرام که/«م»: و انعام و اکرام. «ر» از بن ندارد. ضبط نص، موافق «ن» است.
  - ۱۰- (۱۰) را/در «ر» نیامده ولی در «م» و «ن» هست.
  - ۱۱- (۱۱) که/در «ر» نیامده است ولی در «ن» و «م» آمده.
  - ۱۲- (۱۲) ایشان/در «ن» چنین است. «م» و «ر»: او.
  - ۱۳- (۱۳) او/«ر»: ان. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.

است. نزد پروردگار خود (۱) خاضع است به طاعت و عبادت. از پروردگار خود در هر حالی خشنود است. نیتش خالص است از جهت رضای الهی. در اعمالش غش (۲) نیست که مخلوط باشد به ریا (۳) یا طمع یا خوف یا فریب خلاق دادن. نظرش عبرت است، و خاموشی او فکر است و کلامش حکمت است و از جانب مبدأ برو فایض می شود. با مؤمنان در مقام بذل و برادری است. خیرخواه ایشان است در آشکار و پنهان. از برادران لله و فی الله مهاجرت نمی کند، و غیبت ایشان را روا نمی دارد، و (۴) با ایشان مکر نمی کند، (۵) و تأسف بر گذشته نمی خورد- و وقت را غنیمت می داند و به تأسف ضایع نمی کند-، و بر مصایب اندوهناک نمی شود، و امیدی که نباید داشت نمی دارد (۶).

در سختیها بددل نیست و بددلی نمی کند و صبر می کند، و در نعمتها خدا را فراموش نمی کند و شکر نعمت الهی را به جا می آورد. (۷) علمش ممزوج است با حلم و بردباری یا (۸) با عقل صحیح، و عقلش با صبر است. تنبلی ازو دور است. همیشه مردانه است (۹) در بندگی (۱۰). همیشه در فکر رفتن است. لغزش او نادر است. منتظر أجل است. دلش

ص: ۲۲۷

-
- ۱- (۱) خود/در «ر» نیامده ولی در «م» و «ن» آمده است.
  - ۲- (۲) غش/ «م» چنین است. «ن»: غشی. «ر» ندارد.
  - ۳- (۳) ریا/در «م» و «ن» چنین است. «ر»: ریا.
  - ۴- (۴) و/در «م» نیست. در «ر» هم که -چنانکه بیاید- عبارت از بن از قلم افتاده است. ضبط نص، موافق «ن» است.
  - ۵- (۵) و غیبت... نمی کند/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده.
  - ۶- (۶) نمی دارد/«ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۷- (۷) می آورد/«ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
  - ۸- (۸) یا/در «ر» نیست ولی در «م» و «ن» آمده است.
  - ۹- (۹) همیشه مردانه است/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۱۰- (۱۰) بندگی/«ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیست.

با خشوع است، و به ذکر و (۱) یاد پروردگارش مشغول است. نفسش قانع است. جنگ و جدل نمی کند. کارهای دنیوی را سهل گرفته است. اندوه گناهان (۲) دارد (۳). شهوتش مرده است. خشمش فرونشسته است. خلش صاف است. همسایگانش (۴) ازو ایمنند.

کبرش ضعیف است - یعنی کبر ندارد و اگر اندکی داشته باشد استغناست که شبیه است به تکبر. قانع است به آنچه مقدر (۵) شده است از جهت او. مستحکم است صبر او و موافق علم و حکمت است اعمال او. بسیار است ذکر او. (۶)

اختلاط می کند با مردمان از جهت تعلم و یاد گرفتن علوم، و خاموشست تا سالم مانند از آفات زبان، و سؤال می کند تا بفهمد، و تجارت دنیوی می کند (۷) تا صرف راه خدا کند و بهشت را به غنیمت برد. خود را پیشوا نمی کند (۸) مانند قضا و امامت نماز جماعت تا به آن (۹) فخر کند، و تکلم نمی کند تا به آن (۱۰) تکبر کند بر دیگران. نفس او ازو (۱۱) در تعب است و مردمان ازو (۱۲) در راحتند. به تعب انداخته است ۱۳ خود را از جهت آخرتش ۱۴ و

ص: ۲۲۸

-
- ۱- ((۱)) و/در «ن» و «م» آمده است. ولی در «ر» نیامده.
  - ۲- ((۲)) گناهان/ «ن»: +را. این افزونه در «م» و «ر» نیست.
  - ۳- ((۳)) دارد/ «ن»: +و. این افزونه در «م» و «ر» نیامده است.
  - ۴- ((۴)) همسایگانش/ «ن»: همسایگان وی. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۵- ((۵)) مقدر/ چنین است «ن» و «ر». «م»: مقذور.
  - ۶- ((۶)) او/ «ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیامده است.
  - ۷- ((۷)) می کند/ در «م» از قلم افتاده است ولی در «ن» و «ر» هست.
  - ۸- ((۸)) تا صرف... پیشوا نمی کند/ در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» آمده است.
  - ۹- ((۹)) آن/ «ن»: او. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۰- ((۱۰)) آن/ «ن»: او. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۱- ((۱۱)) ازو/ «ن»: ازان. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۱۲- ((۱۲)) ازو/ «ن»: ازان. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

مردمان را از خود (۱) به راحت انداخته است (۲) که (۳) ضرر او به ایشان نمی رسد. اگر کسی برو ظلم کند بازخواست آن نمی کند و صبر می کند تا حق-سبحانه و تعالی-انتقام او (۴) را از او بکشد در دار (۵) دنیا یا آخرت (۶). دوری او از مردمان از جهت دشمنی ایشان (۷) است که مبادا به او ضرر رسانند، و نزدیکی او (۸) با مؤمنان از روی ملامت و مرحمت است. دوریش از روی تکبر و بزرگی نیست، و نزدیکی او با ایشان از روی مکر و فریب نیست، بلکه در همهٔ امور متابعت انبیا (۹) و اوصیاء (۱۰) سابقان می کند، و چنان می کند (۱۱) که هر که بعد از او (۱۲) باشد متابعت اقوال و افعال (۱۳) او کنند (۱۴).

ص: ۲۲۹

- ۱- ((۱)) از خود/«م» و «ن» ندارد. ولی در «ر» آمده است.
- ۲- ((۲)) است/در «م» و «ن» آمده است ولی در «ر» نیامده.
- ۳- ((۳)) که/«ن» ندارد. ولی در «م» و «ر» آمده است.
- ۴- ((۴)) او/«ن»: آن. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۵- ((۵)) دار/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده است.
- ۶- ((۶)) آخرت/«ر»: +و. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۷- ((۷)) دشمنی ایشان/«م» و «ن» چنین است. «ر»: آن.
- ۸- ((۸)) او/در «م» و «ن» هست ولی در «ر» از قلم افتاده.
- ۹- ((۹)) انبیا/«ر»: انبیا. ضبط نص، موافق است با «ن» و «م».
- ۱۰- ((۱۰)) اوصیاء/«ن»: اوصیا. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۱۱- ((۱۱)) و چنان می کند/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» نیامده است.
- ۱۲- ((۱۲)) از او/«ن»: از آن. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
- ۱۳- ((۱۳)) اقوال و افعال/ضبط نص، موافق «م» و «ر» است. «ن»: افعال و اقوال.
- ۱۴- ((۱۴)) کنند/«م» و «ن» چنین است. «ر»: کند.

پس همّام نعره ای (۱) زد و جان به حق تسلیم نمود (۲) - ای آخره (۳) -.

بدان که بعضی از عبارات کلینی پیشتر گذشته بود. مجملاً ترجمه نمودم (۴) که شاید (۵) اگر کسی (۶) از عبارات (۷) سابقه متأثر نشده باشد (۸) از (۹) عبارات لاحقہ پندپذیر شود؛ و ازین جهت است که بعضی از مطالب در کتب انبیا مکرر شده است (۱۰) تا سبب زیادتی تأثیر (۱۱) باشد، اگرچه اگر (۱۲) تأمل (۱۳) تمام (۱۴) بکنند (۱۵) خواهند دانست (۱۶) که مکرر نیست حتی در «بسم الله» که در اول هر سوره واقع شده است، در هر جا (۱۷).

ص: ۲۳۰

- ۱- (۱) نعره ای / «م» و «ر»: نعره. ضبط نص، موافق «ن» است.
- ۲- (۲) نمود / «ر»: کرد. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
- ۳- (۳) ای آخره / در «ر» و «ن» نیامده است و تنها در «م» آمده.
- ۴- (۴) نمودم / «م» و «ن» چنین است. «ر»: نمودیم.
- ۵- (۵) شاید / «م»: + که. این افزونه در «ن» و «ر» نیست.
- ۶- (۶) اگر کسی / «م» و «ن» چنین است. «ر»: کسی اگر.
- ۷- (۷) عبارات / در «م» و «ن» چنین است. «ر»: عبارت.
- ۸- (۸) متأثر نشده باشد / «م» و «ر» چنین است. «ن»: متعظ نشود.
- ۹- (۹) از / «م» و «ر» چنین است. «ن»: به.
- ۱۰- (۱۰) شده است / «ر»: + که. این افزونه در «م» و «ن» نیست.
- ۱۱- (۱۱) تأثیر / «م»: تأثر. ضبط نص، موافق «ن» و «ر» است.
- ۱۲- (۱۲) اگر / در «م» و «ن» نیست. در «ر» هست.
- ۱۳- (۱۳) تأمل / در «ن» نیست. در «م» و «ر» آمده است.
- ۱۴- (۱۴) تمام / «م»: تامّ. ضبط است موافق است با «ن» و «ر».
- ۱۵- (۱۵) بکنند / «م» و «ر» چنین است. «ن»: نکنند.
- ۱۶- (۱۶) خواهند دانست / در «م» و «ن» چنین است. «ر»: می دانند.
- ۱۷- (۱۷) جا / «ن»: جائی. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.

معنی [ای] دارد غیر معنی دیگر؛ و همچنین «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» (۱) در هر جمله معنی خاصی (۲) دارد غیر سابق و لاحق، و علما تفسیر بعضی از آن (۳) را در تفاسیر و غیرها یاد (۴) کرده اند. (۵)

امید (۶) که حق-سبحانه و تعالی-نور ایمان و تقوی را در دل همه درآورد و چنان کند که همه مؤمنان متّصف به این (۷) صفات کمال (۸) که گذشت بشوند و همه (۹) از جمله دوستان و مقربان الهی شوند؛ بجاه سید المرسلین و عترته الطاهرین المعصومین-صلوات الله عليهم أجمعين (۱۰)-.

و ملتمس از مؤمنان آنست که این شکسته را در مظانّ إجابات دعوات فراموش نفرمایند.

نمّقه محمّد تقی بن (۱۱) مجلسی-عفی عنهما بالنّبی و آله الأقدسین-و کان ذلک فی شهر

ص: ۲۳۱

-
- ۱- (۱) قرآن کریم، س ۵۵، ی ۱۳ و...
  - ۲- (۲) خاصی/در «ن» و «م» چنین است. «ر»: خاص.
  - ۳- (۳) «آن/ن»: او. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۴- (۴) یاد/«ر»: ذکر. ضبط نص، موافق «م» و «ن» است.
  - ۵- (۵) از برای وجه تکرار این جمله در سوره مبارکه «الرّحمن»، از جمله نگر: اليواقیت الحسان فی تفسیر سوره الرّحمن، الشیخ مجد الدین النّجفی الاصفهانی، صص ۶۰-۶۳ (متن و هامش).
  - ۶- (۶) امید/«ن»: امید. ضبط نص، موافق «م» و «ر» است.
  - ۷- (۷) این/در «ن» نیامده است. ولی در «م» و «ر» هست.
  - ۸- (۸) کمال/در «ر»: از قلم افتاده است ولی در «م» هست. «ن»: کمالی.
  - ۹- (۹) و همه/در «م» و «ن» هست. ولی در «ر» نیست.
  - ۱۰- (۱۰) متن «ن» به همینجا خاتمه یافته و الباقی متن رساله را ندارد.
  - ۱۱- (۱۱) بن/«ر»: ابن. ضبط نص، موافق «م» است.

جمادى الآخرة لسنه (١) تسع و ستين بعد الألف (٢) الهجرية (٣) القدسيه؛ و الحمد (٤) لله رب العالمين و الصلوه على محمد و آله المعصومين (٥).

ص: ٢٣٢

-
- ١- ((١)) لسنه / «م» چنين است. «ر»: سنه.
  - ٢- ((٢)) الألف / «م» چنين است. «ر»: الف.
  - ٣- ((٣)) الهجرية / «م» چنين است. «ر»: من الهجره.
  - ٤- ((٤)) و الحمد / «ر»: فالحمد. ضبط نص بنابر «م» است.
  - ٥- ((٥)) «م»: «نقل من خطّه رحمه الله و أنا أفقر العباد محمد رضا عفى عنه. «ر»: «تمت. صوره خط ملا محمد تقى بن المجلسى رحمه الله عليه و اعلى الله مقامه و كنت كتبت معجلا- و من النوم كسلا» روى اين كلمه بعدا خط زده شده [١٣: يا: ١٢]... سنه ١٢٦٧. «ن»: «تم بعون الله».

* أحادیث و قصص مثنوی (تلفیقی از دو کتاب «أحادیث مثنوی» و «مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی»)، بدیع الزمان فروزانفر، ترجمه کامل و تنظیم مجدد: حسین داودی، چ: ۲، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۱ ه.ش.

* أخلاق ناصری، خواجه نصیر الدین طوسی، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، چ: ۴، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۹ ه.ش.

* اسرار التوحید فی مقامات الشیخ أبی سعید، محمد بن منور بن أبی سعد بن أبی طاهر بن أبی سعید میهنی، ج: ۲، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی، چ: ۲، تهران: مؤسسه انتشارات آگاہ، ۱۳۶۷ ه.ش.

* أسرار الصلاه، آیه الله الحاج میرزا جواد الملکی التبریزی، تحقیق و تعلیق:

محسن بیدارفر، ط: ۱، قم: بیدار، ۱۳۸۲ ه.ش.

* الذریعه إلى مکارم الشریعه، أبو القاسم الحسین بن محمد بن المفضل المعروف بالزاعب الاصفهانی، تحقیق و دراسه: الدكتور أبو الیزید العجمی، ط: (افست)، قم:

منشورات الشریف الرضی، ۱۴۱۴ ه.ق. ۱۳۷۳/ ه.ش.

* المجازات النبویه، محمد بن حسین الشریف الرضی، تصحیح مهدی هوشمند، ط: ۱، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۲ ه.ق. ۱۳۸۰/ ه.ش.

*الوافى، المولى محمّد محسن المشتهر بالفيز الكاشانى، تحقيق ضياء الدين الحسينى العلامه الاصفهانى و...، ط: ١، اصفهان: مكتبه الإمام أمير المؤمنين على - عليه السلام - العامه.

*الوجيز فى تفسير القرآن العزيز، الشّيخ على بن الحسين بن أبى جامع العاملى، حقه و راجعه، مالك محمودى، ج ٣، ط: ١، قم: دار القرآن الرقيم.

*اليواقيت الحسان فى تفسير سوره الرحمن، آيه الله الحاج الشّيخ مجد الدين النجفى الاصفهانى، ط: ١، قم: مطبعه الخيام، ١٤٠٩ ه.ق.

*أمالى شىخ صدوق، با مقدمه و ترجمه آيه الله كمره اى، ج: ٤، تهران: كتابخانه إسلاميه، ١٣٦٢ ه.ش.

*اندوخته خداوند (چهل حديث درباره عدالت گستر جهان)، تأليف هادى نجفى، ترجمه و توضيح: جوياء جهانبخش، ج: ١، تهران: حروفه، ١٣٨٢ ه.ش. ١٤٢٤/ ه.ق.

*أصول كافى، ثقة الإسلام كلينى، با ترجمه و شرح محمّد باقر كمره اى، ج: ٦، تهران: انتشارات أسوه، ج: ١٣٨١، ٥ ه.ش.

*بهار عجم، لاله تيك چند بهار، تصحيح دكتور كاظم دزفوليان، ج: ٣، ج: ١، تهران: طلايه، ١٣٧٩ ه.ش.

*بهره أدبيات از سخنان على - عليه السلام -، دكتور سيد جعفر شهيدى، ج: ١، تهران: بنياد نهج البلاغه، ١٣٧٩ ه.ش.

*تفسير كبير منهج الصّادقين فى إزام المخالفين، ملأ فتح الله كاشانى، با مقدمه و پاورقى علامه ميرزا أبو الحسن شعرانى، به تصحيح على أكبر غفارى، ج: ١٣٧٨، ٥ ه.ش.

*تفصيل وسائل الشّيعه إلى تحصيل مسائل الشّريعه، الشّيخ محمّد بن الحسن الحرّ

العاملی، تحقیق: مؤسسه آل البيت عليهم السلام- لإحياء التراث، ۳۰ ج، ط: ۱، بیروت:

۱۴۱۳ ه.ق.

*جامع الأصول فی أحادیث الرسول [صلی الله علیه و آله و سلم]، مجد الدین أبو السیّدات المبارک بن محمّد بن الأثیر الجزری، حقّقه و علّق علیه و خرّج أحادیثه:

أبو عبد الله عبد السلام محمّد عمر علوش، ۱۲ ج، ط: ۱، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۷ ه.ق.

*چهار مقاله، أحمد بن عمر بن علی نظامی عروضی سمرقندی، به کوشش دکتر محمّد معین، انتشارات زوار، چ: ۱۳۸۱، ۲ ه.ش.

*چهل حدیث از اصول کافی، گزینش و گزارش: جويا جهانبخش، چ: ۱، تهران:

ساعت، ۱۳۸۳ ه.ش.

*حاشیه الصّاوی علی تفسیر الجلالین، ۶ ج: بیروت: دار الفکر، ۱۴۲۳ ه.ق.

*حدیقه الحقیقه و شریعه الطّریقه (فخری نامه)، أبو المجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی، به تصحیح و مقدّمه مریم حسینی، چ: ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲ ه.ش.

*دیوان شمس مشرقی، تحقیق و بررسی: دکتر سیّد أبو طالب میر عابدینی، چ: ۱، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران (انتشارات باز)، ۱۳۸۲ ه.ش.

*راهنمای تصحیح متون، جويا جهانبخش، چ: ۱، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸ ه.ش.

*روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، حسین بن علی بن محمّد بن أحمد الخزاعی النیشابوری مشهور به أبو الفتوح رازی، به کوشش و تصحیح: دکتر محمّد جعفر یاقعی (و) دکتر محمّد مهدی ناصح، (۲۰ ج، چ: ۲) مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی (ع)، ۱۳۷۸ ه.ش.

ص: ۲۳۵

*روضه الواعظين، زين المحدّثين محمّد بن الفّال النّيشابوريّ، تحقيق غلامحسين المجيدى (و) مجتبى الفرّجى، ٢ ج، ط: ١، قم: دليل ما، ١٤٢٣ هـ. ق. ١٣٨١ / هـ. ش.

*شرح نهج البلاغه، ابن أبى الحديد، افسست از روى ط. مطبعة «دار الكتب العربيه الكبرى بمصر» ١٣٢٩ / هـ. ق. ٤، ج، بيروت: دار إحياء التراث العربى، ١٤٠٩ هـ. ق.

*علل الشّرايع، الشّيخ الصّيدوق (أبو جعفر محمّد بن على بن الحسين بن موسى بن بابويه القمى)، قدّم له: العلّامه السّيد محمّد صادق بحر العلوم، نجف: المكتبه الحيدريّه، ١٣٨٥ هـ. ق.

*عين الحيات، علّامه محمّد باقر مجلسى، به تصحيح و توضيح سيّد على محمّد رفيعى، ج: ١، تهران: قديانى، ١٣٨٢ هـ. ش.

*عين الحياه (تعريب عين الحياه)، العلّامه الشّيخ محمّد باقر بن محمّد تقى المجلسى، تعريب و تحقيق: السّيد هاشم الميلانى، ٢ ج، ط: ١، قم: مؤسسه النّشر الإسلامى، ١٤٢١ هـ. ق.

*فرهنگ بزرگ سخن، به سرپرستى دكتور حسن أنورى، ٨ ج، ج: ٨، تهران: سخن، ١٣٨١ هـ. ش.

*فرهنگ مأثورات متون عرفانى، باقر صدرى نيا، ج: ١، تهران: سروش، ١٣٨٠ هـ. ش.

*فيض القدير، محمّد عبد الرّؤوف المناوى، ط: ١، بيروت: دار الفكر، ١٤١٦ هـ. ق.

*قبيله عالمان دين، هادى نجفى، ج: ١، قم: عسكريّه، ١٣٨١ هـ. ش. ١٤٢٣ / هـ. ق.

*كتاب من لا يحضره الفقيه، شيخ صدوق (ابن بابويه)، مترجم: غفّارى، ج: ١، تهران:

نشر صدوق، ١٣٦٨ هـ. ش.

*كشوف الخفاء و مزيل الإلباس عمّا اشتهر من الأحاديث على ألسنه النّاس،

إسماعيل بن محمد بن عبد الهادي الجزّاحي العجلوني الشافعيّ، ضبطه و صحّحه و وضع حواشيه: محمد عبد العزيز الخالدي، ٢ ج، بيروت: دار الكتب العلميّه، ١٤٢٢ هـ.ق.

* كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد، العلامة الحلّي، صحّحه و قدّم له و علّق عليه: آيه الله الشّيخ حسن حسن زاده الآمليّ، ط: ٩، قم: مؤسسه النشر الإسلاميّ (التابعه لجماعه المدرّسين بقم المشرفه)، ١٤٢٢ هـ.ق.

* كنز العمّال في سنن الأقوال و الأفعال، العلامة علاء الدّين عليّ المتّقى بن حسام الدّين الهنديّ البرهان فوريّ، ضبطه و فسّر غريبه: الشّيخ بكرى حيّاني، صحّحه و وضع فهارسه و مفتاحه: الشّيخ صفوه السّقا، بيروت: مؤسسه الرّساله، ١٤١٣ هـ.ق.

* كيميای سعادت، أبو حامد محمد غزّالي طوسي، به كوشش حسين خديوجم، چ:

٨، تهران: شركت انتشارات علمي و فرهنگي: ١٣٧٨ هـ.ش.

* مثنوى معنوي، جلال الدين محمد بلخي، تصحيح رينولد ا. نيكلسون، ترجمه و تحقيق: حسن لاهوتي، ٤ ج، چ، ١، تهران: قطره، ١٣٨٣ هـ.ش.

* مرآه العقول في شرح أخبار آل الرسول (صلّى الله عليه و آله)، العلامة المولى محمد باقر المجلسيّ، تحقيق السيّد هاشم الرّسوليّ و...، طهران: دار الكتب الإسلاميّه.

* معجم ألفاظ القرآن الكريم، مجمع اللّغه العربيّه، ٢ ج، طهران: انتشارات ناصر خسرو، ١٣٦٣ هـ.ش.

* معراج السّعاده، ملّا أحمد نراقي، چ: ٩ (با تجديد نظر و إصلاحات)، قم: هجرت، ١٣٨٢ هـ.ش.

* مفردات ألفاظ القرآن، الرّاعب الاصفهانيّ، تحقيق: صفوان عدنان داوديّ، ط: ١، دمشق: دار القلم (و) بيروت: الدّار الشّاميّه، ١٤١٢ هـ.ق.

* مكارم الاثار، ميرزا محمد عليّ معلّم حبيب آبادي، [به تصحيح و تحشيه آيه الله

سید محمد علی روضاتی [ج ۶، چ ۱، اصفهان: نفائس مخطوطات اصفهان، ۱۳۶۴ ه.ش.

* مناقب آل أبی طالب (علیهم السّلام)، أبو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب السّروی المازندرانی، تحقیق و فهرسه: د. یوسف البقاعی، ط: ۲، بیروت: دار الأضواء، ۱۴۱۲ ه.ق.

* نهج البلاغه، با ترجمه دکتر سید جعفر شهیدی، چ: ۳، تهران: مؤسسه انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱ ه.ش.

* وسائل الشّیعه - تفصیل وسائل الشّیعه.

ص: ۲۳۸

شماری از اجازات صادر شده از سوی مرحوم صاحب روضات الجنّات

تدوین: سید جعفر حسینی اشکوری

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه [مصحح]

چندی پیش جناب حجّه الاسلام و المسلمین سید احمد سجّادی-دام ظلّه-از انتشار مجله ای در حوزه علمیّه اصفهان خبر داد و از حسن ظنّش به این حقیر درخواست مقاله ای جهت نشر در آن مجله گرامی را نمود و قرار بر آن شد تا در پاره ای از اجازات علمای اصفهان که در اختیار داشتم با دوستان همکاری نمایم.

خاندان روضاتیان یکی از اصیل ترین و ریشه دارترین خانواده های علمی اصفهان است که آثار و برکات وجودی و علمی آنان بیش از سه قرن گذشته تاکنون همچنان پابرجا و رجال برجسته ای از این خاندان برخواسته اند که همین موضوع ما را بر آن داشت تا به اجازات این بزرگ خاندان پردازیم.

در رساله حاضر به هفت اجازه از مرحوم علامه محقق مدقّق سید محمّد باقر بن زین العابدین موسوی مشهور به صاحب روضات که جهت برخی از شاگردانش

نگاشته پرداخته ایم که در آغاز هر اجازه نام مجاز و در پایان مکان نگاهداری آن آمده است.

آنچه در کروشۀ آآمده اضافاتی است که وجود آن ضروری می نمود و اگر به اشتباهی در متن برخوردیم بدون هیچگونه تصرّفی به صحیح آن در پاورقی اشاره شده است. در پایان تذکر این نکته لازم است که اجازات حاضر به ترتیب تاریخی صدور آن تنظیم شده و چون یکی از اجازات میرزا محمّد بن عبد الوهاب همدانی ناقص و از انجام افتادگی داشت و تاریخ آن معلوم نبود در پایان آمده است.

و ما توفیقی إلاّ بالله علیه توکلت

قم المقدّسه - روز مبعث ۱۴۲۵

سید جعفر حسینی اشکوری

ص: ۲۴۰

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى عنون صحيفه حديث ربوبيته ببسمله بديع الایجاد، وعنن مشيخه قديم ألوهيته بسلسله رفيع الاسناد، رفع بلطيف مشييته درجات أهل العلم و المعرفة و أرباب القابليه و الاستعداد، و رَجِّح بطريف منته منهم المداد على دماء شهداء يوم الجهاد على رؤوس الأشهاد، و كتب لهم بجميل ارادته اجازته الافاضه على قاطبه العباد و راتبه البلاد، و رتب لهم بجليل موهبته قوانين الاستنباط و الاجتهاد، فسبحانه و تعالى من مفضل محسن مجمل منه المبدأ و إليه المعاد، و عليه وساده الاعتماد و الاستناد من كل سيد و أستاذ و سند من الاسناد و شيخ من مشايخ الهدايه و الإرشاد.

و أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له فى الملك و لا وليّ له من الذلّ و لا جامله ولد من الأولاد و لا أحد من الأنداد أو الأصداد، شهداه منبئه عن صحيح الاذعان و الاقرار و سليم الاعتراف و الاعتقاد و مجزيه مجزيه يوم التناد بأحسن جزاء ربّ العباد و مقصد العباد.

ثمّ الصلاه و السلام و التحيات الوافرات الباقيات الصالحات المباركات دهر الدهور و أبد الآباد على قطب الأرض المهاده و ركن السبع الشداد محمّد الحميد المحمود الأحمد الحمّاد الذى هو منذر للعباد لكلّ قوم هاد، و على أهل بيته الطيبين الطاهرين المعصومين الذين هم لعباد الله أعوان و أمداد و لبلاد الله أعلام و أوتاد و لرسول الله صلّى الله عليه و آله أحفاد أو أبو أحفاد ما حدى

حاد و عدى عاد و بلغ بالغ من أهل الدرايه إلى غايه المراد و من أهل الروايه إلى رايه السداد و آيه الاستعداد.

أمّا بعد: فلما استجاز من هذا العبد صاحب وثيق العهد و ذائق رحيق المعرفه و الفقه و الفضل من زمن ورود المهدي، أرفع أهل زمانه فى أنفع مراتب أقرانه بل أنبل جميع إخوانه فى أفضل ما أوتى أرباب شأنه و هو الأخ الصافى و الخدن الموفى و الصديق الكافى عارج معارج العلم و العمل و الدين و دارج مدارج الاقتدار على استنباط الأحكام الشرعيه من البرهان المبين كأحد من المجتهدين مشيد أساس المبانى و مسدد رواسى المعانى سيدنا الجليل الجميل «الميرزا عبد الغفار بن المرحوم السيد محمد حسين الحسينى التويسركانى» -بلغه الله تعالى غايه الأمانى و أذاقه من القطوف الدوانى و طيبات ما يشرب فى الجنان من الأوانى -بادرت إلى اجابه مسؤله المتين و باكرت إلى اناله مأموله الرزين، مع أتى لم أكن من رجال هذا الشأن و لم أعد إلى الآن فى أبطال هذا الميدان تشبهاً بأسلافنا الصالحين و تزيتاً بأزياء أشياخنا الكابرين -رضوان الله تعالى عليهم أجمعين -

فاستخرت الله -جلّ جلاله- فى ذلك و استعنت به فى سير تلك المسالك.. (١) جنابه المطاع تسليماً لأمره المستطاع أن يروى عن هذا العبد الضعيف و ينبئ عن هذا القنّ النحيف جميع مصنّفاته و مؤلّفاته و مقروءاته و مسموعاته و منشوراته و منظوماته و سائر حواشيه و تعليقاته و رسائله و تقريراته التى منها كتابه الكبير المذى سمّاه روضات الجنّات فى تراجم أحوال العلماء و السادات و هو فى أربع مجلّدات كتابيات تبلغ خمسين ألف بيت.. (٢) و يذكر فيه بأجود ما يكون من البيان و اللطف ما يقرب المسموع إلى العيان طرائف أخبار فقهاءنا الأخيار و ظرائف آثار حكماننا الأبحار و نوادر أطوار أدباء هذا الدين و غرائب أسرار العرفاء و السالكين، و لئن كان كلّ شىء من الدنيا سماعه أعظم من عيانه فلعمر الحبيب انّ

ص: ٢٤٢

١- (١) هيهنا كلمه لا تقرأ.

٢- (٢) هيهنا كلمه لا تقرأ.

كتابنا هذا بعكس ذلك في جميع أجزائه و أركانه، و الله يعلم ما بلغنى من التعب و رأيت من المراره و النصب حتى أن جمعت فيه من فرائد أساطير القوم ما لا يحصى و من فوائد نحرير اليوم ما ليس يستقصى، نفعنى الله به و سائر اخوانى المؤمنين و جمع لنا به خير الدنيا و الدين.

و كذلك أذنت له -أدام الله تعالى فضله- أن يروى عنى كلما أجزلى روايته و يأخذ منى كلما أبيع لى نقله و حكايته من زبر أصحابنا البرره و كتب أخبارنا المعتره و لا سيما الأربعة المتناسبه التى كان عليها المدار فى جميع الأعصار و هى الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار، بحق روايتى إياها عن أفواه مشايخ أجلاء و أشفاه أكابر أوتاد، أقدمهم و أجلهم و أفقهم و أولهم سيدنا الأستاذ و شيخنا الاستناد و الاعتماد ملاذ الاسلام و المسلمين و آيه الله تعالى فى العالمين سمينا العلامة و نير أقاليم الخاصه و العامه مستغرق بحار رحمه إلهنا الغنى القوى الحاج سيد محمّد باقر بن المرحوم السيد محمّد نقى الرشتى الموسوى صاحب كتاب مطالع الأنوار فى خصوص فقه الصلاه شرحا على كتاب شرائع الاسلام فى ست مجلدات فخام، و مختصر منه بالفارسيه سمياه كتاب تحفه الأبرار، و كتاب آخر سماه الزهره البارقه فى أحوال المجاز و الحقيقه بل سائر مباحث الألفاظ فى الحقيقه، إلى غير ذلك من رسائله الكثيره و أجوبه مسائله الغفيره فى الفقه و الرجال و العربيه و غيرها، و كانت وفاته فى عصيره يوم الأحد الثانى من شهر ربيع الأول سنه ستين و مأتين بعد الألف من الهجره المباركه.

عن جماعه من فحول زمانه و صدور وقته و أوانه أجلهم و أرفعهم سيدنا العلى العالى و النور المتعالى السيد على بن السيد محمّد على بن السيد أبى المعالى صاحب الشرح الكبير على كتاب مختصر النافع، و أسدّهم و أفقهم الشيخ جعفر بن الشيخ خضر النجفى صاحب كتاب كشف الغطاء و غيره، و أدقهم و أفضلهم الآميرزا أبى القاسم القمى صاحب القوانين و الغنائم و شرح تهذيب الأصول و غيرها.

بحق روايه هؤلاء الثلاثه جميعا، عن أستاذ الكلّ فى الكلّ و الجنّه العالیه الدائمه الفضل و الأكل مولانا الآقا محمّد باقر بن المولى محمّد أكمل المشتهر بالمرّوج البهبهانى صاحب كتابى

الفوائد العتيق و الجديد و رساله الاجتهاد و التقليد و شرح مفاتيح الفقه و رسائل كثيره فى الفقه و الأصول و الرجال و غيرها، و توفى فى سنه ثمان (1) و مأتين بعد الألف و دفن فى الرواق الشرقى من حرم مولانا و إمامنا أبى عبد الله الحسين-صلوات الله و سلامه عليه-

و ثانيهم: السيد الجليل الفاضل زين المجتهدين و عين الأفاضل شيخ إجازتنا فى الحائر المطهر الشريف الآقا سيد إبراهيم بن السيد محمّد باقر الموسوى القزوينى القاطن فى تلك البقعه المقدسه حيا و ميتا صاحب كتاب الضوابط فى الأصول و نتائج الأفكار فى تلخيص ذلك الطول و كتاب دلائل الأحكام فى فقه آل الرسول و غير ذلك، و توفى بوباء العراق فى حدود سنه اثنين و ستين و مأتين بعد الألف، عن جمله من تلامذه مشايخ شيخنا الأجل الأول منهم: الشيخ على بن الشيخ جعفر المتقدم ذكره الشريف، عن المشايخ المذكورين، عن سمينا المروج العلامة-أعلى الله تعالى مقامه-

و ثالثهم: الشيخ الفاضل الفقيه و الحبر العالم النبيه صاحب الفضل و الشرف و زين فقهاء مشهد النجف الأشرف مولانا الشيخ محمّد بن الشيخ على بن الشيخ جعفر باجازه كتبها لى على ظهر كتاب شرحى الحميد على رساله ألفيه الشهيد زمان تشرفى بزياره سيدنا أمير المؤمنين-عليه سلام الله و الملائكة و الناس أجمعين-بحق روايته الشريفه عن أبيه، عن جدّه، عن المروج البهبهانى.

و رابعهم: الشيخ الفاضل الأوحى و الفقيه الأمجد الشيخ قاسم بن الشيخ محمّد النجفى الأصل و الوطن و المحتد صاحب الشرح المبسوط الذى هو فى مجلّدات جمّه على شرائع المحقق الحلى-عليه الرحمه-باجازه كتبها لى أيضا فى ذلك السفر المبارك بخطه الشريف، عن شيخه الأجلّ الأفضّل الأفقه الأفخر الشيخ حسن بن مولانا الشيخ جعفر، و قد رأيت بخطه الشريف صوره اجازته له على ظهر بعض مجلّدات كتابه المذكور منبئه عن اجتهاده المطلق

ص: ٢٤٤

١- (١) كذا فى الأصل و الصحيح «ست» كما صرح به المجيز فى بعض اجازاته الأخر.

و مهارته الكامله فى الفقه و الأصول، و لم يقل فيه إلا الحقّ.

و خامسهم: الوالد المبرور المرحوم و جامع الفضائل و العلوم، أزهّد فضلاء زمانه و أعرّف نبلاء أوانه، سليل الفقهاء الماجدين و سمى سيّد الساجدين مولانا الحاجى مير زين العابدين -أسكنه الله فى أعلى عليين و حشره مع أجداده الطاهرين المعصومين- بحق روايته بالاجازة الصريحه عن جماعه من علماء عصره و فقهاء وقته أعلاهم سندا و أرفعهم طريقا والده السيّد السعيد و العالم الرشيد زبده المحدثين و أسوه المدرّسين السيّد أبو القاسم جعفر بن السيّد المحقّق الفاضل الكامل قدوه الأعظم و الأفاضل أبى المكارم حسين بن السيّد الأكمل الأجل الأفضل الأمير أبى القاسم بن الأمير سيّد حسين الحسينى الموسوى الأول، عن والده الجليل النبيل المبرور المذكور صاحب حواشى شرح اللمعه المشهوره التى هى على كثير من نسخ ذلك الكتاب مسطوره، و غير ذلك من المصنّفات الكثيره بالعربيه و الفارسيه، و كان-رحمه الله-أحد مشايخ المحقّق القمى صاحب كتاب القوانين و غيرها فى القراءه و السماع و الاجازة و غيرها، و اسمه الشريف المذكور مع نهايه التعظيم و التبجيل فيما رأيناه من اجازات المحقّق المذكور.

بحقّ روايته عن شيخه الفاضل الحاذق و العالم الباذل الفائق مولانا محمّد صادق بن الفاضل الجليل العلامه الربانى المولى محمّد بن عبد الفتاح التنكابنى المازندرانى و هو المولى محمّد المشهور بسراب صاحب المصنّفات الكثيره فى الكلام و الفقه و الأصول و غيرها، و قد ذكرنا أحواله الشريفه على التفصيل فى كتاب رجالنا الكبير، عن والده الجليل المذكور، عن شيخه و أستاذه العلامه مولانا محمد باقر بن المولى محمّد مؤمن السبزوارى صاحب كتاب ذخيره المعاد و كفايه الفقه و مفاتيح النجاه و غيرها، عن السيّد البارع الألمعى السيّد حسين بن السيّد حيدر الكركى العاملى، عن شيخنا البهائى، عن والده الجليل الشيخ حسين بن عبد الصمد الحارثى، عن شيخنا الشهيد الثانى زين الدين بن على -عاملهم الله تعالى بلطفه الخفى و الجلى-.

ح: و أروى أيضا عن والدى الجليل العلامه - أعلى الله تعالى مقامه - عن السيد الكبير و العالم النحرير الأمير محمد حسين بن الأمير عبد الباقي بن الأمير محمد حسين الكبير ابن بنت سمينا العلامه المجلسي صاحب كتاب بحار الأنوار، عن والده الأمير عبد الباقي المذكور، عن والده الأمير محمد حسين المبرور المترجم عن كيفية أحواله الشريفه أيضا في كتاب رجالنا الكبير على التفصيل، عن جدّه العلامه المجلسي - قدس سرّه القدوسي -

و سادسهم: السيد السند و الركن المعتمد محقق زمانه و مدقق أوانه و البارز في العلم و العمل على جميع أشباهه و أقرانه الأمير سيد حسن بن الأمير سيد على الحسيني الاصفهاني المدرّس في الأصول و الفقه بدار السلطنه اصفهان باجازه كتبها لى في حدود سبعين و مأتين بعد الألف و إن كانت طريق روايته منحصره فيما يرويه بالإجازه عن والدنا المبرور عن مشايخه المعظمين الذين كتبت أنا بأمره المطاع لجنابه المكرم تفصيل أسمائهم الشريفه و طرق رواياتهم الطريفه بخطى البائر و تقريرى القاصر، كما أنّ من جمله مشايخ اجازه والدى المبرور أيضا هو سيدنا السّمى الأوّل الذى أجازنى في حدود تسع و خمسين بعد المأتين و أجازه في حدود اثنين و عشرين و مأتين، فصدق أنّ مسند روايتى بهذين الطريقتين الأنيقين أيضا ينتهى إلى سمينا المروّج البهبهاني.

و على ذلك فلنكتف في هذه العجاله هنا بذكر طريقه الأنيقه إلى أصحاب الكتب الأربعة و غيرهم لاّ اتصال سندنا به من الجهات الستّ المذكوره لا - محاله بخلاف طرق من كان من طبقته من الذين أشير إليهم من قبل، مضافا إلى جريان عاده المتأخرين عنه غالبا بعدم اخلاء اجازتهم عن الانتهاء إليه، ثمّ الاكتفاء بذكر طريقه الواضحه إلى علمائنا المتقدمين و ساداتنا الأقدمين.

و قد انحصر شيخ اجازته فيما رأيناه من اجازاته و اجازات من روى عنه بروايته في العلم الفرد في ذلك الوقت و هو حضره والده الجليل الأنبل و النبيل الأفضل مولانا محمد أكمل الاصفهاني الذى كان من علماء زمان الفتره الواقعه بين زمنى الباقرين المروّجين و تزوّج

بابنه الفاضل المحدث نور الدين بن المولى محمّد صالح المازندراني المشهور شارح أصول الكافي وغيره، فولد منها سمينا المروّج، وكان المولى نور الدين المذكور ابن بنت مولانا الفاضل التقى المجلسي، لأن احدي بناته الأربع المخدّرات كانت في بيت المولى محمّد صالح المذكور كما أوضحنا ذلك بما لا مزيد عليه في ترجمته من كتاب الروضات، فيكون على ذلك سمينا العلامة المجلسي خال أمّ سمينا المروّج البهبهاني من جهة الأب و والده التقى المتقى جدّ أمّه من قبل الأمّ و الفاضل المازندراني المذكور جدّ أمّه من قبل الأب كما تراه- عليه رضوان الله- وكثيرا ما يعبر عن الأوّل بخالي و عن الآخرين بجدي باعتبار أنّهم الثلاثة للثلاثة.

ثم إنّ المولى محمّد أكمل المذكور أيضا يروي عن جماعه من فضلاء عصره و مشايخ زمانه، أفضلهم و أجلّهم و أحقّهم بالتقديم هو الفاضل الفخيم و قبله أهل العلم و التعليم حجه الاسلام و المسلمين و آيه الله تعالى في العالمين سمينا الأجل الأكرم مولانا محمّد باقر بن المولى محمّد تقى المجلسي- قدس سرّه القدوسي- عن والده الفاضل المحدث الورع التقى النقى المولى محمّد تقى بن المولى مقصود على الاصفهاني الملقّب بالمجلسي، عن المولى الفاضل الكامل المجتهد المعتبر أبي الحسن على المشتهر بالمولى حسنعلی ابن المولى المحقّق المدقّق الفاضل العلامة مولانا عبد الله بن الحسين التستري، عن والده الفاضل المعظم المذكور، عن الشيخ نعمه الله بن أحمد بن خاتون العاملي، عن شيخه المحقّق الثاني علي بن عبد العالي الكركي العاملي.

ح: و عن المولى حسنعلی المذكور، عن شيخنا البهائي المرحوم محمّد بن حسين بن عبد الصمد الحارثي العاملي، عن والده الفقيه المبرور الشيخ حسين بن عبد الصمد المعظم إليه- رحمه الله تعالى عليه و عليه- عن شيخنا الشهيد الثاني زين الدين بن علي العاملي الشامي، عن مشايخه الأجلّه المذكورين بتفاصيل اسمائهم الساميه و أوصافهم الزاكيه في إجازته الكبيره المشهوره التي كتبها للشيخ حسين بن عبد الصمد والد شيخنا البهائي- عليهما الرحمه- و منهم من قدّمه هناك على سائر مشايخه المعظّمين و هو الشيخ الفاضل

الكامل نور الدين على بن عبد العالى الميسى العاملى، و هو غير الشيخ على بن عبد العالى الكركى العاملى الملقب بالمحقق الثانى صاحب كتاب جامع المقاصد فى شرح القواعد وغيره و متأخر عنه فى الطبقة ييسير كما بيّناه فى كتاب رجالنا الكبير، و لذا لم يلقه شيخنا الشهيد الثانى و إن كان قد أدرك أواخر زمانه الشريف، أو لأنه كان قاطنا بديار العجم فى ذلك الزمان.

بحق روايه ذلك الشيخ الجليل عن الشيخ شمس الدين محمّد بن محمّد بن داود المشتهر بابن المؤذن الجزينى العاملى - و نسبته إلى قريه جزين على وزن سكين احدى قرى خطّه جبل عامل الشام المحروسه - عن نافله عمّه الشيخ ضياء الدين على بن شيخنا الأجل الأفقه الأفخم الأفضل الأكمل محمّد بن مكى الجزينى العاملى الملقب بالشهيد الأول، عن والده الشهيد المبرور الذى هو ابن عمّ ابن المؤذن المذكور كما نقل عن تنصيب شيخنا الشهيد الثانى بذلك فى بعض اجازاته، عن الشيخ فخر الدين محمّد بن الحسن بن المطهر المشتهر بفخر المحققين، عن والده جمال الدين الحسن بن يوسف بن المطهر المشتهر و الملقب بالعلامة على الاطلاق، عن والده الشيخ الفقيه المسلم يوسف بن المطهر الحلّى، عن خاله المحقق على الاطلاق أبى القاسم جعفر بن الحسن بن يحيى بن سعيد الحلّى صاحب المعبر و الشرائع و المختصر النافع و غيرها، عن السيد السعيد شمس المله و الدين نجم الدين فخار بن معد الموسوى، عن الشيخ سديد الدين أبى الفضل شاذان بن جبرئيل القمّى، عن الشيخ العماد أبى جعفر محمّد بن أبى القاسم الطبرى، عن الشيخ الجليل أبى على الحسن بن الشيخ الإمام أبى جعفر محمّد بن الحسن المتوطن بالغرى السرى و المشتهر بشيخنا الطوسى صاحب كتابى التهذيب و الاستبصار و غيرهما من المؤلّفات الجمّه المذكوره بأسمائها فى معظم كتب الرجال، عن والده شيخ الطائفة الحقه و رئيس الفرقة المحقه، عن الشيخ الفريد و أفضل جميع الأساتيد محمّد بن محمّد بن النعمان البغدادى الملقب بالمفيد، عن شيخه الفاضل المحدث الأمين فخر هذه الطائفة أبى جعفر محمّد بن على بن الحسين بن بابويه

القمي المشتهر بالشيخ الصدوق، عن والده المنتجب المنتخب شيخ القميين في وقته على بن الحسين بن بابويه المدفون في مقبره قم المباركه صاحب الرساله المشهوره.

ح: و عن الشيخ المفيد، عن الشيخ الفقيه أبي القاسم جعفر بن محمد بن قولويه، عن شيخنا الأجل الأقدم ثقة الاسلام ركن الشيعة أبي جعفر محمّد بن يعقوب الكليني الرازي، بحق روايته-رحمه الله تعالى-مثل روايه على بن بابويه القمي والد شيخنا الصدوق، عن مشيخه أسانيدهما و عدّه مشايخهما المذكورتين في كتب رجال الاماميه إلى أن تصلا برجال أئمتنا المعصومين- صلوات الله عليهم أجمعين-

ثم إنني أشرت على جناب المستجيز على النحو الوجيز كلما اشترط على شيخ مجيز من الأخذ بالحائطه للدين و رعايه حرمه الفقهاء و المجتهدين و اصلاح السيريه و اخلاص النيه و إغاثة الملهوف و قضاء حوائج المضطرين و المتحيرين و اعانه الفقراء و المساكين و المعاشره مع المؤمنين و المجانبه عن مجالس الجبابره و الظالمين و المحافظه على الصلوات و الملازمه للجماعات و المناجاه في الخلوات مع ولي الحاجات و المواظبه على تلاوه القرآن في طريف الحالات و الدعاء في ظهر الغيب لجميع المؤمنين و المؤمنات و المسلمين و المسلمات و خصوصا الآباء و الأمهات و الأخوه و الأخوات و سائر ذوى القربات و مشايخ الإجازات و المتحمّلين للروايات.

و أتمس من جنابه الأكرم أن لا- يحرمني من صالح الدعوات و أسأله أن يجريني على خاطره الشريف في مظانّ الإجابات و يدعولي بالخير في أعقاب الصلوات و سائر شرائف الأوقات قبل الوفاء و بعد الممات و يجعلني في حلّ و رخصه من جميع التقصيرات و التفریطات و التسويات و التسويلات و يقابل السيئات بالحسنات و يفتح مجالسه المعقده بالافاضات و الإفادات و يختمه بالصلوات و التحيات على محمّد و أهل بيته السادات و يكثر من الاستعاذه بالله العزيز العليم من شرّ الشيطان الرجيم و من اطابه الكلام في جميع الليالي و الأيام بفرسى الجنّه العاليه اللذين هما قول: سبحان الله و الحمد لله و لا إله إلا الله و الله أكبر؛

و:لا حول و لا قوّه إلاّ بالله العليّ العظيم.

و كتبت هذه الأحرف إجابة لأمره العالی بكفّي البائر البالی فی ظهیره يوم الخميس الأنیس لأربع خلون من ذی قعده الحرام عام تسعه و سبعین و مأتین بعد ألف تامّ من هجره سیّد الأنام-علیه و آله آلاف التحیه و السلام-و أنا عبید الله المسکین و مخلوقه الضعیف المسکین محمّد باقر بن زین العابدین الموسوی عاملهما الله بعفوه القوی و فضله النوی و ثوابه السوی و سبحانه الروی و نواله الصوری و المعنوی-آمین رب العالمین-

ثمّ الحمد لله و سلام علی عباده الذین اصطفی.

و أقول:بعد الإعادة لما صفی من ذلك و ما كفی لما أجلت النظر ثانيا لا كسلا و لا متوانيا فيما أفاده جناب المستجیز-متّعه الله بعمره العزیز-فی مراتب شتی من العلوم و مراحل لا-تؤتی من الكمال المكتوم، و اطلعت علی رقم بعض أعظم فضلاء الزمان-أسكنه الله تعالی بحبوحات الجنان-فی التصريح بأنّ جنابه العالی بلغ مرتبه الاجتهاد علی الاطلاق و حرم علیه التقليد لغيره بدون الاغراق صار اعتقادی الدالك أيضا فی حقّه ذلك و طفقت أحمد الله -سبحانه-علی نیله المحقّق لأكباد تلك المسالك و نبه المطوّق علی أجياد تلك الممالك و زدت فی توصيته بالاشتغال بمراسم الاستنباط و باستفراغ الوسع فی تحصيل جواهر الأحكام بالاستدلال من المناط و كذا فی مسأله الدعاء منه-سلّمه الله تعالی-فی مظان الإجابات و حفظه لحقوق المصادقه و المصافاه حين الحياه الفانيه و بعد الوفاه.و كتب ذا فی سلخ رجب المرجّب (١٢٨٠) (١).

***

ص: ٢٥٠

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الكامل على الاطلاق و المالك بالاستحقاق و المدرك بالاستدقاق و المنعم بالاستغراق و المنفق مع الارفاق و المنقذ من الاملاق، خالق الخلق و خازن الأرزاق و الخاطب بما عندكم ينفذ و ما عند الله باق، و الصلاة و السلام الراقيان الباقيان إلى أن تبلغ نفوسنا التراق و قيل من راق و السائحان السابحان مع من يسبحن بالعشى و الاشرار إلى ميعاد يوم التلاق على سيد خلائق الخلاق و أشرف أشراف الأطباق مكمل مكارم الأخلاق و مكفل مراسم الأفلاق و من كان له من كل جميل خلاق و على كل جيل أعلام و أوتى إجازة البلاغ إلى جميع الآفاق محمّد المصطفى المنتقى المرتقى من حضيض هذه الداجية إلى أوج راق و رفيع رراق و العارج على متن البراق إلى ذروه سنام الأرواق، و على آله الاولى إلى سلسله أسانيدهم العاليه تمد الأعناق و على صلصلة أحاديثهم الساميه تدق الأوراق ما بقى المؤمنون يؤمنون بالغيب و يأمنون النفاق و يحسنون باخوانهم الظنون و يحفظون الميثاق.

أمّا بعد: فلتمّا طال ما أنهى إلى بطريق الرسال، وصال ما ألقى على سبيل التوال من طلب.. (١) في عالم الظلال و حليفنا يوم وقوع الألفه بين جواهر الأمثال صفوه الأحباب و القابض على عروه محامد الأصحاب الأنجاب عمده العلماء الماجدين و زبده الفضلاء الناجدين، صاحب الدرجات الرفيعه و صاعد الرتبات المنيعه البديعه، جامع مراسم المعقول و المنقول و قارع مسامع الفروع و الأصول، بالغ مبالغ المجتهدين الأعلام و عارج معارج المستفيدين فى الاسلام و هو العالم الربانى و الحبر الصمدانى أبو الفضائل مولانا «الأميرزا محمد بن الحاجى عبد الوهاب الهمداني» - بلغه الله غايه الأمانى و أذاقه حلاوه

ص: ٢٥١

الحقائق و المعاني-أن اهدى إلى بابه الأكرم و اتحف إلى جنبه المحترم إجازة ما صحت لي روايته و حلت لي إجادته و إجازته كما كان من ديدن أسلافنا الصالحين و استمرت عليه شيمه أشياخنا السابقين-رضوان الله عليهم أجمعين-مع أنني لم أك من فوارس ذلك الميدان و لا في عداد من يظنّ به استعداد أولئك الفرسان الأعيان،فطمست في نفسى القاصره الخاسره من حسن هذا الظنّ و طففت أقول:أللهم اجعلنى برحمتك خيرا من ظنّه الحسن.

ثم استخرت الله الملك العزيز في إجابته جنبه المستجيز على النمط الوجيز و أجزت له أن يسند إلى أيضا روايه مؤلفات الأصحاب و يروى عنى جوامع أحاديث الرسول و أهل بيته الأطياب-عليهم سلام الله إلى يوم الحساب-و خصوصا الأربعة المقبولة المشهوره التي عليها المدار في جميع الأعصار الكافي و الفقيه و التهذيب و الاستبصار،و كذلك الأربعة الأخرى التي جاءت على أثر تلك الأنوار و هي الوافي و الوسائل و جوامع الكلم و البحار، بحق روايتي إياها عن جماعه من مشايخ هذا الزمان و جبله من كبرائنا الأعيان و علمائنا الأركان أعلاهم سندا و مرتبه و أسماهم سمه و منقبه هو سيّد الفقهاء المسلمین و حجه الاسلام و المسلمین سمينا الأجل الأعظم و البحر الخضم الحاج سيّد محمّد باقر بن المرحوم السيّد محمّد نقى الموسوى الجيلانى ثم الإصفهاني صاحب كتاب شرح الشرائع الموسوم بمطالع الأنوار فى ستّ مجلّمدات كبار مع كتاب تحفه الأبرار و كتاب الزهره البارقه فى خصوص مباحث الألفاظ من الأصول و غير ذلك من المصنّف المطبوع المقبول فى مراتب المعقول و المنقول.

بحقّ تحديته و روايته-لاحظه الله بعين عنايته و حسن رعايته-عن جملة من مشايخه الكابرين و جلّه من مراجعه الفاخرين منهم:المحقّق المدقّق الآميرزا أبو القاسم القمى، و الفقيه النبيه الشيخ جعفر بن الشيخ خضر الجناحي النجفى،عن شيخهما الأجل الأفضل الأنبل مولانا الآقا محمّد باقر بن المولى محمّد أكمل،عن أبيه المذكور المبرور،عن الشيخ جعفر القاضى و الآقا جمال الدين محمّد الخوانسارى و المولى ميرزا محمّد الشروانى بل

العلامة المجلسي الثاني، عن أبيه المولى محمد تقى بن المولى مقصود على المجلسي الاصفهاني، عن شيخنا البهائي، عن والده الشيخ حسين بن عبد الصمد العاملي، عن الشهيد الثاني -قدس الله تعالى ارواحهم وروح اشباحهم-

ح: و أروى أيضا بالإجازة عن شيخى و سندی و والدى الماجد البارع الورع الجامع المطلق الحاجى أمير زين العابدين بن الفاضل الكامل السيد أبى القاسم بن الفقيه الأوحى السيد حسين بن الأديب الأفقه الأجد السيد أبى القاسم جعفر بن الحسين الحسينى الموسوى، عن أبيه، عن أبيه، عن أبيه، عن مشايخه الكابرين المنتهين إلى شيخنا البهائي أيضا.

ح: و عن أبيه، عن السيد محمد مهدي العلامة الطباطبائي المشتهر ببحر العلوم، عن المروج البهائي و غيره.

ح: و عن أبيه، عن أبيه، عن المولى محمد صادق بن المولى محمد التنكابني الشهير بسراب، عن أبيه المذكور أحد علمائنا الأقطاب، عن شيخه المحقق مولانا محمد باقر السبزواري الخراساني، عن السيد حسين بن السيد حيدر الكركي العاملي، عن شيخه الشيخ بهاء الدين محمد المتقدم على اسمه التعظيم.

ح: ولى الروايه أيضا بالإجازة عن السيدين الأيديين المجتهدين المعتمدين المدرسين المؤسسين الآقا سيد إبراهيم بن السيد محمد باقر الموسوى القزوينى المتوطن بالحائر المقدس حيا و ميتا، و الأمير سيد حسن بن الأمير سيد على الحسينى الاصفهاني، عن مشايخهما الأجله المنتهيه أيضا إلى الجماعه المذكورين.

و ليطلب ما يزيد على ذلك من كتب الإجازات و تراجم العلماء و السادات و لا سيما كتابنا الكبير الذى وضعناه فى هذا الباب و أودعناه فوائدا لا تحصى قل ما يوجد نظيرها فى كتاب و سميناه كتاب روضات الجنات -جعله الله تعالى من الباقيات الصالحات-

ثم الملتمس من جناب المقصود بهذه الكلمات الدعاء بالخير فى مظان الاجابات

و الشفاعة إلى الله-تبارك و تعالی- فى جميع الحالات كما أنا من الآن موطن نفسى الخاطئه بمعونه الرحمن أن لا أنساه من الدعاء فى تلك المظانّ و أقرأ عليه السلام الوافر و استدعيه الجواب و أحمد إلى الله-سبحانه و تعالی- و أصلى و أسلم على محمّد و أهل بيته الأطياب و أرجو منه الثواب. و كتب ذا فى عصر يوم الإثنين الحادى عشر من رجب المرجّب المكرّم أحد شهور سنه ثلاث و ثمانين و مأتين بعد الألف.

***

(٣) إجازته للسيد محمّد مهدي بن محمّد الحسينى البروجردى:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله المتفضّل بالنعم و الشكر لله المتحنّن بالكرم و المنّ لله المتفرّد بالقدم، خالق اللوح و القلم و معلّم الإنسان ما لم يعلم، و المقسّم له المواهب و القسم على من له القابليه الحاصله من مراتب الهمم و الأهليه الناشئه من طرائف الشيم، و الصلاه و السلام على سيّدنا و نبينا الأ-عزّ الأ-كرم و الأجلّ الأفخم و الأجدّ الأعلم و الأشدّ الأحلم و الأسدّ الأحكم محمّد المصطفى المجتبى المرتجى المبعوث إلى كافه الأمم و عامّه صنوف أهل العالم، و على آله و عترته المستودعين لجواهر الحكم المستأهلين لبواهر العضم.

أمّا بعد: فلّمّا ان طال ما أنهى إلى من استدعاء سيّدنا الجليل و أيد أرباب الطلب لفنون التكميل، سائس ديار الورع و التقوى و الدين و فارس مضمار المعرفه بأحكام الشرع المبين، مبين مراتب الحلال و الحرام و مزيّن مناصب أئمه الاسلام-عليهم السلام- شرف الساده العلويه و فخر الدوحه المصطفويه صاحب القوّه القدسيه و صاعد الدرجه القدّوسيه، عارج معارج الاجتهاد بجهاده المجدى و ناهج مناهج الاستنباط بشهاده المستجدى ابن سيّدنا الأجلّ الأفضّل الأمجد و العالم المؤيد المسدّد السيد محمّد مجتهد العصر و الزمان و فقيه

ص: ٢٥٤

الدوران «السيد محمد مهدي الحسيني البروجردي» - عصمه الله من كل شيء مردى و منحه بكل شيب طيب غير روى - أن أكتب له - أدام الله تعالى فضله و نبه - على سنن أشياخنا الماجدين و سير أسلافنا الناجدين تفصيلا لقبيله رواه الأخبار و توصيلا بوسيله وعاه الآثار إطوالا - لسلسله حراس هذا الدين إلى الجلاس المبعدين و ايصالا لمنفلت ايمان الحالين على منفلت أفواه الطالبين نسخه اجازته ذات امازه توجب له جواز اسناد الروايه إلى هذا العبد الضعيف و تذكره رخصه بعد طول زمن ريبه تنفعه في مقام الرعايه لحقوق شقوق التكليف.

فاستخرت الله - سبحانه و تعالى - في اجابه جنابه المحترم إلى ذلك المرام، و أجزت له أن يروى عنى كل ما أجازلى المشايخ الكرام و أساتيدى العظام بأسانيدهم العاليه النظام - جزاهم الله تعالى عن الاسلام و أهل الاسلام أفضل جزاء أرباب الأعلام و أصحاب الأعلام - و هم عدّه من عمد أفراد الزمان و زمره من زبد أركان الايمان أجّلهم قدرا و أتمّمهم بدرا و أرفعهم شأنًا و أدقّمهم نشدانًا هو سيّد فقهاء الأولين و الآخرين و المؤيّد من عند الله - تعالى - فى اعلاء كلمه الحقّ والدين، سلطان المجتهدين و برهان المعتمدين أفضل المطلّعين و أكمل المتتبعين ملجأ الأبعاد و الأدانى مولانا الحاجى سيّد محمّد باقر ابن المرحوم السيّد محمّد نقى الموسوى الجيلانى ثمّ الاصفهانى صاحب كتاب المطالع فى شرح الشرائع و غير ذلك من المصنّف الشائع و المؤلف الرائع.

فأنا أروى عنه - قدّس سرّه - بالاجازته الصريحه جميع معتبرات كتب أحاديث الشيعة عن جمله من مشايخه الأعلام أمناء دين الاسلام أحدهم: السيد السند الأجل الأعلم العلى العالى ابن السيّد محمّد على بن السيّد أبى المعالى العلوى الحسنى الطباطبائى الكربلايى صاحب كتاب رياض المسائل فى شرح المختصر النافع و شرح آخر عليه صغير كتبه بعد شرحه الكبير.

بحقّ روايته على حسب ما وقع فى اجازته عن خاله المتبخر القمقام و المروّج لشريعته

الاسلام مولانا الآقا محمد باقر بن المولى محمد أكمل الاصفهاني ثم البهبهاني ثم الكربلائي -عامله الله بلطفه العلائى و فضله الغير المنقطع الولائى-عن والده الجليل المبرور المزبور -خلّده الله تعالى فى دار السرور-عن جماعه من فضلاء زمانه منهم:الفاضل الكامل المتقدّم على جميع أقرانه المولى ميرزا محمّد بن المولى حسن الشروانى،و الآقا جمال الدين محمّد بن المرحوم الآقا حسين بن جمال الدين الخوانسارى ثم الاصفهاني،و الشيخ جعفر بن كمال الدين البحرانى المشتهر بالقاضى صاحب حواشى شرح اللمعه و غيرها،بل العلامه المجلسى كما استفيد لنا من بعض صور الإجازات لمولانا الفاضل المحقق القمى-رضوان الله تعالى عليهم أجمعين-

بحق روايه جميع هؤلاء الأعظم الفضلاء،عن عماد المحدّثين الأجلّاء محمّد تقى بن مقصود على النطنزى ثم الاصفهاني المشتهر بالمجلسى والد سميّنا الامام العلامه الذى هو صاحب كتاب البحار و كثير من المؤلفات الكبار و الصغار،عن شيخ روايته الفاضل الفقيه المتكلم الأصولى مولانا أبى الحسن على المعروف عند الطائفة بالمولى حسنعلى ابن علامه زمانه المجتهد على الاطلاق و المشتهر أمره فى الآفاق المولى عبد الله بن حسين الشوشترى، عن شيخ قراءته و اجازته الشيخ بهاء الدين محمّد العاملى،عن والده الجليل المعتمد الشيخ حسين بن عبد الصمد،عن الشيخ زين الدين بن على بن أحمد الشامى الملقّب بالشهيد الثانى-بلغه الله غايه الأمانى-

ح: و عن السيّد السميّ المتبه على اسمه السامى أوّلاً،عن شيخه الآخر و عماده الأجل الأفقه الأفخر الشيخ جعفر بن الشيخ خضر النجفى الابتداء و الانتهاء صاحب كتاب كشف الغطاء فى مبهمات الشريعة الغراء،عن العلامه المروّج المبرور المزبور إلى غايه اسناده المذكور.

ح: و عنه-أعلى الله تعالى مقامه-عن الفاضل المحقق المدقق الأمين الميرزا أبى القاسم بن حسن الجيلانى ثم القمى صاحب كتاب الغنائم و القوانين.

ح: و من جمله مشايخ روايتي و مصادر اجازتي أيضا هو والدي الجليل النبيل و أستاذي الاستناد الفاقد في وقته للعديل و البديل، جامع مراتب المعقول و المنقول و ناظم مراحل الفروع و الأصول، قدوه الزاهدين و جمال المجاهدين ابن السيد المكرم و الفاضل المفهم أبي القاسم جعفر مولانا الحاجي الأمير زين العابدين -أجزل الله تعالى بزه و قدس سره- فإني أروى عنه بموجب الاجازه جميع كتب الأخبار، عن والده الجليل المنزله و المقدار، عن والده الواقع ذكره السامي في درج اجازات الأبرار سيد المحققين بنصوص أعظم ذاكريه و أسعد المدققين برصوص لوازم ما يريه النور الألمعي و الحبر اللوذعي أبي الفضائل و المكارم السيد حسين بن السيد أبي القاسم بن السيد حسين بن السيد قاسم الحسيني الموسوي -بورك على رسمه الروي و تورك سوا رسمه السوي- عن النجم البارق و الحبر الحاذق ابن مولانا محمد بن عبد الفتاح التنكابني المشتهر بسراب المولى محمد صادق، عن والده الفاضل الماهر في الأصولين و صاحب المصنفات البهيه الحاويه لكل شيء، عن شيخه البارع المسلم فضله في البلاد مولانا محمد باقر بن محمد مؤمن الخراساني السيزواري مصنف كتابي الكفايه و شرح الارشاد، عن السيد الفاضل الكامل المحدث و النور المنجلي حسين بن السيد حيدر الكركي العاملي، عن شيخنا البهائي، عن أبيه، عن الشهيد الثاني.

ح: و منهم الفقيه الفاضل و النبيه الباذل جهده في تحصيل الفضائل و الفواضل الشيخ قاسم بن الشيخ محمد الغروي شارح الشرائع على الوجه المرضي، عن شيخه العالم المتقن و الفقيه الأفضل الأمتن الشيخ حسن بن مولانا الشيخ جعفر، عن أبيه المتقدم العماد، عن الامام المروّج الاستناد إلى آخر الاسناد.

ح: و منهم السيد السند و الأمين المعتمد أحسن المؤسسين و أمتن المدرسين العالم الرباني و الحبر الصمداني الأمير سيد حسن بن الأمير سيد علي العلوي الحسيني الاصفهاني باسناده المتصل بواسطه والدنا الجليل إلى المرحوم الشهيد الثاني.

ثم إن الشهيد الثاني يروى عن جماعه من العلماء العظام و الفضلاء الفخام و له طرق كثيره

إلى الكتب الأربعة و غيرها من المؤلفات و الأرقام و أحاديث أئمة الاسلام-عليهم السلام- و آمن طرقه الأشهر الأشيع ذكرها فى كتب الإجازات و الأخبار هو ما يرويه عن شيخه الجليل المقدار و أستاذه الجميل الآثار الشيخ نور الدين على بن عبد العالى العاملى الميسى، و هو غير على بن عبد العالى الكركى العاملى الملقب بالمحقق الثانى صاحب كتاب جامع المقاصد و حواشى الارشاد و الشرائع و غير ذلك من المصنّفات،و إن كانا متعاصرين متشاركين فى الاسم و النسب و الصفات فإنّ الشهيد الثانى لم يدرك هذا المحقق بالملاقاه و المرافاه.

و يروى الشيخ نور الدين المزبور،عن الشيخ شمس الدين محمد بن محمد بن داود المشتهر بابن المؤذن الجزينى،عن الشيخ ضياء الدين على ابن امامنا الأوحده و العلم المفرد أبى عبد الله محمد بن مكى العاملى المشتهر بالشهيد الأوّل،عن والده الامام المزبور،عن فخر المحققين محمد،عن شيخه و والده و أستاذه الأمين آيه الله تعالى فى العالمين جمال المله و الحقّ والدين حسن بن يوسف بن المطهر الحلى المشتهر بالعلامه،عن خاله الأجد و أستاذه الأجلّ الأوحده أبى القاسم جعفر بن سعيد المحقق صاحب المعبر و الشرائع و المعارج و المختصر النافع،عن الشيخ نجيب الدين محمد بن محمد نما-على وزن عمى-عن المولى الماهر و الفحل المناظر محمد بن إدريس الحلى صاحب كتاب السرائر،عن الشيخ عربى بن مسافر العبادى،عن الشيخ إياس بن همام الحائرى،عن الشيخ أبى على حسن ابن شيخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسى،عن والده الشيخ المطلق و الامام لأهل الحقّ صاحب كتابى التهذيب و الاستبصار من الكتب الأربعة التى عليها المدار فى جميع الأعصار،عن الشيخ المتقدم الفريد و أعلم علماء زمن الغيبه بلا تقييد محمّد بن محمّد بن النعمان البغدادى الملقب بالشيخ المفيد،عن الشيخ الصدوق أبى جعفر الثانى محمد بن على بن الحسين بن بابويه القمى مؤلف كتاب من لا يحضره الفقيه و مؤلفات جمّه تنيف على ثلاثمائه بل ما يزيد من فوائد قلمه،و فيه عن شيخه و أبيه أبى الحسن على بن بابويه-رضوان الله تعالى عليه و على

كلّ من رفع اسناده إليه-

و عن شيخه الآخر و دليله الأبهـر الأفخر جعفر بن محمّد بن قولويه القمي صاحب كتاب كامل الزياره و غيره، عن الشيخ المقدم و علم الأعلام و ثقه الاسلام أبى جعفر الأوّل محمّد بن يعقوب الكليني الرازي المؤلّف لكتاب الكافي- عليه حنان الله الوافر الوافي-

ثمّ إنّ تفصيل بقيه الاسناد المتّصل إلى أئمّه الاسلام-عليهم السلام-بعد ما وقع عليه انقطاع الكلام موكول إلى كتب مشيخات الأصحاب و الفهرستات المدوّنه في هذا الباب، مضافا إلى ما وقع في هذه الكتب الأربعة من الأسانيد و المعنعات الواقعه في مؤلّفات الأشياخ و الأساتيد، كما أنّ بيان الاسناد إلى سائر مؤلّفات الأصحاب و غيرهم في الفقه و الكلام و الحديث و غيرها أيضا موكول إلى الطرق المتشعبه المتشّته الواقعه في تضاعيف مفضّلات الاجازات مثل إجازة إمامنا العلامة لبنى زهره الحلّيين و إجازة شيخنا الشهيد الثاني للشيخ حسين بن عبد الصمد الجباعي والد شيخنا البهائي و إجازة ولده الشيخ حسن بن زين الدين لبعض أفاضل زمانه الأنجيين و الإجازة الكبيره الموسومه بلؤلؤه البحرين من الشيخ يوسف البحراني لولدى أخيه اللّمدين كانا له بمنزله قرّتي عينين و هي من أتمّ ما رقم في هذا البين.

و جناب المستجيز مع تمام ما أودع فيه من الفضل و التمييز يهتدى-إن شاء الله العزيز- بمطالعه بعض ما كتبه كلّ من سمى له في هذه الاجازة الموجزه من التفصيل لطرق روايته إلى هذا السبيل.

ثمّ إنى أجزت له في هذه العجاله أن يروى عن هذا العبد الضعيف كلّ ما أفرغه بخصوصيه نفسه اللهيـف في قالب الترصيف و التأليف و لا سيّما كتابه الكبير المتّسم بروضات الجنّات في تفاصيل أحوال العلماء و السادات، و هو بحمد الله-سبحانه و تعالى- قد صار من أحسن ما كتب في هذا الشأن و لهذا دار على أيدي فضلاء الزمان أحسن الدوران و إن كان كلّ شىء من الدنيا سماعه أعظم من عيانه فعيان هذا الكتاب لا يحيط به بيان و لا يخرج عن عهد

ص: ٢٥٩

الآتيان على تحرير فوائده بنان و قد نيف على سبعين ألف بيت في ضمن أربع مجلّلات ضخام و فيه كل ما تشتهيهِ الأنفس و تلذّ الأعين و تهويه أفئده أرباب المعرفة و الأحلام، و أسأل الله-تعالى- أن يجعله من الباقيات الصالحات و الداعيات إلى النجاه في عرصات البليّات و السائحات.

و ألتمس من جناب المستجيز الدعاء في الخلوات و أعقاب الصلوات و الإلتفات إلى ذكر هذا المتذلّل الخاشع بالخير في سائر مظانّ الاجابات و مآن الاصابات، ثمّ الحمد لله-سبحانه و تعالى- أوّلاً- و آخراً و ظاهراً و باطناً و صلّى الله على محمّد و آله الطاهرين و لا حول و لا قوّه إلاّ بالله العليّ العظيم.

و قد فرغ من تسويه هذا الرقيم و تسويد هذه الورقه البارقه النسيم أضعف عباد الله المفتقر إلى فضله العظيم محمّد باقر بن زين العابدين الموسوي الخوانساري-عفى عنهما الإله الباري-عصيره يوم الجمعة المباركه لأربع ليال بقين من شهر ربيع الأوّل أحد شهور سنه التسعين بعد الألف و المأتين من هجره سيّد الكونين سلام الله عليه و على آله المصطفين (١).

***

٤) إجازته لشيخ الشريعة فتح الله بن محمّد جواد الاصفهاني الشيرازي:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي ليس لحرمة جواز و لا- لرحمته جواز و لا- لنعمته أعواز، عزّ من عالم يجيز و لا يجاز و جلّ من حاكم يفيز و لا يفاز، باجازته تنحاز الفضيله إلى المماز و بامازته تمتاز الحقيقه من المجاز، تعالى شأنه فليس بالممكن لوصفه الاحراز و توالى منه فحلّ بالمنكر

ص: ٢٦٠

ثمّ الصلاه الوافيه بتمهيد قواعد الاعزاز و الصلات الكافيه لتهذيب عوائد الغرّاز على أفضل من قدم من شاز و غاز و حصّل بما نزل عليه تمام الانجاز مع كمال الايجاز محمّد المحمود الذي طلع من ترعه الحجاز فجاز بسرعه شخوصه على ما جاز إلى أن بلغ صيت رسالته جميع الاحجاز بدلائل الاعجاز، و على أهل بيته الطيبين الطاهرين المطهّرين المنزهين من الألواث و الأدناس و الأرجاس و الأرجاز.

أمّا بعد: فلما كان من طريقه السلف و الخلف و سيره أرباب الفهم و الفضل و الشرف من زمن حضور أهل بيت العصمه-عليهم السلام- إلى هذه الأيام، بل من مبدأ شيوع نقل أخبار الأمم الماضيه إلى سائر الأنام نهايه العناية بإيثاق سلسله أسانيد الأخبار و غايه الرعايه لانساق عنعنه مسانيد الآثار و الاهتمام العام في تنظيم قاعده أخذ اللاحق من السابق و الاجتهاد البالغ في ترتيب مائده نصّ السابق على اللاحق بل صرف الأعمار العزيزه في سبيل تحصيل الاجازه من أهاليها و رصف الأسفار الحميزه في طريق توصيل الروايه بحبل راويها بحيث جعلوا يغمزون في خبر من لا- ينتهي سنده إلى ركن وثيق و طفقوا يعرضون عن زبر من لا يرتقى أثره إلى رجال الطريق (١) كما أشار إلى رقم هذا التقريب القريب شيخ الطائفه الحقه في صدر مشيخه كتاب التهذيب حيث قال- قدّس الله تعالى رسمه المستطاب- و الآن حيث وفقّ الله [تعالى] للفراغ من هذا الكتاب نحن نذكر الطرق التي يتوصّل بها إلى روايه هذه الأصول و المصنّفات [و نذكرها على غايه ما يمكن من الاختصار] لتخرج الأخبار بذلك عن حدّ المراسيل و تلحق بباب المسندات (٢).

مضافا إلى أنّ بمحض أخذ الرجل الاجازه في الروايه من أهلها و قصده الدرايه لكلّ ما

ص: ٢٤١

١- (١) خ ل: لا يوجد أثره في رحبه رجال الطريق.

٢- (٢) تهذيب الأحكام ٤/١٠ و ٥.

أذن له في نقلها يصدق عليه-ولو في الجملة-أنه من جمله حمله مواريث المرسلين و في جوقه نقله أحاديث الأئمة المنتجين،فتصرف إليه بركات الدعوات الصاعدات لمشايخ الاجازات، و تعطف عليه رشحات الرحمات النازلات بمتحملي الروايات،و تعرف منزلته عند سادات الخلائق بقدر روايته عنهم الأحاديث،بل يكشف كونه في عداد أشياخ الإجازة عن صحه ما وقع له من التحديث،بل يوشك أن يقال:إن بلوغ هذه المنزلة هو المقصود من قولهم:

«فلان أسند عنه»المتكّر ذكره في كتب الرجال و هو من أفاخر أفاظ المدح و التزكية كما يقال،و منه ينقذ وجه ما صرح به بعض المحققين من المتأخرين من أنّ مشايخ الاجازة و شيوخ الشيوخ مستغنون عن التوثيق و التعديل (1)،و قد عدّ المتأخرون- مع دقه أنظارهم و مداقتهم في الجرح و التعديل-رواياتهم صحاحا،و هذه قاعده تنفع في كثير من مشايخ الصدوق-رحمه الله-

ثمّ قد كان من جمله من حاول الفوز بشرف الالتصاق بهذه السلسله و في زمره من زاول الأخذ بطرف الالتحاق بهذه القافله فأبان الشوق لمدى في طلب هذا المقصود و أظهر توفّر الرغبه على في أمل الورود على أثر هذا الحبل الممدود باصدار الاجازة له في ذلك من قبل هذا الضعيف و اسداء الاجاءة إليه من نمط هذا التشريف هو العالم العامل المتبحر الألمعي و الفاضل الكامل المتمهّر اللوذعي،صاحب الدرجات الرفيعه و صاعد الرتبات المنيعه راسم مراسم المعقول و المنقول و راصد مراصد الفروع و الأصول البالغ مبلغه الوافر من التكميل و هو في عنفوان الشباب و الفارغ جوهره الفاخر من التحصيل و هو من قبل أن يجتمع لديه الأسباب،مجتهد الأيام و معتمد شريعته الاسلام،بل نفسها الناطقه بالفتاوى و الأحكام أبو الفضائل و حلو الشمائل و الخلو الخالص عن المساوى و الرذائل حبيبا المستلم بجهد البائع أربعه أركان الاجتهاد«الميرزا فتح الله بن المرحوم المبرور الحاجي ميرزا جواد»

ص: ٢٤٢

١- (١) الحدائق الناضره ٢٣/١،نهايه الدرايه ١٤٤/١،معجم رجال الحديث ٧٢/١.

-بَلَّغَهُ اللَّهُ غَايَةَ الْأَمَلِ وَالْمَرَادِ وَوَفَّقَهُ لِمَا يَشَاءُ مِنَ الظَّفَرِ بِالرِّشَادِ وَالْإِرْشَادِ-

و كان جنابه الأُمجد من كثره ما وجد فيه من جميل الحالات و ندره ما نفى عنه من حميد الدلات حقيقا بالاجابه له فى كل شىء يريد و جديرا بالاراده به من كل فيض جديد، صار حقا على أن أحقق من نفسى الحاسره مناه و جاء حتما إلى أن أنسق من كفى الدائره ما يهواه، فاستخرت الله-سبحانه و تعالى-مره بعد أخرى و أجزت له بالطريق الأوفق الأسلم الأخرى أن يروى عنى من غير حيلوله أحد بينه و بينى جميع ما صحت لى روايته و صلحت من مثلى درايته و جابته من كتب أصحابنا الأقدمين و زبر أشياخنا المعظمين و خصوصا جوامع أحاديث ولاتنا المرضيين و نفايس مواريث هداتنا المهديين-سلام الله عليهم أجمعين-و لا سيما الكتب الأربعة التى عليها المدار فى جميع الأعصار و هى الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار للأبى جعفرين المحمدين الثلاثه المشتهرين فى جميع الآفاق و هم الامام الكلينى و الصدوق ابن بابويه القمى و شيخ الطائفة على الاطلاق، و كذلك الأربعة الأخرى للمحامده الآخرين من المتأخرين و هى كتاب الوافى للمولى محمد المحسن القاسانى و تفصيل الوسائل للشيخ محمد الحرّ العاملى الشامى (1) و الكلم الطيب (2) للسيد ميرزا محمد الجزائرى و بحار الأنوار لسمينا العلامة المجلسى-شكر الله مساعيمهم الجميله الجسيمه فى اظهار الخدمه لهذه الطريقه القويمه و الشريعه المستقيمه-

بحق روايتى جميع ذلك عن جماعه من ملاك هذه الممالك و عدّه من أصحاب البصائر بأطراف هذه المسالك كانوا أعظم مسلمين فى أزمنتهم و أفاضل مقدّمين على من فى زنتهم، أجلهم و أقدمهم و أبرهم و أعلمهم سيّد فقهاؤنا المتأخرين و قدوه نبلائنا المتتبعين و المتبخرين حجّه الاسلام و المسلمين و مروّج شريعه سيّد المرسلين-صلّى الله عليه و آله-مولانا

ص: ٢٤٣

١- (١) خ ل: و كتابا حديث الفقه و الحكم المشهوران للشيخ محمد بن أبى جمهور الأحساوى.

٢- (٢) كذا فى الأصل، و الصحيح: جوامع الكلام فى دعائم الاسلام.

الحاجي السيد محمّد باقر الحسيني الموسوي الرشتي الاصفهاني صاحب كتاب مطالع الأنوار في شرح الشرائع و غيره من المصنّفات البدائع-أعلى الله تعالى مقامه و بّرّد الله مضجعه و منامه-و هو-قدّس سرّه-يروى مرّه بالإجازة عن الشيخ الفقيه الأوحدي الشيخ جعفر بن خضر الجناحي النجفي صاحب كتاب كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغزاة، و أخرى عن السيد العلي العالي علي بن السيد محمّد علي بن السيد أبي المعالي الكربلائي الطباطبائي صاحب الشرح الكبير في مقابل شرحه الصغير الرائع علي كتاب المختصر النافع، و ثالثه عن المحقّق الميرزا أبي القاسم بن المولى محمّد حسن الجيلاني ثمّ الجابلي ثمّ القمي المتوطن بقم المباركة حيّا و ميّتا صاحب كتاب القوانين و الغنائم و المناهج و غيرها من المصنّفات.

بحقّ روايتهم جميعا عن جماعه من أجلاء علماء رأس المائه الثالثه بعد الألف من الهجره المباركه أجلهم و أشهرهم المولى الكابر المروّج الآقا محمّد باقر بن المولى محمّد أكمل الاصفهاني المشتهر بالبههاني، عن أبيه الفقيه النبيه المبرور المذكور، عن الآقا جمال الدين المحقّق الخوانساري و المولى ميرزا محمّد المدقّق الشرواني، بل خاله المحترم مولانا العلامة المجلسي، جميعا عن المجلسي الأوّل مولانا محمّد تقى بن المولى مقصود علي-أعلى الله مقامات كلّ أولئك في أعلى عليين-

ح: و يروى المولى محمّد تقى المزبور كما في نسخه اجازته لأستاذ الكلّ في الكلّ الآقا حسين الخوانساري والد الآقا جمال الدين و ولده و الهاجر إلى مدينه اصفهان من بلده مرّه عن شيخ قراءته و روايته و المقدمّ في مقام تعداد المشايخ علي سائر مشيخته مولانا عبد الله التستري الفقيه الماهر المتوطن باصفهان و صاحب المدرسه المشهوره المعروفه به في ذلك المكان، و أخرى عن شيخنا البهائي قدّس سرّه البهي-و ثالثه عن ابن عمّه والده الشيخ عبد الله بن جابر العاملي الذي هو من جمله حمله روايه جدّه الأمّي، و رابعه عن السيد شرف الدين علي الحسنى الحسيني، و خامسه عن الشيخ جابر بن عباس النجفي و غيره، و هذه عين عبارته في تلك الاجازه بعد تسميته للكتب الأربعة:

فليرو عني - دام ظلّه - هذه الكتب وغيرها بأسانيدى الكثيره إلى مؤلفيهم - و كأنه من سهو قلمه فليفهم - منها: ما أخبرني به الشيخ الأعظم و الوالد المعظم شيخ فضلاء الزمان و مربى العلماء الأعيان، أفضل المحققين أكمل المدققين، الزاهد العابد الورع الثقه التقى النقى المولى عبد الله بن حسين التستري - أعلى الله درجته فى الجنان و حشره مع النبى و الأئمه الكرام عليهم السلام - عن الشيخ الجليل و الفاضل النبيل نعمه الله بن أحمد بن محمد بن خاتون العاملى، عن أبيه الشيخ الجليل الحافظ المتقن خلاصه الفضلاء و الأتقياء الشيخ جمال الدين أحمد، عن والده الجليل شمس الدين محمد بن خاتون، عن الشيخ الأكمل جمال الدين أحمد بن الحاج على، عن الشيخ الفاضل الكامل زين الدين جعفر بن الحسام، عن السيد الجليل و الكامل النبيل حسن بن نجم الدين، عن شيخ علماء الزمان و أفضل فضلاء الأوان السعيد الشهيد محمد بن مكى - رضى الله عنهم أجمعين -

ح: و أخبرني الشيخ المعظم و الوالد الأعظم شيخ الاسلام و المسلمين علامه الزمان رئيس المحدثين المتقنين بهاء المله و الحقّ والدين محمد العاملى الهمدانى - أفاض الله تعالى مراحمه الشريفه على تربته الزكيه - عن والده الشيخ الجليل الفاضل العلامة الفهامة حسين بن الشيخ الفاضل العالم العامل عبد الصمد بن الشيخ الفاضل الزاهد الورع شمس الدين محمد - أنار الله برهانهم - عن الشيخ الأعظم الأعلم محيى ما درس من سنن المرسلين و محقق حقائق الأولين و الآخرين زين الدين بن على بن أحمد بن جمال الدين بن تقى الدين صالح بن مشرق - جزاه الله عن الايمان و المؤمنين أحسن الجزاء بمحمد و آله الطاهرين - عن الشيخ الجليل أفضل المحققين و أكمل المدققين مروج مذهب الأئمه المعصومين - سلام الله عليهم أجمعين - نور الدين على بن عبد العالى - أنار الله روحه المقدسه -

ح: و أخبرني جماعه من الفضلاء منهم: الشيخ الجليل و العالم النبيل أستاذ الفضلاء أبو الشرف و الشيخ الصالح الكامل الفاضل عبد الله العاملى، عن جدى الفاضل العالم العامل شيخ الفضلاء و المحدثين فى زمانه الشريف المولى درويش محمد - قدس سره - ابن الشيخ

الجليل الفاضل النبيل الزاهد الورع التقى النقى الشيخ حسن النطنزى العاملى، عن الشيخ نور الدين على بن عبد العالى.

ح: و بأسانيدى المتكثّره غير ما ذكر عنه-رضى الله عنه-عن الشيخ الفاضل العالم العامل السعيد ابن عمّ الشهيد-رحمه الله-شمس الدين محمّد بن محمّد بن داود الشهير بابن المؤذن الجزينى، عن الشيخ الفاضل النبيل ضياء الدين على نجل الشيخ الجليل السعيد الشهيد شمس الدين محمّد بن مكى، عن أبيه-قدّس الله أرواحهم الزكيه الطاهره- إلى أن قال بعد رمز الحيلوله بحاء مفرده كما هو طريقه أصحاب الحديث:و عن الشيخ شمس الدين بن داود، عن الشيخ عز الدين حسن بن العشره، عن جمال الاسلام و المسلمين الزاهد الورع التقى النقى أحمد بن فهد الحلّى، عن الشيخ زين الدين على بن الخازن الحائرى، عن الشهيد-رحمه الله-

ح: و عن الشيخ شمس الدين بن المؤذن، عن السيّد الأجلّ المحقّق السيّد على بن دقاق الحسنى، عن الشيخ الفاضل المحقّق شمس الدين محمّد بن شجاع القطان، عن الشيخ المحقّق أبى عبد الله المقداد بن عبد الله السيورى الحلّى، عن الشهيد-رحمه الله-

ثمّ إلى أن قال:و أخبرنى اجازته السيّد الجليل و الفاضل النبيل الأمير شرف الدين على الحسنى الحسينى-دام ظلّه-عن السيّد الفاضل الكامل الأمير فيض الله، و عن الشيخ المحقّق المدقّق الشيخ محمّد، عن الشيخ الجليل الفاضل النبيل الشيخ حسن، عن الشيخ المحقّق حسين بن عبد الصمد، عن الشيخ الأعلّم الأفضّل الشيخ زين الدين.

ح: و عن السيّد فيض الله، عن السيّد الجليل أبى الحسن على بن الحسين العاملى، عن الشيخ زين الدين-رحمهم الله-عن الشيخ على بن عبد العالى-قدّس الله روحه-

ح: و عن الشيخ الجليل و الفاضل المعظم ميرزا محمّد الاسترآبادى-رضى الله عنه-عن الشيخ الجليل السعيد ابراهيم بن الشيخ الأكمل نور الدين على بن عبد العالى-رّوح الله أرواحهم-

ح: و أخبرني اجازته جماعه من الفضلاء الأتقياء منهم: الشيخ الجليل الزاهد الورع جابر بن عباس النجفي و السيد التقى النقي السيد عبد الكريم العاملی، عن سيد المحققين و المدققين السيد محمّد بن السيد علي العاملی صاحب كتاب المدارك، عن أبيه، عن الشهيد الثاني، عن الشيخ نور الدين علي بأسانيده إلى الشهيد -رحمهم الله و أرضاهم- عن الشيخ الجليل فخر المحققين و المدققين أبي طالب محمّد بن العلامه و جماعه أخرى معظمين من تلاميذ العلامه و أساتيد الشهيد، عن الشيخ الأجل العلامه علي الاطلاق سلطان العلماء و ترجمان الحكماء جمال الملّه و الحقّ و الدين الحسن بن الشيخ الفاضل العالم سديد الدين يوسف بن علي بن مطهر الحلّي -قدّس الله أرواحهم- إلى آخر ما ذكره في اجازته المذكوره.

و أروى أيضا بالاجازة عن والدي السيد الجليل و العالم النبيل ذي المجد الأئيل و الفضل الطويل أسوه الفقهاء الراشدين مولانا الحاجي الأمير زين العابدين -أعلى الله مقامه في علّين- عن جماعه من علماء عصره الماجدين منهم: السيد الفاضل الكامل الحاجي الأمير محمّد حسين بن الأمير عبد الباقي بن الأمير محمّد حسين الكبير ابن بنت العلامه المجلسي الثاني -قدّس سرّه السبحاني- راويا عن أبيه و غيره، عن أبيه و غيره، عن جدّه العلامه المجلسي.

ح: و بالاجازة أيضا كما رقمه لي علي ظهر كتاب الوسائل الّذي هو بخط مؤلّفه المرحوم موجود عندنا، عن والده الفاضل الجليل جدنا الأدنى السيد أبي القاسم جعفر بن المرحوم المعظمّ و النبيل الأعلم الأفخم السيد حسين بن السيد العلامه أبي القاسم جعفر الموسوي أحد شيوخ قراءه و اجازته المحقق القمي، بل السيد العلامه الطباطبائي و المتبحر الآقا محمّد علي بن الآقا محمّد باقر البهبهاني، عن والده الآقا و الحاجي و السيد حسين المتقدم المزبور، عن شيخ اجازته المولى محمّد صادق بن المولى الأفضل الأكمل الأمجد المولى محمّد التنكابني المشتهر بسراب صاحب المصنّفات الجمّه في كثير من الأبواب، عن والده المبرور المذكور، عن العلامه المحقق السبزواري، عن السيد حسين بن السيد حيدر الكرّكي العاملی من

أفاضل تلامذه شيخنا البهائي، عن الشيخ المذكور، عن أبيه المبرور، عن الشهيد الثاني.

ح: و عن والدي الجليل، عن جدّي المتقدّم عليه التبجيل، عن السيّد المتبحّر النبيل الأميرزا محمّد مهدي الموسوي الشهرستاني الاصفهاني، عن الشيخ يوسف بن أحمد بن ابراهيم البحراني صاحب الحدائق الناضره و غيرها من المصنّفات المعتمده المتكاثره، عن المولى محمّد رفيع الجيلاني المتوطن بالمشهد الرضوي، عن العلامه المجلسي.

ح: و عن الوالد الماجد، عن الجدّ الأمد، عن شيخ اجازته الآخر و الامام الأعلّم الأفخر السيّد محمّد مهدي [بن] السيّد المرتضى الطباطبائي النجفي المشتهر ببحر العلوم، عن المولى المروّج سميّن العلامه البهبهاني إلى آخر اسناده المتقدّم.

ح: و أروى أيضا بالاجازه الصادره لي بأرض النجف الأشرف - على مشرفها السلام - عن الفاضل الأجلّ الأمد و الفقيه الأوحد الشيخ محمّد قاسم بن الشيخ محمّد النجفي أحد مشاهير رجال حضره الشيخ الأفقه الأفخم الأفخر الشيخ حسن بن مولانا الشيخ جعفر، عن شيخه الموسوم، عن والده الأجل المرحوم إلى آخر سنده المتقدّم المنتهى فيما بدا لك إلى إمامنا العلامه - أعلى الله تعالى مقامه -

ثم إنّ لإمامنا العلامه على الاطلاق جمال الدين الحسن بن يوسف بن المطهر الحلّي المشتهر ذكره في الآفاق طرقا كثيره إلى مؤلّفات الأصحاب و غيرهم في الفقه و الحديث و الأصول و العربيه و غيرها يطلب تفصيلها من الاجازات المفصّله مثل لؤلؤه البحرين و اجازه الشيخ حسن بن شيخنا الشهيد الثاني و نحوهما، و نحن نقتصر في هذه العجاله على ذكر طريقه المشهور إلى شيخ الطائفه الحقّه أبي جعفر محمّد بن الحسن الطوسي صاحب كتابي الحديث المشهورين و غيرهما، الراوي عن شيخه الأجل الأوحدي أبي عبد الله محمّد بن محمّد بن النعمان المفيد البغدادي، عن شيخنا الصدوق أبي جعفر محمّد بن علي بن الحسين القمي، عن الشيخ أبي القاسم جعفر بن محمّد بن قولويه القمي، عن شيخنا الأقدم الأجلّ

و هو ما يرويه إمامنا العلامة المتقدم ذكره الجميل، عن والده الفاضل النبيل الشيخ سديد الدين يوسف بن المطهر الحلّي، و عن خاله المتوحد المشهور المحقق على الاطلاق نجم الدين جعفر بن سعيد الحلّي صاحب كتاب الشرائع و المختصر النافع و المعترف و غيرها، عن الشيخ نجيب الدين محمّد بن جعفر بن هبه الله بن نماء الحلّي و السيّد شمس الدين فخّار بن معد الموسوي، عن الشيخ المحقق أبي عبد الله محمّد بن ادريس الحلّي صاحب كتاب السرائر و غيره، عن الشيخ عربي بن مسافر العبادي، عن الشيخ إلياس بن هشام الحائري، عن الشيخ أبي علي الحسن بن محمّد الطوسي، عن أبيه شيخ الطائفة على الاطلاق بأسانيده المتكثّره المذكوره في مشيخه كتابه التهذيب و غيرها إلى أصحاب الأئمّه عليهم السلام-

ثمّ إنني أخذ على جناب المستجيز و مخدومي المتميز العزيز ما أخذ عليّ من العهد بملازمه تقوى الله- سبحانه- فإنّها وصيه الأنبياء و الأولياء و الصلحاء، و بدوام مراقبته- تعالى- في السرّ و الاعلان و الأخذ بالاحتياط التامّ في جميع الأمور و لا سيما في الفتاوى و الأحكام و بذل العلم لأهله و بذل الوسع لأجله و الاخلاص لله- تعالى- في طلبه و بذله فليس فوق هذا مطلب إذا حصلت شرائطه، فقد روينا بالاسناد الآنف إلى أمير المؤمنين- عليه السلام- أنّه قال: «من كان من شيعتنا عالما بشريعتنا فأخرج ضعفاء شيعتنا من ظلمه جهلهم إلى نور العلم الذي حبوناه [به] جاء يوم القيامة على رأسه تاج من نور يضيء لأهل جميع (٢) العرصات و عليه حلّه لا يقوم لأقل سلك منها الدنيا بحذافيرها و ينادى مناد: [يا عباد الله] هذا عالم من بعض تلامذه علماء آل محمّد- صلّى الله عليه و آله- ألا فمن أخرج من ظلمه جهله (٣) في الدنيا فليتشبّث به يخرج (٤) من حيره ظلمه هذه العرصات إلى نزه الجنان،

- ١- ((١)) كذا في الأصل، و الصحيح: الكافي.
- ٢- ((٢)) في بعض المصادر: لجميع أهل.
- ٣- ((٣)) في بعض المصادر: من حيره جهله.
- ٤- ((٤)) في بعض المصادر: بنوره ليخرجه.

فيخرج كل من كان علمه في الدنيا خيرا أو فتح عن قلبه من الجهل قفلا أو أوضح له عن شبهه» (١) إلى غير ذلك من الأخبار الكثيره عن كل واحد من الأئمة المعصومين-صلوات الله عليهم أجمعين-

و الملتمس من حاله شخصه في مظان الاجابه و مواقف الاستثابه أن لا ينساني من الدعاء و أن يراعى حق الاخاء بالنسبه إلى في الموت و الحياه و الشده و الرخاء، فإن له بذلك تحقيق الرجاء و التمتع بما يشاء كيف يشاء إن شاء الله الفعّال لما يشاء.

و كتب هذه التذكرة بيمينه الدائره فقير عفو ربّه و شفاعة الأنوار الباهره في الدنيا و الآخره محمّد باقر بن السيّد الأيد المتقدّم ذكره الشريف-قدّس سرّه المنيف-ظهيره يوم الخميس العاشر من شوال المكرّم سنه أربع و تسعين و مأتين بعد الألف حامدا مصليا مسلما متمسكا بلا حول و لا قوه إلا بالله العلي العظيم (٢).

***

٥) إجازته لمحمّد حسين بن محمّد باقر اليزدي الأردكاني:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى محمّد المصطفى و أهل بيته المعصومين من الإثم و الجفا.

أما بعد: فقد نظرت فيما رقمه الولد العزيز و غرّه ناصيه أرباب الفهم و الفضل و التمييز، صاحب القريحه النقّاده و الغريزه الوقّاده و المادّه القابله المائله إلى مسالك الجادّه و المدارك

ص: ٢٧٠

١- (١) الاحتجاج ٧/١، عوالي اللئالي ١٧/١، منيه المرید ١١٥، بحار الأنوار ٢/٢ و..

٢- (٢) إجازات الروايه و الوراثه ١٢٩-١٣٣، مكتبه الامام الحكيم، النجف الأشرف رقم ١٣٧ من مجموعه الشيخ الرشتي.

الحادّة الكادّة، سليل الفقهاهه و جليل النباهه، العالم الفاضل و الباذل جهده البالغ فى استناب الأحكام من الدلائل ابن مولانا المجتهد فى سبيل الله-سبحانه و تعالى-بالمعنيين سمينا و لقيينا المذى قد ملأ- ذكره الملويين أعنى الحاج مولى «محمّد باقر الأردكانى العلامه اليزدى مولانا محمّد حسين»-أحسن الله عاقبه كلّ من الوالد و الولد فى الدارين.

و بعد ما أجلت النظر فى مطاوى ما أملاه و أطلت الفكر فى محاوى ما أجلاه وجدته -و الحمد لله تبارك و تعالى-على نعمتى الهدايه و التوفيق مهتديا إلى عين الطريق و مرتديا برداء الفضيله و التحقيق، بل بالغا مبالغ الفضلاء العظام و عارجا معارج الفقهاء الفخام و جديرا باستناب أحكام الشريعه الشريفة فى دلائل الأحكام، و مترقيا عن حضيض التقليد إلى أوج الإجتهد و متلقيا شرف ما أراد بالقبول كما أراد من جهه كمال الاستعداد، فهو الآن حقيق بأن يعمل باجتهد نفسه و أهيل لبناء العمل على خلاف ما هو وظيفه أمسه، و مأذون بمعتقد هذا العبد فى الافتاء و القضاء بشرط رعايه كمال الاحتياط و المجانبه عن اتباع الهواء.

بل هو مجاز بطريق الحقيقه دون المجاز من قبل هذا المعتصم بأذيال من أجاز فى ايصال سلسله روايه الأخبار المتقنه إلى سادات الحجاز و أهل بيت الوحي و أولياء الإعجاز -عليهم سلام الله الوافر المتواتر المتجاوز عن حدّ الإيجاز- بأن يروى عنى حسب ما طلب منى جميع ما أودعه سلفنا الأبرار الأخيار من الأحاديث المأثوره عن أولئك الأنوار الأظهار فى كتب الأخبار و الزبر الباقية إلى هذه الأدوار و لا سيّما الأربعة المتناسبه التى عليها المدار من الشيعة الحقه الإماميه فى جميع الأعصار و هى الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار، بحقّ روايتى إياها عن جماعه من الأشياخ الكبار و العلماء الأخبار:

أحدهم: جناب سيّد الفقهاء و المجتهدين و المنتهى إلى حضرته المقدسه رئاسه الدنيا والدين مولانا الحاج السيّد محمّد باقر بن المرحوم السيّد محمّد نقى الموسوى الجيلانى-قدّس سرّه السبحانى-راويا عن جماعه من الأصحاب و عدّه من العلماء الأنجاب، منهم: السيّد

العلی العالی الحائری الطباطبائی صاحب الشرح الکبیر فی مقابلہ شرحہ الصغیر علی المختصر النافع، و منهم: المحقق المدقق المیرزا أبو القاسم القمی صاحب القوانين و الغنائم، و الشیخ الفقیہ الأوحدی الشیخ جعفر بن الشیخ خضر النجفی.

بحق روايتهم جميعا عن الآقا محمّد باقر البهبهانی و المروّج لدين الله-تعالى-على رأس المائة الثالثة من الألف الثاني، عن أبيه الفاضل الكامل مولانا محمّد أكمل الاصفهانی، عن أجلّ علماء الفرقة المحقّقه مولانا العلامة المجلسی و سمینا الأسمى المولی محمّد باقر بن المولی محمّد تقی، عن جملة [من] مشايخه الأجلّه المنتجبين المذكورين بأسرهم و أخبارهم فی المجلده الأخيره من البحار الموضوعه لتفصيل صور اجازات علمائنا الأبرار و تذييل عنعنه أسانيد المشايخ إلى معادن العلم و الحكمة و أمناء الله العزيز الجبار.

ثم إنني ألتمس من جناب نور بصرنا العزيز و الموالى المستجيز أن لا يترك رعايه غايه الاحتياط و لا يحسب الفوز برئاسه الدنيا الفانيه من فوائد الاجتهاد و عوائد الاقتدار على الاستنباط، بل يجعل عين الله الناظره إليه نصب عينيه و الدار الآخره التي جعلها الله -تعالى- للّٰهدين لا يريدون علواً في الأرض و لا فساداً أكبر همّتيه حتّى يرزقه الله بفضله و كرمه فوق ما يريد و يمتّعه بالعمر السعيد و العيش الرشيد، و أنّ في ذلك لذكرى لمن ألقى السمع و هو شهيد.

و كتب ذا في ثامن عشر شوال المكرّم سنه (١٢٩٨) ثمان و تسعين و مأتين بعد الألف، و الملتمس منّي الدعاء في جميع الأحوال، و أنا الراجى عفو ربّه الملك المتعال و الباقي الذي لا يزول و لا يزال (١).

***

ص: ٢٧٢

١- (١) مكتبه الشیخ محمود العلومی - یزد.

بسم الله الرحمن الرحيم

و الحمد لله العزيز العليم و المنّ لله العلى العظيم، و أفضل فوائح التحيّه و التسليم على أشرف الخلائق من الجديد و القديم
محمد المصطفى من البريّه و السيد الكريم و آله و عترته و الأئمّه من ذريّته الطيبين الطاهرين الغرّ الهميم.

أمّا بعد: فليعلم الفاضل الفهيم و ليعرف الباذل جهده فى التعلّم و التعليم أنّ هذا الكهف من الرقيم و القحف من الرسيم و الفلك
الحامل من كلّ شىء و سيم و الدك الشامل لكلّ درّ يتيم و المزن الماطر من كلّ درّ حميد حتم، هو فى الحقيقه كتاب كريم فيه
رطاب مريم فيها نضره نعيم بل نعيم مقيم ينفع السالم و السقيم و كان مزاجه من تسنيم و إليه من الجنّه نسيم فى بيان أحوال
الملائكه و مراتب الأنبياء و الأولياء و سائر ارباب الجلاله و أحقّاء التعظيم و التكريم و هو من جمله مؤلّفات السيد الصميم و
الأيد الهميم و السند الفاضل الفخيم ذى المجد القديم و الفضل العميم و الأصل القويم و الفرع الكريم و القلب السليم و السبك
المستقيم شيخ الاسلام و المسلمين عند المخلص و الخصيم الأمير محمد صالح بن السيد عبد الواسع الحسينى الخواتون آبادى
الاصفهانى صهر مولانا العلّامه المجلسى الباقر لعلوم أهل البيت الطاهرين المستحقّين للتقديم - عليهم السلام الدائم و عليها
الرحمه الواسعه من الرحمن الرحيم -

و قد رقمه بخطّه الحمير ولدى العزيز و نخبه أصحاب الفهم و الفضل و التمهّر و التميز، وليد العلم و الفقه و النباهه و الاستعداد و
الناسك مناسك السداد و الصاعد مصاعد الاجتهاد و الباذل جهده البالغ فى الاستسعاد بحقّ المراد من درجه الاجتهاد و
الصارف كده و جدّه فى ارشاد العباد و اصلاح الفساد و انجاح مقاصد الرّواد الجوهر الصريح و العبهر المستوجب لفوق التمديح
قرّه عينى و قوّه قلبى «الميرزا محمد مسيح» حفظه الله من شرّ من يحفت و من

ثم إنّه -أيده الله تعالى- لما أرانى هذه النسخه السنيه من الكتاب التمس منى أن أجازيه بأجمل جزاء و أقاذيه بأمثل حباء و أجزيه له على ما هي طريقه أشيأنا الأقدمين و سجيّه أسلافنا الأ-كرمين فى الروايه لكل ما يصحّ روايته و الرعايه لحقّ ما يحقّ رعايته، فلما وجدته جديرا بالاجابه و ألفيته حقيقا للاثابه استخرت الله- سبحانه و تعالى- و أجزت له- ضاعف الله فضله- أن يروى عنى جمله أحاديث أجدادنا الأطهار و دواوين أخبار الأطائب الأبرار -عليهم سلام الله الملك العزيز الغفار- و لا سيّما الكتب الأربعة التى عليها المدار فى جميع الأعصار الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار، بحقّ روايتى إياها عن جماعه من الأساطين و أساتيدنا الأجله المجتهدين فى أمر الدين أجلهم و أقدمهم هو أفقه أهل زمانه و أوثق من يعتنى بشأنه و يقدم على أقرانه مولانا و سيّدنا و سميّنا الأسمى الحاج السيّد محمّد باقر الموسوى الرشتى القاطن باصفهان- رحمه الله العزيز المنان- بحقّ روايته- قدّس سرّه- عن جيله من الأجلّاء و تلامذه مولانا الأقدم و سميّنا الأجلّ الأفخم- رضى الله عنهم و عنه- عن أبيه الفاضل الكامل مولانا محمّد أكمل، عن العلامة السميّ القدسى المجلسى، عن أبيه المحدث النقى الزكى مولانا محمّد تقى، عن شيخنا البهائى، عن أبيه الشيخ حسين بن عبد الصمد الحارثى، عن أبيه، عن الشهيد الثانى إلى آخر الأسانيد المعنعنات التى تلمس تفاصيلها من تضاعيف كتابنا روضات الجنّات.

و كتبه العبد فى ١٨ شعبان (١٣٠٨) حامدا مصليا مسلما على محمّد و آله و داعيا فى حقّ أولئك جميعا و لولدى العزيز المستجيز انشاء الله و ما شاء الله (١).

***

ص: ٢٧٤

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي عنون صحيفه حديث ربوبيته ببسمله بديع الایجاد، وعنن مشيخه قديم ألوهيته بسلسله رفيع صحيح الاسناد، ورفع بلطيف مشيئته درجات أهل العلم و المعرفة و أرباب القابليه و الاستعداد، و رجح بطريف منته منهم المداد على دماء شهداء في يوم الجهاد على رؤوس الأشهاد، و كتب لهم بجميل إرادته إجازة الافاضة على قاطبه العباد و راتبه البلاد، و رتب لهم بجليل موهبته قوانين الاستنباط و الاجتهاد، فسبحانه و تعالى من محسن مفضل مجمل مكمل منه المبدء و إليه المعاد، و عليه و سادة الاعتماد و الاستناد من كل سيّد و أستاذ و سند من الأسناد و شيخ من مشايخ الهدايه و الارشاد.

و أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له و لا شبيه له و لا صواحب و لا أولاد، شهاده مثبتة عن صحيح الاذعان و سليم الاعتقاد و مجزيه مجزيه بأحسن جزاء ربّ العباد و مطلب العباد.

ثمّ الصلاة و السلام و التحيات الباقيات الصالحات الزاكيات الناميات إلى ميقات يوم التناد على سيّدنا و نبينا محمّد الحميد المحمود الأحمّد الحمّاد اللّذي هو منذر للعباد و لكلّ قوم هاد، و على أهل بيته الطيبين الطاهرين المعصومين الذين هم لعباد الله أعوان و أمداد و لبلاد الله أقطاب و أوتاد و لرسول الله -صلى الله عليه و آله- أحفاد أم أبو أحفاد ما حدى حاد و عدى عاد و بلغ بالغ من أهل الدرايه إلى غايه المراد و من أهل الروايه إلى رايه السداد.

أمّا بعد: فقد استجاز من هذا العبد أفضل أهل زمانه و أوانه في معظم فضائل أترابه و أقرانه، و أبذل جلّ سهمائه في جليل شأنه على تحصيل ما يثقل في المراتب في ميزانه و هو الأخ الصافي و الحلّ الموفى و الصديق الكافي راقى معارج العلم و العمل و الدين و خليفه الماضي و ثمال الباقي من العلماء و المجتهدين، سباح بحار المعرفة و الفضل و الفهم و الذوق

و الوجدان و سِيّاح برارى المقدره على استنباط أحكام الشريعة المطهّره من الدليل و البرهان،العارج على مدارج الحقّ و التحقيق و الدارج على مناهج الفكر و التدقيق شيخنا الجليل الجميل الأثيل الأصل،و العالم النبيل و العادم المنيل،الفقيه الربانى و الحكيم الايمانى ابن النور الشعشعانى و الزاهد الربانى«ابن الحاج عبد الوهّاب الهمدانى الآميرزا محمّد» -بلّغه الله غايه الأمانى و أذاق من زلال طرف الأوانى و نوال العطوف الدوانى-مع أنّى لم أكن من رجال هذا الشأن و أبطال هذا الميدان،فاستخرت الله-تبارك و تعالى فى المسارعه إلى هذه الطاعه و المسابقه إلى الاتيان بما هو من دأب الجماعه،و أجزت لجنابه المطاع امتثالاً- لأمره المستطاع أن يروى عن هذا العبد الضعيف و ينبئ عن هذا القرنّ النحيف جميع مصنّفاته و مؤلّفاته و مقروءاته و مسموعاته و منشوراته و منظوماته و سائر حواشيه و تعليقاته و رسائله و تقريراته التى منها كتابه الكبير العدى سمّاه روضات الجنّات فى أحوال العلماء و السادات و هو فى أربع مجلّدات كتائيات تبلغ خمسين ألف بيت تقريباً و يذكر فيه بأجود ما يكون من البيان تفصيلاً و تهذيباً لطائف أخبار فقهاءنا الأخيار و طرائف آثار حكماننا الأخبار و نوادر أطوار أدباء أهل الاسلام و غرائب أحوال عرفائهم الأعلام و لئن كان كلّ شىء من الدنيا سماعه أعظم من عيانه فلعمر الحبيب انّ كتابنا هذا بعكس ذلك فى جميع أجزاءه و أركانه،و الله يعلم ما بلغنى من التعب و مسنى من المراره و النصب حتّى أن جمعت فيه من فرائد أساطير القوم ما لا يحصى و من فوائد نحارير اليوم ما ليس يستقصى.

و كذلك أذنت له-أدام الله تعالى فضله-أن يروى عنّى كلّما أجزى لى روايته و يأخذ منّى كلّما أيسح لى ثبته و حكايته من زبر أصحابنا البرره و كتب أخبارنا المعتره و لا سيّما الأربعة المتناسبه التى عليها المدار فى جميع الأعصار الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار،بحقّ روايتى إياها عن جمله من مشايخ الكابرين و زمره من جهابذه المعاصرين منهم:السيدّ السند و الركن المعتمد و الفقيه الأوحّد و النبيه الأمجد،ملاذ الاسلام و المسلمين و آيه الله -تعالى-فى العالمين،شيخنا و عمادنا و أستاذنا العلامة السمىّ الحاج سيّد محمّد باقر بن السيدّ

محمّد نقى الرشتى الموسوى -حشره الله مع أجداده الأمجاد و بشره بما يبشّر به الصالحون من العباد- و له -رحمه الله تعالى- كتاب مطالع الأنوار فى فقه الصلاه على أكمل تفصيل و استدلال و استبصار فى ستّه مجلدات فحام تعليقا على كتاب شرائع الاسلام، و مختصر منه بالفارسيه سمّاه تحفه الأبرار، و كتاب آخر سمّاه الزهره البارقه فى مباحث الألفاظ من الأصول، و رسائل كثيره فى الرجال و الفقه و الأدب و غيرها ذكرناها فى كتابنا الكبير و لأنتنك مثل خير.

و قد أجاز لى بلفظه المبارك فى خزانه كتبه المباركه قبل وفاته بستين تقريبا، و كانت وفاته -قدّس سرّه- فى عصره يوم الأحد الثانى من شهر ربيع الأول سنه ستين و مأتين بعد الألف، بحقّ روايته الشريفه عن جماعه من فحول زمانه و صدور أوانه أجلهم و أرفعهم سيّدنا العلىّ العالىّ الأمير سيّد على الطباطبائى الكربلائى صاحب الشرح الكبير على النافع و غيره، و أسدّهم و أفقهم الشيخ جعفر بن الشيخ خضر النجفى مصنّف كتاب كشف الغطاء عن مبهمات الشريعه الغراء، و أدقّهم و أفضلهم الآميرزا أبى القاسم القمى صاحب الغنائم و القوانين، بحقّ روايتهم جميعا عن المولى الأولى سمينا العلامة المروّج البهبهانى، و غيره من العلماء الكابرين الذين لا يناسب هذه العجاله ذكرهم على التفصيل.

و منهم: السيّد الأيدى الفاضل المتبحّر المتأخّر السيّد إبراهيم بن السيّد محمّد باقر القزوينى المتوطن بالحائر الطاهر صاحب كتاب الضوابط الأصوليه و نتايج الأفكار الهدى اختصره منه، و هو من أبدع ما اقترحتة أفهام علمائنا الأعلام، و كتاب دلائل الأحكام فى فقه الاسلام خرج منه مجلدات جمّه، و قد توفّى بالوباء فى كربلاء فى سنه اثنتين و ستين بعد المأتين و الألف من الهجره المطهره الغراء، و هو يروى بواسطه واحده عن المشايخ الثلاثه و غيرهم، عن مولانا المروّج البهبهانى.

و منهم: الشيخ البدل الفقيه الكامل و الفريد الفاضل مولانا الشيخ محمّد بن شيخ على بن شيخ جعفر باجازه كتب لى بخطه الشريف زمان تشرفى بزياره المشهد المقدّس الغروى

-على مشرفه السلام-على ظهر أجزاء قد خرجت من شرحى السيد على رساله أفتيه الشهيد،بحق روايته الشريفه عن والده الماجد وغيرهم،عن جدّه الأمد الأفقه الأفر مولانا الشفخ جعفر-رحمه الله-

و منهم:الشفخ الفاضل الفقهه الابل الشفخ القاسم بن شفخ مومد النشفى الئدى هو من كبار تلامذه الشفخ على و الشفخ حسن الفقههه المسلمهه من آل الشفخ جعفر المرحوم، و له شرح كبلر على شرائع الاسلام رأته على ظهر مجلده منه اجازه المرحوم الشفخ حسن له منبئا عن اجتهاده المطلق و مهارته الكامله فى الفقه و الأصول،بحق روايته الشريفه عن شفخه المزبور المبرور،عن ابنه الشفخ جعفر المشهور-لقاهم الله النضره و السرور-

و منهم:والدى العلام و سىدى المنعام أسوه العلماء الأعلام جامع مراتب الفقه و الأصول و العربيه و الكلام،طائف بىب الله الحرام الحاج مير زىن العابدين بن السىد أبى القاسم جعفر بن الأمىر سىد حسين الحسينى الموسوى الخوانسارى-أفض على تربته الزكبه من شآيب رحمه البارى-و كان-رحمه الله-من أعلام علماء عصره و زهاد زمانه مشهورا بالورع و التقوى و النفس المؤثر و جلاله القدر و استجابته الدعاء و أمثال ذلك من مقامات الأولياء و كرامات الأذكاء،و له من المصنفات كتاب كبلر فى كليات قواعد العربيه لم يكتب مثله إلى الآن،و رساله فى الإجماع،و شرح على أصول المعالم لم يتم و خطب كثره و منازيم و أشعار عربيه و فارسيه و تعليقات رفيعه على كثر من كتب الفقه و الحديث و التفسىر و غيره،و كان ميلاده الشريف سنه(١١٩٧)و وفاته فى عاشر جمادى الثانيه سنه(١٢٧٥).

بحق روايته عن جماعه من العلماء الأعلام أعلاهم سندا رجلا ن جليان:أحدهما:والده الابل و العالم النبىل المذكور اسمه و نسبه الفاطر (١)بمسقط رأسه المشار إليه حيا و مينا المتوفى فى شهر رمضان سنه أربعين و مأتين بعد الألف،عن والده الفاضل العلامه بل المقق الفهامه

ص:٢٧٨

١- (١) كذا فى الأصل،و الصفىح:القاطن.

جدنا الأمد الأعلى جناب السید حسین بن السید الأمير أبى القاسم الكبير شيخ اجازة السید العلامة الطباطبائى صاحب الدرّة المنظومة، و العلامة المحقق الآقا محمد على بن المروج البهبهانى صاحب المقام، و المدقق الفاضل القمى صاحب القوانين.

بحق روايته عن والده المعظم المشار إلى اسمه و حسبه الشريفين، و عن المولى الفاضل العالم المؤيد الربانى المولى محمد صادق بن المولى محمد التنكابنى المازندرانى و هو الفاضل المحقق المدقق المشتهر بسراب و القائم باصفهان المحروسه حيا و ميتا و المعاصر لسمينا العلامة المجلسى و الراوى عن شيخه الأفضل الأكمل مولانا محمد باقر بن المولى محمد مؤمن السبزوارى الخراسانى صاحب ذخيره (1) و الكفايه و كتاب مفاتيح النجاه و غيرها.

و ثانيهما: الفاضل النبيل المنتجب الامام فى الجمعه و الجماعه باصفهان سيدنا الأمير محمد حسين [بن] الأمير عبد الباقي بن السید الأمير محمد حسين الكبير، راويا عن أبيه، عن جدّه الأُمى له مولانا محمد باقر بن محمد تقى المجلسى صاحب بحار الأنوار و سائر التأليفات الغير المحصوره من الكبار و الصغار.

و منهم: عن سيد (2) السند و الركن المعتمد محقق زمانه و مدقق أوانه و المميز بالعلم و العمل بين جميع أشباهه و أقرانه الأمير سيد حسن بن على الحسينى الاصفهانى المدرّس فى الأصول و الفقه بدار السلطنة اصفهان - أفاض الله على تربته الزكيه شأيب الغفران - باجازه كتب لى فى غزّه جمادى الأولى من شهور سنه سبعين و مأتين بعد الألف، بحق روايته عن شيخ إجازته الذى هو والدنا الماجد المتقدم ذكره الشريف - أجزل الله تعالى برّه المنيف - عن مشايخه المعظمين الذين كتبت أنا بأمره المطاع لجنابه المكرّم تفصيل أسمائهم المتقدم إلى بعض منها الاشاره فى هذا المقام، و كان من جمله مشايخ اجازته سيدنا السمى الموسوى الجيلانى المتقدم ذكره الشريف فى مشايخ إجازة هذا الضعيف باجازه صادرة له عنه فى

ص: ٢٧٩

١- ((١)) كذا فى الأصل، و الصحيح: الذخيره.

٢- ((٢)) كذا فى الأصل، و الصحيح: السيد.

حدود سنة اثنين و عشرين بعد المأتين فصدق أنه عن (١) شيخنا الشهيد الثاني -قدس سره- أيضا يروى عن سمينا العلامة المروّج بواسطه مشايخ هذا السيد السميّ العلامة المتأخر -أعلى الله تعالى مقامه- وأنّ لى الروايه حينئذ بأسانيدى الخمسه المفصّله جميعا عن جنابه الأفخم الأعظم الواقع اسمه الشريف على عقبه الطريق الأسلم و عقده السليل الأقوم، و عليه فاقصارنا هنا على اقتصار ذكر هذا الطريق المسبقين إلى جملة علماء الميامين السابقه بحال هذه العجالة و أحقّ و أعصم.

فأقول- و بالله التوفيق: لجنابك الأجلّ أن يروى على (٢) ما صحّت لى روايته و صلحت لى اجاز (٣) بجمع شعب هذا الطريق الأنيق عن هذا الركن الوثيق و العلم الرشيق، عن والده و أستاذه و شيخه و عماده المولى الفاضل الأجل مولانا محمّد أكمل، و كان من علماء زمان الفتره بين الباقرين المروّجين المشهورين و صهرا على ابنه الفاضل الجليل نور الدين بن المولى محمّد صالح المازندراني سبط مولانا الفاضل التقى المجلسى، فيكون سمينا العلامة المجلسى خال أمّ سمينا المروّج البهبهاني من جهه الأب و والده التقى المتقى جدّ أمّه من قبل الأمّ، و الفاضل المازندراني المذكور جدّ أمّه من قبل الأب على ذلك، و لذا يعبر البهبهاني فى مصنفاته عن الأوّل بخالى و عن الأخيرين بجديّ باعتباراتهم الثلاث، فليلاحظ.

و المولى محمّد أكمل المذكور يروى عن جماعه من فضلاء عصره و مشايخ زمانه أفضلهم و أجلّهم و أحقّهم بالذكر فى أمثال هذه الاجازه المبنى أمرها على الوجازه هو مولانا العلم القمقام و البحر الطمطم حجه الاسلام و المسلمين و آيه الله -تعالى- فى العالمين سمينا الأفخم مولانا محمّد باقر بن المولى محمّد تقى المتقدّم ذكره الشريف -قدس سره المنيف- عن والده الفاضل المحدّث الورع الزكى الألمعى مولانا محمّد تقى بن المولى مقصود على الاصفهاني

ص: ٢٨٠

١- (١) كذا فى الأصل، و الظاهر حذف بعض الكلمات فى هذا المقام.

٢- (٢) كذا فى الأصل، و الصحيح: تروى عنى.

٣- (٣) كذا فى الأصل، و الصحيح: اجازته.

الملقب بالمجلسي، عن المولى الفاضل الكامل المجتهد العفيف أبي الحسن علي المشتهر بالمولى حسن علي نجل الفاضل العلامة أورع أهل عصره و زمانه و أمهرهم في الفقه و الأصول و الأدب و الرجال مولانا عبد الله بن الحسين التستري الساكن باصفهان صاحب شرح القواعد المتمم لكتاب جامع المقاصد و غيره، عن والده المعظم المبرور المذكور و غيره من الفضلاء الصدور مثل شيخنا البهائي أبي الفضائل الجمه التي لا تحصى أبدا في أمثال هذه العجالات محمد بن الشيخ حسين بن عبد الصمد الجبلي الحائري العاملي، عن والده النحرير المؤيد المزبور زين المجتهدين الصدور الحسين بن عبد الصمد العاملي تلميذ شيخنا الشهيد الثاني زين الدين علي بن أحمد العاملي الشامي، عن شيخنا الشهيد الثاني.

و أروى أيضا بطريق الاجازه عن والدي الماجد المرحوم المتقدم ذكره العلي - عامله الله بلطفه الخفي و الجلي - عن والده السيد أبي القاسم جعفر بن الحسين الحسنى الموسوى الحسينى، عن أفضل المتأخرين و أكمل المتبحرين السيد محمد مهدي النجفي الطباطبائي المشتهر ببحر العلوم باجازه كتبها جدّي المرحوم بدار السلطنة اصفهان عند مسافرتة إلى مشهد خراسان، عن جماعه من أجله مشائخ العراق المشتهرين في الآفاق أحدهم: الفاضل الأوحّد سمينا المروّج البهبهاني السابق إليه الاشارة على سبيل التبيين، بحق روايته عن المشايخ السابقين المعتصمين - رضوان الله عليهم أجمعين -

و عن والدي السعيد المبرور، عن جدّي المتقدم المذكور، عن الفاضل الكامل جامع المعقول و المنقول فائق الفروع و الأصول شيخ علماء زمانه الآميرزا محمد مهدي الحسينى الشهرستاني الاصفهاني المتوطن بالحائر الشريف، عن جملة من مشايخ عصره أفضلهم و أجلهم الشيخ يوسف [بن] أحمد بن ابراهيم البحراني صاحب كتاب الحدائق الناضرة و غيره في الفقه و الأصول و شروح الأخبار و غيره، عن الشيخ حسين بن محمد الماحوزي البحراني، عن الشيخ الفاضل الجامع العلامة سليمان بن الشيخ عبد الله بن علي بن الحسن البحراني صاحب كتاب بلغة الرجال و غيره من المصنّفات الجمه على تفصيلها في كتابنا

الكامل الكبير، عن شيخه الفاضل الخبير و الناقد البصير الشيخ سليمان بن علي بن سليمان البحراني أحد المحرّمين لصلاه الجمعه في زمن الغيبه و المحلّلين لتناول القليان ردّا على الاخباريّة، عن الشيخ علي بن سليمان بن درويش بن حاتم البحراني الملقّب بزین الدين أوّل من نشر الحديث في بلاد البحرين، بحقّ روايته العاليه عن أستاذه الأعظم و شيخه الأقدم الأفخم بهاء الدين محمّد العاملي، عن والده الجليل المعظم، عن الشيخ زين الدين.

و للشيخ زين الدين المذكور طرق عديده و أسانيد سديده إلى أئمّتنا المعصومين و ساداتنا المنتجبين-صلوات الله عليهم أجمعين- و كذا إلى كتب أשיاخنا السالفين و زبر علماء هذا الدين من الشيعة و الناس أجمعين ذكرها جمله [منهم] في اجازته المبسوطه المشهوره التي كتبها للشيخ حسين بن عبد الصمد المذكور والد شيخنا بهاء الدين و نحن نكتفي في هذه العجالة بذكر واحده منها هي الجادّه العظمى و قارعه الطريق البيضاء العامّه إلى قاطبه سادات المسلمین و المسلمين فنقول:

نروى بأسانيدنا المذكوره جميعا عن شيخنا الشهيد الثاني، عن شيخه الفاضل نور الدين علي بن عبد العالی الميسى العاملي، و هو غير الشيخ علي بن عبد العالی الكركي العاملي الملقّب بالمحقّق الثاني القاطن بديار العجم صاحب شرح القواعد و غيره، عن الشيخ شمس الدين محمّد بن داود الشهير بابن المؤذّن الاملي الجزيني-نسبه إلى قريه جزين علي وزن سكين- و هو ابن عمّ شيخنا الشهيد الأوّل كما نقل عن الشهيد الثاني في بعض اجازاته، بحقّ روايته عن الشيخ ضياء الدين علي بن مولانا الفقيه الأوحد محمّد بن مكّي العاملي الجزيني المشتهر بالشهيد علي الاطلاق، عن والده الشهيد السعيد أفته الأوّلين و الآخرين، عن جمله من تلامذه جمال الدين الحسن بن يوسف بن المطهّر المشتهر اسمه في الآفاق و الملقّب بالعلّامه علي الاطلاق منهم: الشيخ فخر الدين محمّد بن جمال الدين العلّامه صاحب كتاب الايضاح

الفوائد (١) في شرح مشكلات القواعد لوالده الفقيه الأفاضل العلامة وغيره، عن والده الامام العلامة جمال الدين المطهر المذكور - عليه رضوان الله الملك الغفور - عن جماعه من العلماء الأعلام منهم: والده الشيخ يوسف [بن] المطهر الحلّي، عن خاله الأفقه الأبهري أبي القاسم جعفر بن سعيد الملقّب بالمحقّق على الاطلاق صاحب المعتبر و الشرايع و المختصر النافع و غيرها، عن السيّد السعيد شمس الدين فخار بن معد الموسوي، عن الشيخ سديد الدين أبي الفضل شاذان بن جبرئيل القمي، عن الشيخ العماد أبي جعفر محمّد بن أبي القاسم الطبري، عن الشيخ أبي علي الحسن بن الشيخ الامام محمّد بن الحسن المشتهر بالشيخ الطوسي صاحب المصنّفات الجمه التي تربو على مائه كتاب منها كتابا اخباره المشهوران المسميان بالتهذيب و الاستبصار، و هو يروي كتب شيخنا الصدوق محمّد بن علي بن بابويه القمي صاحب كتاب من لا يحضره الفقيه بواسطه شيخه الأفضل الأكمل محمّد بن محمّد بن النعمان المفيد - رحمه الله تعالى - و كتب شيخنا الكليني ثقه الاسلام أبو جعفر محمّد بن يعقوب الرازي صاحب كتاب الكافي، عن شيخه المتقدم المزبور، عن الشيخ أبي القاسم جعفر بن محمّد بن قولويه صاحب كتاب كامل الزياره و غيره، عن الشيخ أبي جعفر الكليني - نسبته إلى قريه كلين على وزن لجين كما حقّقناه في كتابنا الكبير و إن كان لكثير من الأعلام فيه كلام كثير و لأتّبئك مثل خبير... (٢)

***

ص: ٢٨٣

-
- ١- (١) كذا، و الصحيح: ايضاح الفوائد.
  - ٢- (٢) وردت صورته هذه الإجازة ناقصا في كتاب «الشجره المورقه و المشيخه المونقه» للمجاز الموجوده في مكتبه السيّد المرعشي كما في فهرسها ١٤/٢٢٣-٢٢٥.

علامه شیخ محمد علی معلم حبیب آبادی (۱۳۹۶ ه. ق.)

تحقیق و تصحیح: مجید هادی زاده

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه [محقق]

نوشتار حاضر، رساله ای است پربرگ و پربار، ریخته خامه موزخ ادیب مرحوم علامه شیخ محمد علی معلم حبیب آبادی - متوفای ۲۹ تیرماه ۱۳۵۵ ه. ش. ۲۲ / رجب الأصب ۱۳۹۶ ه. ق.؛ که در شمار پرکارترین و موفقترین تراجم نگاران روزگار ما قرار دارد.

حبیب آبادی را جز از شماری رسائل خرد و کلان، که پهنه ای وسیع از حوزه علوم ادبی - در معنای اصیل و وسیع آن - را دربرمی گیرد، دو مجموعه کلان در دانش تراجم نگاری است، که نخستین آن دو را «مکارم الآثار در احوال رجال دوره قاجار»، و دومین را «مقامات معنوی در رجال عصر پهلوی» خوانده است.

مرحوم علامه حبیب آبادی از همان ابتدای تدوین «مکارم»، سبک سالشمار را برگزیده، و در دوره نخست تألیف آن کتاب، تراجم ناموران عصر قاجار را با تفصیل

تمام براساس سال ولادت و یا رحلت آنان تدوین نموده است. این تفصیل بگونه ای است که نه تنها تمامی اطلاعات مربوط به زندگی، آثار و گاه آراء صاحبان تراجم را در برمی گیرد، که حتی به یاد کرد مبسوط و محققانه از کسانی که بگونه ای به صاحب آن ترجمه، انتساب داشته اند نیز، می پردازد.

علامه حبیب آبادی پس از آنکه چندی در این مسیر کوشید و مجموعه ای سترگ را - با محدودیت امکاناتی که همیشه کسانی چون او را رنجه می داشته است - پدید آورد، دست از آن سبک کشید و مجموعه جدید «مکارم الآثار» را بگونه ای که هرچند از نظر حوزه زمانی با مجموعه نخست یکسان بود، اما در حیطة تفصیل بهیچ روی با آن ماندگی نداشت، بیاغازید؛ بر سر تدوین آن رنجهها کشید و سرانجام به پایانش برد. او بعدها دستنوشته اصل آن مجموعه نخستین - که هیچگاه بصورت کامل از سواد به بیاض نیامد - دستنوشته صورت دوم مکارم و نیز دیگر تألیفاتش را به استاد علامه ما حضرت آیت الله حاج سید محمد علی روضاتی - بلغه الله مناه و حفظه عن کل مکروه - سپرد؛ و بدین ترتیب نه تنها این مجموعه را از دثور و اندراس در امان داشت، که چنان علامه خبیری - که گذشته از دیگر فضائل علمی، در زمینه دانش تراجم، یگانه این روزگار است - را، در عمل وصی خود برای احیاء و نشر این آثار قرار داد. سیدنا الأستاد - متعنا الله بطول بقائه - تاکنون نزدیک به نیمی از تحریر دوم مکارم را به طبع رسانیده اند، و بویژه دو جلد اخیر آن را با تعلیقات ممتع و آکنده از اطلاعات عالی علمی خود، به مجموعه ای نفیس تر از آنچه از قلم مؤلف تراویده بود، تبدیل کرده اند.

*** تحریر نخست مکارم - که حضرت استاد آن را تحریر مفصل می خوانند - در مجموعه ای کلان که نزدیک به ۶۰۰ صفحه رحلی بزرگ را در برمی گیرد، هم اکنون در

محضر ایشان است. این مجموعه-که تاکنون هیچ بخشی از آن به طبع و عرضه عمومی نرسیده است-، به سبب آثاری پیشینان، همزمان از قوت و عمق بسیار در مطالب و نیز آشفستگی در گونه کتابت، بهره بسیار برده است. از این رو، احیای این اثر-همچون احیای دیگر دستنوشته‌های او-، سخت فرصت سوز است و توان بره‌و همت حضرت استاد را که با این همه نه تنها نیمه نخست تحریر دوم مکارم را تحقیق، تصحیح و احیاء فرموده اند؛ که بخشی از آن تحریر نخستین را نیز با خط زیبای خود استکتاب و به گونه ملون در ۶۴ صفحه-۸ فرم-تنظیم و تدوین نموده اند. آنچه در صفحات پسین این مقدمه در ترجمه احوال شیخ رئیس ابن سینا فراروی خواننده ارجمند قرار خواهد گرفت، صورت به طبع درآمده همان دستنوشته حضرت استاد است، که به لطف ایشان در اختیار راقم این سطور قرار گرفت؛ تا توان اندک خود را در تحقیق و نمودن مصادر مطالب مندرج در متن به کار برد، و سرانجام رساله حاضر به لطف و عنایت ایشان مجال ظهور و بروز یابد.

*** مرحوم مؤلف در ذیل عنوان «سنه ۱۲۱۶ هجری/سنه ۱۱۷۰ یزدگردی. وفات مرحوم شیخ ابوعلی رجالی-أعلى الله مقامه-»، به گونه ای که در متن رساله نمودار است، به بررسی زندگی شیخ رئیس پرداخته، و هرچند در این مسیر-آنگونه که خود می نگارد-، بیشتر به «نامه دانشوران ناصری» نظر داشته؛ اما گذشته از نزدیک به بیست جلد کتاب دیگر که-بنا به نوشته خود- در این تحقیق به کار برده، تحقیقات شخصی خود پیرامون شماری از مسائل مربوط به زندگی شیخ را نیز، در همین رساله نموده است. از این رو، طبع و نشر این رساله، گذشته از آنکه می تواند نشان دهنده فضای عمومی حاکم بر مجموعه کلان تحریر نخست «مکارم الآثار» باشد، در راستای ابن سینا شناسی نیز، سخت مفید است و مغتم. در پایان رساله نیز، مقاله کوتاه دیگری از همیشان

با موضوع «تحقیق در تاریخ تولد شیخ رئیس ابو علی ابن سینا» براساس دستنوشته اصل مؤلف قرار گرفته است، که می تواند مکمل رساله حاضر باشد.

و سخن آخر اینکه به لطف حضرت حق، چنان امید دارم که در پی عنایت سابق حضرت استاد، در دفتر سوم این مجموعه، بخشی دیگر از آن کتاب پربرگ و پر بار - بخش مربوط به زندگی حضرت زید شهید ابن سیدنا زین العابدین علی بن سیدنا الحسین الشهید -، تحقیق و براساس دستنوشته مؤلف عرضه گردد.

و الحمد لله رب العالمین

مجید هادیزاده

۱۳۸۴/۷/۲۲

ص: ۲۸۸

بسم الله تعالى سنة ١٢١٦ هجرى سنة ١١٧٠ يزدگردى وفات مرحوم شيخ أبو على رجالى-أعلى الله مقامه-

از قرارى كه خود مرحوم در كتاب منتهى المقال (١) از پدر خود نقل کرده، نژادش منتهى مى شود برئیس فلاسفه اسلام جناب شيخ الرئيس ابو على سينا-قدس الله تعالى سرّه العزيز-. و چون اين بزرگوار از اجله حکماء بزرگ اسلام است و ما را بهر وسيله اى كه باشد، بايستى شرح حال رجال علمى اسلامى و غيره را نگارش دهيم، لهذا در اين عنوان شريف در شرح حال اين فيلسوف بزرگ باستقصاء تمام بسط كلام داده، هرچند كه شرح حال اصل صاحب عنوان سطرى چند بيش نشود.

و چنین گوئيم كه شرح حال آن جناب در بسيارى از كتب نوشته، و از آن جمله ما را اکنون نزديك بيست جلد كتاب حاضر است كه در آنها نظر مى كنيم؛ و بهتر از همه آنها جلد اول كتاب نامه دانشوران ناصرى است كه در حقيقت مغنى از همه آنها و مضمون آنچه را كه در تمام آنها نوشته، در آن آورده (٢)؛ لهذا ما در اينجا شرح حال او را از نظر در

ص: ٢٨٩

١- (١) نگر: منتهى المقال ج ٧ ص ٢١٣ ش ٣٦٧٨.

٢- (٢) اين بخش كه مى توان آن را رساله اى مستقل در شرح احوال شيخ الرئيس دانست، از ص ٨٩ تا ص ١٤٦ ج ١ نامه دانشوران عصر ناصرى را، به خود اختصاص داده است.

آن انتقاد و گاهی از خارج آن نیز چیزی افزوده و بتغییر اسلوب آن، چنین می نویسیم که:

مردی نامیده شده به سیناء، بکسر سین مهمله و سکون یاء مشبعه مثناه در تحت و فتح نون و ألف مقصوره، چنانکه در وفیات است (۱)؛ یا ممدوده، چنانکه در نامه دانشوران است (۲).

در بدایت سلطنت سلاطین سامانیان در بخارا متصدی مشاغل و امور کلی بوده، و شاید بجهت غریب بودن نام او - که تاکنون جز معدودی ندیده و نشنیده ایم کسی غیر از او را این نام باشد -، نواده بزرگوارش که شهرتش هردو روی کره زمین را فرا گرفته، بدو منسوب گردیده.

و در محبوب القلوب اشکوری او را وزیر فخر الدوله دیلمی نوشته (۳)؛ و این خود اشتباه است، چه شیخ بزرگوار - نواده اش که فرزند چهارم اوست - در سلطنت فخر الدوله متولد شده و آن وقت قریب به اواخر دولت سامانیان بوده؛ و زیاده بر صد سال میان این دو وقت تفاوت می باشد!

و گویا پس از او هم اعقابش به کارهای دولتی مشغول بوده اند، تا اینکه برسد به نواده اش عبد الله بن حسین بن علی بن سیناء مرقوم. و او حکیمی دانشمند از بزرگان شیعه اسماعیلیه و از مردمان بلخ بوده و از اعیان آن شهر بشمار می آید، که گویا از بخارا یکی از اسلاف وی به بلخ رفته باشد، چنانکه خود جناب شیخ را نیز بلخی می نویسند.

و بهر حال عبد الله مزبور که متقلد پاره ای از اشغال دیوانی بوده، در عهد دولت امیر

ص: ۲۹۰

۱- (۱) چنین است در متن. امیا در وفیات، بوضوح نحوه تلفظ این اسم را به الف ممدوده ضبط کرده است؛ نگر: وفیات الأعیان ج ۲ ص ۱۶۲.

۲- (۲) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۴۶.

۳- (۳) نگر: محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۶۱.

نوح سامانی از آنجا ببخارا آمده و ملازم امیر مرقوم گردید، و از فرط کفالت و کاردانی مصدر انجام امور دیوانی و یکی از رؤسا گردید، تا جائی که فرزندش جناب شیخ هم به رئیس ملقب گشت؛ چنانچه مرحوم میرداماد رحمه الله نیز بمناسبت اینکه پدرش داماد محقق ثانی بوده، بدین لقب، شهرت گرفت. و همواره پس از فراغت از اعمال دیوانی کتاب اخوان الصفاء را مطالعه می کرد، چنانکه فرزندش جناب شیخ نیز همین شیوه را در بعضی اوقات داشت.

و از آن پس برای برخی از اعمال دولتی بساحت خرمیثن - بفتح خاء معجمه و سکون راء مهمله و کسر میم و تسکین یاء مثناه تحتائیه و تاء مثلثه مفتوحه و نون در آخر - که از دیهات بخارا است؛ رحل اقامت افکنده متوطن گردید. و در دیه افشنه - بفتح اول و سکون ثانی و شین معجمه مفتوحه و نون و ها - که نزدیکی آن سامان است، بزنی ستاره نام رغبت کرده او را تزویج نمود؛ و از آن مخدره او را در آنجا دو تن فرزند متولد گردید، یکی - که دو سال یا پنج سال کوچکتر بوده - محمود، و دیگری:

حکیم فاضل فرزانه و دانشمند بی مانند یگانه، برگزیده حکماء مجتبین: شیخ الرئيس و شرف الملک ابو علی حسین - نور الله تعالی روحه الشریف -؛ که مراتب شهرت و شناسائی او در مقامی بغایت اعلا و پایه دانش و فضیلتش از شرح حال او خوب هویدا می گردد.

و از آنچه نوشتیم برمی آید که او حسین بن عبد الله بن حسن بن علی بن سینا است، چنانچه در غالب کتب نوشته؛ لکن در بعضی دیگر اشتباها یا مسامحه پاره ای از این اسمها را ندارد، یا بعضی را پس و پیش نوشته؛ و صحیح آنست که مرقوم افتاد.

و همانا وی در سیم - ۳ - ماه صفر المظفر سنه ۳۶۳ - سیصد و شصت و سه - هجری قمری، مطابق پانزدهم آبان ماه قدیم سنه ۳۴۲ یزدگردی در زمان المطیع لله عباسی، در

دیه افشنه مرقوم، متولد شد؛ و زایجه تولد وی را بدین نحو کشیده اند:

و این تاریخ که ما در تولد او نوشتیم بناء بر تحقیق خودمان است؛ و الا مشهور در تولد او سنه ۳۷۳-سیصد و هفتاد و سه- است، چنانچه در رباعی مشهور در ماده تاریخ حالات او برای سال تولد، لفظ «شجع» آورده اند، و ما نیز در کلیه تألیفات و مرقومات خود همین را نوشته ایم؛ جز اینکه در بعضی از کتب سنه سیصد و هفتاد نوشته اند. و دلیل بر صحت قول ما اینکه در اینجا در حبیب السیر مدت عمر او را شصت و سه سال و هفت ماه شمسی نوشته (۱)، که با ملاحظه تاریخ وفاتش لازم می کند که او در سیصد و شصت و سه قمری متولد شده باشد. و در نامه دانشوران، این عقیدت را تقویت کرده بدین چند چیز که:

اگر تولد به قول مشهور باشد لازم می کند که استعلاج امیر نوح سامانی از او در سیزده سالگی او باشد؛ و دانشمندان دانند که در لیاقت علاج و اعتماد بیمار بر طیب، کبر سن را تا چه اندازه مدخلیت باشد؛

و دیگر: تألیفاتی را که در آن روزگار نوشته اگر محال نباشد اقلاً ممتنع عادی خواهد بود. و فرماید که: رباعی مشهور در تاریخ تولد و فراغت از علوم و وفات او را که در تولد لفظ «شجع» دارد، بعضی از فضلا و مورخین بجای آن «شجس» نوشته اند (۲)؛ انتهى.

ص: ۲۹۲

۱- (۱) نگر: حبیب السیر ج ۲ ص ۴۴۳.

۲- (۲) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۲۸.

و از جمله مؤیدات اینکه تولد در سنه ۳۶۳ بوده اینکه: در جلد اول کشف الظنون ضمن کلمه «دیوان برقی»، وی را شاگرد ابو بکر احمد بن محمد خوارزمی، و وفات خوارزمی را در سنه ۳۷۶ نوشته (۱)؛ و درست نخواهد بود که اگر وی در سنه ۳۷۳ متولد شده در سه سالگی شاگردی خوارزمی را نموده باشد.

و در این صورت لازم می‌کند که پدرش قبل از سلطنت امیر نوح ببخارا آمده باشد، چه سال سیصد و شصت و سه و چه سال جلوتر تا دو سه سال بعد از آن زمان سلطنت منصور بن نوح پدر امیر نوح بوده، نه نوح بن منصور؛ و در روضات الجنات آمدن عبد الله را به بخارا در زمان نوح بن نصر نوشته (۲) و سلطنت او از سنه ۳۳۱ تا سنه ۳۴۳ بوده؛ و در نامه دانشوران آمدن او را در آنجا در زمان منصور بن عبد الملک نوشته (۳)، و در سلاطین سامانی هیچ کس بدین نام دیده نشده.

و محل تولد آنجناب را چنانکه نوشتیم، قول تمام مورّخین مشرق زمین است؛ جز اینکه مردمان اروپا تماماً تولد او را در حوالی شیراز و تربتس را در آنجا نوشته‌اند. از آنجمله فیکیه که از مورّخین مشهور ایشان است در کتابی که پنج جلد است و بهترین کتاب در شرح حال علماء و حکماء، تصریح بدین سخن نموده (۴).

و مختصر؛ جناب شیخ بزرگوار چون پنج ساله شد، پدرش را از اعمال مرجوعه در آن حدود فراغت حاصل شده با اهل و عیال ببخارا بازگشت. و چون آنا فآنا از آن جناب آثار رشد نمایان می‌شد؛ پدر دانشور بر تربیتش همت گماشته او را به معلمی سپرد تا خواندن قرآن و اصول دین را بدو بیاموخت. و بعد از آن باصول علوم ادبیت- که

ص: ۲۹۳

۱- ((۱)) نگر: کشف الظنون ج ۱ ستون ۷۷۹. بیفزایم که چلبی در اینجا، تلمّذ ابن سینا بر خوارزمی را تنها به استناد سخن ابن ماکولا آورده است.

۲- ((۲)) نگر: روضات الجنات ج ۳ ص ۱۷۰.

۳- ((۳)) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۸۹.

۴- ((۴)) در جریان تصحیح حاضر، متأسفانه به این رساله دست نیافتیم.

نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و غیرها [باشد] (۱) - اشتغال جست و از خود او نقل شده که فرموده: استاد ادب، مرا کتاب صفات و غریب المصنّف و اصلاح المنطق و عین و شعر حماسه و دیوان ابن رومی و تصریف مازنی و نحو سیوییه، هریک را به ترتیب تکلیف آموختن کرد و من آنها را در یک سال و نیم از بر نمودم!؛ و اگر تعویق استاد نبود بکمر از این مدّت حفظ می کردم!

و بالأخره از لطف قریحت و کمال لیاقت در مدّت پنج سال، چندان در آن فنون احاطت پیدا کرد که مزیدی بر آن متصوّر نبود.

و چون از تکمیل آنها خاطر برداخت، در نزد محمود مسّاح - که مردی فاضل و ریاضی دانی کامل بود و معاش خویش را از کسب بقالی فراهم می نمود -؛ فرش تلمذه بگسترد و از وی فنون حساب و صناعت جبر و مقابله فرا گرفت؛ تا اینکه در آن مراتب مقامی منیع یافت و با استاد، هم ترازو گردید.

سپس در نزد اسماعیل زاهد - که از افاضل فقهاء آن عصر بود - بتحصیل فقه پرداخت، و وجوه اعتراض و جواب مجیب را - چنانکه عادت فقهاء است - نیکو فرا گرفت؛ و گفته اند که: در این ایام او از ده تجاوز نکرده بود!

و چون در آن اوان ابو عبد الله ناتله ئی - که منسوب است بدیه ناتله از توابع قصبه کجور مازندران، و اکنون آن را نتیل گویند - در فن ایساغوجی و صناعت منطق به مزید مهارت مسلّم بود، پدرش عبد الله آن دانشمند یگانه را بخانه برده ابواب احسان بروی او گشود و درخواست نمود که از مخزونات خاطر خود، بر وی مبذول دارد؛ و بهیچ وجه مضایقت جایز نشمارد. پس آن حکیم فرزانه تعلیم او را وجهه همت ساخته و آن جناب بکتاب ایساغوجی مشغول شد؛ ابو عبد الله در حدّ جنس سخن آغازیده گفت: «الجنس

ص: ۲۹۴

۱- (۱) این کلمه را، به حسب اقتضای متن در اینجا افزوده ام.

هو المقول على الكثرة المختلفه الحقائق في جواب ما هو؟». و از شرح آن معنا خاموش گشت. ابو علی لب بر ردّ و ایراد گشوده کلماتی گفت که استاد را مجال رفع نماند؛ و خود او بجواب آنها مبادرت کرده با تحقیقی وافی بیان نمود. استاد را از آن دقت نظر شکفتیها فراهم شده زیاده بر او تحسین و آفرین کرد، و در نهانی پدر او را خواننده آن بیان و تقریر را که از او شنیده بود بشرح باز راند، و در تربیت او سفارشی بلیغ کرد.

و آنجناب همچنان در نزد او به تحصیل منطق بسر برد، تا آنرا تکمیل کرد؛ و هیچ کس را در آن فن با او یارای تنطق نماند.

پس بکتاب اقلیدس شروع نموده و چون چند شکل اول را - چنانکه رسم است - بیاموخت، مابقی را بقوت هوش خود دریافته، و غوامض مسائل آن را چنان برای استاد تقریر می کرد که محلّ نگرانی استاد می شد.

پس متوسطات را تکمیل کرده به مجسطی پرداخت و از مقدمات آن علم هم فارغ شده باز به اشکال هندسیّه رجوع کرد، و چون آن استاد بزرگوار خود را در تدریس وی ناتوان دید، گفت: این کتاب را خود مطالعه نمای و هر مسأله ترا مشکل افتد با من در میان نه تا آن را حلّ کنم. جناب شیخ چنان کرده و در اندک زمانی آن علم را به مقامی رسانید، که هیچ یک از اساتید فن را آن پایه فراهم نیامد؛ و بسیاری از مسائل مشکله مجسطی را حل کرده به عقد تحریر در آورد.

و در خلال آن احوال ابو عبد الله را سفر گرگانج پیش آمده آن دو استاد راد، از یکدیگر جدا شدند. و گرگانج - به سکون نون - شهری است دار الملک مملکت خوارزم که آنرا گرگنج نیز گویند؛ و در مقام تعریب جرجائیه اش خوانند.

و جناب شیخ بی زحمت استاد به رنج تحصیل تن در داده، و در اقتناء فنون فضائل روز را از شب و راحت را از تعب فرق ندانست؛ و گوئی مضمون این رباعی حکیم بزرگوار محقق خواجه نصیر طوسی - قدس الله تعالی سرّه القدوسی - را همی بکار بست:

لذات دنیوی همه هیچ است نزد من در خاطر از تغیر آن هیچ ترس نیست

روز تنعم و شب عیش و طرب مرا غیر از شب مطالعه و روز درس نیست (۱)

تا از مراتب علوم حکمیّه چه طبیعیّه و چه الهیّه خاطر برداخت، و هر کتاب که در حکمت یافت در کتابخانه خود فراهم ساخت.

پس او را بعلم طب رغبت افتاده، در نزد ابو منصور قمری به تکمیل صناعت طبیّه اقامت گزید و در اندک وقتی فوایدی بیشمار از آن فنّ شریف بیندوخت، و چنان در آن مرحله ماهر شد که اساتید وقت را بسی دقایق و نکات مفیده می آموخت. و بعد از اکتناز جواهر مسائل طبیّه معلومات خاطر خویش را ثبت دفاتر و اوراق نموده تألیفاتی چند در آن فن برداخت. و چنان در آن علم و علما و عملا مسلّم شد، که اساتید عصر به شاگردیش گردن نهادند و از بیانات وافیه اش بهره ها می بردند. از خود او نقل شده که گفته: من در دوازده سالگی در بخارا به مذهب ابو حنیفه فتوا می راندم!، و گویا در همان ایام بوده که در تذکره دولتشاه گفته: «او در دوازده سالگی با دانشمندان بخارا مناظره کرده و ایشان را ملزم ساخته» (۲).

و علی الجمله پس از آن بمعالجه بیماران مشغول شده هر روزه گروهی که بأمراض صعبه العلاج گرفتار بودند، بخدمتش می رسیدند و به معالجات جیده و اعمال یدیّه صحت می یافتند؛ و با وجود این مشاغل، اشتغال بعلم فقه و مناظرات با فقهاء را نیز از دست نمیداد. نوشته اند که: در این ایام که بدین مقام رسید و از تمام علوم فراغت جست، سنّش به بیست نرسیده بود، چنانکه در رباعی مادّه تاریخ او فرموده اند:

«در شصا کسب کرد کلّ علوم»

ص: ۲۹۶

۱- (۱) نگر: شعر و شاعری در آثار خواجه نصیر الدین طوسی ص ۱۳۴.

۲- (۲) نگر: تذکره الشعراء ص ۵۶.

که بناء بر آن که تولّد او سنه ۳۷۳ باشد، آن وقت هیجده ساله بوده.

و بالجمله بار دیگر همت بر مطالعه منطق و سایر علوم فلسفه گماشت و تا یکسال و نیم چنان بدان ها اشتغال داشت، که شبها بخواب نرفتی الا باندازه نئی که قوای نفسانی را زیانی نرسد؛ و طعام هیچ نخوردی الا که از نخوردنش بدن راضعفی می آمد، و همواره در تحصیل مطالب، قواعد منطقیه را بکار بردی و هرگاه مسئله نئی بر او مشکل آمدی با طهارت بجامع بزرگ شدی و نماز و استغاثت کرده و حل آن را از حق، خواستار شده آن مهمّ مکتوم بر او معلوم می گردید.

و همین طور بر تحریر علوم و تقریر فضائل بسر می برد تا آنکه بر جلّ علوم محیط گشته و به مطالعه کتاب ما بعد الطبیعه که علم اعلی و فلسفه اولی باشد، رغبت کرد. و چون مباحث عنه آن علم، اموری است که در وجود ذهنی و خارجی محتاج به ماده نباشد- چون ذات باری تعالی و مجرّادات- لهذا جناب شیخ با آن جودت قریحت نتوانست آنرا به مطالعه درست کند، و از خود مأیوس گشته یک چند از مطالعه اعراض، و بدان جهت خاطری پژمان داشت. تا روزی در بازار بخارا می گذشت، در اثنای راه کتابفروشی به وی رسید و کتابی برای فروش بدو عرضه کرده، چون جناب شیخ آنرا بگشود و سطری چند از آن خواند، معلوم شد که در علم ما بعد الطبیعه است. و چون خاطرش را از آن فن ضجرتی بود در خریدن آن تأملی کرد، کتاب فروش گفت: مالک این، بسی تهی دست و قیمت آن خوب ارزان است، هرگاه در بهای آن سه درهم دهی مرا و او را ممنون خواهی کرد. آنجناب بجهت رعایت او و مالک، آن کتاب را خریده بخانه برد؛ و چون نیک در آن نگریست معلوم شد که آن از مؤلفات ابو نصر فارابی، و در اغراض ما بعد الطبیعه است؛ پس چون با کمال نو میدی به مطالعه آن مشغول شد (۱)، از

ص: ۲۹۷

۱- (۱) دستنوشته: «شد و از». لفظ «او» در اینجا زائد می نماید، از اینرو آن را در متن -

فضلِ إلهی مسائلی را که فهمش بر او دشوار بود، درک کرد. و چون از حلّ آن مطالب صعبه خاطر بپرداخت، بشکرانه این موهبت، مبلغی جزیل از اموال خود را بر آرامل و ایتم انفاق نمود.

نوشته اند که او شبها که بخانه می آمد، چراغ می افروخت و مشغول بمطالعه و نوشتن میشد؛ و هرگاه خواب بر او چیره می گردید، قدحی از شراب می آشامید. و چنین نسبت داده اند که او آنرا برای نفوس کامله و موادّ قابله بشروط مقوّره حلال می دانسته؛ بدین گمان که: به آشامیدن آن هرچه از خیر و شرّ و قابلیت و استعداد که در طبیعت سرشته باشد، جنبش نموده و از قوّت بفعل می آید؛ چنانکه در مثنوی مولوی نیز بدین مضمون اشارت شده، آنجا که فرماید:

باده نی در هر سری شر می کند آن چنان را آن چنان تر می کند (۱)

و در روضات، پس از نقل این قسمت فرماید که: «گفته اند از این جهت است که او را نزد حکماء چندان وقعی بزرگ نباشد، و بر تحقیقات او در فن اعتمادی ننموده اند و او را جزء معلّمین ندانسته اند» (۲)؛ انتهی.

و در روضه الصفا بعد از اسناد مرقوم، فرموده که: «هیچ یک از حکماء اسلام پیش از

ص: ۲۹۸

۱- (۱) استاد علامه ما، حضرت آیت الله روضاتی-أدام الله عزّه-، با خطّ بس ملیح خود، در این موضع از متن در کناره دستنوشته مرقوم فرموده اند: «چنین شعری در مثنوی های رائج نیست، و دهخدا آن را تصحیف شده بیت زیر میدانند: نی(نه) همه جا بی خودی شرّ میکند بی ادب را بی ادب تر می کند که مصراع دوّم، در چاپ اروپا چنین است: «بی ادب را می چنان تر می کند»؛ م ع را».

۲- (۲) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۷۹.

او مرتکب این کار نشده اند؛ بلکه حکماء پیش از اسلام از یونانیان نیز، بدین امر شنیع منسوب نباشند. و این مرد در شهرت رانی بسی مبالغه داشته و اکثر حکماء که پس از او آمده اند، در پیروی لذت‌های نفسانی بدو اقتداء کرده اند؛ لاجرم پس از وفات چنان شدند که گویا هرگز نبوده اند» (۱)؛ انتهی.

و در روضات، پس از نقل سخن روضه فرماید که: «هرگاه این نسبت فسق و فجور و شرب خمور بدو ثابت باشد، همانا از این جهت است که هر نفسی به آنچه از آن آفریده شده مایل باشد، چنانچه از اخبار برآید؛ و تو خود شنیدی که پدرش از روضاء دیوان و مردۀ شیطان بود که بهمین جهت خود او هم برئیس ملقب گردید، چنانکه مرحوم میرداماد نیز بداماد لقب یافت. و تاکنون ندیده ایم کسی را که پدرش بدینسان باشد مگر اینکه او هم -در هر وقت که باشد- به ناچار به اصل خود خواهد برگردید؛ چنانکه مکرّر تجربه کرده ایم» (۲).

و این کلام روضات بسی بموقع و درست است، که از مطالعه حالات او کلیه چنین برآید که او را نفسی بزرگوار و فطرتی عالی نبوده (۳)، و بارتکاب پاره ای از کارها خود را از پایه ئی که از همچو اوئی متوقع است، ساقط نموده؛ چنانکه در کیفیت سلوک او با حکیم بزرگوار مرحوم ابن مسکویه رحمه الله پس از این اشاره خواهد شد.

و ما را درباره یکی از شعراء عرفاء بزرگ معاصرین نیز شنیده شد، که گاهی بجهت بروز استعداد کمالات خویش، لب بدین معجون مفرح می آلوده؛ که قائل می گفت: مکرّر خود دیدم! و نمیدانم در شرح حالات او اشاره خواهم کرد یا نه.

ص: ۲۹۹

۱- (۱) نگر: روضه الصفا ج ۷ ص ۴۶۴.

۲- (۲) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۷۳.

۳- (۳) این عبارت، نصّ نوشته مؤلف است که بدون هیچ تغییری نقل کردیم؛ سامحه الله -تعالی- و غفر له و لنا.

و همانا مخفی نباشد که مفسرین بزرگوار، در تفسیر وَ مَنَافِعِ لِلنَّاسِ (۱)، توهم فواید آن را برای نفس، دفع نموده اند. و این همه تأکیدات که در آیات دیگر و اخبار بر اجتناب از آن شده، البتّه عین مصلحت بوده؛ و عقل اوّل-که به اقرار دوست و دشمن، اوّل حکیم فرزانه عالم امکان است-عالم به مفسده آن بوده که از آن نهی کرده. و شنیدی که سایر حکماء بزرگ پیش از بعثت آن جناب نیز، پیرامون آن نبوده، یعنی هر کس دارای بزرگی نفسی بوده-از مسلمان و غیره-البتّه از آن دوری می کرده؛ و هر که قدری پستی فطرت داشته-چه از اهل علم بوده یا نبوده-مرتکب آن شده و میشود.

و کتبه حکماء بزرگ از آن مذمت نموده اند؛ چنانچه مرحوم میر صدر ثانی رحمه الله در کتاب ذکری فرموده (۲) که: «شگفت این که بعضی از فرومایگان عوام، حکماء را بدین کار متهم مینمایند، و حال اینکه علماء تاریخ و اخبار همگان اجماع دارند بر اینکه بزرگان حکماء یونانیان و مصریان و فارسیان و هندیان و رومیان و غیره و اطباء آنها-مانند اسفلنیوس پیغمبر حکیم که بوحی الهی طب را وضع کرده- و او میروس و غادبموز و اوریاء اوّل و سقراطیس و متألّه بزرگ افلاطون الهی و حکیم ارسطاطالیس و شاه اسکندر رومی ذو القرنین و افریطون و بقراط پس فیثاغورث و اندروماخس و زینون فیلسوف و اسکندر افرودوسی و بطلمیوس قلودی و بهادر جلیس طیب، تا برسد بخاتمت و قرّه العین ایشان جالینوس فاضل و سایر حکماء قدما و اطباء اولیاء-سلام الله علیهم-؛ تماما متنزه از خباثت آن بوده اند، و همواره مردم را از آن نهی می نموده اند، و کتب و کلمات ایشان پر است از نصّ بر این سخن. بلی! برای دو چیز متهم بدین کار

ص: ۳۰۰

۱- (۱) کریمه ۲۱۹ البقره.

۲- (۲) اشاره است به رساله «الذکری فی الخمر»، که میر صدر الدین شیرازی در سال ۹۴۱ ه. ق آن را پرداخته. در جریان تحقیق حاضر، به این کتاب دست نیافتم.

اول: آنکه بعضی از اطباء حکماء که در بدو اسلام در دولت آل امیه و آل عباس بودند، چون حنین ابن اسحاق نصرانی و ثابت بن قره صابی حرّانی و جورجس جندیسابوری و پسرش جبرئیل و پسرش بختیشوع و پسرش جبرئیل و باز بختیشوع نصرانیان و اسمعیل بن زکریا طیفوری یهودی و ماسرخویه متطبّب بصرائی سریانی یهودی و یوحنا بن ماسویه نصرانی و رئیس امین الدوله ابن تلمیذ نصرانی و ابو البرکات یهودی و هبه الله بن کمونار یهودی - لعنه الله علیهم - و مانند ایشان از خوارج ملت حنیف، هر چند که از افاضل حکماء کاملین بشمار آیند؛ الا اینکه چون مدعی مباح بودن آن در مذهب خود بوده اند، گاهی بنا بر اقتضاء حکمت و مصلحت قدر قلیلی از آن می آشامیده اند، و آن هرگز از شصت درهم نمی گذشته - با اینکه آنها آن را مباح می دانسته اند - و لکن هر کس گمان برد که شراب در دیانت تهوّد و تنصّر و تمجّس و صبوه مطلقا مباح بوده، گمان باطل نموده و خیال دروغ بر خدا و انبیاء کرده؛ چه آن بر تمام پیغمبران بالإجماع حرام بوده. و اینکه مردمان یهود گویند بر ایشان مباح بوده، اصلی ندارد، چه من تورات را تفحص و تصفح کردم و اسفار و سور و فرشات آنرا استیعات نمودم، و ذکری از شراب در آن نباشد جر در سه یا چهار جا، که آنها هم هیچ دلالت بر حلال یا مباح بودن یا خیریت آن ندارد».

تا اینکه فرموده: «دوم: اینکه بعضی از حکماء اسلام که راه قدما را پیموده و بفضل ایشان علماء اقرار نموده اند، همچون شیخ الرئیس استاد الحکماء حجّت الحقّ ابو علی بن سینا، و شیخ شهید امام سعید شیخ اشراق علامه آفاق شهاب الحقّ و الحقیقه و الدین ابو الفتوح یحیی بن امیر کا (۱) سهروردی، و حکیم مقدّم عمر خیّامی، و شریف اسماعیل

گرگانی، و بهمنیار بن مرزبان گیر- که گویند در آخر مسلمان شده- و امثال ایشان -تجاوز الله عنهم-؛ سیرت حکماء طاهرین گذشتگان را تغییر دادند و با ایشان مخالفت کردند در استیفاء شرب و لذات بدنیّه شهواتیه، و پیروی و سوسه پست شیطان را نمودند با آن فضل و مال و جاه و تقرّب ملوکی که داشتند، پس عوام ایشان را قدوه خود گردانیدند و چون دیدند ایشان راه اوائل می پیمایند خیال کردند که آنها هم مانند اینها بوده اند. و این گمان از قبیل: بَعْضُ الظَّنِّ (۱) گردید؛ و اگر نه کتب و کلمات ایشان پر است از مساوی این شراب مهلک مردی مغوی، که همانا خود از عمل شیطان است؛^۱ انتهی.

و مختصر؛ کلام در شرح حالات جناب شیخ است، که برای اتمام آن چنین می نویسیم که: ائمه سیر آورده اند که در آن اوان امیر نوح بن منصور را مرضی صعب العلاج رخ داد، بطوری که اطباء آن بلد از معالجت ناتوان شدند، و امیر را رنج نومیدی بر نکایت بیماری افزونی گرفت. و چون آن حکیم فرزانه در فنون طبیه علما و عملا منحصر و صیت انحصارش در هر جا منتشر بود، شمه ای از فضائل او به پایه سریر أعلا- معروض افتاد و در دم، باحضارش فرمان رفت. و چون ببالین امیر در آمد، از دلائل طبیه تشخیص مرض کرده بانجاح علاج مبادرت جست و در اندک زمانی آن مرض به صحت تبدیل یافت؛ و امیر از آن هنر که گوئی خود سحری را می مانست، زیاده خوشوقت گردید و آنچه درخور شأن سلطنت بود بازاء آن خدمت بر وی مبذول فرمود، و مقرّر داشت که همواره ملازم آستان باشد. و او به التزام سده علیا مواظبت جسته، چیزی نگذشت که رتبه اش از جمیع اعیان دولت بالاتر شد. و او اوّل کسی است از حکماء که ملازمت ابواب سلاطین را قبول نمود.

ص: ۳۰۲

پس از امیر اجازت یافت که یک چند در کتابخانه مبارکه بسر برد، پس بدان خزینة شریفه که معادن جواهر گوناگون و مجمع کتب اولین و آخرین بود در شد، و چندان کتب نفیسه و رسائل غریبه دید که دیده اش خیره شد. و در آنجا از هر کتابی که متعدّد بود یکی برای خود برمی گرفت و هرچه منحصر بود، بواسطه استنساخ نسخه ئی از آن برای خویش فراهم می کرد. و بوسیله اینگونه اسباب که برایش فراهم شد در علوم شرعیّه و صناعات فلسفی و فنون ادبیّه- که نتایج افکار متقدّمین و متأخرین بود- تألیفات مفیده برداخت.

اتفاقاً در خلال آن احوال، شبی آتش به کتابخانه افتاد و بسیاری از آن کتب بسوخت، و ارباب حسد که بر اقتضاء مشیت حضرت لم یزل و طبیعت پست این روزگار دغل، همیشه رقباء بزرگان اهل فضل و کمال می باشند؛ شهرت دادند که شیخ خود بعمد آتش در آنها زده تا کتب متقدّمین را که نسخه اش منحصر به فرد است از میان ببرد، و مطالب آنها را از نتایج افکار و تألیفات خویش داند. و رفته رفته این معنی بسمع امیر رسیده از آن سخنان روی درهم پیچید و اصلاً از شأن آن بزرگوار چیزی نکاست؛ بلکه همچنان بر قدرش افزود.

و در آن زمان ابو الحسن عروضی از او درخواست کرد که در علوم حکمیّه کتابی جامع و نافع تألیف کند، و او کتاب مجموع را- که جز ریاضی دارای تمام اجزاء فلسفه است-؛ در رشته تألیف بیاورد.

و شیخ ابو بکر برقی که از مردم خوارزم بود، و در علم فقه و تفسیر افضل اهل زمان و در زهد و تقوی سرآمد مردمان عصر بوده و باکتساب علوم حکمیّه رغبتی فراوان داشت؛ از او خواهش کرد که در مطالب حکمیّه کتابی آورد، و او کتاب حاصل و محصول را در بیست جلد در اجزاء فلسفه تألیف کرد.

و هم او متمنی شد که در علم اخلاق تألیفی پردازد، پس کتاب البرّ و الإثم را در آن

علم شریف پیای برد و بموجب نصّ و فیات: در آن زمان او را بیست و دو سال بود (۱)؛ و از خود او بتوسط شاگردش ابو عیید الله جرجانی نقل شده که: چون مرا سال به بیست و چهار رسید فکر می کردم که آیا چیزی از علم باشد که من تحصیل نکرده باشم (۲) یا نه؟! (۳).

و مختصر؛ چندی بر این حالات نگذشت که امیر نوح وفات کرد و اختلالی تمام در سامان آل سامان و سامان بخارا آشکارا شد، و زمانی کم منصور بن نوح زمام سلطنت بگرفت، سپس مردان غزنوی در آن دیار رایت استیلا برافراشتند و روزگار بر آن بزرگوار در آن دیار ناگوار گردید؛ و پدر او هم در آن ایام وفات کرده بود. و خلاصه بجهت بی سامانی آل سامان در آن سامان برای او هم سامانی نبود. لاجرم جناب شیخ از آن دیار مهاجرت کرده راه خوارزم برگرفت.

و پوشیده نباشد که در صورت تولّد شیخ در سنّه ۳۷۳ بقول مشهور، و (۴) این حالاتی که برای او نوشتیم، بی نظر نتوان بود؛ چرا که چنانچه اشاره کردیم او در هیجده سالگی - که ۳۹۱ باشد - از تحصیل علوم فراغت یافته و قدری هم بر آن گذشته که امیر نوح از او استعلاج خواسته، و اصلاً امیر در ماه رجب سنّه ۳۸۷ بقول تمام مورّخین وفات کرده، و هم تألیف کتاب البرّ و الاثمّ که به بیست و دو سالگی بود لازم می کند که او تا ۳۹۵ در سامان بخارا بوده، آنوقت حرکت بخوارزم و مدّت مکث او در آنجا که بنصّ تذکره

ص: ۳۰۴

۱- (۱) به این مطلب، در کتاب و فیات الأعیان دست نیافتم.

۲- (۲) دستنوشته: «باشد».

۳- (۳) به این عبارت نیز، به اینگونه در زندگی نامه خود نوشت او دست نیافتم؛ بنگرید: نصّ این زندگی نامه خود نوشت را در: محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۶۶؛ نیز: ابن سینا- نوشته بارون کارادوفو- ص ۱۳۶.

۴- (۴) چنین است در دستنوشته.

دولتشاه هفت سال بوده (۱)، و فرارش از آنجا در زمان خوارزمشاه با ابو سهل مسیحی، با تاریخ وفات ابو سهل که در سنه ۴۰۱ نوشته اند؛ نمیسازد.

و ما را از تعمق در این کلمات، بطور قطع، یقین حاصل شد که: تولد او در سنه ۳۶۳ بود که همینطور هم نوشتیم، و در سنه ۳۸۱ که هیجده سالگی بوده از غالب علوم فارغ شده، شهرتی حاصل نمود. و تصحیف ماده تاریخ رباعی مشهور از کلمه «شفا» که گوئیم «شفا» بفا بوده؛ خیلی نزدیک می نماید.

و چیزی نگذشته که امیر نوح از او استعلاج نمود و او آن مرض را علاج نموده نزدش تقریبی حاصل کرد، و چندی چنین بود تا زمان بیست و دو سالگی او شد که نوشته اند: در آن وقت پدرش وفات کرد؛ چنانچه نصّ روضه الصفا است (۲). پس آن وقت سنه ۳۸۵ بوده و چنانچه اشاره کردیم در بیست و چهار سالگی که او فکر می کرده که آیا علمی باشد که تحصیل نکرده؛ همان سال وفات امیر نوح بوده، چه در رجب سنه ۳۸۷ بنصّ تمام تواریخ امیر نوح وفات کرد، و در سنه ۳۸۹ که منصور بن نوح را خلع کردند و دولت آل سامان منقرض شد، چیزی نگذشته که آنجناب از آنجا بعزم خوارزم در جنبش آمده.

و در جزء ۷ سال ۳ مجلّه المرشد نقل اقوال و تحقیق مقالی نموده که: تولد او در سنه ۳۷۰ بوده؛ و پس از دقت نظر، آن هم بعقیده ما استوار نیامد، گرچه نظر به تاریخ وفات پدرش که در سنه ۳۹۲ و در بیست و دو سالگی او بوده؛ درست تر می نماید.

خلاصه؛ آن بزرگوار بشهر کرکنج که مقر سلطنت ابو العباس مأمون خوارزمشاه است وارد شد، و وزیر خوارزمشاه، ابو الحسین احمد بن محمد سهلی، هم خود از جمله فقهاء بود و هم فقهاء را دوست می داشت، لاجرم خاطر جناب شیخ بلقاء او میل نمود و لختی که از رنج سفر بیاسود با تحت الحنک و طیلسان به مجلس او در آمد، و وزیر احترامی که

ص: ۳۰۵

۱- (۱) نگر: تذکره الشعراء ص ۵۶.

۲- (۲) نگر: روضه الصفا ج ۷ ص ۴۶۵.

درخور فضیلت او بود بجا نیاورد. چون مجلس خالی از اغیار شد، ابو علی سخن از مسائل فقهیه بمیان آورده ابو الحسین او را دریائی جوشان دید، در اثنای مباحثات برخواست و او را بجای خود نشانید و بعد از طی اعزاز و اکرام، از نام و نشانش جو یا شد. و چون دانست که او کیست و مقصودش چیست، بدرگاه خوارزمشاه بشتافت و بشارت ورود آن حکیم یگانه را بدو باز برد. پادشاه را از چنین نعمت بزرگ خاطر شاد شد و روزانه دیگر باحضارش فرمان داد، و آن جناب فردا پگاه بکاخ او حاضر و بتفقدات شامله اش سرافراز گردید؛ و از کارگذاران سلطنت خانه، و ماهانه ای که سزاوار همچون فرزانه ای باشد، برایش مقرر آمد.

و چون در آن ایام از اعظام حکماء و أفاخم اطباء و افاضل منجمین و أكامل أدباء و أكابر شعراء، جمعی کثیر در درگاه خوارزمشاه گرد آمده بودند، از آن جمله: ابو ریحان بیرونی و ابو علی ابن مسکویه و ابو سهل مسیحی و ابو نصر عراقی و ابو الخیر حسن ابن الخَمَیّار بغدادی، جناب شیخ را نیز در سلک آنان منظوم، و همواره بمنادمت و مصاحبت ایشان بسر می برد؛ و صحبت آن فرزنانگان با فرهنگ را همی غنیمت می شمرد. و او در آنجا بنای تدریس نهاد.

و یک چندی بر این و تیره گذشت، و روزگار-چنانکه عادت او است!- این آسودگی را روا نداشت، سلطان محمود غزنوی که مردی متکبر و با مهابت و جلادتی تمام بود و کلیه نخبه های دنیا را برای خویشتن همی جمع می خواست و غالب سلاطین آن عصر خصوصا از او حسابی تمام می بردند، و علاوه بر آن در مذهب اهل سنت و جماعت تعصبی فراوان می ورزید و کار فروع دین به مذهب ابو حنیفه راست میداشت و جناب شیخ را در پیشگاه او بتشیع بدنام! کرده بودند؛ ابو الفضل حسن بن علی بن میکال را- که از اعیان دولت و افاضل عصر بود- با نامه ئی مهابت علامت بنزد خوارزمشاه فرستاد که: شنیده ام جماعتی از ارباب فضل و کمال همچون فلان و فلان در حضرت تو

مجتمع اند، ایشانرا بپایه سریر اعلا روانه کن که شرف مجلس همایون ما را درک کنند؛ و مقصود او قتل جناب شیخ بود.

چون حسن بخوارزم رسید، پادشاه او را در مکانی لایق بداشت و پیش از آنکه او را بار دهد، آن چند تن حکماء بزرگ را بخواست و مقصود سلطان را که فراسه می دانست، بایشان انهاء کرد و گفت: این مرد سلطانی قویست و مملکت خراسان را تا هند فراهم آورده و در عراق طمع بسته، و مرا از امتثال مثال او چاره ئی نباشد؛ و نخواهم که مثل شما جماعتی را که مصاحب من بوده اید بتکلف بغزنین فرستم. و شما هر کدام رفتن غزنین را ناخوش دارید سرخویش گیرید، و چون حسن به مجلس من درآید و شما را نیابد، برای من عذری خواهد بود.

ایشان همگی گفتند که: ما خدمت تو را ترک نتوانیم کرد؛ و ابو نصر و ابو الخیر و ابو ریحان که اخبار صلوات و هبات سلطان را شنیده بودند، بر رفتن غزنین رغبت کردند؛ و شیخ و ابو سهل از خدمت سلطان سرپیچیده و از گرگانج عزیمت سفر نمودند. پادشاه اسباب سفر ایشان را بساخت و دلیلی با ایشان همراه کرد، و آنها بعزم گرگان روی در حرکت آمدند. و ما از این پیش در شرح حال مرحوم سید شریف گفته ایم (۱) که: گرگان سابقا دار الملک ولایت استرآباد؛ و معرب آن جرجان میباشد.

و مختصر؛ پادشاه روز دیگر حسن را بارداده و بدو نیکوئیا نمود، و چون نامه را خواند فرمود: بر فرمان سلطان مطلع شدم، ابو علی و ابو سهل که اینجا نیستند، لکن ابو نصر و ابو ریحان و ابو الخیر را بسیج سفر کنم. و باندک وقتی اسباب ایشان را ساخته با خواجه حسن بغزنین فرستاد؛ و ایشان بمجلس پادشاه پیوستند. چون سلطان مقصود خویش را که ابو علی بود در آن ها نیافت، ابو نصر را که در نقاشی مهارتی تمام داشت

ص: ۳۰۷

۱- (۱) به این مطلب در مکارم الآثار موجود، و نیز مکارم الآثار کبیر متروک دست نیافتم.

بفرمود تا صورت ابو علی را برداشته، و مصوران دیگر از آن رو، بر نقش او اطلاع یافته؛ صورت‌های چند از او کشیدند و باطراف بلاد فرستاده، مقرر داشت که هر کس را بدان شباهت بیابند پیاپی سریر اعلان ارسال دارند. و از آن جمله تمثالی هم بگراگان فرستاد.

اما از آن طرف جناب شیخ با ابو سهل از گرگنج بیرون شده و در کمتر از یک روز پانزده فرسنگ بادیه پیمودند، بامداد بر سر چاهی فرود آمدند. ابو علی تقویم از بغل برآورده درجه طالع خروج دید و شرائط استخراج بجای آورده، فرمود: من چنان بینم که در این سفر راه گم کنیم و شدت بینیم. ابو سهل گفت: من نیز چنان دانم که از این سفر جان نبرم؛ چه تسییر درجه طالع تولد من این دو روزه بعیوق می رسد، و این قاطع است؛ و یقین دانم که در این بیابان از تشنگی تلف شوم.

و مختصر؛ دو روزی دیگر راه پیمودند، تا روز چهارم بادی و ابری برخواست و دلیل ایشان راه گم کرد و شوارع محو گردید، و پس از آرمیدن بادها آب نایاب شد و از سختی گرمای بیابان خوارزم، ابو سهل از شدت تشنگی وفات کرد و در آن صحرا مدفون شد. و پیش اشاره کردیم که وفات او را در سنه ۴۰۱ نوشته اند.

و آن جناب با شدتی تمام به آبی ورد- که شهر کوچکی است از خراسان- رسید، و با آنکه رنجور و آشفته بود آنجا نمانده بطوس رفت و از آنجا بشقان و سمینقان و جاجرم، تا بنیشابور افتاد، و چندی در آن سرزمین ماند.

و چون آوازه معارف و بزرگواری مرحوم شیخ ابو الحسن خرقانی رحمه الله را شنیده بود، شوق خدمت آنجناب او را بخرقان روانه کرد، تا علی الصباحی به در خانه آن جناب رسید، در وقتی که او بجهت آوردن هیزم بصحرا رفته بود. شیخ در بکوفت و از حال شیخ ابو الحسن پرسید. و او زنی بدخوی داشت، از درون سراصدا کرد که: کیستی؟ و این زندیق سالوس را چه میخواهی، که دام فریب گسترده و خلق را گمراه کند! و از این قبیل کلمات بسی گفت بحدی که شیخ الرئیس را اندوهی روی داد و بطلب آن شیخ

بزرگوار، بصرها در شد. در آن اثنا پیری را دید که پشتۀ هیزمی کلان بر پشت شیری توانا بر نهاده و همی میراند و می آید. شیخ دانست که آن مطلوب، او است، نزدیک رفت و سلام کرد و از آن جلالت و سخنان زن بشگفت آمد، و در ضمیرش گذشت که از آنها سؤال کند. شیخ ابو الحسن تبسی نمود و فرمود: اگر بار چنان گیرنده گرگی را نکشید می چنین دزنده شیری زیر بارم رام نشدی! پس بخانه آمدند و با یکدیگر صحبت داشتند و شیخ الرئیس همی در اثنا مباحثات از ادله منطقیه بیان می کرد تا خوارق عاداتی چند از او دید و از علوم ظاهری خود دم در کشید و حکمت را به طریقت تبدیل نمود.

و مختصر؛ آنجناب باز بنیشابور شده و آنجا بود تا روزی از منزل خویش بیرون شد، دید خلقی انبوه گرد آمده اند، ببهانه ای در آنجا ایستاد و گوش فرا داشت، دید نام او در میان است و مردم از فرار او و فرمان سلطان محمود سخن می کنند. آن جناب زیاده بر خود بترسید و صلاح خود را در مهاجرت از آن مکان دید. پس از آنجا گریزان شده روی براه نهاد تا بگراگان وارد شد و آن وقت پادشاه آنجا شمس المعالی قابوس بن طاهر الدوله بن وشمگیر بن زیار بود؛ از نژاد ارغش که در زمان کیخسرو والی گیلان بوده. و «وشمگیر» را بدال و واو هر دو ضبط کرده اند؛ و همانا وشم-بضم واو و سکون شین-پرنده ئی باشد مانند تیهو ولی از آن کوچک تر، که تازیان آن را سلوی و سماتی، و ترکانش بلدرچین گویند، چنانکه در برهان قاطع است (۱). و دشمنگیر (۲) را نوشته اند که مخفف «دشمن گیر» باشد.

و قابوس مرقوم پادشاهی بود بمکارم ذات و محامد نفس و زیور عقل آراسته و از ارتکاب مناهی منزّه و پیراسته، و مجالست ارباب علم و فضل را دوست داشتی و در

ص: ۳۰۹

۱- (۱) نگر: برهان قاطع ج ۵ ص ۲۲۸۶ ستون ۲.

۲- (۲) دستنوشته: وشمگیر.

تربیت ایشان سعی بلیغ بجا می آورد؛ و خود هم در فصاحت و بلاغت مشهور جهان و در علم نجوم قرین همگنان عصر بوده، و اشعاری بسیار بزبان تازی و پارسی سروده، هر گاه که صاحب بن عبّاد سطری از خطّ او می دید میفرمود: «هذا خطّ قابوس أم جناح طاووس؟!» (۱).

و ابو ریحان در آثار الباقیه که بنام او تألیف کرده شطری از القاب همایون او برشمارد (۲). و او پس از برادر خود ظهیر الدوله بیستون در سنه ۳۶۶ بسطنت متمکن شده و در سنه ۴۰۳ بواسطه بدخلقی و تشددی که داشت، کشته شد.

و مختصر؛ جناب شیخ بامید هنر دوستی آن امیر فاضل، در آن شهر در کاروان سرائی مقیم شده و بواسطه تنگی معیشت، راه طبابت پیش گرفت و رفته رفته بدان فن علم گردید، و از حسن تدابیر علمی و عملی در علاج امراض مزمنه او را ثروت و شهرتی تمام فراهم گردید. اتفاقاً در آن ایام خواهرزاده قابوس بیمار شد و آن پادشاه را بدو محبتی مفرط بود، لاجرم طبیبان را گرد آورده در معالجه او سفارشی شایان بجا آورد؛

شه طبیبان جمع کرد از چپ و راست گفت جان هر دو در دست شما است

جان من سهل است جان جانم اوست دردمند و خسته ام درمانم او است

هر که درمان کرد مر جان مرا برد گنج دُرّ و مرجان مرا

جمله گفتندش که: جان بازی کنیم فهم گرد آریم و انبازی کنیم

هر یکی از ما مسیح عالمی است هر الم را در کف ما مرهمی است

گر خدا خواهد نگفتند از بطر پس خدا بنمودشان عجز بشر

ص: ۳۱۰

۱- (۱) نگر: وفيات الأعیان ج ۴ ص ۸۰، در ترجمه قابوس بن وشمگیر.

۲- (۲) نگر: الآثار الباقیه پیشنوشت ص ۲. ابو ریحان در این پیشنوشت کوتاه، بیت زیبای «و لیس لله بمستنکر...» را- با همین ضبط-، در وصف او به کار برده است.

ترک استثنا مرادم قسوتی است نی همی گفتن که عارض حالتی است

ای بسا آورده استثنا بگفت جان او با جان استثنا است جفت

هرچه کردند از علاج و از دوا گشت رنج افزون و حاجت ناروا

شربت و ادویه و اسباب او از طیبیان ریخت یکسر آبرو!

و چون به هیچ وجه آثار بهبودی نمایان نشد، روزی بعرض آن امیر بزرگ رسانیدند که: در این اوقات طبیعی بدین شهر آمده که در تشخیص امراض و چاره آن ید موسوی و دم عیسوی مینماید، و در فلان تیم منزل دارد. امیر فی الفور باحضارش فرمان داد و پس از حضور فرمود تا بر بالین بیمار قدم گذارد. شیخ بدانجا رفته و چون نظرش بر آن جوان افتاد، شخصی دید خوب روی متناسب الأعضاء که سنین عمرش بیست نرسیده بود.

شیخ نزدیک او نشست و از آغاز مرض پرسیدن گرفت؛ و:

رنگ و روی و نبض و قاروره بدید هم علاماتش هم اسبابش شنید

ساعتی سر به جیب تفکر فرو برده دید از قوانین طبییه هیچ پی بحال او نمیتوان برد.

پس بالهام غیبی چنین بخاطرش رسید که این جوان بیمار عشق است. پس سر بر آورد و:

گفت هر دارو که ایشان کرده اند آن عمارت نیست ویران کرده اند

بیخبر بودند از حال درون استعید الله مّا یفترون

پس فرمود: مرا شخصی باید که تمام محلات و کوچه ها و خانه های شهر را بداند.

پس کسی را که در این فن نیک ماهر بود حاضر کردند و گفت تا مجلس را خلوت نمودند، و خود نبض بیمار را گرفته و نگاه بچشمهایش می کرد و بدان شخص فرمود:

یک محلات را نام ببرد؛ و:

سوی قصه گفتنش می داد گوش سوی نبض و جستش می داشت هوش

تا که نبض از نام که گردد جهان (۱) او بود مقصود جانش در جهان

پس آن شخص محلّه ها را نام میبرد تا بیک محلّه که رسید شیخ دید شریان را در زیر دستش حرکات مختلفه روی داد. پس نبض را رها کرد و گفت: اکنون نام کوچه های این محلّه را بگوی و خود باز نبض را گرفت؛ تا بکوچه ئی رسید که نبض حرکت غریب نمود، پس فرمود: اکنون نام صاحبان خانه های این کوچه را یکایک بیان کن، و خود نبض را باز گرفت و گوش و هوش بگفتار مرد و نبض جوان فراداشت؛ و دید هیچ تغییری در نبض پیدا نمی شود تا بخانه ای معین منتهی شد که در نبض آثار غریبه بهم رسید. پس شیخ نبض را رها کرد و فرمود: اکنون بایست کسی باشد که نام ساکنان این خانه را نیک بداند، و چون چنین کسی حاضر شد باز نبض را گرفت و گفت تا او نام اهالی آن خانه را یکان یکان شمرد، تا بنامی رسید که نبض از کار طبیعی بازماند و بلرزه درآمد و زیاده از پیش متغیر شد. شیخ فهمید که جوان بر صاحب آن نام - که فلان دختر باشد - عاشق است. بلی! برای آن حکیم فرزانه و پزشک یگانه در تشخیص این رنج راهی دیگر نبود، و چه خوب گفته است در این مورد مظهري کشمیری که فرماید:

نبض عاشق جز بنام دوست ناید در طپش با کمال حکمت اینجا بو علی بیچاره شد! (۲)

پس اهل مجلس را حاضر کردند و گفت: این جوان به فلان دختر از آن خانه از آن محلّه عاشق باشد، و درمان آن جز بدیدار معشوق صورت نگیرد. و جوان آنرا میشنید و از شرم روی در زیر جامه کشید. پس اهالی مجلس از او استطلاع نموده مطلب مسلم شد، خبر بقابوس دادند؛ او تعجب نموده شیخ را نزد خود طلبید و چون با او سخن

ص: ۳۱۲

۱- (۱) استاد ما - متّعنا الله بطول بقائه - بر فراز کلمه «جهان» در میان کمانک مرقوم فرموده اند: (جهنده).

۲- (۲) در جریان این تحقیق، به دیوان مظهري کشمیری دست نیافتیم، و می پندارم که چنین دیوانی اصلاً به چاپ نرسیده است.

در پیوست دید نشانها که در تمثال باشد تمام در او نمایان است؛ او را بشناخت و از جا برخواسته در پهلوی خویشش بنشانید و گفت: ای افضل فیلسوفان! راه دریافتن این درد را چگونه یافتی؟ فرمود: چون نبض و تفسره بگرفتم نگریستم دانستم که این درد از امراض بدنی نبوده و از اعراض نفسانی می باشد، و هم یقین دانستم که بیمار از فرط حیا کتمان سر خواهد کرد؛ ناچار راه تشخیص بنظم همان آمد و از اتفاق صواب هم افتاد؛ که هرگاه نام محلّه یا کوچه یا خانه یا نام خود معشوق برده میشد؛ عشق نبض او را حرکت غریب میداد.

قابوس را از این سخن بسیار خوش آمد و او را زیاده بنواخت و فرمود: ای اجلّ حکیمان! این هردو خواهرزاده گان خود من و خاله زاده یکدیگراند، اینک ساعتی سعد تعیین کن تا ایشان را بعقد ازدواج پیوند دهیم. شیخ ساعتی معین کرده ایشان را بیکدیگر عقد نمودند و آن رنج زائل گشت.

و پوشیده نباشد که غیر از یک شعر آخر در این قصّه- که از مظهری است- چند شعر دیگر که آوردیم از حکیم بزرگوار مولوی معنوی- علیه الرحمه- است، که آن جناب در مفتوح جلد یکم مثنوی چنین قصه ئی را ذکر فرموده؛ لکن معلوم نیست که این حکایت با آن یکی است یا آنها متعدّداند (۱).

و مختصر؛ قابوس را در مراعات جانب آن جناب آن قدر بذل جهد رفت که نامه ئی به سلطان محمود نوشته درباره او شفاعت نمود، و سلطان را کینه ئی که از او در دل بود بر طرف شد.

ص: ۳۱۳

۱- ((۱)) نگر: مثنوی معنوی ج ۱ ص ۵ بیت ۸ به بعد. بیفزایم که نه تنها ضبط شماری از الفاظ این منظومه در رساله حاضر با ضبط آن در مصدر تفاوت دارد، که ابیات پایانی آن، در متن مثنوی دیده نمی شود.

و شیخ بزرگوار چندی در گرگان ماند تا اینکه بواسطه تشدد طبیعی قابوس-چنانکه بدان اشاره کردیم-اهل مملکت بدو شوریدند و او را گرفته در قلعه خناشنگ بسطام حبس نموده و پس از چند روز بقتلش رسانیدند. و سابق گفتیم که کشته شدن او در سنه ۴۰۳ بوده.

و آن جناب هم بواسطه آن فتنه از گرگان بدهستان رفت و مدتی در آن جا مانده و چند کتاب هم تألیف کرد، و پس از چندی بیمار و ناتوان بگرگان برگشت و در شرح رنجوری و گرفتاری خود قصیده ای سرود که یک شعر آن این است:

لَمَّا عَظَمْتُ فَلَيسَ مِصْرَ وَاسَعِي لَمَّا غَلِي ثَمَنِي عَدَمَتِ الْمَشْتَرِي (۱)

و در آن ایام، ابو عبید الله جرجانی بجهت تحصیل علوم فلسفه بخدمت او شرفیاب شد و تا آخر عمر، همیشه با او معاشر و مصاحب بوده؛ بطوری که رساله ئی مخصوص در شرح حال او نوشته و آنچه در حالات او نویسند عمده اش نقل از او باشد. و این ابو عبید الله نوشته که: تا اینجا را از شرح حال، او خود برای من نقل کرد و باقی آنچه نویسم من خود دیدم (۲).

و خلاصه می گوید: که ابو محمد شیرازی در گرگان ساکن بود و بتحصیل علم حکمت رغبتی تمام داشت، از آن جناب خواهش کرد که فیض عام خود را از او دریغ ندارد و بتدریس علوم فلسفه بر او ممتی گذارد. و شیخ این معنی را قبول کرده ابو محمد در جوار خود خانه ای برای او خریده و شیخ در آنجا فرود آمده با فراغت بال در آنجا بسر همی برد؛ و ابو محمد هر روزه بمحضر او آمده علم منطق و مجسطی فرا می گرفت،

ص: ۳۱۴

۱- ((۱)) مقصود از مصر، اسم جنس است؛ یعنی هیچ شهری مرا از غایت بزرگی مقام، نتواند محیط شود. منه.

۲- ((۲)) این متن را نگر: ابن سینا- نوشته کارادوفو- ص ۱۳۷، محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۶۷.

و ابو عبید اللہ نیز با او در هر باب و هر کتاب مرافقت داشت. و این مدت چون آسودگی خاطری برای او فراهم بود؛ کتاب اوسط جرجانی و کتاب مبدأ و معاد و دیگر کتبی را که نام آنها برده خواهد شد، تألیف نمود؛ و هم کتبی را که در دهستان آغاز نموده و بانجام نرسانیده بود، پایان برد.

و چون زمانی از این بگذشت، از مکث در جرجان دلگیر شده به جانب شهر ری ره سپار گشت. و آن وقت، زمان سلطنت مجد الدوله ابو طالب رستم بن فخر الدوله ابو الحسن علی بن رکن الدوله بویه بود که در سنه ۳۸۷ پس از وفات پدر بچهار سالگی بسطنت رسیده، و مادرش ملکه سیده- دختر شروین بن مرزبان بن رستم تاوندی، که از زنها بسیار با سیاست مشهور دنیا است و در سنه ۴۱۹ وفات کرده- ترتیب و نظم امور مملکت را می داد؛ و خود مجد الدوله در روز ۲ شنبه ۱۲ ج ۱ سنه ۴۲۰ در ری گرفتار سلطان محمود غزنوی شده او را بخراسان فرستاد و اثری از او معلوم نشد.

و خلاصه؛ چون جناب شیخ بری وارد جمعی از مراتب فضل و دانش او آگاه بودند؛ ورود او را بمجد الدوله اعلام نمودند و او آن حکیم فرزانه را خواسته زیاد از حد، توقیرش فرمود؛ و حکم آکیدی در التزام سده سته اش نمود. و شیخ قبول کرده در آنجا اقامت کرد. و اتفاقاً در آن ایام، مجد الدوله را بیماری مالیخولیائی عارض گردید. ملکه، شیخ را بمعالجت آن امر و در اندک زمانی از علاج آن مرض، آثار عیسوی هویدا نمود و از ملکه، اکرام زیادی یافت. و در آن روزگار کتاب معاد را بنام مجد الدوله تألیف کرد.

و طولی نکشید که گفتند: سلطان محمود بعزم تسخیری در حرکت آمده، آنجناب را هراسی سخت پدید آمده ناچار از ری به قزوین و از آنجا به همدان رفت؛ و در آن وقت، شمس الدوله ابو طاهر بن فخر الدوله فرمان روای آنجا بود. جناب شیخ بکدبانویه- که از امراء شمس الدوله بود- پیوست و یکچند نظارت امور وی را تحمل نمود. تا قضا را در آن ایام، قولنجی بشمس الدوله رسید. مراتب طیبیه آن جناب را بدو عرض کردند،

شمس الدوله او را بخواست و استعلاج نمود، جناب شیخ با حقن و شیافات مفتحه و سایر تدابیر، رفع آن درد نمود و مورد تحسین و آفرین شمس الدوله گردید. و در همان مجلس، او را بخلا-ع فاخره بناخت، و هم بمنادمت خویشش مخصوص و سرافراز ساخت.

و در آن اثنا، شمس الدوله بجنک عناز-بفتح عین مهمله و نون و الف و زای- که حاکم کرمانشهان بود، حرکت نمود؛ و جناب شیخ نیز همراه بود. و پس از تلاقی فریقین، شمس الدوله را فتحی دست نداده بهمدان برگشت و تقلد وزارت خویش را از آنجناب خواستار شد، و او قبول نموده چندی با نهایت اقتدار بوزارت او قیام کرد. و چون در آن ایام، خزانه شمس الدوله از سیم و زر تهی بود و مرسوم لشگریان چنانچه باید بدیشان عاید نمی شد، مردمان این معنی را از آن جناب دانسته بتحریک ارباب حسد، گروهی از لشگریان بسرای او ریختند و آنچه یافتند، بردند و خود او را گرفته بحضور شمس الدوله بردند و همی او را به قتل آن جناب تحریض نمودند. شمس الدوله آن عرائض را التفاتی ننهاد، ولی محض اطفاء نائره، دست او را از وزارت کوتاه کرد. لا-جرم آنجناب خانه نشین و خلوت گزین گردید و چهل روز در خانه شیخ ابو سعید بن و خدوک- که با او اتحادی داشت- متواری بود. تا باز در آن روزگار، قولنج شمس الدوله که عادتش بود عود کرد؛ و او چند تن بطلب شیخ فرستاد تا بعد از جستجوی بسیار، او را پیدا کردند و شمس الدوله، جمعی از خواص خود را بنزد او فرستاده حضورش را خواستار شد.

جناب شیخ اطاعت کرده بحضور رفت و شمس الدوله را از دیدارش فرحی بی نهایت دست داد، و با تفقدات بی پایان از جنابش عذرها خواست؛ و شیخ دیگر باره آن مرض را علاج نمود و شمس الدوله از قدر معاندینش بکاست و ثانیاً منصب وزارت خود را بدو باز گذاشت.

و در آن روزگار، شاگردش ابو عبید الله از او درخواست کرد که کتب ارسطو را شرح

کند.

و چون با حال وزارت فراغتی برای چنان کاری برایش فراهم نبود، از آن عذر خواست؛ و مدّت وزارت او برای شمس الدوله از سنّه ۴۰۵ تا سنّه ۴۱۲ بود.

و چون ابو عبید اللّه الحاح از حد گذرانید، آن جناب فرمود: اکنون که ترا بکشف حقائق حکمیّه رغبت است، همانا من مخزونات خاطر و معتقّدات علمی خود را مدون کرده و بی آنکه اقوال دیگران را در میان آرم، کتابی تألیف خواهم کرد. ابو عبید اللّه او را ثنا گفت و آن جناب بخواهش او، طبیعیّات کتاب شفا را تألیف کرد؛ و هم یکی از پنج کتاب قانون را در آن ایام برشته تألیف آورد.

و از فرط میل و کثرت حرصی که او را در مقالات علمیّه بود، هر شب جمع کثیری از فضلاء در حضرتش مجتمع می شدند و از بیانات وافیّه آن استاد اعظم، استفاده می نمودند. ابو عبید اللّه فرماید: هر یک از متعلّمان را نوبتی بود که در آن تقدیم و تأخیری نمی افتاد، و من در موعد مقرّر از کتاب شفا مستفید گردیده و سپس دیگران استفاضه می کردند.

و زمانی بر این منوال گذشت تا شمس الدوله بحرب حاکم طارم تصمیم عزم داد و بفرمود تا جناب شیخ نیز همراهی نماید، آن جناب از ملازمت استعفاء جسته و قبول شد. و شمس الدوله بیرون رفت و اتفاقاً باز در عرض راه، مرض قولنجش عود کرد و بواسطه فقدان اسباب علاج از هر باره رنجش برافزون گردید. پس باستصواب امراء بجانب همدان برگشتند و امیر را در محفّه ئی نشانیده حرکت می دادند. و از سوء قضاء، هنوز بلده همدان نرسیده وفات کرد و امراء و اعیان بفرمان روائی فرزندش تاج الدوله رضاء داده با او بیعت کردند؛ و کس بطلب جناب شیخ فرستادند تا وزارت را متقلّد شود. و چون او در وزارت شمس الدوله ناملايمات چندی دیده بود، بدان تن نداده قبول نکرد، و از بیم اجبار به خانه ابو غالب عطار - که از شاگردان و خواص او محسوب

ص: ۳۱۷

می شود-، پنهان گردید؛ و مکتوبی بعلاء الدوله کاکویه باصفهان نوشت که: مرا شوق آستان بوسی زیاده از اندازه است، و هرگاه باحضر فرمان رود البته زیارت عتبه علیه سرافراز خواهم شد، و آنرا پنهانی بجانب او فرستاد.

و در آن اوان، ابو عبید الله از او خواهش کرد که: اکنون چون زمان فراغت است خوب است که تألیف کتاب شفا و قانون را تمام فرمائید. و آن جناب قبول نموده؛ ابو غالب را فرمود تا کاغذ و محبره بیاورد و رؤس مسائل حکمت را که بایستی در شفا آورده شود، در ده روز فهرست کرد، و پس از آن در مطالب عالیّه آن تجدیدنظر نموده یک یک را شرح می کرد و دقایق و نکاتی را که بنظر می آمد، هریک را در مقام خود درج می فرمود.

و هر روز بر این نسق چندین ورق- که گفته اند شمار آنها تا پنجاه میرسید- بدون مراجعه بکتابی، تحریر می کرد تا از طبیعیات و اِلهیات آن خاطر برداخت و شروع بتألیف اجزاء منطقیّه آن کرد و جزوی هم از آن برنگاشت.

آورده اند که: تاج الملک یکی از امرای شمس الدوله بود که پس از او در سلطنت پسرش تاج الدوله، وزیر او شد؛ و نظر بکینه ئی که از جناب شیخ در دل داشت در حضرت تاج الدوله از او سعایت آغازید که: او را پنهانی با علاء الدوله کاکویه مراسلاتی باشد. و این سخن در تاج الدوله اثر کرده بفرمود تا او را گرفته بزندان برند. پس جمعی در صدد گرفتن او برآمدند و برهنمائی معاندین، بخانه ابو غالب در شدند و او را بند کرده و بقلعه بردان- هفت فرسنگی همدان- بحبسش نهادند. و او چهار ماه در آنجا محبوس بماند، و در آن حال فرصت را غنیمت دانسته بعضی از اجزاء کتاب شفاء که ناتمام مانده بود، بیای برد؛ و هم کتاب هدایه و رساله حیّ بن یقظان را در آنجا تألیف کرده؛ و قصیده ئی در شرح حال خود در آن جا گفته، که این بیت از آنجمله است:

دخولی فی الیقین کما تراه و کلّ الشکّ فی أمر الخروج (۱)

و در خلال آن احوال- که سنه ۴۱۴ بود-، علاء الدوله بتسخیر همدان کمر بست و تاج الدوله چون تاب مقاومت نیاورد، بقلعه بردان- که محبس شیخ بود- پناه برده متحصّن شد. و چون علاء الدوله بی منازعی بهمدان در آمد به موجب فتوت و مروّت خویش، آنرا بتاج الدوله وا گذاشت و خود باصفهان برگشت. و پس از مراجعت او تاج الملک با جناب شیخ در مقام اعتذار برآمد و خواهش کرد که به مصاحبت او و تاج الدوله به همدان آید. و شیخ قبول نموده با ایشان به همدان آمد و در خانه یکی از سادات علوی که از دوستان وی بود، منزل گزید؛ و راه آمد و شد را با همه کس مسدود کرد و اجزاء منطقیّه و سایر مباحث شفاء را که ناتمام مانده بود، تمام کرد؛ و هم رساله اودیّه قلبیه را در آن زمان تألیف نمود. و مدّت مکث او در همدان، تا دو سال بعد از وفات شمس الدوله کشید.

در قصص العلماء نقل کرده که: «بهمنیار که یکی از حکماء دهر و فضلاء آن عصر بود، همواره بمجلس درس جناب شیخ حاضر می شد و از خواصّ مریدان گردید. روزی باو عرض کرد که: تو با این فضل و کمال چرا دعوی نبوت نکنی؟ چه این دعوی را فقط همان طبقه علماء در مقام انکار باشند و اکنون که (۲) علماء این زمان را با تو یارای مناظره نباشد. جناب شیخ فرمود: جواب ترا پس از این خواهم داد.

و چندی گذشت تا اینکه شبی در فصل زمستان، او با بهمنیار در همدان در اطاقی خوابیده بودند و هوا بسیار سرد بود و یخ بندی همدان و زمستان او معروف است؛ که ناگاه مؤذن در سحر بیالای گلدسته رفته بمناجات و نعت حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله

ص: ۳۱۹

۱- (۱) نگر: محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۶۹. بیفزایم که ضبط اشکوری: «...کما تراه» است.

۲- (۲) چنین است در دستنوشته.

صدا بلند کرده، جناب شیخ بهمنیار فرمود: برخیز از بیرون خانه برای من آب بیاور.

بهمنیار گفت که: اینک این وقت سحر و تو تازه از خواب برخواسته ای و آب سرد مضرّ باعصاب و عروق باشد. شیخ فرمود: طیب عصر منم و ضرورت اقتضاء آب می کند، تو مرا از آن منع می نمائی؟ بهمنیار گفت: اکنون من در میان عرق می باشم و اگر بیرون روم هوا در مسامات بدن نفوذ می کند و مریض می شوم. شیخ فرمود: همانا جواب سؤال ترا در دعوی نبوت اینک خواهم داد. بدانکه: پیغمبر کسی است که چهار صد سال از زمان او می گذرد و نفس او چنان تأثیری دارد که در این سردی هوا، مؤذن ببالای گلدسته، نعت او را می کند و من هنوز در نزد توأم و تو از خواصّ اصحاب منی، به تو امر می کنم که شربت آبی بمن دهی و نفس من آنقدر اثر ندارد که تو اطاعت کنی! پس من چگونه دعوی پیغمبری نمایم؟! (۱).

و خلاصه؛ جناب شیخ از ماندن همدان دل تنگ شده خیال مسافرت باصفهان را نمود و در پی فرصت می گشت، تا وقتی را بدست کرده لباس تصوّف در پوشید و بطور ناشناخت با برادر خود محمود و ابو عبید الله جرجانی و دو غلام، راه اصفهان پیش گرفتند و بعد از رنج بسیار بقریه طیران - که نزدیک شهر بود - رسیدند، و چون یک دو روز آنجا از رنج راه بیاسودند علاء الدوله را خبر شد که آن گنج شایگان که مدتها در آرزویش بسر می برد، اینک برایگان بقلمرو او رسیده؛ جمعی از مشاهیر أمراء و معاریف فضلاء را پیشباز او فرستاد و خیبیتی مخصوص و خلعتی گران بها برایش روانه کرد و در کمال اعزاز و احترام، به شهر اصفهانش وارد نمودند و در یکی از محلات در خانه عبد الله بن ابی - که از أعظم رجال بود - فرودش آوردند و هرگونه مایحتاج که لازم بود برایش فراهم کردند. و روز دیگر علاء الدوله او را به حضور خویش خواند

ص: ۳۲۰

و مقرر داشت که هر شب جمعه، جمعی از فقهاء و حکماء که در آن شهر بودند بمجلس سلطانی حاضر شوند و با جناب شیخ بمذاکرات علمیّه و مباحثات حکمیّه مشغول گردند.

و همانا علاء الدوله مزبور، ابو جعفر محمّد بن شهریار است که باین کاکویه شهرت گرفته، چه او پسر دائی سیده زوجه فخر الدوله است، و چون دائی را بزبان پارسی کاکو هم می گفته اند و سیده در آن عصر در آل بویه عنوانی داشته- که گفتیم او از زنهاى خیلی با سیادت دنیا است- و هم از جانب پدر از آل باوند- که سلسله ئی از شاهان طبرستان می باشند- بوده، و انتساب باو بسی اهمیت داشته؛ لهذا علاء الدوله را باین کاکویه که خالوزاده او باشد، می خوانده اند. و بنابراین، باید کاکو هم بهمان وزن خالو یعنی- او آن ساکن و یاء پس از آن مفتوح- باشد. و این علاء الدوله در سنه ۳۹۸ از جانب سیده بحکومت اصفهان رسید و کم کم ترقی کرده تا آخر خود تقریبا پادشاه آن سامان شد و جنگها و فتوحاتی نمود، چنانچه بعضی اشاره خواهیم کرد؛ و در محرم سنه ۴۲۳ وفات کرد.

و علی ای حال، نوشته اند که: در هر شب آدینه که علماء حاضر می شدند، جناب شیخ مسئله ئی را مطرح می کرد و چون بسخن در می آمد دیگران سراپا گوش می شدند و از بیاناتش استفاده می نمودند؛ و هریک شبتهی داشتند از او پرسیده با بیانی موجز حل می نمود.

و در آن ایام وقتی ابو منصور حیّان- که یکی از فضلاء و ادباء اصفهان بود- نزد امیر علاء الدوله نشست و شیخ نیز حاضر بود، که سخن از لغات عربیّه در میان آمد، و جناب شیخ در آن باب لوای مفاخرت برافراشت. ابو منصور گفت که: ترا در علوم فلسفه و حکمت مقامی باشد که هیچ جای انکار نیست، لکن فنّ لغت موکول بسماع اهل لسان است و قول تو در آن حجّت نخواهد بود. این سخن بر جناب شیخ گران آمد و در علم

لغت غور نموده، فرمود تا کتاب تهذیب اللغه ابو منصور ازهری را از خراسان آورند و کتب دیگر نیز فراهم کرد و بمطالعه آن مشغول شد؛ و در اندک وقتی بجائی رسید که مافوق آنرا نتوان تصوّر نمود. پس قصیده ثی انشاء کرد مشتمل بر لغات بعیده و الفاظ بدیعه. و سه رساله تألیف کرد که هر یک مشتمل بر چند فصل بود، یکی بر طریقه استاد ابن العمید، و یکی بر سبک صاحب ابن عبّاد، و دیگری بر شیوه ابو اسحق صابی. و آنها را بر کاغذهای کهنه نوشته و جلدهای عتیق بر آنها نهاد و مانند کتب قدیمه مرتّب داشت، و آن داستان با امیر در میان نهاد و درخواست نمود که آن راز را پوشیده دارد. پس بناء بر رسم معهود روزی ابو منصور بمجلس علاء الدوله آمد. امیر بعد از طیّ مقالات بدو گفت که: این رسائل را این روزها یافته ایم و می خواهیم مضامین آنرا معلوم داریم. ابو منصور آنها را گرفت و با دقت نظر مطالعه نمود و بسیاری از جاهای آن بر او مشکل افتاد، در این اثنا شیخ وارد شد و هر لغتی که بر ابو منصور مشکل بود بیان کرد و در استشهاد و استدلال چندان احاطت و استیلاء ظاهر ساخت که حاضران در حیرت افتادند، و ابو منصور هم بفراسط دریافت که آن نظم و نثر از نتایج طبع او است؛ لاجرم خجل و منفعل بنشست و بمعذرت برخواست و تصدیق نمود که: تو در هر فن افضل و اعلم دهر باشی. و آن جناب در آن اوان کتاب لسان العرب را در لغت تألیف فرمود، لکن فرصتی نیافت که مسودات آن را ترتیب دهد، که آن با سایر مؤلفاتش بغارت رفت، چنانچه در طیّ تألیفات بدان اشاره خواهد شد.

و مقارن آن ایام، علاء الدوله وزارت خود را بدو واگذار نمود. و نوشته اند (۱) که: آن بزرگوار در ایام وزارت همواره پیش از طلوع صبح برخواسته بتألیف و مطالعه کتب مشغول می شد؛ و بعد از أداء فریضه، شاگردانش مانند: بهمنیار و ابو منصور زیله

ص: ۳۲۲

و أبو عبید اللہ جرجانی و أبو عبد اللہ معصومی و سلیمان دمشقی و جمعی دیگر در حضرتش حاضر شده، و در علم حکمت و طب و غیره استفادت می نمودند. از بهمنیار نقل شده که در آن ایام ما شاگردان مطالعه نکرده و بعیش و عشرت مشغول بودیم و بامداد بمجلس درس رفتیم، و آن روز را چندان که آن جناب در توضیح مطالب درس اهتمام فرمود آثار فهم و ادراک در ما پدیدار نیامد، پس از آن میانه بجانب من توجه نموده فرمود: چنین پندارم که شما دوش اوقات خود را بتعطیل و اهمال ضایع گذارده اید؟ عرض کردم: چنان است که دریافته اید! پس آن جناب آهی سرد از دل برکشید و آب در دیدگان بگردانید و فرمود: من بسی افسوس دارم که شما عمر خود را بیهوده درباخته اید و قدر این معارف و علوم را نشناخته اید! همانا ریسمان بازان در پیشه خود به مقامی میرسند که مایه حیرت هزاران هزار عاقل می شود و شما در اقتناء معارف و علوم چندان قادر نشده اید که چند تن جاهل بحیرت بیفتند!

الغرض؛ آن شاگردان عظام که هر یک از اساتید روزگاراند، همه روزه از محضر وی استفادتی می نمودند و در أداء فرایض پنجگانه بوی اقتداء می کردند. و آن جناب پس از آن بأمور وزارت مشغول می شد و از نتیجه رأی رزین و فکر دوربین در نظم و ترتیب امور مملکت، تدبیراتی می نمود که أصحاب کیاست را عقول بحیرت درمیشده و می توان گفت که پس از اسکندر- که ارسطاطالیس وزیرش بود-، هیچ پادشاهی را وزیری که بدان پایه در حکمت مکانت داشته باشد، روزی نشده؛ چنانچه نظامی عروضی سمرقندی در چهار مقاله گفته (۱).

و در آن ایام یکی از اعیان دولت علاء الدوله را مالیخولیائی سخت عارض شد، و چنین می پنداشت که گاوی شده. همواره بانگ گاوان برمی داشت و هر که نزد او

ص: ۳۲۳

می رفت او را می آزرده و می گفت: مرا بکشید که از گوشت من هریسه ئی نیکو آید! تا کار بدرجه ئی رسید که هیچ نخورد و اطباء از معالجه آن عاجز آمدند، و جناب شیخ را در آن ایام بواسطه وزارت چندان فراغتی نبود، چه چنانچه نوشتیم - او بامدادان در خانه مشغول درس بود و تا می خواست از خانه بیرون شود برای ترتیب امور وزارت، چندین نفر سواره از مشاهیر رجال و ارباب حاجت که در چهار مقاله شمار ایشان را بهزار نوشته (۱)؛ بر در خانه جمع می شدند، پس چون بیرون می آمد ایشان همراه او می رفتند، و تا بدیوان خانه می رسید عدّه آن جماعت دو برابر شده بود، پس تا نماز پیشین در دیوان خانه می ماند و چون بازمی گشت آن جماعت با او طعام می خوردند (۲).

و او قیلوله نموده چون برمی خواست نماز می کرد و بنزد علاء الدوله میرفت و تا نماز دیگر نزد او می ماند، بدون ثالثی در مهمّات مملکت با یکدیگر مشورت می کردند.

و مختصر؛ چون اطباء از معالجه آن جوان عاجز آمدند، علاء الدوله را بشفاعت برانگیختند تا او از آن جناب خواهش معالجه کند. پس علاء الدوله او را بخواست و فرمود تا او را معالجه نماید. جناب شیخ پرستاران بیمار را خواسته و از حالت او چنانچه باید اطلاع یافت، و فرمود: بروید و او را بشارت دهید که اینک قصّاب را خبر کرده ایم و همی آید تا ترا بکشد. بیمار چون این خبر شنید شادی بسیار کرد و از جای برخاست و بنشست. و جناب شیخ با کوبه دستگاه وزارت بر در سرای بیمار آمده و کاردی بدست گرفت و با یک دو تن از ملازمان بدرون رفت و گفت: این گاوی که او را باید کشت کجاست؟ بیاورید تا بکشیمش. بیمار از منزلی که داشت صدائی مانند گاووان کرد - یعنی اینجا است! - شیخ بفرمود: او را در میان سرای بکشید و ریسمان

ص: ۳۲۴

۱- (۱) نگر: همان ص ۷۶.

۲- (۲) این لفظ، با آنچه در مصدر پیشین مذکور افتاده متفاوت است؛ نگر: همان.

بیاورید تا دست و پایش را محکم بر بندید. بیمار چون این صدا بشنید برخواست و خود بمیان خانه آمده بر پهلو بخفت. پس دست و پای او را سخت بستند و شیخ خود آمده پهلو او نشست و کارد بر کارد مالید، و چنانکه عادت قصابان است دستی چند بر پهلو او زد و فرمود: این بسیار لاغر است و امروز نمی شود کشتش، چند روزی او را علوفه دهید تا فربه شود، آنگاه او را بکشیم! این بگفت و از پهلو او برخواست و دستور العمل داد که غذا در پیش او برند و گویند: بخور تا فربه شوی و زودتر ترا بکشند. بیمار از شوق آنکه زودتر کشته شود بخوردن درآمد، و بدان سبب از هر گونه آشربه و اغذیه بدو دادند و داروهای مناسب خوراندند. و اَطِیَاء بفرموده شیخ، دست بمعالجت بر آوردند و در اندک زمانی، آن بیمار از آنمرض صعب العلاج خلاصی یافت.

علاء الدوله را از آن تدبیر صائب، زیاده شگفتی روی داد و بر تحسین و آفرینش بیفزود.

در تاریخ الحکماء نوشته که: «در آن ایام، باتمام بقیه کتاب شفاء پرداخت و از کتاب منطق و مجسطی فراغت یافت، چه قبل از آن بر کتاب اقلیدس و ارشماطیقی (۱) و موسیقی اختصار نموده بود، و در هر کتاب از ریاضیات زیادتی هائی که محتاج الیه می دانست بیفزود، اما در مجسطی ده شکل از اختلاف منظر ایراد کرد؛ و هم چنین در آخر مجسطی در علم هیئت مطالبی آورد که پیش از وی نیاورده بودند. و در کتاب اقلیدس شبهاتی چند ایراد کرده و در ارشماطیقی خواص حسنه استنباط نموده، و در موسیقی مسئله هائی افزود که متقدمین حکماء از آنها غافل بودند، و همی بر آن کتاب می افزود تا آنکه بجمیع فنون حکمیه مشحون آمد و بتصحیح و تنقیح آنها پرداخت.

و جمله آنها در آنجا اتمام پذیرفت الا کتاب نبات و حیوان، که گویند آن را در سالی که با علاء الدوله بشهر شاپور فارس می رفت در عرض راه تألیف نمود. و هم در آن روزگار

ص: ۳۲۵

۱- (۱) چنین است در دستنوشته.

کتاب نجات را که از أجل تصانیف او است، جمع و تألیف نمود.

و همه روزه او را بیش از پیش در پیشگاه علاء الدوله قرب و منزلتی فراهم می گردید؛ و در زمانی که علاء الدوله بجهت اصلاح پاره ائی از مفاسد بهمدان می رفت نیز آن جناب همراه بود» (۱).

ابو عبید الله جرجانی گوید که: «در آن ایام، شبی را در مجلس علاء الدوله بودیم و سخن از نجوم در میان آمد و اینکه در تقاویم معموله اختلالاتی چون بحسب ارساد قدیمه است، پیدا شده. علاء الدوله بفرمود که: خوبست جناب شیخ دست از آستین فضائل برآورده و پپای مردی دانش، رصدی بناء کند. پس گنجور خود را بخواند و مقرر داشت که هر نوع که آن دستور بزرگوار دستور دهد، بی درنگ مخارج مقررۀ آن را پردازد. پس جناب شیخ مرا خوانده اصلاح و انجام چنین کار مهم را در عهدۀ من نهاد، و بجهت تسهیل عمل و توضیح حقایق آن، رسالۀ در این باب تألیف کرد. و من بحسن اهتمام و کمال مراقبت در چند سال آن قدر از آلات و اسباب لازمه فراهم کردم که مزیدی بر آن متصوّر نبود، ولی کثرت أسفار علاء الدوله و وفور مشاغل جناب شیخ در هر سال، از بناء رصدخانه عائق و مانع می شد و از آن روی آن امر انجام نیافت؛ ولی از نتیجه آن اهمتومات، بسیاری از غوامض نجومیّه حل گردید و أغلب أعمال رصدیّه معلوم شد. و کتاب حکمت علائیه را که -پارسیش دانش نامه علائی خوانند- در آن ایام بنام علاء الدوله انجام داد» (۲).

و باز ابو عبید الله گوید که: مدتها گذشت که در خدمت آن جناب بودم، هیچ ندیدم که در سیر کتب بترتیب مطالعه کند، بلکه مواضع مشکله هر کتاب را تفحص می کرد تا شأن

ص: ۳۲۶

۱- ((۱)) نگر: تاریخ الحکماء قفطی - ترجمۀ فارسی - ص ۵۶۵.

۲- ((۲)) نگر: همان ص ۵۶۶، محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۷۰.

نقل است که چون کتاب مختصر أصغر-یعنی موجز صغیر-را در منطق تألیف کرد، آنرا بشیراز بردند و حکماء و فضلاء آن سرزمین در چند جای از آن ایرادات و شبهاتی یافتند؛ و آنها را بر جزوی چند نوشته با نامه ئی نزد أبو القاسم کرمانی-که رفیق ابراهیم بن بایار دیلمی بود-فرستادند. و أبو القاسم آنها را بنظر جناب شیخ رسانید، شیخ آن اجزاء را گرفت و همی در آنها نظر می کرد و با أبو القاسم صحبت می داشت و با سایر مردم سخن می گفت؛ و تا نماز عشاء بهمین منوال گذرانید. پس آغاز نوشتن ایرادات و جواب یک یک از آن شبهات را نمود، و آن آیام فصل تابستان و شبها در نهایت کوتاهی بود، و هنوز شب از نیمه نگذشته بود که تمام آن ایرادات را جواب نوشت. أبو القاسم گوید: من در آمدم در حالی که بر مصلی نشسته بود و اجزائی را که در جواب علماء شیراز بود نزد من نهاد و فرمود: این اجزاء را بگیر و در نامه خود از تحریر جواب ایرادات و صورت حال نویس. أبو القاسم صورت حال را نوشت و چون علماء شیراز آن تحریر دلپذیر را دیدند، بر فضائل او و قصور ادراک خویش اقرار آوردند.

گویند: در هنگامی که آن حکیم دانشمند بوزارت علاء الدوله بسر می برد، امیر را کمربندی از سیم که بجواهر ترصیح کرده بودند با کاردی که از گوه‌های قیمتی آویزه‌ها داشت، بود؛ و آنرا برسم موهبت بدان جناب مرحمت نمود. و چون کمر مرصیح و کارد مکمل با زی او مناسبت نداشت، جناب شیخ آنها را بیکی از غلامان که مقرب حضور بود، ببخشید. و پس از چند روز علاء الدوله آن غلام را دید که کمر را بسته و کارد را بر میان زده، از حقیقت امر پرسید، غلام عرض کرد که اینها را شیخ بمن بخشیده.

سخت برآشفت، چه آن کارد و کمر مختص خود او بود. پس غلام را سیاست بلیغ نموده و بقتل شیخ نیز کمر بست. یکی از محرمان حضور که با او دوستی داشت، شیخ را از این معنی آگاه کرد. آن حکیم فرزانه چون از ماجری مطلع شد، از کسوت معتاد بلباس

دیگر تن بیاراست و از اصفهان روی بری آورد. و چون بدان سرزمین رسید از پس تحصیل قوت بیازار شد، و بهرسوی می نگریست تا نظرش بایوانی افتاد که جوانی نیکو روی در آن نشسته و جمعی از بیماران بر وی گرد آمده، شیخ نزدیک دگه آن جوان طیب نشست و در اعمال و اقوال او چشم دوخته همی نظر می کرد. تا اینکه دید زنی قاروره ئی در دست گرفته باستعلاج بنزد وی آمد. طیب چون قاروره را بدید بی تأمیل گفت: مریضی که این قاروره او است یهودی باشد، سپس گفت: چنین میدانم که این بیمار امروز ماست خورده. زن گفت: چنین است. پس گفت: خانه این بیمار و خوابگاه او در مقامی پست است. زن گفت: آری. شیخ از حدس آن طیب زیاده در تعجب شد.

ناگاه جوان را بر او نظر افتاد، او را بنزد خود خواند و صدرش نشانید، و چون از عمل معالجت فراغت جست عرض کرد که: چنان می بینم که تو خود شیخ الرئیس هستی که از بیم علاء الدوله فرار کرده ئی. شیخ را حیرت زیاده شد؛ و جوان استدعاء کرد که شیخ بفرود آمدن در منزل او رهین امتنانش فرماید. آن جناب قبول کرد و با یکدیگر رو به منزل آوردند و پس از طی لوازم میزبانی، شیخ از جوان پرسید که: امروز از کدام راه دانستی که آن قاروره از یهودی است؟ و او ماست خورده؟ و مکانش در جایی پست است؟

عرض کرد که: چون آن زن دست بیرون آورد پیراهنی که بس قیمتی و چرکین بود در برداشت، دانستم که یهودی می باشد؛ و هم آلوده بماست بود، حکم کردم که ماست خورده؛ و چون محله یهودان این شهر در پستی است بدان هم تلفظ نمودم.

شیخ دیگر باره پرسید که: از کجا دانستی من کیستم و از بیم علاء الدوله فرار کرده ام؟ جوان گفت: چون آوازه فضائل و جلالت ترا شنیده بودم بخاطرم گذشت که شاید ابو علی باشی، و میدانستم که علاء الدوله برغبت و اختیار از همچو تو حکیم و وزیری دست بردار نخواهد بود، لاجرم حادثه ئی روی داده که گریزان گردیده ئی.

شیخ فرمود: اکنون بگوی مسئول تو از من چیست تا در انجام آن همت گمارم؟ گفت:

علاء الدوله از چون تو بزرگی چشم نخواهد پوشید و عمّا قریب در استرضاء خاطر برآید و بر وزارتت برقرار دارد، ملتمس آنستکه چون نزد وی روی آنچه از من دیده ئی بعرض رسانی و مرا در سلک ندیمان منظم سازی. شیخ این معنی را قبول کرد؛ و طولی نکشید که علاء الدوله جمعی از خواصّ خود را با تشریف وزارت، بمعذرت نزد شیخ فرستاد و وی را باصفهان خواند. شیخ، آن جوان طیب را همراه برد و پس از رسیدن بحضور علاء الدوله، ماجرای آن جوان را بعرض رسانید و رفته رفته او را جزؤ ندماء علاء الدوله گردانید.

و در آن چند سال که او در اصفهان وزارت و ریاست داشت، چندان نوادر و لطائف در مکالمات خود درج می کرد که ادباء نکته یاب، همگی در حیرت می افتادند و از هر مقوله که سخن می رفت، از پاسخ عاجز می ماندند.

در تاریخ نگارستان قاضی احمد قمی (۱) و بعضی از مواضع دیگر، نگارش رفته که:

آن جناب هر چند که بر اصحاب علوم و ارباب فنون در استادی مسلّم بود و در هر باب و هر کتاب همه کس را ملزم می نمود، ولی وقتی، از مردی کنّاس چندان الزام دید که در نزد همراهان از فرط خجلت خواموش (۲) گردید، و آن چنان بود که روزی با کوبه وزارت از راهی می گذشت، کنّاسی را دید که خود بدان شغل کثیف مشغول و ضمناً با زبانش بدین بیان مترنّم است:

گرامی داشتم ای نفس از آنت که آسان بگذرد بر دل جهانت

آن جناب را از شنیدن آن شعر تبسم آمد و با شکر خنده ئی از روی تعریض آواز داد

ص: ۳۲۹

۱- (۱) در جریان تصحیح حاضر، به این کتاب دست نیافتم.

۲- (۲) حضرت استاد، با اشاره به املائی این کلمه، بر فراز آن نگاهشته اند: «کذا».

که:الحق حدّ تعظیم و تکریم همان است که تو دربارهٔ نفس شریف مرعی داشته ئی و قدر جاهش همین است که در قعر
چاهش بکناسی گذاشته ئی! او باز این کار زشت را افتخار آن می‌شماری!

مرد کَناس دست باز داشته و گفت: در عالم همت، نان از شغل خسیس خوردن به که بار مَنّت رئیس بردن؛ و دیگر: در وقت
رحیل کَناس را از محنت کَناسی مردن نیک آسان بود، اما دنیادار را از محنت خودشناسی و طنطنهٔ حق ناشناسی مردن سخت
دشوار باشد.

شیخ از این معنی غرق غرق شده شرمندانه از آنجا بگذشت.

و نظیر این حکایت، آنستکه مرحوم سید علی خان شیرازی نقل کرده که: اَصمعی روزی کَناسی را دید که چاهی پاک می کرد
و همی می گفت:

و أكرم نفسي إنني إن أهنتها و حقك لم تكرم علي أحد بعدی

اَصمعی گفت: سوگند بخدا تو چیزی از خواری فرو گذاری نکردی جز اینکه از این حرفت بر نفس خود بار نمودی!

کَناس گفت: راستست، ولی او را از بزرگتر از این نگاه داشتم، گفت: آن چیست؟ گفت: سؤال از مثل تو!

اَصمعی گوید: من از او گذشتم در حالتیکه رسواترین مردم بودم! (۱).

و مختصر؛ جناب شیخ الرئیس در خدمت علاء الدوله همی بسر می برد، تا اینکه سلطان محمود غزنوی—چنانچه از این پیش
اشاره بدان نمودیم—در سنهٔ ۴۲۰ عراق عجم را مسخر کرد، مجد الدوله را گرفته بغزنین فرستاد، علاء الدوله که در حقیقت از
جناب مجد الدوله و بیستوانی او در اصفهان حکومت یا تقریباً سلطنت می نمود از صولت سلطان ترسیده پنهانی با جناب شیخ
بشاپور فارس رفت و سلطان محمود ایالت عراق

ص: ۳۳۰

و مضافات آنرا بفرزند خود، مسعود داد و خود بغزنین برگشت. و علاء الدوله پس از مراجعت سلطان، فرزند خود را با هدایای چندی نزد مسعود فرستاد و او آنها را قبول کرد و حکومت اصفهان و مضافات آن را کما فی السابق بدو واگذار نمود و بر آنسامانش مسلط کرد. و پس از چندی چون ملک خود را بتدبیرات صائبه شیخ از هر خلل مصون دید، داعیه استقلال پیدا کرد. سلطان مسعود از ما فی الضمیر وی مطلع شده دیگر باره با لشکری جزار باصفهان رو کرد، علاء الدوله تاب مقاومت نیاورد و به شاپور و اهواز رفت. سلطان مسعود باصفهان آمد و خواهر علاء الدوله را بیچنگ آورد. جناب شیخ که از نمک خوارگان آن خاندان و هم از تدابیر علمی و حکمتی بسی از غرائب امور در آن دولت جاری کرده بود، برای حفظ ناموس علاء الدوله پنهانی به سلطان مسعود نوشت که: خواهر علاء الدوله را شانی است که جز با تو کفو دیگری نتواند شد، خوب است که او را از پرده گیان حرم خودنمائی و چون چنین کنی علاء الدوله بی منازعی، خطه اصفهان بر تو مسلم دارد. پس سلطان آن مخدره را بعقد ازدواج خویش درآورد و اصفهان را هم بعلاء الدوله وا گذاشت و خود، بری رفت. و چون چندی گذشت باز مفسدین بعرض سلطان رسانیدند که علاء الدوله در تهیه جنگ است، سلطان مسعود زیاده در خشم شد و بدو پیغام داد که: از خیال کج در گذر و زحمت ما روا مدار که اگر سر خلاف گیری خواهرت را طلاق داده و او را بأوباش لشگری بخشم! علاء الدوله از این سخن مو بر (۱) تنش راست شده و چون شعله آتش برافروخت، و بشیخ عرض کرد که: جواب او را بنویس.

جناب شیخ بعد از طی کلمات مقررّه نوشت که: هرگاه ارباب نفاق در خلاف

ص: ۳۳۱

۱- (۱) دستنوشته: «مؤثر». ضبط متن موافق است با آنچه در نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۱۴ سطر آخر، آمده است.

علاء الدوله چیزی عرض نموده اند محض دروغ و افتراء است. و در خصوص بانوی حرم، اگرچه او خواهر علاء الدوله است لکن اکنون منکوحه سلطان میباشد، و اگر طلاقش هم دهی باز مطلقه تو است، و غیرت زنان بر شوهران است نه بر برادران!.

سلطان چون نامه شیخ را مطالعه نمود از صدق آن عبارات و دیگر علائم و امارات بر وی معلوم شد که آن خبر اصلی ندارد. پس از شأن و شوکت نمانان بسی کاست و بر حرمت خواهر علاء الدوله افزود و او را با تجهیزی شایان نزد برادر گسیل ساخت.

و مقارن آن ایام، سلطان محمود در شب ۵ شنبه ۳۲ ع ۲ سنه ۴۲۱ وفات کرد؛ و چون این خبر بمسعود رسید دو اسبه بجانب غزنین تاخت و پس از استقرار و استقلال، ابو سهل بن حمدون را بایالت عراق برقرار کرد، و او با علاء الدوله راه لاف و گزاف گرفت. علاء الدوله تاب تکلفات او را نیاورده با ابو سهل راه خلاف پیش گرفت و آخر در همدان با او جنگیده و منهزم شد، و ظاهراً این در سنه ۴۲۵ بود، پس ابو سهل باصفهان آمد و علاء الدوله بجمال فریدن و خوانسار پناه برد، و بسیاری از خزائن و کتب علاء الدوله را غزنویان بردند که در فتنه غوریان وقتی که غزنین را بگرفتند و غارت کردند، همه بسوخت. و همچنین اُمّتعه نفیسه و کتب جناب شیخ را که از مسوده بیرون نشده بود غارت کردند. و چندی نگذشت که باز علاء الدوله ساز لشکر کرد و بر ابو سهل بتافت و او را منهزم کرد، و بر ایالت اصفهان مستقل گردید؛ و جناب شیخ ثانیاً به تألیف مطالب مسوداتی که غارت شده بود همت گماشت و تمام آنها را از حفظ بسبک آنچه از نخست نگاشته بود، نگاشت.

آورده اند که: ابو ریحان بیرونی هیجده مسئله طبیعیّه را که مشتمل بر اعتراضات بر ارسطو و استفسار از بعضی اشکالات خود بود؛ در رساله ئی مدون کرده و نزد آن جناب فرستاد، و از او جواب خواست؛ بدین شرح:

۱- اعتراض بر ارسطو در سبکی و سنگینی اجسام فلکیه؛

۲-اعتراض بر آن فیلسوف در قدم عالم؛

۳-اعتراض بر او و سایر حکماء که چرا جهات را منحصر در شش دانسته اند؛

۴-اعتراض بر او در اینکه چرا وجود عالمی را که برون از این عالم باشد، محال شمرده؛

۵-اعتراض بر او در این که چرا شکل فلک را کروی دانسته و در نفی شکل بیضی و عدسی بلزوم خلأ تمسک جسته، با اینکه ممکن است که بشکل عدسی و بیضی هم خلأ لازم نیاید؛

۶-اعتراض بر او در تعیین جهت یمین و مشرق که خود مستلزم دور خواهد بود؛

۷-اعتراض بر او در کرویّت شکل آتش، با اینکه بمذهب ارسطو لازم است که شکل آن کروی نباشد؛

۸-سؤال از حقیقت حرارت و شعاعات که اجسام اند یا اعراض؟؛

۹-سؤال از حقیقت استحاله و انقلاب بعضی از عناصر بیکدیگر که آن از چه قبیل است؟؛

۱۰-سؤال از سبب سوزانیدن شیشه ئی که پر از آب صاف باشد اجسام برابر خود را؛

۱۱-سؤال از مکان طبیعی عناصر؛

۱۲-سؤال از کیفیت ادراک باصره؛

۱۳-سؤال از سبب اختصاص ربع مسکون شمالی زمین بعمارت، با آنکه ربع شمالی دیگر با دو ربع جنوبی آن در این حکم مشترکند و سبب امتیازی نیست. (ولی هرگز بخاطر این دو حکیم بزرگوار نمیگذشت که پس از چهار صد و پنجاه سال تقریباً بعد از ایشان، حکیمی مانند کریستف کلمب ایتالیائی پیدا می شود و بدیده علم، مسکوئیت ربع دیگر شمالی را می بیند و پپای مردی عمل، بدانجا رفته این راز سر بمهر را بر همه)

عالم، سحر (۱) خواهد کرد).

۱۴- سؤال و انکار در تلاقی سطوح با برهان هندسی؛

۱۵- سؤال از امتناع خلأ با اینکه امکان خلأ در زجاجه ممسوسه محسوس است؛

۱۶- سؤال از شکستن ظرفها از سختی سرما؛

۱۷- اعتراض بر او در اینکه چرا بر قائلین جزء لا یتجزی تشنیع آورده، با اینکه حکماء را نیز از ایرادی که بر متکلمین وارد است گریزی نباشد؛

۱۸- سؤال از سبب ایستادن یخ بر بالای آب، با اینکه بمراتب از آب سنگین تر باشد.

در نامه دانشوران چنین است (۲)؛ لکن یخ خود بسی از آب سبک تر است، چنانکه جناب آقا میرزا محمد علی خان ذکاء الملک - دام فضله - در رساله فیزیک خود نوشته (۳).

و بالجمله؛ ابو ریحان بیرونی را با ابو عبد الله معصومی که از افاضل شاگردان شیخ است؛ مراسلات و معارضات در میان بود. جناب شیخ جواب آن سؤالات را بدو حواله نمود و خود از ایراد آنها دم درکشید. پس مدتی در جواب تأخیر رفت و ابو عبد الله (۴) وسیله ها برانگیخت و رسیده ها بفرستاد و جواب طلب کرد. شیخ خامه برگرفت و رساله ئی در جواب آنها نگاشت و نخست از در اعتذار درآمد بدین مضمون که:

«خدایت یاری کناد و از هر شری نگاهت بداراد! همانا اگر در جواب مسائل تأخیری رفته باشد، از راه تقصیر نیست، چه می پنداشتم که ابو عبد الله معصومی تاکنون آنها را جواب داده و جواب هر یک از آنها را در ذیل هر سؤال مرتب داشته»؛ و در آخر آن

ص: ۳۳۴

۱- (۱) چنین است در دستنوشته.

۲- (۲) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۱۷.

۳- (۳) در جریان تصحیح حاضر، متأسفانه به این رساله دست نیافتیم.

۴- (۴) چنین است در دستنوشته؛ هر چند صحیح آن «ابو ریحان» می نماید.

رساله نوشت که: «هرگاه از جواب این مسائل چیزی بر تو مشکل شود، از من بازپرس تا بدان آگاهت نمایم».

چون این رساله بحکیمی دانشمند مانند ابو ریحان رسید که در روی ارض نظیری برای خود نمی دید- و جای آن هم داشت، چه هنوز بعد از نهمصد سال تحقیقات و اختراعات افکار صائبه او در مراتب کنجکاوی از تاریخ گذشتگان و وضع نقشه و رسم صفحات جغرافی و سایر فنون ریاضی و طبیعی با آن کیفیت و صور آلات آن ازمنه، محل رجوع و دقت نظر حکماء اروپائی می باشد- از مطاوی کلمات آخر آن سخت برآشفته و آن جوابها را ناصواب شمرد، دست تعرض بگشود و بنقض و اعتراض کمر بست و ایراداتی بر آن جوابها نوشت و در هر یک الفاظی ناشایست بکار زد، چنانچه شیخ را در آنها: «یها الشاب و یها الفتی الفاضل و غیره یاد کرد! بطوری رکیک آن ایرادات را مرتب داشته به سوی او فرستاد. و گفته اند که بعد از وفات شیخ، آن رساله رسید و ابو عبد الله معصومی بیاس نعمت تعلیم، یک یک جوابات ابو ریحان را رد کرد، و رساله ئی در این خصوص مرتب نمود. و نوشته اند که: تمام آن سؤالات و جوابات و ایرادات مجلدی شده و در اصفهان موجود باشد.

آورده اند که: جناب شیخ روزگاری دراز بر تجرد نفس ناطقه سخن کرد، تا اینکه کلام را منجر نمود بر اینکه اجسام عنصریه پیوسته در تبدل و زوال است و اصل محفوظ و سنخ باقی نفس ناطقه باشد که اصلا تغیر در آن راه نیابد، بهمینار این سخن را انکار کرد و گفت: هم چنان که اجسام دائما در تبدل است و باوجود این در تظاهر متصل واحد دیده می شود، چه مانع دارد که نفس ناطقه نیز همان طور همواره در تبدل باشد و چون خود نفس غیر محسوس است تبدل او نیز بحس در نیاید؟ و در این انکار بسی مبالغت و جواب آن را از آن جناب همی مطالبت مینمود. شیخ سایر شاگردان را مخاطب ساخته فرمود که: این سائل حق مطالبه جواب ندارد، زیرا که این سائل شک دارد که از من

سؤال کرده یا از غیر من! چه بناء بمذهب او ممکن است که شیخ ابو علی نخستین زوال یافته و ابو علی دیگری بجای او موجود شده باشد!

و این معارضه با این طور در روضات (۱) و نامه (۲) است؛ لکن در قصص فرماید که:

«بهمینار زمان را از جمله مشخصات می دانست و در این باب با شیخ بسی مجادله نموده، آخر شیخ گفت: تو استحقاق جواب بر من نداری، زیرا که آن زمان که تو سؤال کردی غیر این زمان است، پس تو الآن غیر آن شخصی که از من سؤال نموده است؛ و ملزم شد» (۳).

در بسیاری از کتب نوشته اند که: شیخ ابو سعید بن ابو الخیر - که از عرفاء کاملین و سلاک واصلین آن عصر بود - با این بزرگوار طرف مکاتبت و مراسلت بلکه چندی هم با یکدیگر معاشرت نموده اند، آن عارف یگانه و زاهد فرزانه بسی بفضل و بزرگواری این حکیم دانشمند اذعان کرده و در بدایت حال که شیخ را چندان بر مدارج کمال، ترقی دست نداده بود، روزی بمجلس جناب شیخ ابو سعید رفت و سخن از طاعت و معصیت و محرومی ارباب ذنوب در میان آمد، پس شیخ رئیس این رباعی را می گفت:

مائیم بعفو تو تولا کرده وز طاعت و معصیت تبرا کرده

آنجا که عنایت تو باشد، باشد نا کرده چو کرده، کرده چون نا کرده

پس شیخ ابو سعید ابن رباعی را بداهه در جواب سرود:

ای نیک نکرده و بدی ها کرده وانگه بخلاص خود تمنا کرده

بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود نا کرده چو کرده، کرده چون نا کرده (۴)

ص: ۳۳۶

۱- (۱) به این مطلب، در روضات الجنات دست نیافتیم.

۲- (۲) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۱۸.

۳- (۳) نگر: قصص العلماء ص ۴۱۶.

۴- (۴) نگر: محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۸.

وقتی دیگر این دو بزرگ را باهم ملاقاتی دست داد. شیخ ابو سعید نظر بآنکه از اهل تصوف و عرفان بود بر شیخ رئیس که از اهل حکمت و برهان بود، خواست انکاری آورد، گفت: مدار شما ارباب حکمت در ترتیب براهین بر شکل اول خواهد بود، و سایر اشکال هم تا بشکل اول نرود تمام نشود؛ و آن خود مستلزم دور باشد، زیرا که: علم بنتیجه موقوف است بکلّیت کبری، و آن بدون علم بنتیجه تمام نشود. یعنی مثلاً در این قیاس: «هر انسان حیوان است، و هر حیوان جسم است» تا نتیجه دهد که: «هر انسان جسم است»، علم بنتیجه بالضروره موقوف است به کلّیت کبری، و کلّیت کبری- یعنی اینکه هر انسانی حیوان باشد، و هیچ فردی از آن حکم بیرون نباشد- موقوف است بمجسم بودن انسان؛ و آن خود عین نتیجه است.

شیخ در جواب گفت: بلی چنین است، لکن علمی که در نتیجه مطلوب است علم تفصیلی است و علمی که در کلّیت کبری لازم است و دخول اصغر در تحت اکبر بدان موقوف، علم اجمالی است؛ و این دو غیر یکدیگر باشند. پس در برهانی که تو خود تألیف نموده ئی حدّ وسط مکرر نشده.

شیخ ابو سعید کاسه ئی آنجا بود، برداشت و بهوا انداخت و مابین هوا معلق بایستاد.

پس رو بشیخ آورد و گفت: شما در علم طبیعی گوئید: اجسام بالطبع مایل اند به مرکز خود، و چگونه این کاسه که خود از اثقال است فرود نیاید و به مرکز میل ندارد؟! شیخ گفت که: ما این سخن در آنگاه گوئیم که مانعی نباشد، و اینک توجه تو مانع از فرود آمدن است. نوشته اند که: شیخ ابو سعید پس از این جواب بشیخ رئیس گفت که: تو نیز نفس خود را کامل کن تا این مرتبه برایت بهمرسد. شیخ رئیس گفت که: تو بمنزله عامل و اجیری هستی که کاری کردی و مزدی بتو دادند؛ و من بقوه فهم ادراک معقولات نمودم.

و پس از رفتن شیخ رئیس، مریدان از شیخ ابو سعید پرسیدند که: او را چگونه

یافتی؟ فرمود: من هر جا بدیده نگران و چراغ فروزان رفتم آن کور با عصا خوش نشان همی بر اثر ما آمد!

و زمانی دیگر آن هر دو بزرگوار یکدیگر را ملاقات نمودند و پس از افتراق، از هر یک، حقیقت حال دیگری را پرسیدند. شیخ ابو سعید گفت: آنچه من می بینم او میداند! و ابو علی گفت: آنچه من میدانم او می بیند! و در روضات پس از این سخن فرماید:

«کلمات این دو بزرگوار اشاره به علم یقین و حقّ یقین است که در مراتب توحید و معرفت، مشرب هر یک از حکماء و عرفاء کاملین باشد» (۱).

و یک دو سال پیش از وفات شیخ رئیس، ابو سعید نامه ئی بدو نوشت که تقریباً مختصر مضمون آن این بود که: «من در مقام توحید بر یقین هستم، لکن چون راههای ظنون هم بسیار است ناچار از هر کسّی طریقه او را جويا می باشم. و همانا تو خود موسوم به علم و مذاکرات اهل راه باشی؛ از آنچه تو را داده اند توضیحی نما».

و چون آن نامه بجناب شیخ رئیس رسید، خامه برگرفت و جوابی مفصل تر از آن بدو فرستاد مشتمل بر اظهار و اذعان عظمت و بزرگواری شیخ ابو سعید، و بسیاری از مقامات سلوک و توحید و بسی از اخلاق مرضیه و صفات پسندیده که شیمه اولیاء خدا و شیوه عرفاء باصفا بدان ها باید باشد؛ و بعضی از عبارات آن این است: «و لیعلم أنّ أفضل الحركات الصلوه، و أمیل السکنات القیام، و أنفع البرّ الصدقه، و أزکی السیر الاحتمال، و أبطل السعی الریاء، و لن تخلّص النفس عن الدرن ما التفتت إلى قیل و قال و مناقشه و جدال و انقلعت بحاله من الأحوال. و خیر العمل ما صدر عن خالص یتیه، و خیر التیه ما یتفرّج عن جناب علم، و الحکمه أم الفضائل و معرفه الله اول الأوائل إلیه یضعّد الکلم الطیب و العمل الصالح یرفعه» (۲).

ص: ۳۳۸

۱- ((۱)) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۸۴.

۲- ((۲)) کریمه ۱۰ فاطر.

و پوشیده نباشد که: آنچه در این چند ورق از گزارشات حالات جناب شیخ الرئیس نوشتیم، تقریباً به یک اندازه مراتب و مقامات او معلوم شد؛ و ضمناً مکشوف افتاد که آن حکیم بزرگوار تا چه درجه مصائب و آلام این دنیای فانی را تحمل کرده، و اجمالاً بسیاری از عمر عزیز را در ترس از بزرگان و سلاطین عصر خود و پنهان بودن از آنها بسر برده؛ چنانچه این رسم از آغاز دنیا تا کنون همین طور بوده که ارباب فضل و کمال باید همیشه گرفتار شدائد و مکروهات باشند تا دل بدین خانه عاریتی نبندند. و البته لازمه و مقتضی آن همه فضایی که در این یک مرد گرد آمده بود، همین بود که سلاطین از معاشرتش بر یکدیگر حسد برند و در پی قتل و ایداء او باشند. و این قانون کلی است، چنانچه مرحوم شیخ بهائی - اعلی الله مقامه - در این رباعی اشاره بگرفتاری ارباب فضیلت و بزرگواری نموده و فرماید:

ای چرخ که با مردم نادان یاری! پیوسته بر اهل فضل غم می باری!

هر لحظه ز تو بر دل من بار غمی است! گویا که ز اهل دانشم پنداری! (۱)

و لکن در بعضی از کسان ملاحظه میکنیم که خود دریای فضل بی پایان اند و بر حسب ظاهر هم گرفتاری دنیائی برای ایشان نیست؛ و اینها همه منوط بتقدیر عزیز علیم و یزدان قادر حکیم است که برای هر کسی هر طور بخواهد فراهم می آورد!.

و غرض اینکه اجمالاً ارباب فضل و کمال و اصحاب وجد و حال از مطالعه حالات او، اگر قدری در دنیا سختی می بینند خود را تسلی دهند و مرتبه بزرگواری دانش خود را بجزع و بیتابی از بین نبرند.

و در روضات فرماید: «هر آینه او اگر از اهل ورع و هدایت بود بخدمت ارباب جور

ص: ۳۳۹

۱- (۱) نگر: دیوان شیخ بهائی ص ۱۷۴. بیفزایم که ضبط دیوان: «پیوسته ز تو بر دل من...» می باشد.

و ملازمت سلاطین عصر دجار نمیگردید» (۱).

و این هم کلیت ندارد، چه قبل از او و بعد از او بسیاری از بزرگان دین را نشان داریم که ملازمت سلاطین را می نموده اند. و در مجالس المؤمنین تقریباً حدیثی در این باره نقل کرده و شرح حال جمعی از رجال را نوشته که وزیر یا امیر فلان پادشاه بوده اند (۲).

و از آن طرف چون فی الجمله اسلاف او مستخدم دیوان بوده اند، آن علو نفس و شرافت گوهر که توأم با توفیقات ربّانی در سلوک راه حق و یقین می باشد، برای او حاصل نشده و آن اخلاقی که باید در مردان راه حق باشد، ملکه او نشده و همیشه می خواسته که دریای فضائلش موج و بهمه کس بزرگی علم و فضل خود را ظاهر سازد؛ چنانچه نوشته اند: وقتی در مجلس درس حکیم کامل و دانشمند فاضل مرحوم ابن مسکویه رضی الله عنه وارد شد و شاگردان او همه، جابرجا نشسته بودند. پس بملاحظه اینکه می خواست اظهار فضائل و کمالات خود را نماید، جزوی باین مسکویه داد و گفت: مقدار مساحت این جوز را بشعیرات بیان کن؛ ابن مسکویه در ازاء آن جوز، جزوی که در علم اخلاق بود باو داد و فرمود: تو اول خود را اصلاح کن تا من سپس مساحت این را بگویم!.

در کتاب الاصفهان که جناب سید جناب -سلمه الله تعالی- در تاریخ اصفهان می نگارد و قسمت رجالی آن تاکنون آنچه نوشته شده بمراقبت و اهتمام و حضور و نظریات این حقیر بوده، وقتی شرح حال ابن مسکویه را می نوشتیم و باین حکایت رسیدیم؛ جناب سید مرقوم فرمودند که: «این حرکات کود کانه ابن سینا در برابر همچنین استادی مانند ابن مسکویه بزرگوار، بسی پستی مراتب و مقامات او را آشکار

ص: ۳۴۰

۱- (۱) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۸۰.

۲- (۲) نگر: مجالس المؤمنین ص ۳۳۵.

و همچنین باز شیخ رئیس را در پاره ئی از تألیفات خویش اشاره ئی است بر این که:

فلاذن مطلب را من به ابن مسکویه گفتم و او نفهمید و مکرر کردم و آخر درست فهم نکرد! که اجمالاً معلوم می شود میان ایشان صفائی نبود.

ولی بر حسب ظاهر و در بادئ النظر و به اقتضاء شهرتی که شیخ رئیس را است، چنان برمی آید که او در عصر خود بر همه حکماء سلف و معاصرین تفوق داشته؛ هر چند که بعد از دقت نظر و تعمق، بعضی از حکماء را از معاصرین او و غیره می توان در بعضی از مراتب بر او ترجیح داد. و بهمین راه او را شرف الملک و شیخ رئیس لقب داده اند- چنانچه در پزشکی نامه تصریح کرده (۲)- هر چند که ما در صدر ترجمه وجه تلقب او را بشیخ رئیس نقل از روضات چیز دیگری نمودیم، و ظاهراً قول پزشکی درست باشد؛ چنانچه تأیید آنرا هم از سلم السموات- که خود روضات (۳) ناقل آن است- پس از این خواهیم نوشت.

و در قصص العلماء گوید: او ادعای تعلیم کرد که همچنانی که افلاطون یا ارسطو یا غیره را معلّم اوّل گویند و ابو نصر فارابی را معلّم ثانی، او را هم معلّم ثالث خوانند. و چون معلّم باید در هر علمی اگر با خداوند آن مباحثه کند بر او غالب آید؛ لهذا او با صاحبان همه علوم مباحثه کرد و غالب آمد جز علم کیمیا و موسیقی، که شیخ می گفت: انقلاب

ص: ۳۴۱

۱- ((۱)) در کتاب الإصفهان جناب، «قسمت رجالی» وجود ندارد، و از اینرو هر چند در آن ذکر ابن مسکویه و ابن سینا هر دو رفته است- نگر: الإصفهان ص ۲۱۸، ۲۱۹- امّا این عبارت را در آن کتاب نیافتم. جناب را کتابی دیگر است به نام کتاب مشاهیر اصفهان، که هنوز به طبع نرسیده؛ شاید عبارت حاضر را بتوان در آن رساله سراغ گرفت.

۲- ((۲)) در جریان تصحیح حاضر، متأسفانه به این کتاب دست نیافتم.

۳- ((۳)) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۸۱.

مهیّت در آن لازم می آید و آن بقواعد علم حکمت باطل است. و کسی که طرف او بود گفت: من از آوردن برهان عاجزم ولی در برابر تو عمل می کنم. شیخ فرمود: شاید شعبده کنی و بر حسّ من مشتبه نمائی؛ او گفت: من اجزائی بتو می دهم و خود در چهار فرسنگی می نشینم و بدستوری که می گویم رفتار کن. و شیخ بدان نحو قبول و عمل کرد و کیمیا شد؛ و از آن پس اقرار بعجز خود نمود و گفت: من علم کیمیا و موسیقی را نیز تحصیل می کنم و معلّم می شوم. پس کتابخانه اش آتش گرفت و دماغش افسرده شد و از آن ادّعاء گذشت؛ و از این جهت او را شیخ الرئیس لقب دادند» (۱).

ولی البتّه در نظر مطالعه کنندگان هست که ما از این پیش نوشتیم که او در کتاب شفاء، گذشته از این که موسیقی را آورده مسائلی چند بر آن افزود که متقدّمین حکماء از آن غافل بوده اند؛ و در خصوص کیمیا نیز هرچند که در کتاب شفاء در ابطال آن کوشش کرده ولی پس از آن-از قراری که در کشکول شیخ بهائی است-کتاب حقائق الاشهاد را در صحّت آن نوشته (۲)؛ و همچنین کتابی دیگر در کیمیا و هیئت صور فلکیه دارد که در تألیفات او یاد می نمائیم. و کتابخانه آتش گرفتن نوشتیم که در اوائل امر و بودن بخارا بوده، و دیگر در قصص حقائق این کلمات خود را واضح نکرده.

[تکفیر شیخ الرئیس]

جماعتی از فقهاء اهل سنت و غیره از معاصرین او یا دیگران، قول او را در انکار حدوث عالم و معاد جسمانی سند کرده صریحا گفته اند: او کافر است، از آن جمله امام غزالی در کتاب المنقذ من الضلال (۳).

ص: ۳۴۲

۱- (۱) نگر: قصص العلماء-طبع انتشارات حضور-ص ۲۹۹.

۲- (۲) نگر: کشکول، مجلد ۲ جلد ۴ ص ۱۶۸.

۳- (۳) نگر: المنقذ من الضلال-در مجموعه رسائل الإمام الغزالی، رساله ۲۴-ص ۵۴۳.

و بسیاری دیگر اعتذار از آن جسته گفته اند: مقصود از این کلمات که در کتاب شفاء آورده تحریر مطالب حکماء یونان است، و آنچه اجتهاد او و عقیده او باشد آنها است که در اشارات یا دیگر کتب آورده. و او خود این رباعی را در ردّ مکفرین خود گفته:

کفر چو منی گزاف و آسان نبود محکم تر از ایمان من ایمان نبود

در دهر چو من یکی و آن هم کافر پس در همه دهر یک مسلمان نبود (۱)

و الحقّ و الانصاف این رباعی جوابی باصواب و عین صدق و مطابق واقع است، که اگر بنا شد این گونه حکیمان دانشمند که زمین از نور علم و دانششان در حرکت و اضطراب است کافر باشند؛ پس چه کسان مسلمان خواهند بود!

در قصص العلماء گویند: «شخصی از منکرین شیخ همواره از قبرستان همدان می گذشت و آن جناب را بفاتحه یاد میکرد، بگمان اینکه او زیدی است. تا شبی در خواب دید که حضرت رسول صلی الله علیه و آله با شیخ پهلوی هم دیگر نشسته اند؛ آن شخص از حضرت پرسید که: ابو علی زیدی است، چرا اینقدر تقرب یافته؟ حضرت فرمود: تو با این عنق منکسر فهمیدی که زیدی مذهب بد است و ابو علی با این فهم و فطانت نفهمید؟!» (۲)؛ انتهی.

و از مرحله کفر و اسلام هم که گذشتیم، جماعتی او را برحسب ظاهر کلمات و حالات او - که شیوه و مقتضی حال عموم علماء آن اعصار است - سنی دانسته اند؛ چون مرحوم علامه مجلسی در بحار (۳)، و شیخ علی شهیدی در درّ المنثور ۴، و آقا میرزا

ص: ۳۴۳

۱- (۱) این دو بیت را، در مصادر بسیاری به نقل از خود شیخ آورده اند؛ از جمله بنگرید: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۷۹.

۲- (۲) نگر: قصص العلماء - طبع انتشارات حضور - ص ۳۰۱.

۳- (۳) به سخن علامه مجلسی در باب تسنن شیخ الرئیس در بحار دست نیافتیم، بیفزایم که در بعضی از مواضع بحار اشاراتی به تکفیر شیخ از سوی علامه به چشم می آید؛ نگر:-

محمد باقر چهارسوئی در روضات (۱)؛ بلکه نوعاً علماء شیعه او را سنی می دانند، و مخصوصاً شیخ بهائی -أعلى الله مقامه- بسی در طعن و انکار او کوشش کرده و از کلمات خود تعریضاتی چند بر او آورده؛ چنانچه در مثنوی نان و حلوا و شیر و شکر بسیار مذمت از او و مؤلفاتش کرده (۲) و در سایر کلمات و حکایاتش -مانند شکار رفتن شاه عباس- درست با او طرفیت نموده. و در کشکول، از مرحوم شیخ مجد الدین بغدادی رحمه الله نقل کرده که او فرموده: «من حضرت رسول صلی الله علیه و آله را در خواب دیدم و پرسیدم که: دربارهٔ پسر سینا چه فرمائید؟ فرمودند: او خواست بدون توسط من بخدا برسد و من با دست خود او را منع کردم و در آتش افتاد» (۳)؛ انتهی.

و جماعتی دیگر از بزرگان، بعضی از کلمات دیگر او را گرفته اند و حالات توبت و انابت آخر عمرش را -که می نویسیم- سند کرده او را اهل نجات گفته اند.

از آن جمله عین القضاة همدانی در بعضی از کلمات خود (۴)، و امام یافعی در

ص: ۳۴۴

۱- (۱) نگر: روضات الجنات ج ۳ ص ۱۸۰.

۲- (۲) گویا اشاره است به این منظومه: دل منور کن به انوار جلی چند باشی کاسه لیس بو علی سرور عالم شه دنیا و دین سؤر مؤمن را شفا گفت ای حزین سؤر رسطالیس و سؤر بوعلی کی شفا گفته نبی منجلی سینۀ خود را برو صد چاک کن دل از این آلودگیها پاک کن نگر: دیوان شیخ بهائی، منظومه نان و حلوا ص ۱۲۱.

۳- (۳) نگر: کشکول، مجلد ۱ جلد ۱ ص ۸۷.

۴- (۴) گویا اشاره به سخنی ارجمند است که عین القضاة، دربارهٔ شیخ آورده؛ نگر: تمهیدات-

مرآت الجنان (۱)، و خواجه پارسا در فصل الخطاب (۲)، و مؤلف روضه الصفا (۳) و غیره.

و مرحوم میرداماد قدس سرّه نظر باینکه خود از اهل حکمت و فلسفه بوده، مانند مرحوم غیاث الحکماء رحمه الله - که عبارت او در حقّ آن جناب گذشت - عباراتی بلند در حقّ او دارد و بکمال تعظیم و احترام نام او را برده، و بلکه افتخار بشرکت با او در علوم حکمیّه کرده (۴). و مرحوم قاضی نور الله - نور الله روحه الشریف - در مجالس المؤمنین اصراری بلیغ در تشیع او نموده و بهرطور که بوده بتکلیف تمام او را شیعه دانسته، و عبارات او را در مبحث امامت الهیّات شفا که دلالت بر تشیع او دارد (۵)، نقل کرده؛ مانند اینکه خلافت را بنصّ، أصوب از إجماع دانسته و گفته: کسی که دارای حکمت نظری و خواصّ نبوی باشد چیزی ندارد تا اینکه ربّ انسانی گردد و عبادت او پس از عبادت حق، روا باشد؛ و او سلطان عالم زمینی و خلیفه خدا است. و البتّه چنین صفات صادق نیست الاّ بر حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام. و ایرادات و شبّهاتی را که بر سایر عبارات او در این مبحث وارد می آید - که موهم خلاف این عقیده است - آورده و بهرطور که بوده جواب داده.

و نیز استدلال کرده باین که: او در فطرت تشیع متولّد شده و از میان همه سلاطین عصر انقطاع بسلاطین شیعه هریک بعد از دیگری داشته.

و انصاف اینکه این سخن بسی بجا باشد، چه او اگر مطابق میل سلطان محمود از تسنّن و سایر تملّقات رفتار می کرد، مانند حکیم فردوسی رحمه الله این همه نامالایمات را تحمّل نمی نمود و باین سختیها نمی افتاد.

و در جمله کلمات مهمّه او درباره حضرت امیر علیه السّلام اینکه مرحوم شیخ حسین بن

ص: ۳۴۵

۱- ((۱)) نگر: مرآه الجنان ج ۳ ص ۴۷.

۲- ((۲)) نگر: فصل الخطاب ص ۲۶۲.

۳- ((۳)) نگر: روضه الصفا ج ۷ ص ۴۷۲.

۴- ((۴)) این گونه عبارات در آثار میر رحمه الله بسیار است؛ از آن جمله بنگرید: تقویم الإیمان - چاپ شده به همراه کشف الحقائق - ص ۲۹۶.

۵- ((۵)) نگر: مجالس المؤمنین ص ۳۳۰.

عبد الصمد رحمه الله در شوارق فرموده که: «او در بعضی از کلمات خود تصریح نموده بر اینکه اگر نصی هم در شأن حضرت امیر علیه السلام نمی‌بود، معهذا تقدیم او بواسطه مزایا و فضائل او واجب می بود» (۱).

و از جمله کلمات جامعه جلیله او درباره آن حضرت اینکه فرموده: «علی بن ابیطالب علیه السلام، در میان مردم چون معقول است در میان محسوس» (۲). و در مجالس المؤمنین پس از ایراد این سخن فرماید که: یعنی چنانکه معقول بناء بر تجرد از ماده اشرف از محسوس است که مقارن به کثافت ماده است، آن حضرت افضل و اشرف است از دیگر مردم. و می تواند بود که مراد آن باشد که: حکماء و عقلاء بحث نمی کنند الا از حال او، و دیگران مانند محسوسات جزئیة اند که از مبحث خارج اند. و چون حکماء در وجه اعتنای خود ببحث از معقولات آن (۳) گفته اند که غرض از علوم حکمیة این است که نفس انسانی را کمالی حاصل شود که بقای نفس باقی ماند و جزئیات محسوس بناء بر تغییر و تبدیل از این قبیل نیستند، پس آن کلمه جامعه شیخ اشارت می شود بآنکه مجرد معرفت حضرت امیر علیه السلام، تحصیل کمال و سرمایه حصول امانی و آمال است» (۴)؛ انتهى. و هم در مجالس (۵) و بسیاری از کتب دیگر (۶) از این دو رباعی او استظهار تشیع او را کرده اند:

ص: ۳۴۶

۱- (۱) در جریان تحقیق حاضر به این کتاب دست نیافتم. گویا این رساله هنوز به چاپ نرسیده است.

۲- (۲) این سخن شیخ را، معمولاً به رساله معراجیه او منسوب می نمایند؛ اما راقم آن را در این رساله نیافت.

۳- (۳) چنین است در دستنوشته.

۴- (۴) نگر: مجالس المؤمنین ص ۳۳۴.

۵- (۵) نگر: همان.

۶- (۶) نمونه را نگر: روضات الجنات ج ۳ ص ۱۸۱، قصص العلماء - طبع انتشارات حضور - ص ۳۰۶.

بر صفحهٔ چهره با خط لم یزلی معکوس نوشته اند نام دو علی

یک لام و دو عین با دو یای معکوس از حاجب و عین و انف با خط جلی

*** تا بادهٔ عشق در قدح ریخته اند و اندر پی عشق عاشق انگیزته اند

در جان و روان بوعلی مهر علی چون شیر و شکر بهم در آمیخته اند

و مرحوم حاجی نایب الصدر شیرازی در جلد دوم طرائق نوشته که: «او را مشرب عذب صافیة صوفیه بوده و با مشایخ ایشان صحبت نموده و عقاید حقّه آنان را داشته» (۱). و پارهٔ از کلمات او را در این خصوص از نمط نهم اشارات نقل کرده. و مانند اینکه در مجالس می خواسته شیعه زیاد کند بعضی دست و پاها زده، او هم می خواسته صوفی زیاد کند آن قسمت عبارات او را آورده!

و آنچه ما را بعد از تأمل و تعمق در حالات او و کلمات حضراتی که نوشتیم بنظر میرسد اینکه: آن حکیم دانشمند و فیلسوف بی مانند- نظر باینکه تمام عقاید و احکام و اصول و فروع اسلام مطابق با حکمت الهی و ریاضی و طبیعی و سیاسی و غیره همه می باشد، و تا دامنهٔ قیامت اگر تمام حکماء عالم خواهند قوانینی بهتر از احکام این پیغمبر حکیم مسلمانان وضع کنند ممکن نمی شود، و هر که دانش و حکمتش باقسامها بیشتر است بیشتر پی بمحاسن این دین مبین برده- معتقد بدین بوده که این پیغمبر از جانب حکیم علی الإطلاع مبعوث و تمام دستوراتش بوحی و الهام از کلام ملک علام است، و از وفور دانش و حکمت بعضی از کلمات و دستورات او را غیر از آنچه بعضی دیگر از مسلمانان فهمیده اند دانسته و این مایهٔ آن شده که بعضی خیال کرده اند تکذیب دستورات پیغمبر را کرده. و البته محاسن و اهمّیت اخلاقی را که در حضرت امیر علیه السلام

ص: ۳۴۷

بود و همه برطبق مقتضیات تکمیل نفس و حکمت می باشد، بیش از سایر کسانی که ادّعاء شیعه‌گی او را می کنند فهم کرده و او را خلیفه هم چنین پیغمبری دانستن سزاوارتر می دیده. و همان چیزی که باعث شد که خود آن حضرت در بیست و پنج سال خلافت آنان با ایشان مماشاه می کرد، او را باعث بود بر اینکه مانند تمام اهل آن اعصار در کتب و کلمات و اقوال و احوال خود از ایشان بنیکوئی نام برد و اظهار براءت و قدحی از ایشان نکند؛ و کجا مانند بسیاری از علماء سنّت حدیثی برای ایشان وضع کرده یا از جانب ایشان در موضوعی طرفیت کرده است؟!.

و چون تکمیل نفس و تصفیة باطن و رساندن انسان خود را بمقامی که تا آنجا قابلیت رسیدن دارد- که غرض اصلی از جادادن نفس را در این خاکدان همین و در حقیقت عین حکمت است- اگر بر وفق دستورات این پیغمبر باشد با ریاضت، آن را تصوّف گویند؛ و این حکیم هم بقوّت علم و عمل البتّه آنجا رسیده است صحیح است که نام صوفی هم بر او نهاده شود، که حکیم و صوفی را ما در حقیقت و وصول به مقصد بیک معنی خواهیم گرفت.

و بالاخره پس از اینهمه کلمات ما او را مسلمان و شیعه و صوفی بمفاهیمی که برای آنها نوشتیم می دانیم، و انشاء الله مشمول رحمت و اسعۀ حضرت یزدان و نائل بمقام رضا و رضوان خواهد بود.

و آن بزرگوار بسیاری از مطالب حکمت طبیعی و ریاضی را کشف نمود که حکماء پیش، از آنها غافل بودند و اکنون بعد از چند قرن حکماء اروپا باسباب و آلات و مقدّماتی که در آن روزگار نبوده، و (۱) بدانها پی برده اند؛ مثل اینکه معروف است که او یرقان قبل السبع را علاج کرد، با اینکه آن را عسر العلاج می دانستند و در آن زمان از

ص: ۳۴۸

و در سلم السموات نوشته که: «اهل حکمت نظریه و اطباء پس از افلاطون و ارسطو از هیچ کس آن سود نبردند که از آثار و تعلیقات او بردند، و از این جهت او را بشیخ الرئيس لقب دادند. و او در پاره ئی از مطالب حکمت با فاریابی (۱) مخالفت کرده، مانند مفهوم قضیه ذهتیه؛ و در بعضی از مسائل طب با جالینوس براه خلاف رفته، مثل اینکه جراحی سل سینه قبول علاج نخواهد کرد چه آن در عضو متحرک است که شش باشد، و التیام متحرک الا بسکون صورت نیندد؛ و آن را بسل گوسپند که التیامش محسوس است نقض کرده» (۲). و در تاریخ بیهقی نوشته که: «او در هواهای مختلف و امکان متباعده بسیاری از جراحات سل را بگل قند و شیر علاج کرده» (۳)؛ انتهی.

و او خود در قانون نوشته که: آنچه من تجربه کرده ام و در هر بدنی سودمند تواند بود؛ اینکه صاحبان سل یکسال تمام گل قند شکری بخورند و هر روز آنچه توانند اگرچه بنان خورش هم باشد مصرف نمایند، و هرگاه ضیق النفس طاری شود باندازه حاجت شربت زوفا بنوشند، و اگر حماء دقیه دست دهد قرص کافور بکار برند؛ و البته از این راه تخلف نکنند. و من اگر از تکذیب مردمان نمی اندیشیدم فوائد عجیبه در این باب حکایت می کردم. از آنجمله زنی را این درد روی داد و چندان شدت کرد که تن به مرگ داد و همی خواستند جهاز مرگ برایش آماده کنند، پس برادرش به معالجت کمر بست و دستوری را که گفتم مداومت کرد تا از فضل حضرت یزدان بهتر شد. و من خجلت

ص: ۳۴۹

۱- (۱) چنین است در دستنوشته.

۲- (۲) راقم در جریان این تصحیح، به متن سلم السموات دست نیافت. مرحوم مؤلف نیز -آنگونه که پیش از این خود اشاره کرد- این بخش را از روضات اقتباس کرده است؛ نگر: روضات الجنات ج ۳ ص ۱۸۱.

۳- (۳) نگر: تاریخ الحکماء -ترجمه فارسی- ص ۵۶۷.

می بردم که بگویم چه قدر گل قندبوی خورانیدم و نمی توانم بدرستی مقدار آن را تعیین نمایم»؛^(۱)انتهی.

در تحفه العالم فرماید که: بخاطر است که در جائی نوشته دیدم منقول از حکیم دانا شیخ رئیس که با حکیمی دیگر می فرموده است: اگر جائی دیگر غیر از این عالم بجهت ایستادن بود، این زمین را بجزّ ثقیل برمی داشتم؛ و پس از چند سطر فرماید که: «شیخ اجلّ که این ادعا را نمود بتعلیم مردم نپرداخت که عوام و مردم بازار بآن رهبر شوند و بکار معیشت آنها آید، بخلاف حکمای فرنگ که بصنعت کاران و ارباب حرفه بیاموختند تا کارها بر ایشان آسان گردد»؛^(۱)انتهی.

و از جمله مطالب مهمّیه منسوبه بدان جناب اینکه او گفت: من زهره را بر روی قرص آفتاب مشاهده نمودم. در قصص العلماء فرماید که: «ابو علی می گوید که در روز ستاره عطارد را دیدم که در وقت مقارنه با آفتاب بر روی آفتاب بود، مانند خالی که بر روی کسی باشد، اگرچه عطارد در فلک دوّم است و شمس در فلک چهارم، لیکن چون مقارنه بود- یعنی در یک برج و در یک درجه و در یک دقیقه جمع گشته بودند- چنان بنظر می آمد که خالی بر روی آفتاب است»؛^(۲)انتهی.

و این نقل قصص در مورد عطارد اشتباه است، آنچه خود او در شفاء نوشته این است که فرماید: «من ستاره زهره را مانند خالی بر روی جرم شمس دیدم»؛^(۳)انتهی.

و انکشاف آن حکیم فرزانه که بطور قطع و یقین نقل کرده، بسی محلّ توجه و دقت

ص: ۳۵۰

۱- ((۱)) برای دست یابی به منبع این سخن، دو رساله تحفه العالم مطبوع مشهور-: اوّلی از آن شوشتری، در شرح سفرنامه هند او؛ و دوّمی در شرح خطبه کتاب شریف معالم الدین- را بر رسیدم، اما آن را در هیچیک از این دو نیافتم.

۲- ((۲)) نگر: قصص العلماء ص ۴۲۱.

۳- ((۳)) به موضع این مطلب در کتاب شفاء دست نیافتم.

نظر ارباب هیئت و موجب بزرگی مقام دانش و درایت او گردید، و تا قریب باین اعصار همگی حکماء آن را از او قبول کرده و مورد تعظیمش می داشتند؛ چنانکه یکی از ادلّه محاطیّت فلک زهره را نسبت بفلک شمس پس از اختلاف منظر و غیره، همین را می نوشتند که شیخ الرئیس زهره را مانند خالی بر روی آفتاب دیده؛ چنانکه قاضی زاده رومی در شرح کتاب ملخص چغمینی و ملا مظفر گنابدی در شرح بیست باب ملا عبد العلی بیرجندی آورده اند.

و در سلم السموات فرماید که: بعضی از مسائل هیئت و نجوم که بطلمیوس حکیم و غیره بظنونی چند در آنها استناد نموده بودند، نزد این حکیم بدرجه حسّ و یقین رسید، مانند اینکه آفتاب در فلک چهارم و زهره در سیم است؛ چنانچه گوید: من زهره را مانند خالی بر روی آفتاب دیدم» (۱)؛ انتهی.

و به هر حال عقیده قداماء بر این سخن راسخ بود و این دعوی را از او قبول کرده بودند، بلکه از ابن ماجد اندلسی بالاتر از آن را هم پذیرفتند که او گفته: من زهره و عطارد را هر دو بیک بار بر روی قرص آفتاب دیدم در زمانی که هر دو محترق بودند.

تا اینکه شعشعه دانش و درایت مردمان اروپا بر صفحات ایران تابش افکنده فهمیدند که آن همه، محض خیال و توهم بود؛ چه این گونه حکماء هیچ کاری را بقیاس و گمان درست ندانند و این گونه مطالب طبیعی را تا بحس درنیاید هیچ نشمرند. و بواسطه آلات و اسبابی که اختراع نموده اند فهمیده اند که: اینها کلافهائی باشد بر روی خورشید. و اول کسی که آنها را بکلف مشاهده نمود فائریون در سنه ۱۰۲۰ و بعد از آن گاليله در سنه ۱۰۲۱ و غیره، که تاکنون بسیار دیده اند و بسر حدّ یقین رسیده؛ هر چند

ص: ۳۵۱

۱- (۱) پیش از این اشاره کردیم که، این رساله در جریان تصحیح حاضر دست یاب این راقم نشد.

که پاره ئی از حکماء ایران نیز با فقدان این آلات امروزه آنها را بر روی قرص خورشید دیده اند؛ چنانچه در شرح چغمینی گوید که: «پاره ئی از مردم گمان کرده اند که بر روی قرص آفتاب، نقطه ئی است سیاه که اندکی از مرکز آن بالا-تر است، مانند کلف که بر صفحه ماه نمودار است». و البته ما را بایستی بسی افتخار بوجود این کسانی باشد که بدون آلات و اسباب امروزه، این کلفها را مشاهده کرده اند و خیلی باید مقام فضیلت و بزرگواری ایشانرا تمجید نمائیم.

و هم چنین ابن رشد طیب فیلسوف منجم عربی که در قرن پنجم هجری می زیسته، و گمان کرده که عطارد را بر روی قرص آفتاب دیده؛ محض خیال و توهم بوده. و مسیو اراکو رئیس رصدخانه دولتی فرانسه او را تکذیب کرده و گفته که: قطر عطارد در اوقات عبور از روی قرص آفتاب دوازده ثانیه بیش نباشد، و کلف مستدیر مظلمی که بقطر دوازده ثانیه باشد در روی قرص آفتاب با چشم دیده نشود. و احتمال قوی داده که آن را صد عرب، کلفی از آفتاب را دیده و عطارد پنداشته. و هم چنین سکالیزه و کپلر که از منجمین معروف اروپا می باشند و گمان کرده اند که در اوائل ماه صفر سنه ۱۰۱۶ - یعنی ۲۸ مه سنه ۱۶۰۷ - عطارد را بر روی قرص آفتاب دیده اند، اشتباه نموده اند و متأخرین ایشان را تکذیب کرده اند. و نه اینکه حکماء اروپا منکر دیدن زهره یا عطارد بر روی قرص آفتاب باشند، بلکه دیدن یکی از آنها را بر روی آن در حالت احتراق هریک از آنها ممکن می دانند و گویند تا بحال هم مکرر واقع شده؛ و لکن هر دو را با هم در یک وقت محترق شدن انکار نموده اند. و آنرا هم ممکن می دانند، لکن گویند بحسب استخراجات صحیحه و ارساد و زیجات معتبره تاکنون واقع نشده؛ و درباره یکی از آنها - چنانچه نوشتیم - گویند: با چشم و بدون آلات و اسبابی که در این اواخر برای این کار تهیه نموده اند، ممکن نیست. و گفته اند که: محققا نخستین کسی که عطارد را بر روی قرص خورشید دیده، کاماندی معلّم مدرسه پاریس بوده که در روز ۷ نوامبر

سنه ۱۶۳۱ مطابق اوائل ع ۲ سنه ۱۰۴۱ در شهر پاریس آنرا بر روی عکس قرص آفتاب که بورقی کاغذ سفید افتاده بود در اطاق تاریکی دید، و این تدبیر در آن اوقات معمول بود برای رؤیت کلفها؛ و پس از دیدن آن بی اختیار از غایت شعف فریاد برکشید که: یافتم آن چیزی را که سالها است حکماء طبیعین در جستن آن اصرار دارند! و از آن وقت باز تاکنون اوقات عبور هر یک از زهره یا عطارد را بر روی قرص آفتاب - یعنی بعبارت اخری کسوف آفتاب را بواسطه یکی از این دو ستاره - از زیج استخراج و در بعضی از تقاویم می نویسند، و در افقی که دیدن آن ممکن باشد قبل الوقت حرکت و آلات و اسباب معموله را نصب می نمایند و مکرر بدیدن آن نائل شده اند. که یک وقت آن راجع بزهره در روز ۴شنبه ۲۸ شوال سنه ۱۲۹۱ بوده و در تهران دیده اند؛ و در نامه دانشوران از آن شرحی می نویسد (۱). مرحوم حاجی نجم الدوله رحمه الله در مقدمه تقویم سنه ۱۳۲۵ وقت های عبور عطارد را از روی شمس تا صد سال استخراج کرده و نوشته؛ و همچنین جناب سید جلال الدین تهرانی در مقدمه تقویم سنه ۱۳۴۲ عبور آن را که در روز ۵شنبه ۳ شوال آن سال واقع شد، خبر داد و نوشت. و جناب آقا میرزا ابو القاسم خان نجم الملک در مقدمه تقویم سنه ۱۳۴۵ وقوع آن را در روز ۵شنبه ۱۵ ج ۱ سنه ۱۳۴۶ نوشت.

و به هر حال این مطلب در این ازمنه غرابت و اهمیتی ندارد. مقصود آن ادعای مرحوم شیخ رئیس بود که تا این اواخر همه کس آن را از او قبول، و در این اوقات سهو او را واضح نموده اند.

و دیگر از جمله اشتباهات او - چنانچه صلاح الدین صفدی در کتاب وافی بوفیات گفته - اینکه: «او از غایت استبداد بنفس و اتکال بذهن خود، در ادویه مفرده بنطاقن را

ص: ۳۵۳

که بمعنی ۵ برگ باشد و بتقدیم باء بر نون است، در حرف نون یعنی بتقدیم نون بر باء آورده!» (۱).

و آن جناب را از اثر افکار صائبه و نتیجه‌ی خامه‌ی خجسته، تألیفاتی بسیار بتازی و پارسی همه در غایت متانت و دلپذیری و فائده باشد؛ بدین شرح:

آنچه در بخارا تألیف کرده:

۱- کتاب حکمت عروضیه، که آن را مجموع گویند و بخواشش شیخ ابو الحسن عروضی تألیف شده. و آن نخستین نسخه‌ی ای است که او در حکمت تألیف نموده؛ و گفته اند عمر او در وقت تألیف آن ۲۱ سال بوده.

۲- کتاب حاصل و محصول، برای شیخ ابو بکر برقی نوشته؛ بیست جلد.

۳- کتاب البرّ و الإثم، که هم به نام ابو بکر برقی در اخلاق پرداخته؛ دو جلد.

۴- کتاب لغات سدیدیه در اصطلاحات طبییه، بنام امیر نوح بن منصور سامانی؛ پنج جلد.

آنچه در خوارزم تألیف کرده:

۵- رساله مبسوطی در الحان موسیقی، بنام ابو سهل مسیحی.

۶- رساله در علم درایه، نیز بنام ابو سهل.

۷- مقاله در قوای طبیعیه، بنام ابو سعید یمامی.

۸- قصیده عربی در منطق، بنام ابو الحسن سهل.

ص: ۳۵۴

۱- (۱) این مطلب را در الوافی بالوفیات صفدی نیافتم؛ نگر: الوافی بالوفیات ج ۱۲ ص ۳۹۱ تا ۴۱۲ ترجمه شماره ۳۶۸.

که مؤرخین گفته اند: جناب شیخ بیانات طریفه و حکایات بدیعه در آن نوشته، چنانچه در باب تکوّن سنگ مّثانه شرحی گفته؛ و در باب دویم آن از تکوّن جبال فصلی مشبع نوشته، و گفته که: کوهها از اسباب اصلیه و اتّفاقیه بوجود آیند و از آن جمله زلزله باشد. و مطلبی گفته که گویا از حلیه راستی عاطل باشد، یعنی گفته که: پاره ئی از اجسام مرگبه که جزء غالب آنها مس بود در ایران از آسمان به زمین افتاده درحالی که مشتعل بود و باتش خارجی هم اذابه نمیشد! و هم نوشته که: قطعۀ آهنی که بوزن ۸۰۰ انس یعنی ۱۵۰ من بود فرود آمد و آنرا نزد پادشاه بردند، حکم کرد تا از آن قداره ساختند، و عقیده اعراب آن است که قداره های اهالی کایتی (۱) که زیاده از حد تعریف دارد، از این آهن است.

۱۰- کتاب تدارک در انواع خطاء طبیب در معالجات، نیز بنام ابو الحسن مسطور.

۱۱- رساله ئی در نبض به زبان پارسی، که در دیباچه آن نوشته که: بفرمان عضد الدوله تألیف شده. و اینجا اشکالی بهم رسد، چه عضد الدوله در ۸ شوال سنه ۳۷۲ وفات کرده و آن وقت بنا بر قول مشهور یکسال پیش از تولد شیخ بوده، یا بتحقیق شیخ در آن زمان ۹ ساله بوده؛ و ممکن است که آن را بفرمان مجد الدوله و یا شمس الدوله تألیف کرده باشد و کاتب اشتباه عضد الدوله نوشته. یا اینکه چنانکه در نامه دانشوران ترجیح داده (۲)-، آن کتاب را ابو علی ابن مسکویه تألیف کرده باشد، چه آنچه شیخ در مسئله موسیقاریه در قانون گفته با عباراتی که در آن رساله دارد، برخلاف یکدیگر است.

ص: ۳۵۵

۱- (۱) چنین است در دستنوشته؛ در نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۳۴: «کاینی».

۲- (۲) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۳۵.

آنچه در جرجان تألیف کرده:

۱۲- کتاب اوسط جرجانی، در منطق؛ بنام ابو محمد شیرازی.

۱۳- کتاب مبدء و معاد، در نفس، بنام شیخ ابو محمد بن ابراهیم فارسی که احتمال دارد همان شیرازی باشد.

۱۴- کتابی در ارصاد کلیه، بنام شیخ ابو محمد؛ و شاید با آن دو سابق متحد باشد.

آنچه در ری تألیف کرده:

۱۵- کتاب معاد، بنام مجد الدوله.

۱۶- رساله ئی در خواصّ سکنجین، که آنرا بزبان لاتینی ترجمه کرده اند.

۱۷- رساله ئی منتخب از کتاب ارسطو در خواصّ حیوانات.

آنچه در همدان تألیف کرده:

۱۸- کتاب شفاء در حکمت مشاء، هجده جلد. و آن کتاب شریف از اجلّ مؤلفات آن فیلسوف بزرگوار است که بنا بقول ابن ابو اصیبعه خزرچی در کتاب عیون الأنباء در طبقات أطباء آن را در بیست ماه پایان برده و خلاصه اقوال متقدمین و نقاوه افکار متأخرین را همه در آن آورده، و طرائف مشاهدات و غرائب معاینات خود را در آن بفصل مشبعی یاد کرده. و از زمان او تاکنون، آن کتاب مبارک موضوع درس و بحث حکماء اعصار و مطرح توجه و دقت بزرگان روزگار است. و جماعتی بنوشتن شرح یا حاشیه بر آن یا تصرّفات دیگر، کمالت خود را اظهار نموده اند:

۱- ابن صلاح همدانی، و او را شرحی می باشد بر آن؛ وفاتش سنه ۵۴۸.

۲- مرحوم علامه حلّی -أعلى الله مقامه-، و او کتابی دارد بنام کشف الخفاء از کتاب شفاء.

۳- ابن مرزوق نحوی، و او چنانچه در بغیة الوعاه سیوطی نوشته: «شرحی دارد بر شفاء» (۱)؛ لکن معلوم بنده نیست که شفاء شیخ است یا دیگری. وفاتش سنه ۷۸۱.

۴- مرحوم غیاث الحکماء رضی اللہ عنہ که او- چنانچه در احوالش نوشتیم (۲)- حاشیه ئی بر إلهیات آن دارد.

۵- مرحوم شاه طاهر اسمعیلی- علیه الرحمه-، و او نیز حاشیه ئی بر إلهیات آن نوشته؛ وفاتش سنه ۹۵۲.

۶- مرحوم میرزا ابراهیم همدانی- رضوان اللہ علیہ-، و او هم حاشیه بر إلهیات دارد.

۷- مرحوم ملاصدرای شیرازی- قدس اللہ روحه-، و او نیز حاشیه بر إلهیات نوشته؛ وفاتش سنه ۱۰۵۰.

۸- مرحوم محقق سبزواری رحمه اللہ، و او شرحی بر آن نوشته.

۹- مرحوم آقا حسین خوانساری- رحمه اللہ علیہ-، و او را دو حاشیه بر آن کتاب باشد. چه از نخست حاشیه ای بر آن نوشت و مرحوم محقق سبزواری رحمه اللہ در شرح خود

ص: ۳۵۷

۱- (۱) نگر: بغیة الوعاه ج ۱ ص ۴۶ ترجمه شماره ۷۵.

۲- (۲) در سال ۱۲۱۰ از مکارم الآثار کبیر و متروک، در شرح حال حاجی میرزا عبد الرحیم عشرت فسائی ص ۱۶۶ اصل دستخط مؤلف نوشته: هیجدهم: حاشیه بر إلهیات کتاب شفاء شیخ رئیس رحمه اللہ در حکمت. بیفزایم که این نسخه بوسیله مؤلف، به استادنا العلامه حضرت آیه اللہ روضاتی سپرده شده است؛ و ایشان بزرگوارانه مدتی مدید از وقت بیش بهای خود را برای یافتن این نکته صرف، و سرانجام آن را در ذیل ترجمه عشرت فسائی- که در شمار خاندان غیاث الحکماء قرار دارد، و از این رو مرحوم معلّم ترجمه غیاث الحکماء را در ذیل زندگی نامه او آورده است- صرف، و سرانجام نکته مورد نظر را در میان دستنوشته مؤلف، یافتند- جعله اللہ تعالی فی رعیه و متّعنا اللہ بطول بقائه-

بر اشارات، ردّی بر آن نوشت؛ پس مرحوم آقا حسین ثانیاً حاشیه ئی بر شفاء نوشت و ردود سیزواری را ردّ کرد.

۱۰- مرحوم آقا میر معصوم قزوینی-طاب ثراه-، و او را تعلیقاتی متفرّقه بر آن باشد؛ وفاتش سنه ۱۰۹۹.

۱۱- مرحوم آقا جمال خوانساری-زید جماله-، و او هم تعلیقاتی بر آن دارد.

۱۲- مرحوم سیّد علی امامی رحمه الله شاگرد آقا حسین خوانساری، و او آن را پیارسی ترجمه کرده.

۱۳- مرحوم فاضل هندی-عطر الله مرقده-، و او کتابی در تلخیص آن نوشته و تمام نکرده.

۱۴- مرحوم شیخ محمّد علی حزین-نور الله مضجعه-، و او حاشیه ئی بر إلهیات آن دارد.

۱۵- مرحوم آقا میر سیّد حسن مدرّس رحمه الله، که در احوال او گذشت که او حاشیه ئی بر آن نوشته و تمام نشده.

و چند کتاب هم بنام شفاء تألیف کسان دیگر میباشد:

۱- کتاب شفا در تعریف حقوق مصطفی صلی الله علیه و آله، از قاضی عیاض یحصبی؛ وفاتش روز آدینه ۷ ج ۲ سنه ۵۴۴.

۲- کتاب شفاء شیخ محمّد بلوی، در طب؛ و او از علماء «۵۵۰» بوده.

۳- شفاء مرحوم شیخ سلیمان علامه رحمه الله در حکمت نظری.

۴- شفاء مرحوم ملا محمد رضا تبریزی رحمه الله، در جمع میان بحار و وافی.

۱۹- کتاب هدایه در حکمت، که ابن نفیس قرشی دمشقی از علماء قرن هفتم هجری شرحی بر آن نوشته.

۲۰- رساله در ادویّه قلبیه.

۲۱- کتاب اشارات و تنبیهات، در حکمت مشاء. و آن هم از جلائل تألیف می باشد، و جماعتی بر آن شرح یا حاشیه و غیره دارند:

۱- شیخ علی بیهقی، و او کتابی دارد بنام امارات در شرح اشارات؛ وفاتش سنه ۵۶۵.

۲- شیخ نجم الدین احمد بن ابو بکر بن محمد نقیچوانی آذربایگانی؛ و او هم شرحی بر آن نوشته نامش زبده النقض و لباب الکشف.

۳- مرحوم شیخ شهاب الدین مقتول-قدس الله قبره-، و او نیز شرحی بر آن دارد؛ شهادتش سنه ۵۸۷.

۴- امام فخر رازی، و او را هم بر آن شرحی باشد که آن را شرح قدیم گویند. و نیز همین امام فخر آنرا مختصر کرده بنام لباب الإشارات؛ انجام تألیف آن ج ۱ سنه ۵۹۷- چنان که در فهرست کتابخانه رضویه (ج ۴ ص ۳۴۵) نوشته- وفاتش روز ۲ شنبه عید فطر سنه ۶۰۶.

۵- ابن نفیس دمشقی، که نیز شرحی بر آن نوشته.

۶- نجم الدین لبودی دمشقی، که آنرا مختصر کرده؛ وفاتش سنه ۶۶۱.

۷- مرحوم خواجه نصیر طوسی-قدس سره القدوسی-، و او بر آن شرحی نوشته در ردّ مطالب شرح امام فخر، نامش حلّ مشکلات الإشارات؛ انجام تألیف آن سنه ۶۴۴؛ وفاتش آخر روز ۲ شنبه ۱۸ ذی الحجّه سنه ۶۷۲.

۸- مرحوم علامه حلّی-أعلى الله مقامه-، و او کتابی در محاکمات میان شراح آن نوشته؛ و هم خود شرحی بر آن دارد.

۹- مرحوم قطب المحققین-طهر الله رمسه-، و او نیز چون علامه هم محاکمات میان شراح و هم خود شرحی بر آن نوشته.

۱۰- شیخ فتح قصری، و او آن را بنظم آورده.

۱۱-مرحوم محقق سبزواری رحمه الله،و او را شرحی بر آن باشد.

۱۲-مرحوم آقا میر معصوم قزوینی-طاب قبره-،و او حاشیه ئی بر إلهیات آن دارد.

۱۳-مرحوم سید علی امامی-عطر الله ثراه-،و او آنرا پیارسی ترجمه کرده.

۱۴-جناب ادیب پیشاوری،و او ترجمه و شرحی بر آن نوشته که ناتمام است.

۲۲-کتابی در علاج قولنج.

۲۳-رساله ئی در ارشاد،بنام شیخ محمود برادر خود.

۲۴-رساله قصیه حی بن یقظان-یعنی:زنده پور بیدار-گویند:حی بن یقظان حاکم شهری بوده که شیخ در آنجا محبوس بوده است.و ابن نفیس دمشقی کتاب کوچکی موصوف بفاضل بن ناطق در معارضه و نقض آن نوشته و در آن انتصار مذهب اسلام و آراء ایشان را در نبوت و شرایع و بعث جسمانی و خراب عالم نموده؛و هر آینه بابداع آن،کمال قدرت و ذهن و تمکن خود را در علوم عقلیه آشکار ساخته.

و مرحوم بابا افضل کاشی-طاب مضجعه-آن را ترجمه و تفسیر نموده؛وفاتش سنه ۶۶۷.و پوکوک انگلیسی آنرا بلاتینی ترجمه نموده؛وفاتش سنه ۱۱۰۲.

۲۵-کتاب قانون در طب،و آن هم از تألیفات مفیده مهمیه آن جناب است که پاره ئی از آن را در جرجان و پاره ئی را در ری و پاره ئی را در همدان تألیف کرده؛و هم در آنجا بجمع و ترتیب آن پرداخته.و آن کتاب مستطاب منقسم پنج کتاب است:

الف:در امور کلیه،مشمول بر چهار فن؛

ب:در ادویه مفرده،مشمول بر دو جمله؛

ج:در امراض جزئیه واقعه در اعضاء انسان از سر تا قدم،مشمول بر بیست و دو فن؛

د:در امراض جزئیه که در اعضاء مخصوصه بهم میرسد،مشمول بر پنج فن؛

ه:در ادویه مرکبه،مشمول بر چند مقاله و دو جمله.

و این کتاب نفیس از زمان او تاکنون مرجع اطباء آسیا و اروپا و غیره و مطرح نظر

ارباب بصیرت و خیره می باشد، و تعریفات بلیغه در مصنفات قوم برای آن بنظر رسیده.

در چهار مقاله- که مؤلف آن خود از اطبّاء فاضل و فضلاء کامل و حکماء بزرگ و علماء سترگ می باشد-؛ پس از تعیین بعضی از کتب برای طبیب فرماید که: «و اگر خواهد که از این همه مستغنی باشد، کفایت به قانون کند. سید کونین و پیشوای ثقلین می فرماید که: کلّ الصید فی جوف الفراء، یعنی: همه شکارها در شکم گورخر است. این همه قانون گفته است تا بسیاری از او زاید (۱). و هر که را جلد اوّل از قانون معلوم گشت از اصول علم طب و کلیات هیچ پوشیده نخواهد ماند، زیرا که اگر بقراط و جالینوس زنده شوند روا بود که در پیش این کتاب سجده کنند! و عجبی شنیدم که در این کتاب یکی بر بو علی اعتراض کرده است و از آن معترضات کتابی کرده و آن را اصلاح قانون نام نهاده؛ و گوئی که من هر دو را مینگرم و مصنف اوّل چه معتبر مردی بوده و مصنف دوّم کتاب تصنیف نکرده. چهار هزار سال بود که حکمای اوایل جانها کردند و روانها گداختند تا علم حکمت را بجائی فرود آورند و نتوانستند، تا بعد از این مدّت حکیم مطلق و فیلسوف اعظم ارسطاطاليس نیز بقدر القسطاس منطق و حکمت، صرّه و نقد کرد و بمکیال قیاس پیمود تا ریب و شک از آن برخاست منقّح و محقّق بازگشت. و پس از او در این هزار و پانصد سال هیچ فیلسوف بکنه سخن او نرسیده و بر جاده سیاحت او نگذشته الاّ افضل المتأخرین حکیم الشرق و الغرب حجّه الإسلام ابو علی بن عبد الله سینا. هر که بدین دو بزرگ اعتراض کند خود را از زمره اهل خرد بیرون آورده باشد و در سلک مجانین ترتیب یافته باشد و در جمع اهل عتّه جلوه کرده. ایزد-تبارک و تعالی- ما را از این هفوات و شهوات نگاه دارد» (۲)؛ انتهی.

ص: ۳۶۱

۱- (۱) مصدر: این همه که گفتم در قانون یافته شود با بسیاری از زوائد.

۲- (۲) نگر: چهار مقاله- طبع کتابفروشی تایید اصفهان- ص ۶۷.

و این که فرموده اند: «یکی اعتراضاتی بر این کتاب نوشته بنام اصلاح قانون»، تا کنون بنظر نرسیده که کیست، لکن ابن جمیع اسرائیلی کتابی دارد بنام تصریح بالمكنون در تقيح قانون، و در تألیف آن کتاب عمری در ردّ و اعتراض بر این کتاب صرف کرده؛ و هم چنین این ابن جمیع را کتابی باشد بنام تنقيح القانون در ردّ این کتاب که گفته اند:

چون نسخه آن ببغداد بنظر عبد اللطيف بن يوسف بن محمّد بغدادی رسید، آن حکیم دانشمند فرمود: اگر ابن جمیع عمر شریف را در فهم آن عبارات صرف کردی از آن بهتر بود که در پی تحصیل شکوک، روزگار خود را پایان آورده. پس با دلایل قاطعه بوضوح رسانید که آن ایرادات وارد نبوده.

و نشاید که این ابن جمیع همان باشد که در چهار مقاله گفته، او در سنه ۵۹۴ وفات کرده و تقریباً اوائل عمر او با اواسط زمان نظامی عروضی مصادف تواند شد، چنانچه از سیاق سخن او هم چنین برآید که مؤلف اصلاح قانون غیر از ابن جمیع می باشد. و در منتظم ناصری فرماید که: «در سالهای دراز در فرنگستان معالجات را از روی قانون او میگرداند» (۱).

و در پزشکی نامه پس از پاره ئی کلمات فرماید که: «هم چنین در همه فرنگستان بعد از جنگ صلیب و بیداری ملل فرنگ از خواب جهل و نادانی، طب منحصر بطب ابن سینا بود و کتاب قانون وی را در تمام مدارس تدریس می کردند، و بزبان لاطینی شرح ها بر آن نوشتند». تا اینکه فرماید: «نسخه های متعدّد از آن چاپ کردند». و بالأخره می گوید که: «پس از اینکه در ۸۴۰ صنعت چاپ پیدا شد و کتب علمی رو بانتشار نهاد بتدریج طب ابن سینا را که مختلط با بعضی اوهام و تخیلات بود و مرکب با برخی مطالب

ص: ۳۶۲

تشخیصی، تنقیح کرده و تلخیص نمودند» (۱)؛ انتهی.

و جماعتی هم بر این کتاب شرح یا حاشیه و غیره دارند:

۱- عزّ الدین رازی؛

۲- قطب الدین مصری؛

۳- افضل الدین محمد جوینی؛

۴- ربیع الدین عبد العزیز بن عبد الجبار جبلی؛

۵- شیخ محمد خنجی فارسی، از علماء قرن ششم؛ و او را بر آن شرح باشد؛

۶- ابن نفیس دمشقی قرشی، و او را شرحی بر آن باشد در بیست جلد که آن را شرح قرشی گویند. و در آن، مواضع حکمیّه را حل و قیاسات منطقیّه را مرتّب و اشکالات طبیّه را بیان کرده. و هیچ یک از شروح پیش از او همانند او نگشته، و خود این شارح همیشه این کتاب را مطرح نظر و کلیّات آنرا حفظ داشته و هیچ شاگردی را دستور خواندن کتابی جز آن نمیداده، که در حقیقت او مردمان را جریء بر این کتاب کرد و الاّ- پیش از او همه کس جسارت بر خواندن این کتاب از غایت اشکال و اعضال نمی نموده.

و همچنین او را کتابی است بنام موجز در مختصر قانون، زیاده بر هشت هزار بیت که در این اعصار میان اهل فن متداول بوده.

۷- یعقوب الدین اسحاق سامری؛

۸- یعقوب بن اسحق میلجی، معروف بابن التّف؛

۹- هبه الله بن جمیع یهودی مصری؛

۱۰- نجم الدین لبودی دمشقی، که آنرا مختصر کرده؛

۱۱- علامه شیرازی، و او را شرحی است بر کلیّات آن بدون شرح اعضاء مفرده. چه

ص: ۳۶۳

۱- (۱) در جریان تصحیح حاضر، متأسّفانه به این کتاب دست نیافتم.

او شنیده بود که ابن نفیس مخصوصاً شرحی بر تشریح اعضاء مفرده و مرگبۀ آن نوشته و آنرا از مصر بخواست؛ و پیش از رسیدن آن، علامه خود وفات کرد. و در اول این شرحی که آن علامه آفاق نوشته، تفصیلی از گزارش عمر خود آورده که در ضمن، اهمّیت و عظمت خود قانون در انظار بزرگان روزگار و غایت اشکال و اغلاق عبارات آن خوب واضح میشود؛ و معلوم می‌گردد که آن فاضل فرزانه چه قدر بیابانها و شهرها را پای کوییده بجهت یافتن اساتیدی که حلّ مشکلات آنرا بنماید. وفاتش ۲۴ رمضان سنه ۷۱۰؛

۱۲- شیخ نجم الدین نقچوانی، و او هم شرحی بر کلیات آن دارد؛

۱۳- مرحوم ملا محمد آملی رحمه الله، از علماء قرن هشتم، و او نیز بر کلیات شرح نوشته؛

۱۴- مرحوم شیخ علی گیلانی رضی الله عنه- که در ۱۲۲۲ بیاید-، و او را شرحی باشد بر آن پارسی که به خواهش خان احمد خان والی گیلان نگاشته.

۱۵- شیخ صدر الدین علی گیلانی هندی، و او شرح بزرگی بر آن دارد و خود با مرحوم میر فندرسکی رحمه الله معاصر بوده. در روضات نسبت به شهرت داده که: «مرحوم میر در بلاد هند زمان تألیف این شرح با این حکیم ملاقات کرد، و پس از آن می فرمود که: مرا درباره ابو علی ابن سینا عقیدتی سخت بود و چون این حکیم را دیدم اعتقادم تغییر کرد؛ چه من کتب شیخ خصوصاً شفاء و قانون را دیدم فضلی وافر برای مؤلفشان ظاهر می کردند، و چون این حکیم و کیفیت تألیف شرحش را دیدم که همه جمع از کتب دیگران بود بدون قوت تصرف و فکر، دانستم که خود شیخ نیز چنین بوده!» (۱).

۱۶- مرحوم میرزا نصیر طیب- علیه الرحمه، که در ۱۲۲۱ بیاید-، و او رساله ئی در مشکلات آن نوشته؛

ص: ۳۶۴

۱- ((۱)) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۸۴.

۱۷- حاجی میرزا عبد الباقی، که حواشی مختصری از او بر اطراف نسخه ئی از این کتاب دیده شد.

و در شمس التواریخ شرحی هم از مسیحی نسبت داده که بر این کتاب نوشته، ولی ما را تاکنون معلوم نیست که مقصود از این مسیحی چه کسی می باشد؟ (۱).

۲۶- مقاله ئی در قضا و قدر، که آن را در هنگامی که از همدان باصفهان می رفته در عرض راه تألیف کرده.

آنچه در اصفهان تألیف کرده:

۲۷- کتاب انصاف، در شرح کتب ارسطو، بیست جلد. و وجه تسمیه آن بانصاف اینک: در آن کتاب میان فلاسفه مغرب و مشرق حکم نموده و انصاف داده. و آن کتاب زمانی که سلطان مسعود غزنوی اصفهان را تصرف کرد بیغما رفت، و دیگر بقسمی که باید مرتب نشد.

۲۸- کتاب دانش نامه علائی، پیرسی که آنرا حکمت علائی نیز گویند، و گفتیم که بنام علاء الدوله نوشته. و آن دو قسمت است: قسمت اول در منطق، و قسمت دوم در حکمت. و آن خلاصه بسیار مهمی است از تحقیقات معروف این بزرگترین دانشمند ایرانی و اسلامی در منطق و حکمت که در این دو علم همواره قول او حجّت است.

۲۹- کتاب نجات، دو جلد.

۳۰- کتابی در علم قرائت و مخارج حروف.

۳۱- کتاب طیر، که مرحوم شیخ علی بن سلیمان بحرینی رحمه الله از علماء قرن هفتم شرحی بر آن نوشته.

ص: ۳۶۵

۳۲- کتاب حدود الطبّ.

۳۳- مقاله ئی در قوای طبیعیّه.

۳۴- کتاب عیون الحکمه، در طبیعی و إلهی و ریاضی؛ دو جلد.

۳۵- مقاله ئی در عکوس ذوات الخطب التوحیدیه.

۳۶- مقاله ئی در إلهیات.

۳۷- کتاب موجز کبیر، در منطق.

۳۸- کتاب موجز صغیر، نیز در منطق، که جزء نجات می باشد.

۳۹- مقاله ئی در تحصیل سعادت، که آنرا حجج عربیه گویند.

۴۰- مقاله ئی در خواصّ کاسنی.

۴۱- مقاله ئی در اشاره بعلم منطق.

۴۲- مقاله ئی در تقسیم و تعریف حکمت و علوم.

۴۳- مقاله ئی در بیان نهرها و آبها.

۴۴- تعالیق طبییه، بجهت ابو منصور.

۴۵- مقاله ئی در خواصّ خطّ استواء، در جواب بهمنیار.

۴۶- رساله جواب هیجده مسئله ابو ریحان.

۴۷- مقاله ئی در هیئت زمین و اینکه آن ثقیل مطلق است.

۴۸- کتاب حکمه المشرقیّه.

۴۹- مقاله ئی در مدخل در صناعات موسیقی، و این مقاله غیر از فصل موسیقی است که در کتاب نجات بیان کرده.

۵۰- مقاله ئی در اجرام سماویّه.

۵۱- کتابی در آلات رصد، که در هنگامی که علاء الدوله فرمان کرد تا او رصدی در اصفهان بپا کند، تألیف نموده.

۵۲- کتابی نیز در رصد و کیسه، و در آن تعلیقاتی در علم طبیعی کرده.

۵۳- مقاله ئی در عرض قاطیقور یاس.

۵۴- رسالهٔ اضحویه در معاد.

۵۵- مقاله ئی در جسم طبیعی و تعلیمی.

۵۶- کتاب حکمت عرشیه در الهیات.

۵۷- مقاله ئی در اینکه علم زید، غیر از علم عمرو است.

۵۸- کتابی در تدبیر لشگری و اخذ خراج از مملکت.

۵۹- مناظراتی که میان او و ابو علی نیشابوری در ماهیت نفس واقع شده.

۶۰- کتابی در خطب و تهجدات، با سجع و قوافی.

۶۱- جواباتی که اعتذار نموده در آن خطبی را که باو نسبت داده اند.

۶۲- مختصر کتاب اقلیدس، که می خواسته آن را جزو نجات نماید.

۶۳- مقاله ئی در ارثماطیقی.

۶۴- رسائل فارسی و عربی در مکاتبات و مخاطبات.

۶۵- تعالیقی بر کتب حنین بن اسحاق در طب.

۶۶- کتاب قوانین در معالجات.

۶۷- کتاب لغه العرب یا لسان العرب، در پنج جلد که از سواد بیاض نرفت و در محاربهٔ ابو سهل - که اشاره بدان نمودیم - بغارت شد.

۶۸- رساله ئی در چند مسئلهٔ طبیعیّه.

۶۹- جواب بیست مسئله که فضلاء عصر از او سؤال کردند.

۷۰- مسائلی در شرح الله اکبر.

۷۱-جوابات مسائل أبو حامد.

۷۲-جواب مسائل علماء بغداد، که سؤال کرده بودند از شخصی که در همدان مدعی

ص: ۳۶۷

حکمت بوده.

۷۳- رساله ئی در علم کلام، در دو باب.

۷۴- شرح کتاب نفس ارسطو.

۷۵- مقاله ئی در نفس.

۷۶- مقاله ئی در ابطال احکام نجوم.

۷۷- کتاب الملح، در نحو.

۷۸- فصول إلهیه، در اثبات اول.

۷۹- فصولی در نفس و طبیعیات.

۸۰- رساله ئی در زهد، بجهت شیخ ابو سعید بن ابو الخیر.

۸۱- مقاله ئی در آن که جایز نیست شیء واحد هم جوهر باشد و هم عرض.

۸۲- رساله ئی در مسائلی که گذشته است میان او و فضلاء عصر در فنون علوم.

۸۳- تعلیقاتی که استفاده نموده است ابو الفرج بن ابو سعید یمامی در مجلس تدریس وی، و جوابات آن مسائل.

۸۴- رساله ئی در اجوبه مسائل ابو الحسن عامری نیشابوری. چهارده مسئله چنانکه در نامه دانشوران دارد (۱)؛ ولی از مجالس المؤمنین چنان برآید که این رساله را در نیشابور تألیف کرده (۲)؛ و شاید که بناء آن در نیشابور و اتمام آن در اصفهان شده باشد.

۸۵- کتاب مفاتح الخزان، در منطق.

۸۶- رساله ئی در جوهر و عرض.

۸۷- کتاب بزرگی در تعبیر خواب، که در آن جمع میان طریقه یونانیان و عرب نموده و آن را هدیه بعضی از اعیان زمان- که گویا علاء الدوله باشد- کرده. و مخصوصا او را

ص: ۳۶۸

در این فنّ تعبیر، معرفتی تمام بوده و ابو سعد نصر بن یعقوب دینوری-در کتاب تعبیر قادری که بنام قادر عباسی تألیف شده-، بسیاری از کلمات او را در این موضوع نقل نموده.

۸۸-مقاله ئی در ردّ کلمات ابو الفرج ابن طیب.

۸۹-رساله ئی در عشق، بنام ابو عبد الله معصومی.

۹۰-رساله ئی در قوا و ادراکات انسان.

۹۱-مقاله ئی در اندوه و اسباب آن.

۹۲-رساله ئی در نهایت و لا نهایت.

۹۳-کتابی در حکمت، بنام حسین سهلی.

و از جمله تألیفات او ترجمه رساله خود او است از تازی پیرسی در ماهیت نفس، که چون بفرمان علاء الدوله ترجمه کرده، شاید در اصفهان پرداخته باشد؛ و شاید یکی از کتب مؤلفه در اصفهان در نفس که نوشتیم همان باشد.

آنچه تصریح نشده که در کجا تألیف کرده:

۹۴-رساله سلامان و ابسال.

۹۵-رساله حقائق الاشهاد، در کیمیا؛ که بدان اشاره نمودیم.

۹۶-رساله ئی در نماز، که در آن بدلائل نقلیه تمسک و بنبوت اعتراف نموده.

۹۷-کتاب کنوز المعرفین (۱)، در بعضی از علوم غریبه.

۹۸-رساله ئی در عمل تحیب و تبغیض.

ص: ۳۶۹

۱- ((۱)) چنین است در دستنوشته رساله کنوز المعزّمین شیخ، بمناسبت هزاره او با تحقیق استاد علامه مرحوم جلال الدین همائی به طبع رسیده است.

۹۹- تعلیقات متفرقه در خواص اعداد، که در سلم السموات فرماید: «بعضی از آنها را من بتجربت خود درست یافتم».

۱۰۰- رساله ئی در تحقیق اسم باری- تعالی-

و همانا او را در حقیقت واجب که وجودی است خاص، متعین بذات مقدّس و صفات کمالیه خود که همه عین ذات او است، مذهب ارسطو و بیشتر دیگر از حکماء مشائین بوده؛ چنانچه نیز مانند ایشان قائل بحركات ارادی افلاک می باشد، و اینکه کواکب همه صاحبان شعور هستند؛ و نسبت داده اند که در این خصوص این شعر را فرموده:

جُعل و خنفساء و مور زبون همه جاندار و این فلک بیجان؟!!

و این گروه معتقدند که در هر فلکی روحانیات بسیار و نفوس قدسیه غیر محصومه ئی می باشند. و روان ایشان شاد باد که در چندین قرون پیش از این، بقوت علم و دانش فهمیده اند چیزی را که در این قرون اواخر بالآلت و اسباب تازه، حکماء اروپا محسوس نموده اند که: هریک از این ستاره ها کراتی باشند که در آن مانند کره زمین از هر قبیل موجودات و بخصوص آدمی زاد ماندگانی وجود دارند؛ و این گونه حکماء بزرگ سابقا بمفاهیم دیگر از آنها تعبیر می کرده اند.

و هم از کلمات عالیّه آن جناب که در رساله عشق نوشته این که: «عشق در تمام مجرّادات و فلکیات و عنصریات و معدنیات و نباتات و حیوانات، همه جاریست» (۱)؛ حتی اینکه ارباب [اعداد] (۲) گفته اند: اعدادی متحابّه نیز باشد و آنرا استدراک بر اقلیدس

ص: ۳۷۰

۱- ((۱)) نگر: رسائل ابن سینا ج ۱ رساله العشق ص ۳۷۵.

۲- ((۲)) این کلمه به اقتضای معنی و با توجه به عین عبارت مؤلف در چند سطر بعد افزوده شد. در دستنوشته، اگرچه کسرّه ظاهری در نهایت لفظ «ارباب» دیده می شود، اما پس از آن کلمه «گفته اند» آمده است.

نموده اند که او این را ذکر نکرده، و آن: دویست و بیست، و هشتاد و چهار است که اجزاء هریک از این دو عدد، عاشق دیگری هستند. یعنی از اجزاء این، آن و از اجزاء آن، این پیدا می شود.

و توضیح این سخن اینکه: مقسوم علیه های صحیحۀ دویست و بیست، این اعداد است:

(۱)(۲)(۴)(۵)(۱۰)(۱۱)(۲۰)(۲۲)(۴۴)(۵۵)(۱۱۰)

بدین نحو:

و جمع آنها ۲۸۴ است، بدین نحو:

و مقسوم علیه های صحیحۀ ۲۸۴ این اعداد است: (۱)(۲)(۴)(۷۱)(۱۴۲)

بدین نحو:

ص: ۳۷۱

و جمع آنها ۲۲۰ است بدین نحو:

و در این مثال، تحابب عددین نمایان می شود. و اصحاب اعداد گمان نموده اند که این را خواصّی عجیب در محبّت می باشد که بتجربه رسیده؛ «انتهی بتغییر فی تعبیر».

و در مؤلفات علماء علم وفق اعداد، بسیار دیده شده که این دو عدد را بتعبیر «رک» و «رفد» بجهت تحبیب، بدستوراتی معین و معلوم تعیین نموده که در مرّبع بگذارند.

و مرحوم حاجی معتمد الدوله رضی الله عنه در کتاب کتر الحساب بجهت تعیین اعداد متحابّه دستوری نوشته که مفادش این میشود که: «از قوّت دویم عدد دو با سایر قوای متوالیه آن بترتیب عددی را بگیرند که هرگاه آن را در $1/2$ و 3 ضرب کنند و از حاصل هریک، یکی کم کنند بجز واحد عددی دیگر عاّد آنها نشود؛ و چون چنین عددی این طور عمل شد حاصل نخستین فرد، یکم و حاصل دویمین فرد، دویم باشد. و معلوم است که فرد دویم بیکی زیادت از ضعف فرد اوّل است، پس فرد اوّل را در فرد دویم ضرب نموده حاصل فرد سیّم خواهد بود، پس باید آن قوّتی که از دو گرفته شده یک بار در مجموع فرد یکم و دویم ضرب شود و یک بار در فرد سیّم تا حاصل دویم یکی از دو عدد

ص: ۳۷۲

متحابه و جمع هر دو حاصل عدد دیگری بشود» (۱)؛ انتهی.

و در این مورد که مرحوم شیخ مثال آورده قوهء دویم دو که چهار باشد گرفته شده که کمتر از آن فاقد شروط مذکور است و آن در $1 \frac{1}{2}$ ضرب شده و شش، و پس از نقصان یک از آن پنج شده و نیز در ۳ ضرب و ۱۲ و پس از نقصان یک از آن ۱۱ شده و حاصل ضرب ۵ در ۱۱- که فرد اول در دویم باشد- ۵۵ است که فرد سیم باشد، پس چهار را که قوتی است که از دو گرفته ایم ضرب در ۵۵ نموده دویمت و بیست میشود که یکی از آن دو عدد باشد، و نیز ضرب در مجموع فرد یکم و دویم که ۱۶ باشد میشود تا ۶۴ بهمرسد و جمع آن با ۲۲۰ عدد دیگری است که ۲۸۴ باشد.

۱۰۱- ترجمه کتاب ظفرنامه بزرگمهر حکیم از پهلوی پارسی، که آن کتاب کوچکی و از آثار جوانی او است؛ و بامر امیر نوح ترجمه شده.

۱۰۲- مقاله ئی در ذکر مؤلفات خود، که هریک را در چه وقت و در چه جا تألیف کرده.

۱۰۳- قصائد عشره، و اشعار دیگر در زهد و حکمت و طب و غیره.

و از آنجمله قصیده ئی دارد بغایت نفیس در نفس که ما اینک با آوردن آن در اینجا، این نامه گرامی را گرامی زینتی می دهیم؛ و آن اینست:

هبطت إليك من المحل الأرفع و رقاء ذات تعزز و تمنع

محجوبه عن كل مقله عارف و هي التي سفرت و لم تتبرقع

وصلت على كره إليك و ربما كرهت فراقك فهي ذات تفجع

أنفت و ما أنست فلما واصلت الفت مجاوره الخراب البلقع

ص: ۳۷۳

۱- (۱) این مبحث را در کنز الحساب- چاپ جیبی سنگی سال ۱۲۸۷ هجری قمری، تهران- نیافتم.

و أظنّها نسيت عهدودا بالحمى و منازلها بفراقها لم تقنع

حتى إذا اتصلت (١) بهاء هبوطها عن ميم مركزها بذات (٢) الأجرع (٣)

علقت بها (٤) ثاء الثّقل فاصبحت بين المعالم و الطّلول الخصّص

تبكى و قد ذكرت عهدودا بالحمى بمدامع تهمة (٥) و لم تتقطّع (٦)

و تظّل ساجعه (٧) على الدّمن (٨) التي درست بتكرار الرّيح الأربع (٩)

اذ عاقها (١٠) الشّرك الكثيف فصدها (١١) نقص (١٢) عن الأوج الفسيح المربع (١٣)

حتى إذا قرب المسير إلى الحمى و دنا الرّحيل إلى الفضاء الأوسع

و غدت مفارقه (١٤) لكلّ مخلف عنها حليف التّرب غير مشيّع

سجعت (١٥) و قد كشف الغطاء فأبصرت ما ليس يدرك بالعيون الهجّع

و غدت تغرّد (١٦) فوق ذروه شاهق و العلم يرفع كلّ من لم يرفع

فلأى شيء أهبطت من شامخ (١٧) عال (١٨) إلى قعر الحضيض الأوضع

ص: ٣٧٤

١- (١) بر كنارة دستنوشت:فاعلها النفس؛١٢.

٢- (٢) بر كنارة دستنوشت:حال است از مركز.

٣- (٣) بر كنارة دستنوشت:مكان فراخ؛١٢.

٤- (٤) بر كنارة دستنوشت:يعنى حرف هـ.

٥- (٥) بر كنارة دستنوشت:تسيل؛١٢.

٦- (٦) بر كنارة دستنوشت:لما تقلع؛خ ل.

٧- (٧) بر كنارة دستنوشت:صداكنده.

٨- (٨) بر كنارة دستنوشت:آنچه از آثار خانه خرابه باقى مانده؛١٢.

٩- (٩) بر كنارة دستنوشت:جنوب و شمال و صبا و دبور؛١٢.

١٠- (١٠) بر كنارة دستنوشت:تعليل صدا كه مقصود از آن گريه است.

١١- (١١) بر كنارة دستنوشت:و صدها؛خ ل.

١٢- (١٢) بر كنارة دستنوشت:قفص؛خ ل.

- ۱۳- (۱۳) بر کناره دستنوشته: اقامتگاه در بهار؛ ۱۲.
- ۱۴- (۱۴) بر کناره دستنوشته: مخالفه؛ خ ل.
- ۱۵- (۱۵) بر کناره دستنوشته: صدای باشوق؛ ۱۲.
- ۱۶- (۱۶) بر کناره دستنوشته: صدای شادی؛ ۱۲.
- ۱۷- (۱۷) بر کناره دستنوشته: شاهق؛ خ ل.
- ۱۸- (۱۸) بر کناره دستنوشته: سام؛ خ ل.

إن كان (١) أهبطها الإله لحكمه طوبت (٢) على الفطن (٣) اللييب الأوزعى (٤).

فهبوطها (٥) إن كان (٦) ضربه لازب (٧) لتكون سامعه بما لم تسمع

و تعود عالمه بكلّ خفته في العالمين فخرقها (٨) لم يرفع

و هي التي قطع الزمان طريقها حتى لقد غربت بغير المطلاع (٩)

فكأنها (١٠) برق تألق (١١) بالحمى ثم انطوى (١٢) فكأنه لم يلمع

أنعم بردّ جواب ما أنا فاحص عنه فنار العلم ذات تشعشع

و جماعتی از حکماء عظام بر این قصیده شروحي نوشته اند:

أول: مرحوم شيخ على بن سليمان بحرینی رحمه الله.

دوم: شيخ داود انطاکی صاحب تزئین الأسواق، و او شرحی بر آن نوشته و هم قصیده ئی در ردّ آن گفته که اولش این است:

من بحر أنوار اليقين بحسنها فلوصل أو فصل ثبوت كما ادعى

سیم: شيخ علاء الدين محمد بسطامی مصنفك شاهرودی، و او شرحی بر آن دارد، و هم شرحی بر قصیده برده دارد؛ و وفاتش سنه

٨٧٥.

چهارم: مرحوم حاج ملا هادی سبزواری رحمه الله که در کتاب حکم الأسرار (١٣) شرح

ص: ٣٧٥

١- (١) بر کناره دستنوشته: شرط.

٢- (٢) بر کناره دستنوشته: جزاء.

٣- (٣) بر کناره دستنوشته: الفذ؛ خ ل.

٤- (٤) بر کناره دستنوشته: الأردع؛ خ ل. دارای کمال؛ ١٢.

٥- (٥) بر کناره دستنوشته: و هبوطها؛ خ ل.

٦- (٦) بر کناره دستنوشته: شرط.

٧- (٧) بر کناره دستنوشته: ای: لازم.

٨- (٨) بر کناره دستنوشته: جزاء.

٩- (٩) بر کناره دستنوشته: یعنی از آنجا که آمد بدانجا برفت؛ ١٢.

۱۰- (۱۰) بر کناره دستنوشته: فکائما؛ خ ل.

۱۱- (۱۱) بر کناره دستنوشته: درخشید؛ ۱۲.

۱۲- (۱۲) بر کناره دستنوشته: خاموش شد؛ ۱۲. در پیچید؛ ۱۲.

۱۳- (۱۳) چنین است در دستنوشته. نگر: اسرار الحکم ج ۱ ص ۲۷۸ تا ۲۸۸.

پارسی مختصری بر آن دارد.

و جناب شیخ محمد علی خیر الدین بن سید حسین هندی از فضلاء عصر حاضر کربلای معلی، آنرا تضمین تخمیس کرده.

و دیگر این چند شعر که نوشته می شود از افکار ابکار آن جناب است:

هذب النفس بالعلوم لترقی و ذر الكلّ فهی للكلّ بیت

إنّما النفس كالزّجاجه و العلم سراج و حکمه المرء زيت

فإذا أشرقت فانّك حی فإذا أظلمت فانّك میت

***عجبا لقوم يجحدون فضائلی ما بین عیابی إلى عدّالی

عابوا علی فضلی و ذمّوا حکمتی و استوحشوا من نقصهم و کمالی

إنّی و کیدهم و ما عابوا به كالطّود تحضر نطحه (۱)الأوغال (۲)

و إذا الفتی عرف الرّشاد کنفسه هانت علیه ملامه الجهّال

این سه شعر منسوب باو است، لکن متحقّق نیست:

إسمع جمیع وصیّتی و اعمل بها فالطّبّ مجموع بنظم کلامی

إجعل غداءك کلّ یوم مرّه و احذر طعاما قبل هضم طعام

و احفظ متیک ما استطعت فأنّه ماء الحیوه یراق فی الأرحام

و هم این دو شعر را که شیخ محمد شهرستانی در آغاز کتاب نهاییه الاقدام نوشته (۳)، باو نسبت داده اند:

ص: ۳۷۶

۱- (۱) بر کناره دستنوشته: ضرب شاخ؛ ۱۲.

۲- (۲) بر کناره دستنوشته: بزهای کوهی؛ ۱۲.

۳- (۳) نگر: نهاییه الاقدام ص ۳، نیز: الوافی بالوفیات ج ۱۲ ص ۴۰۸، ووفیات الأعیان ج ۲ ص ۱۶۱.

لقد طفت في تلك المعاهد كلها و سیرت طرفی بین تلك المعالم

فلم أر إلا واضعا كف حائر علی دفن أو قارعا سنّ نادم

و نیز این شعر منسوب باو است:

أقلل نكاحك إن أكلت و ان شربت و إن عشيت

و أنا الضّمين بأن تدوم لك السلامه مابقيت

و در معنی این حدیث که از حضرت امیر علیه السّلام رسیده که فرمود: «دو خصلت است که چیزی بهتر از آنها نباشد: ایمان بخدا، و سود رساندن بمسلمانان؛ و دو خصلت است که چیزی از آنها زشت تر نباشد: شک بخدا، و زیان رساندن بمسلمانان» (۱)؛ آن جناب فرموده:

كن كيف شئت فإنّ الله ذو كرم فما عليه بما تأتیه من بأس

سوی اثنتین فلا تقر بهما أبدا الشّرك بالله و الإضرار بالناس

و نیز فرموده است:

اعتصام الوری بمعرفتك عجز الواصفون عن صفتك

تب علينا فإننا بشر ما عرفناك حقّ معرفتك

و مرحوم کفعمی رحمه الله در باب گزیدن مار و کژدم و سایر موذیات فرموده که: ابن سینا در نشادر گفته است:

فريحه تقتل الأفاعى و للهوام و الدّيب السّاعى

و وزن مثقال إذا ما شربا مع وزنه من الرّجيع أتجبا

و خلّص السّميم من مماته من بعد یأس الانس من حیوته (۲)

ص: ۳۷۷

۱- (۱) این بخش منقول است از روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۷۵. بیفزایم که به این حدیث در منابع حدیثی شیعه دست نیافتیم.

۲- (۲) نگر: المصباح ص ۲۲۴.

و مرحوم سید ابن قاسم عاملی رحمه الله در اثنی عشریه، این رباعی را از او بجهت زکام نقل کرده:

فی أوّل التّزله فصد و فی أواخر التّزله حمّام

بینهما ماء شعیر به صحّت من التّزله أجسام (۱)

و در روضات، این اشعار را از او نقل کرده؛ در تعریف حواسّ ظاهره و باطنه و توحید فرماید:

مجموع حواسّ ظاهر ای مفخر ناس سمع و بصر است و شمّ و ذوق است و مساس

پس مشترکه مختیله فکرت و وهم با حافظه دان تو پنج باطن ز حواس

*** کس را بکمال و کنه ذات ره نیست بر فعل تو میکنند ذات تو قیاس

*** در معرفت چو نیک فکری کردم معلوم شد که هیچ معلوم نشد

*** معشوق جمال می نماید شب و روز کو دیده که تا برخورد از دیدارش (۲)

و در نامه دانشوران، این چند شعر را نقل کرده:

غذای روح دهد باده رحیق الحق که رنگ و بوش زند رنگ و بوی گل را دقّ

بطعم تلخ چو پند پدر و لیک مفید بیش جاهل باطل بنزد دانا حق

ص: ۳۷۸

۱- (۱) این رباعی را در اثنی عشریه نیافتم. هرچند ابن قاسم در ص ۱۲۹ آن کتاب به نقل عبارتی از شیخ پرداخته، اما این رباعی را در آن موضع و نیز در دیگر مواضع کتاب خود نیاورده است.

۲- (۲) نگر: روضات الجنّات ج ۳ ص ۱۷۵.

حلال گشته بفتوای عقل بر دانا حرام گشته باحکام شرع بر احمق

*** ز منزلت هوس گر برون نهی قدمی نزول در حرم کبریا توانی کرد

و لیک این عمل رهروان چالاک است تو نازنین جهانی کجا توانی کرد؟! (۱)

و در ریاض العارفین این رباعیات را نوشته:

دل گرچه در این بادیه بسیار شتافت یک موی ندانست و بسی موی شکافت

اندر دل من هزار خورشید بتافت و آخر بکمال ذره ئی راه نیافت

*** از قعر گل سیاه تا اوج زحل کردم همه مشکلات گیتی را حل

بیرون جستم ز قید هر مکر و حیل هر بند گشوده شد مگر بند اجل

*** ای کاش بدانمی که من کیستمی؟ سرگشته بعالم ز پی چیستمی؟

گر مقبلم آسوده و خوش زیستمی و رنه بهزار دیده بگریستمی! (۲)

و جناب وثوق العلماء خوراسکانی در کتاب قطرات (۳)، این شعر را باو نسبت داده:

لا و لا لب لا و لا لاشش مه است لک و کط و کط لک شهور کوته است

و همانا از تفصیلی که در شرح حالات او نوشتیم و هم از بعضی مواضع دیگر، چنین برآید که: اساتید درس آن جناب چند نفر باشند:

اول: محمود مساح بخارائی؛

ص: ۳۷۹

۱- (۱) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۳۳.

۲- (۲) نگر: ریاض العارفین، ابتدای روضه دوم ص ۲۷۲.

۳- (۳) علیرغم فحص بسیار، متأسفانه به این کتاب دست نیافتم.

دویم: اسمعیل زاهد فقیه؛

سیّم: ابو سهل مسیحی طبیب، که از پیش گفته ایم: در سنه ۴۰۱ وفات کرده و در بیابان مدفون شد؛

چهارم: ابو عبد الله ناتله ئی کجوری؛

پنجم: ابو منصور حسن بن نوح قمری؛

و هم جماعتی بسیار از رجال آن اعصار از مجلس تدریس آن بزرگوار برخوردار شده و با علم و باستانی در فنون حکمت مسلّم گردیده اند، و از آنجمله این چند تن باشند:

اول: ابو منصور زیله؛

دویم: ابو عبید الله عبد الواحد جرجانی؛

سیّم: ابو غالب عطار همدانی؛

چهارم: ابو الحسن بهمنیار بن مرزبان اعجمی آذربایکانی، وفاتش سنه ۴۵۸. و او است استاد ابو العباس لوکری، استاد افضل الدین غیلانی، استاد سید صدر الدین سرخسی، استاد شیخ فرید الدین داماد نیشابوری، استاد مرحوم خواجه نصیر طوسی رحمه الله؛

پنجم: ابو عبد الله معصومی؛

ششم: سلیمان دمشقی؛

هفتم: ابو القاسم عبد الرحمن بن علی بن احمد بن ابو صادق نیشابوری، که تا عشر هفتم قرن پنجم در حیوه بوده و بعد وفات نموده؛

هشتم: ابو عبد الله محمّد بن یوسف ایلاقی؛

نهم: عبد الرحیم عیاض شاعر سرخسی (بناء بقولی).

و بالجمله؛ کلام در شرح گزارش حالات شیخ بزرگوار می باشد و اتمامش بر این

ص: ۳۸۰

است که: آن جناب در اصفهان می بود و چون وی را باقتضای طبیعت خود یا بواسطه گاهی شرب شراب، رغبتی تمام در مباشرت بود و با حضرات نسوان زیاده مؤانست می نمود؛ همواره مزاج خود را بجهت این مطلب تقویت می کرد، تا اینکه قوای طبیعی از کار افتاد و اندک اندک بنیه را هزالی بغایت رویداد. تا در زمانی که علاء الدوله بمحاربه ابن فراس بیاب الکرخ- که گفته اند: موضعی است از ماوراء النهر- حرکت کرد؛ شیخ را قولنج سخت عارض شد و بجهت حرص بر صحت و توهم احتیاج بهزیمت و عدم امکان حرکت، تعجیل نموده چون علاج آن بحقنه های حاده قویه اختصاص داشت از شدت درد بفرمود تا وی را در یک روز هشت بار حقنه کردند، و بدان سبب ریش و خراشی در پاره ئی از روده هایش بهم رسید. و در خلال آن احوال، علاء الدوله با کمال سرعت بسمت ایذج- که بذال معجمه مفتوحه و جیم، شهری بوده میان اصفهان و خوزستان- نهضت فرمود؛ و چون شیخ را از متابعت چاره نبود، لاجرم همراه شد و در عرض راه، صرعی که احیانا تابع قولنج است، عارض گردید. و چون آن صرع زائل شد محض اصلاح قرحه بفرمود تا حقنه معزی و مزلقی ترتیب دهند و مقدار دو دانگ کرفس داخل کرد، پس آن ریش و خراش زیادتر شد. و چون بجهت درمان صرع، معجون مثرودیطوس استعمال می نمود، برخی از غلامان که در اموال آن حکیم بزرگ خیانتها کرده بودند و بر خود می ترسیدند، فرصتی بچنگ آورده مقدار زیادی افیون داخل آن معجون نمودند؛ و شیخ در وقت معتاد تناول نمود و مرض او سخت تر شد. پس ناچار او را با محفه باصفهان بردند و چون بدانجا رسید ضعف بنیه چنان قوت گرفت که او را قدرت بر حرکت نماند. پس یکچند بمداوی خود کوشید و اندکی از ضعفش زایل شد، بطوری که با عدم قدرت بر قیام، قدرت بر حرکت بهم رسانید و گاهی بمجلس علاء الدوله میرفت. و آنمرض بواسطه بقاء نقاهت گاهی بهتر می شد و گاهی عود می کرد.

تا اینکه اتفاقاً از سوء قضاء علاء الدوله بسمت همدان توجه نمود و آن جناب را با خود

همراه برد، و او بدان بسی شادمان شد که توانست با او همراهی کند؛ غافل از اینکه هلاک او در این حرکت است. پس چون حرکت کرد بدان سبب آن علت در عرض راه با شدت تمام برگشت.

و چون بهمدان رسید بیقین دانست که قوت ساقط گشته و طبیعت از مقاومت مرض بکلی عاجز شده، پس ترک مداوای خود نمود و فرمود: قوه مدبره در بدن من از تدبیر بازمانده است و اکنون دیگر معالجت فائده ندارد.

پس غسل کرد و آنچه داشت بر فقراء تصدق نمود و غلامان خود را خط آزادی بخشید و باستغفار مشغول شد و همواره تلاوت قرآن مجید می فرمود، چنانچه در هر سه روز یک ختم پایان می برد.

و بدین منوال همی بود، تا آنکه بیک نیک پی حضرت آفریدگار حکیم، رسید و خواست قطره وجودش را بدریای حکمت پیوند نماید. پس اجل موعودش از پای در آورد؛ یعنی در روز آدینه اول ماه رمضان المبارک سنه ۴۲۸- چهارصد و بیست و هشت- هجری قمری، مطابق ۱۳ تیرماه قدیم سنه ۴۰۶ یزدگردی در زمان القائم بأمر الله عباسی وفات کرد؛ در حالتی که مکرر در حین احتضار این شعر را می خواند و همی بر زبانش بود که روان سپرد:

نموت و لیس لنا حاصل سوی علمنا انه ما علم

و مدت عمرش بناء بر تحقیقی که ما در تولد نمودیم و وفات را بدین طور نوشتیم، شصت و پنج سال و شش ماه و بیست و هشت روز قمری باشد، یعنی شصت و سه سال و هشت ماه و سه روز یزدگردی، که هر سی و سه سال آن هشت روز از شمسی اصطلاحی کمتر است.

و پس از وفات در همدان در پائین سور جنوبی مدفون گردید که هم اکنون بر قبر او بقعه مختصری می باشد بر کنار رودخانه ئی که از میان شهر همدان می گذرد؛ امید که

زیارت آن روزی شود-انشاء الله!-

و برابر مزار آن بزرگوار، مزاری دیگر است با بقعه مختصری که گویند: از شیخ ابو سعید ابن ابو الخیر است. و آن غلط باشد، چه قبر آن بزرگوار را در نیشابور یا مهنه نوشته اند. و ابو سعید صاحب این مزار را در طرائق دو احتمال داده: «یکی: به آن ابو سعید که گفتیم: جناب شیخ در بودن همدان چهل روز در خانه اش پنهان بوده؛ و دیگر: قاضی ابو سعید هراتی که در حبیب السیر او را قاضی شرق و غرب نوشته و گفته:

در ماه شعبان سنه ۵۲۶ بدست محمد رازی و عمر دامغانی کشته شد» (۱).

و در وفیات از شیخ کمال الدین یونس نقل کرده که: «او گفته: علاء الدوله بر آن جناب غضب نموده او را مغلول کرده و بزندان فرستاد، و او در آنجا بود تا جان بداد؛ و این شعر را در این باب آورده:

رأیت ابن سینا یعادى الرجال و فى الحبس مات أحسن الممات

فلم یشف ما ناله بالشفاء و لم ینج من موته بالنجاة» (۲)

و لکن در کتب دیگر همه- که از آنجمله عیون الأنباء (۳) و محبوب القلوب (۴) و غیره (۵) باشد- این معنی را باور ندارند و کلمه «حبس» را باحتباس طبیعت تأویل کرده و روایت کمال الدین را بغرض و عناد مستند داشته اند.

و هم چنین در غالب کتب، وفات او را چنانچه نوشتیم در همدان نوشته اند، چون وفیات الأعیان (۶)، و مختصر ابو الفداء (۷)، و فصل الخطاب ۸ خواجه پارسا، و روضه الصفا ۹،

ص: ۳۸۳

۱- (۱) نگر: طرائق الحقائق ج ۲ ص ۵۵۷.

۲- (۲) نگر: وفیات الأعیان ج ۲ ص ۱۶۲.

۳- (۳) نگر: عیون الأنباء ج ۳ ص ۱۷.

۴- (۴) نگر: محبوب القلوب ج ۲ ص ۱۷۵.

۵- (۵) نمونه را نگر: الوافی بالوفیات ج ۱۲ ص ۴۰۷.

۶- (۶) نگر: وفیات الأعیان ج ۲ ص ۱۶۱.

۷- (۷) نگر: المختصر فی أخبار البشر ج ۲ ص ۱۶۲.

و مجالس المؤمنین (۱)، و آتشکده (۲)، و ریاض العارفین (۳)، و قصص العلماء (۴)، و نامه دانشوران (۵)، و منتظم ناصری (۶)، و آثار عجم (۷)، و پزشکی نامه، و طرائق الحقائق (۸) و غیره؛ هر چند که مسلماً بعضی منقول از بعضی دیگر است.

لکن علی بن اثیر در کامل التواریخ (۹) و دولتشاه سمرقندی در تذکره الشعراء (۱۰) باصفهان نوشته اند، و آن اشتباه است. چنانچه در بعضی از کتب متقدمه نیز تصریح نموده اند.

و هم چنین در سال وفات او مانند تولدش اختلافاتی باشد، و در نزد ما صحیح همان است که نوشتیم؛ چنانچه باز در بعضی از کتب متقدمه و غیره هم چون کامل التواریخ (۱۱)، و وفيات الأعیان (۱۲)، و مختصر ابو الفداء (۱۳)، و فصل الخطاب (۱۴) پارسا، و جواهر اللغة محمد بن یوسف طیب هراتی، و قصص العلماء (۱۵)، و منتظم ناصری، و آثار عجم (۱۶)،

ص: ۳۸۴

-
- ۱- ((۱)) نگر: مجالس المؤمنین ج ۲ ص ۱۸۴.
  - ۲- ((۲)) نگر: آتشکده آذر، نیمه اول ص ۱۳۱۹.
  - ۳- ((۳)) نگر: ریاض العارفین، ابتدای روضه دوم ص ۲۷۲.
  - ۴- ((۴)) نگر: قصص العلماء - طبع انتشارات حضور - ص ۳۰۶.
  - ۵- ((۵)) نگر: نامه دانشوران ج ۱ ص ۱۲۷.
  - ۶- ((۶)) نگر: منتظم ناصری - چاپ سنگی رحلی - ج ۱ ص ۱۵۸.
  - ۷- ((۷)) نگر: آثار عجم ص ۴۵.
  - ۸- ((۸)) نگر: طرائق الحقائق ج ۲ ص ۵۵۷.
  - ۹- ((۹)) نگر: الکامل فی التاریخ ج ۹ ص ۴۵۶.
  - ۱۰- ((۱۰)) نگر: تذکره الشعراء ص ۵۷.
  - ۱۱- ((۱۱)) نگر: الکامل فی التاریخ ج ۹ ص ۴۵۶.
  - ۱۲- ((۱۲)) نگر: وفيات الأعیان ج ۲ ص ۱۶۱.
  - ۱۳- ((۱۳)) نگر: المختصر فی أخبار البشر ج ۲ ص ۱۶۲.
  - ۱۴- ((۱۴)) نگر: فصل الخطاب ص ۲۶۲.
  - ۱۵- ((۱۵)) نگر: قصص العلماء - طبع انتشارات حضور - ص ۳۰۶.
  - ۱۶- ((۱۶)) نگر: آثار عجم ص ۴۵.

و پزشکی نامه، و شمس التواریخ (۱)، و تاریخ اصفهان (۲) حاجی میرزا حسنخان و غیره است؛ هر چند که نقل بعضی از بعضی مسلم است. لکن مشهور و در بسیاری از کتب دیگر سنه ۴۲۷ نوشته اند؛ چون: تاریخ گزیده (۳) خواجه حمد الله مستوفی قزوینی، و تذکره دولتشاه (۴)، و روضه الصفا (۵)، و ریاض العارفین (۶) و غیره.

و در مجمع الفصحاء سنه ۴۴۸ (۷)، و آتشکده (۸) ۴۴۷ دارد، لکن ظاهر است که اشتباه کاتب باشد.

و رباعی مشهور نیز دلالت بر ۲۷ دارد؛ و مکرر که بدان «رباعی» اشاره شده، این است. و آن بسیار مشهور و در بسیاری از کتب مسطور مسطور، و در حقیقت فذلکه احوالات او است، و قائل آن معلوم نیست:

حجّه الحق ابو علی سینا در شجع آمد از عدم بوجود

در شصا کسب کرد کلّ علوم در تکز کرد این جهان بدرود

و حساب این سه کلمه (شجع) و (شصا) و (تکز) این است:

ص: ۳۸۵

-
- ۱- (۱) نگر: شمس التواریخ- چاپ سنگی سال ۱۳۳۱ ه. ق. اصفهان- ص ۲۴.
  - ۲- (۲) بر این مطلب در کتاب تاریخ اصفهان دست نیافتم. چه، اگر چه مجلد سوم این کتاب ویژه ناموران اصفهان است، اما ترجمه شیخ در این مجلد نیامده. در مواضعی دیگر از کتاب هم که یادی از او شده- نگر: تاریخ اصفهان صص ۱۸، ۱۱۹، ۳۰۰، ۳۰۳، ۳۳۵- نیز به تاریخ رحلت او اشاره نشده است.
  - ۳- (۳) نگر: تاریخ گزیده- طبع عکسی انتشارات دنیای کتاب- ص ۸۰۲.
  - ۴- (۴) نگر: تذکره الشعراء ص ۵۷.
  - ۵- (۵) نگر: روضه الصفا ج ۷ ص ۴۷۱.
  - ۶- (۶) نگر: ریاض العارفین، ابتدای روضه دوم ص ۲۷۲.
  - ۷- (۷) نگر: مجمع الفصحاء ج ۱ ص ۱۴۶.
  - ۸- (۸) نگر: آتشکده آذر، نیمه اول ص ۱۳۱۹.

و در حیب السیر (۱) که عمر او را شصت و سه سال و هفت ماه شمسی نوشته، میرساند که تولد چنانچه بدان استدلال نموده و نوشتیم- در سنه ۳۶۳، و وفات هم در سنه ۴۲۸ باشد، چه مطابق آنچه از تطبیقیه مرحوم حاجی نجم الدوله رضی الله عنه حساب شود ۳ صفر سنه ۳۶۳ مطابق ۷ نومبر سنه ۹۷۳ گرگوارى و اول رمضان سنه ۴۲۸ مطابق ۲۳ ژوئن سنه ۱۰۳۷ بوده، و تفاوت میان آنها ۶۳ سال و ۷ ماه و ۱۶ روز میباشد؛ که گوئیم:

حیب السیر کسر روز آنرا منظور نداشته. و نیز مطابق آنچه ما خود بقهقری حساب نموده آنرا با هجری شمسی که ماه های آن بروج دوازده گانه و موضوع مرحوم حاجی نجم الدوله رحمه الله است، تطبیق نمودیم، روز تولد مطابق آنچه نوشتیم ۱۶ عقرب سنه ۳۵۲ هجری شمسی، و روز وفات ۳ سرطان سنه ۴۱۶ بوده، و تفاوت میان آنها ۶۳ سال و ۷ ماه و ۱۷ روز باشد. و این یک روز میان این دو تاریخ شمسی مطلبی نیست، چه در پیش از نیمروز و پس از آن که می گفته اند: آفتاب اگر بهر برجی رفت باید آنروز را جزء برج حال یا گذشته گرفت، این تفاوت بهم میرسد. چنانچه هم بسبب مذکور مخصوصا در اینسال ۱۳۰۷ هجری شمسی یا ۱۲۹۸ گرگوارى؛ ۷ نومبر مطابق ۱۵ عقرب و ۲۳ ژوئن مطابق ۲ سرطان شده؛ خصوصا اینکه ما ماههای فرنگی را اگرچه از سی روز هم زیاده تر یا کمتر باشد، یک ماه بحساب می آوریم؛ و هم چنین بروج را اگر کم یا بیش از سی روز باشد.

و در هیچ یک از این دو تطبیق خصوصا در اینکه هر دو باهم نیز مطابق شده شبتهی متطرق نباشد، یا اگر با واقع هم مطابق نباشد تفاوت یک دو روز بیشتر نیست، که ممکن است با رؤیت بواسطه تفاوت هلالی و حسابی فرق پیدا کند، چنانچه در تطبیقیه فرموده؛ خصوصا اینکه از یزدگردی نیز چون پانزده روز کم شود بجهتی که در همانجا گفتیم ۶۳

ص: ۳۸۶

سال و ۷ ماه و ۱۸ روز خواهد شد؛ و اینها همه درست است. اشکالی که در این حساب وارد می آید اینکه: چنانچه نوشتیم آفتاب در وقت تولد در عقرب بوده، با اینکه از رساله ابو عبید الله جرجانی نقل شده که او از خود شیخ نقل کرده که: در هنگام تولد، آفتاب در اسد بوده؛ و این با ۳۷۳ و ۳۷۰ می سازد، چه ۳ صفر ۳۷۰ مطابق با روز ۳۱ اسد و ۳ صفر ۳۷۳ مطابق با روز ۳۰ سرطان بوده، که بگوئیم بجهت تفاوت حساب آنها ممکن است در اول اسد بوده باشد، و از این جهت ما هم در زایجه، موضع آفتاب را در اسد نوشتیم.

پس اینکه در نامه دانشوران در زایجه، آفتاب را در ۱۹ حمل یعنی درجه شرف نوشته (۱)، غلط است و با هیچ یک از اقوال نمیسازد. چنانچه در مواضع سایر سیارات و سهمین که پاره ئی از نامه و پاره ئی از ابو عبید الله و پاره ئی از وفیات نقل شده، بطوری که نوشتیم بعضی از آنها محل اشکال و موقوف بمراجعه زیج و تقاویم است؛ و اجمالاً دست ما اکنون بدان نمیرسد، تا پس از این خدا چه خواهد.

*** بعد از این مقاله ئی خود این فقیر در تحقیق تولد او قریب بمضامین متن نوشتیم، که در روزنامه عرفان «سال ۳۰ شماره ۳۴۱۹-۳۳/۱/۲۶» به چاپ رسید.

ص: ۳۸۷

۱- (۱)) به این مطلب در نامه دانشوران دست نیافتم.

تحقیق در تاریخ تولد شیخ رئیس ابو علی ابن سینا

گرچه این فقیر در این چند روزه، مقاله ئی در این موضوع نوشتم و آن در روزنامه عرفان (سال ۳۰ شماره ۳۳۱۹/۲۶/۱/۳۳) مطبوع و منتشر گردید، لیکن از باب اینکه بعد از طبع و انتشار آن بقول دیگری برخوردیم و نیز در آن روزنامه اغلاط چندی در آن مقاله رخ داده، لذا مجدداً برای تکمیل و تصحیح آن، بدرج آن در روزنامه چهلستون مبادرت نمودم؛ و الله العاصم.

در کتبی که شرح حال و تاریخ تولد و وفات او نوشته شده، هرچه بنظر رسیده تولد او در سال ۳۷۳ هجری قمری است؛ و در بسیاری از مواضع، این رباعی را در تاریخ تولد و وفات وی و فراغت او از تحصیل علوم، ذکر کرده اند:

حجّه الحق ابو علی سینا در شجع آمد از عدم بوجود

در شصا کسب کرد کلّ علوم در تکز کرد این جهان بدرود

که تولد را ۳۷۳، و فراغت از تحصیل را ۳۹۲، و وفات را ۴۲۷ معلوم کرده. و این رباعی هر جا دیده شده بهمین نحو است، الا اینکه در بسیاری از مواضع، وفات او را در ۴۲۸ نوشته اند؛ که با تکز نمی سازد. اگرچه در بسیاری ۴۲۷ هم نوشته اند. و نیز شجع بر حسب قاعده ترکیب ابجدی در تعیین اعداد، غلط است و باید مرتبه عشرات مقدم بر آحاد- یعنی شجع- باشد، چنانکه در شصا و تکز ذکر شده، لیکن هر جا دیده شده همین

ص: ۳۸۸

طور شجع بنظر رسیده. و بهر حال تا آنجا که در نظر است در تاریخ تولّد او برطبق این رباعی-که بغایت مشهور است-خلافی ذکر نشده. الا اینکه در نامه دانشوران(ج ۱ ص ۵۳) بعد از ذکر ۳۷۳ نوشته که: بروایت صحیح در ۳۶۳ تولّد یافته، و در(ص ۷۷ و ۷۸) این قول را تأیید کرده بچند چیز: یکی اینکه اگر تولّد به قول مشهور باشد لازم می کند که استعلاج امیر نوح سامانی از او در سیزده سالگی باشد؛ و دانشمندان دانند که در لیاقت علاج و اعتماد بیمار بر طیب، کبر سن را تا چه اندازه مدخلیت باشد؛

و دیگر: تألیفاتی را که در آن روزگار نوشته اگر محال نباشد اقلاً ممتنع عادی خواهد بود. و پس از آن گفته: در رباعی مشهور بعضی از فضلا و مؤرخین بجای لفظ شجع:

«شجس» نوشته اند» (۱)؛ انتهی. که در این بدل نیز تقدّم آحاد بر عشرات رخ داده. و نیز در (ص ۷۷) فرماید که: در حبیب السیر مدّت عمر او را شصت و سه سال و هفت ماه شمسی نوشته؛؛ انتهی.

و اینک ما گوئیم که: مؤید ۳۶۳ چند چیز دیگر میتواند شد:

یکی اینکه: در بسیاری از جاها-از جمله در همین نامه دانشوران(ص ۵۳)- روز تولّد را ۳ صفر، و روز وفات را غرّه رمضان نوشته اند؛ و در اتّخاذ تولّد در ۳۶۳ و وفات در ۴۲۸، ۳ صفر ۳۶۳ (چنان که از تطبیقیّه مرحوم حاجی نجم الدوله برمی آید) تقریباً اواسط عقرب ۳۵۲ هجری شمسی، و غرّه رمضان ۴۲۸ تقریباً مطابق اوائل سرطان ۴۱۶ هجری شمسی بوده. و تفاوت بین آنها همان ۶۳ سال و ۷ ماه شمسی و چند روزی خواهد بود؛

دیگر اینکه: در کشف الظنون در جلد اوّل در ضمن دیوان برقی، وی را شاگرد ابو بکر احمد بن محمّد برقی خوارزمی، و وفات خوارزمی را در سال ۳۷۶ نوشته؛ و اگر وی در

ص: ۳۸۹

سال ۳۷۳ متولد شده باشد درست نیاید که در نزد خوارزمی مذکور چیزی خوانده باشد.

و اما مؤید سال ۳۷۳ زایجه طالع تولد او است، زیرا که در بسیاری از کتب مصرّحا مواضع سیارات و طالع تولد او را ذکر کرده اند. و در نامه دانشوران (ص ۵۴) زایجه طالع را کشیده (۱)، لکن در آن تولد را در سال ۳۷۰ و آفتاب را در ۱۹ حمل نوشته و در باقی کتب، همه آفتاب را در اسد نوشته اند؛ و بودن آفتاب در ماه صفر در حمل نه با ۳۶۳ و نه با ۳۷۰ و نه با ۳۷۳، با هیچ کدام نمیسازد؛ و در اسد با ۳۷۰ و ۳۷۳ تقریبا میسازد و با ۳۶۳ نیز نمیسازد.

و غیر از این زایجه در هیچ جا تولد در ۳۷۰ بنظر نرسیده. الا اینکه در مجله آینده (سال ۱ شماره ۷ صادره در بهمن ۱۳۰۴ ص ۴۱۴ تا ۴۱۶) شرحی نوشته مبنی بر اینکه محبّ الدین خطیب مقدمه ئی بر کتاب منطق المشرقین (۲) شیخ در احوال مؤلف نوشته، و در آنجا سال تولد او را در ۳۷۰ ذکر کرده ما... نوشته و کسانی که آنرا استنساخ کرده اند... (۳) لیکن بعقیده این فقیر، ۳۶۳ اصحّ و اوضح خواهد بود. و الله العالم و العاصم.

غزّه رمضان المبارک ۱۳۷۳

محمد علی معلّم حبیب آبادی

ص: ۳۹۰

۱- ((۱)) گویا این صورت زایجه، در چاپ نخستین کتاب- که در اختیار مؤلف فقید بوده است-، ترسیم شده؛ چه در چاپ رائج فعلی نامه دانشوران چنین صورتی به چشم نمی آید.

۲- ((۲)) چنین است در دستنوشته مؤلف.

۳- ((۳)) این دو موضع از متن که بوسیله چند نقطه مشخص شده- در موضع اوّل چند کلمه و در موضع دوّم گویا یک سطر است-، در تصویر دستنوشته مؤلف معظم ناخوان و محذوف است. به هنگام تحقیق این سطور نیز، اصل این مقاله فرادست نیامد؛ از اینرو این دو نقصان را با نقطه چین نشان داده ایم.

آیه الله مجد الدین نجفی اصفهانی (۱۴۰۳ ه. ق.)

تحقیق: جويا جهانبخش

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى سيدنا محمد و آله أئمه الهدى

پیشگفتار مصحح

گل گلشن منتخبی است از منظومه گلشن راز.

درباره منظومه گلشن راز و سراینده اش، شیخ محمود شبستری (ح ۶۸۷ ه. ق. - ح ۷۲۰ ه. ق.)، در دیباجه های چاپهای متعدد گلشن راز و پاره ای تکنگاری ها، بتفصیل سخن ها گفته اند که ما را از مشغول داشتن مجال کوتاه این یادداشت به معرفتی منظومه شیخ شبستری و ترجمه احوال او مستغنی می دارد و خواهند گان، خود، به منابع متعدد موجود و متداول، مراجعه می توانند فرمود.

پردازنده این انتخاب، یعنی: گل گلشن، مرحوم آیه الله حاج شیخ محمد علی ملقب به «مجد الدین» و مشتهر به «مجد العلماء» (۱۳۲۶-۱۴۰۳ ه. ق.)، فرزند علامه آیه الله شیخ محمد رضا نجفی مسجد شاهی (در گذشته به ۱۳۶۲ ه. ق.)، است - رضوان الله

تعالی علیهما- که مردی فقیه و مدرّس علوم مختلف حوزوی و بویژه ماهر در هیأت و ریاضی بوده است.

ترجمه احوال و فهرست آثار مرحوم آیه الله مجد العلماء در منابع مختلف مسطور و مذکور و در دسترس طالبان است؛ از جمله در کتاب قبيلة عالمان دین (تألیف نواده وی، حجه الإسلام و المسلمین استاد حاج شیخ هادی نجفی- دام مجده-).

چندی پیش، پس از آنکه حضرت حجّیه الإسلام و المسلمین حاج شیخ هادی نجفی تصحیح و تحقیق رساله النوافج و الزوزنامج- از مؤلفات مرحوم علامه حاج شیخ محمّد رضا مسجد شاهی- را به بنده پیشنهاد فرمودند- که إن شاء الله تعالی منتشر خواهد شد-، پیشنهاد کردم خوبست اثری از فرزند صاحب نوافج را که موسوم است به گل گلشن و در فهرست آثار مخطوط ایشان هست نیز چاپ بفرمائید. ایشان از این پیشنهاد استقبال کردند و آماده سازی آن را به خود بنده واگذاشتند.

در همین آوان دوست و استاد ارجمند آقای مجید هادی زاده- دام علامه- نیز به طبع آن در میراث حوزه اصفهان اشاره و دعوت فرمودند.

مبنای آماده سازی این متن دستنوشته مؤلف بوده که در یک دستک قدیمی جای دارد و مسوده است؛ بلکه شاید منحصر بوده و هیچگاه به بیاض در نیامده باشد. در یادداشتها از این دستنوشته، تعبیر به «اصل» کرده ایم.

چند رمز که در حواشی به کار برده ایم و ناظر به یک دو طبعی از گلشن است که مورد مراجعه راقم بوده اند، اینهاست:

م: تصحیح دکتر صمد موحد (چاپ شده در: مجموعه آثار شیخ محمود شبستری).

ک: تصحیح دکتر کاظم دزفولیان.

ح: نسخه بدلهای مذکور در هوامش چاپ موحد.

ن: نسخه بدلهای مذکور در هوامش چاپ دزفولیان.

برای ممتاز شدن حواشی و توضیحات جسته گریخته مؤلف، پس از ثبت آنها لفظ «منه» را درون کمانکان قرار داده ام.

گل گلشن، هم از فائده ادبی خالی نیست و هم سندی است از نوع مطالعات متفرقه طلبگی در اوائل سده اخیر.

ناگفته پیداست افکار «صوفیانه» و «سنّیانه» (۱)ی شبستری، لزوماً نه مقبول انتخابگر بوده است و نه راقم این سطور که آماده سازی متن را برای چاپ برعهده داشته.

و الحمد لله أولاً و آخراً

بنده خدا: جویا جهانبخش

- عفی عنه - اصفهان/ اردیبهشت ماه ۱۳۸۴ ه.ش.

ص: ۳۹۳

۱- ((۱)) این که یکی از فضلاء معاصر شبستری را «عارفی شیعی» قلمداد کرده و در این باب به رساله مراتب العارفین استناد نموده (نگر: راز دل، ص ۸)، جدّاً محلّ إشکال است. در همان طبع مورد استناد ایشان از مراتب العارفین، در مقدمه مصحح رساله مزبور آمده: «رساله مراتب العارفین... از آثار منسوب به شبستری است» (مجموعه آثار شیخ محمود شبستری، ص ۳۸۹) و «با توجه به عبارات و تعبیراتی که حاکی از شیعه بودن مؤلف رساله است، احتمال می رود که نویسنده آن شخص دیگری غیر از شبستری باشد» (همان، همان ص). باز همانجا استظهاری آمده مبنی بر آنکه رساله یاد شده از میرزا أبو القاسم باباذهبی شیرازی باشد (نگر: همان، همان). گذشته از جبر گرائی و... آن بی مهری و بدگوئی که در منظومه موسوم به سعادت نامه اش در حق «رافضی» کرده است (نگر: همان، ص ۱۷۸ و ۱۸۶)، شبهتی باز نمی نهد که وی به شرف تشیع نائل نشده بوده است. «ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء».

هذا كتاب مسمّى ب: «گل گلشن» للشيخ الشبستري في كتابه گلشن راز من اختيار العبد مجد الدين النجفي

أول الكتاب

به نام آنکه جان را فکرت آموخت چراغِ دل به نورِ جان برافروخت
ز فضلش هر دو عالم گشت روشن ز فیضش خاکِ آدم گشت گلشن
توانائی که در یک طرفه العین ز کاف و نون (۱) پدید آورد کونین
چو قافِ قدرتش دم بر قلم زد هزاران نقش بر لوحِ عدم زد
از آن دم گشت پیدا هر دو عالم وز آن دم شد هویدا جانِ آدم
در آدم شد پدید این عقل و تمیز که تا دانست ازان اصل همه چیز
چو خود را دید یک شخصِ معین تفکر کرد تا خود چیست من؟!
ز جزوی سوی کلی یک سفر کرد و زانجا باز بر عالم گذر کرد
جهان را دید امرِ اعتباری چو واحد گشته در اعداد ساری
جهان خلق [و] امر از یک نفس شد که هم آن دم که آمد باز پس شد
ولی این جایگه آمد شدن نیست شدن چون بنگری جز آمدن نیست

ص: ۳۹۵

۱- (۱) مراد لفظ «کن» [است] که به معنی بوده باش است (منه).

به اصلِ خویش راجع گشت اشیا (۱) همه یک چیز شد پنهان و پیدا

تعالی الله قدیمی کو به یک دم کند آغاز و انجامِ دو عالم

جهانِ خلق و امر آنجا یکی شد یکی بسیار و بسیار اندکی شد

همه از وهم تست این صورتِ غیر که نقطه دایره (۲) است از سرعتِ سیر

یکی خطّ است ز اول تا به آخر بر او خلقِ جهان گشته مسافر

در این ره آنیبا چون ساریبان اند دلیل و رهنمای کاروانند

وز ایشان سید ما گشته سالار (۳) هم از (۴) اول هم از (۵) آخر در این کار

أحد در میمِ أحمد گشت ظاهر در این دور اول آمد عین آخر

بر او ختم آمده پایان این راه بدو منزل شده: اذْعُوا إِلَى اللَّهِ (۶)

مقامِ دلگشایش جمع جمع است جمالِ جانفزایش شمع جمع است

شده او پیش، دلها جمله در پی گرفته دستِ جانها دامنِ وی

در این ره اولیا باز از پس [و] پیش نشانی می دهند از منزلِ خویش

به حدّ خویش چون گشتند واقف سخن گفتند در معروف و عارف

یکی از بحرِ وحدت گفت: اَنَا الْحَقُّ (۷) یکی از قُرب و بُعد و سیرِ زورق

ص: ۳۹۶

۱- ((۱)) أصل: أشیاء.

۲- ((۲)) أصل: دایره.

۳- ((۳)) از انبیاء محمّد بن عبد الله (ص) گشته مقتدی. (منه).

۴- ((۴)) كَذَا فِي الْأَصْلِ. ك: او. و همین درست است.

۵- ((۵)) كَذَا فِي الْأَصْلِ. ك: او. و همین درست است.

۶- ((۶)) ناظر به: قرآن کریم، س ۱۲، ی ۱۰۸.

۷- ((۷)) «أَنَا الْحَقُّ» شطح معروف حسین بن منصور حلاج است. از برای توجیه متشرعانه آن، نگر: أوصاف

یکی را (۱) علم ظاهر بود حاصل نشانی داد از خشکی ساحل
یکی گوهر برآورد [و] هدف شد یکی بگذاشت آن، نزد صدف شد
یکی در جزء و کل گفت این سخن باز یکی کرد از قدیم و محدث آغاز
یکی از زلف و خال و خط بیان کرد شراب و شمع و شاهد را عیان کرد
یکی از هستی خود گفت و پندار یکی مستغرق بُت گشت و زَنار
سخنها چون به وفق منزل افتاد در افهام خلایق مشکل افتاد
کسی را که در این معنی است حیران ضرورت می شود دانستن آن
گذشته هفده (۲) از هفت صد سال ز هجرت ناگهان در ماه شوال
رسولی با هزاران لطف و إحسان رسید از خدمت اهل خراسان
بزرگی کاندر آنجا است مشهور به أقسام هنر چون چشمه نور (۳)
همه اهل خراسان از که و مه در این عصر از همه گفتند او به
به نظم آورده و پُرسیده یک یک جهانی معنی اندر لفظ اندک
رسول آن نامه [را] برخواند ناگاه فتاد احوال او حالی در افواه
در آن مجلس عزیزان جمله حاضر بدین درویش هریک گشته ناظر
یکی کو بود مردِ کار دیده ز ما صدبار این معنی شنیده
مرا گفتا جوابی گوئی در دم کز (۴) اینجا نفع گیرند اهل عالم

ص: ۳۹۷

۱- (۱) أصل: ر.

۲- (۲) کذا فی الأصل: بناگزیر قاری باید یا فاء را مشدد کند یا کسره هاء را إشباع، تا سخن موزون آید. م و ک: هفت و ده. و همین درست است.

۳- (۳) مشهور این است که مراد امیر سید حسینی است. (منه).

بدو گفتم: چه حاجت؟! کین مسائل نوشتم بارها اندر رسائل (۱)

یکی (۲) گفتا ولی بر وفقِ مسؤول ز تو منظوم می داریم مأمول

پس از إلحاح ایشان کردم آغاز جوابِ نامه ای در لفظِ إيجاز

به یک لحظه میان جمع بسیار بگفتم این سخن بی فکر و تکرار

کنون از لطفِ إحسانی که دارند ز ما این خُرده گیری در گذارند

همه دانند کین کس در همه عمر نکرده هیچ قصدِ گفتنِ شعر

بر آن طبعم اگرچه بود قادر ولی گفتن نبود إلا به نادر

ز نثر ارچه کُتب بسیار می ساخت به نظمِ مثنوی هرگز نپرداخت

عروض [و] قافیه معنی نسنجد به هر ظرفی دُر (۳) معنی نگنجد

معانی هرگز اندر حرف ناید که بحرِ قَلْزَم اندر ظرف ناید

چو ما در حرفِ خود در تنگنائیم چرا چیزی دگر بر وی فزائیم

نه فخر [است] این سخن کز بابِ شکر است به نزدِ أهلِ دل تمهیدِ عذر است

مرا از شاعری خود عار ناید که در صد قرن چون عطار ناید

اگرچه زین نَمَط صد عالمِ أَسرار بود یک شَمّه از دکانِ عطار

ولی این بر سبیلِ اِتِّفاق است نه چون دیو از فرشته استراق است (۴)

علی الجملة جوابِ نامه در دَم بگفتم یک به یک، نه بیش، نه کم

رسول آن نامه را بستد به إعزاز و زان راهی که آمد باز شد باز

ص: ۳۹۸

۱- (۱) مثل سائر مصنفات او از جمله کتابِ سعادت نامه و حقّ الیقین و مرآه المحققین. (منه).

۲- (۲) در أصل ماتن بالای «یکی» نوشته: «بلی»؛ و کنار «یکی» به خطّ ریز کلمه ای نوشته که مقروء نشد.

۳- (۳) در اصل مآتن بالای «در» نوشته: «در او». م: درون. ک: در او.

۴- (۴) سرقت نیست. (منه).

دگر باره عزیزِ کارفرمای مرا (۱) گفتا به آن چیزی بیفزای

همان معنی که گفتی در بیان آرزو عینِ علم با عینِ عیان آرزو

نمی دیدم در اوقات آن مجالی که پردازم بدو از ذوق حالی

که وصفِ آن به گفت [و] گو مُحال است که صاحب حال داند کان چه حال است

ولی بر وفقِ قولِ قائلِ دین نکردم ردِ سؤالِ سائلِ دین (۲)

پی آن تا شود روشن تر اصرار در آمد طوطیِ نطقم به گفتار

به عونِ فضل و توفیقِ خداوند بگفتم جمله را در ساعتی چند

دل از حضرت چون نامِ نامه را خواست جواب آمد به دل کان گلشنِ ماست

چو حضرت کرد نامِ نامه گلشن شود زو چشمِ دلها جمله روشن

[سؤال]

نخست از فکرِ خویشم در تحیر چه چیزست آنکه گویندش تفکر؟

[جواب]

مرا گفتی بگو چو بود تفکر کز این معنی بوم اندر (۳) تحیر

تفکر رفتن از باطل سوی حق به جزو اندر بدیدن کُل مطلق

ص: ۳۹۹

۱- (۱) أصل: مر.

۲- (۲) بعض شراح این سخن را ناظر به آیه «وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ» دانسته اند لیک شاید ناظر به بعض احادیث شریفه باشد و به زعم بنده این اولی است؛ و العلم عند الله.

۳- (۳) در أصل، ماتن، بالای «بوم اندر»، «بماندم» نوشته است. م و ک: بماندم در.

حکیمان کار این (۱) کردند تصنیف چنین گفتند در هنگام تعریف

که چون در دل شود حاصل تصوّر نخستین نام او باشد تذکر

وزو چون بگذری هنگامِ فکرت بود نامِ وی اندر عُرفِ عبرت

تصوّر کان بود بهر تدبّر به نزدِ اهلِ عقل آمد تفکر

ز ترتیبِ تصوّرهای معلوم شود تصدیقِ نامفهوم مفهوم

مقدم چون پدر تالی چه (۲) مادر نتیجه هست فرزند ای برادر

ولی ترتیبِ مذکور از چه و چون بود محتاجِ استعمالِ قانون

دگرباره درو گر نیست تأیید هر آینه که باشد محض تقلید

ره دورِ دراز است آن رها کن چو موسی یک زمان ترکِ عصا کن

در آ (۳) در وادیِ اُیمن که ناگاه درختی گویدت: اِنِّی اَنَا اللهُ (۴)

بتحقیقی (۵) که وحدت در شهود است نخستین نظره بر نور (۶) وجود است

دلی کز معرفت نور و صفا دید ز هر چیزی که دید اول خدا دید

بود فکرِ نکو را شرط تجرید پس آنگه لمعه [ای] از برق تأیید

هر آنکس را که ایزد راه ننمود ز استعمالِ منطق هیچ نگشود

ص: ۴۰۰

۱- (۱) کذا فی الأصل. م و ک: کاندین. و همین درست است.

۲- (۲) کذا فی الأصل. مراد «چو» است. م و ک: چو.

۳- (۳) أصل: درای.

۴- (۴) ناظر است به: قرآن کریم، س ۲۸، ی ۳۰.

۵- (۵) أصل: بتحقیق (بدون هیچ نقطه گذاری). ک و م: محقق را. ضبط نص، تصحیح قیاسی است.

۶- (۶) در أصل، ماتن، بالای «نور» نوشته: «عین».

حکیم فلسفی چون هست حیران نمی بیند ز اشیا (۱) غیر امکان
ز امکان می کند اثبات واجب از این حیران شد اندر ذات واجب
گهی از دور دارد سیر معکوس گهی اندر تسلسل گشته محبوس
چو عقلش کرد در هستی تو غل فروپچید پایش (۲) در تسلسل
ظهور جمله اشیا (۳) به ضد است ولی حق را نه مانند و نه ند است (۴)
چو نبود ذات حق را شبه و همتا ندانم تا چگونه داند (۵) او را؟!
ندارد ممکن از واجب نمونه چگونه داندش؟ آخر چگونه؟!
زهی نادان که او خورشید تابان به نور شمع جوید در بیابان!
[تمثیل]

اگر خورشید در یک حال بودی شعاع او به یک منوال بودی
ندانستی کسی کین پرتو اوست (۶) نبودی هیچ فرق از مغز تا پوست
جهان جمله فروغ نور حق دان حق اندر وی ز پیدائست پنهان
چو نور حق ندارد نقل و تحویل نیاید اندر او تغییر (۷) و تبدیل
تو پنداری جهان خود هست دائم به ذات خویشتن پیوسته قائم
ص: ۴۰۱

۱- ((۱)) أصل: اشياء.

۲- ((۲)) أصل: پاش.

۳- ((۳)) أصل: اشياء.

۴- ((۴)) كذا في أكثر النسخ الذي رأينا [كذا] أو الأظهر عندى أن يكون هكذا - و الوجه واضح - : ظهور جمله اشیا [أصل: أشياء] به
ند است ولی حق را نه مانند [و] نه ضد است. (منه).

۵- ((۵)) ك و م: دانی. ن: دانم.

۶- ((۶)) یعنی اگر خورشید حرکت نداشتی معلوم نبود که نور آفتاب از اوست. (منه).

کسی کو عقلِ دورانَدیش دارد بسی سرگشتگی در پیش دارد
ز دورانَدیشی عقلِ فضولی یکی شد فلسفی دیگر حُلولی
خرد را نیست تابِ نورِ آن روی برو از بهرِ او چشمِ دگر جوی
دو چشمِ فلسفی چون بود اُخول (۱) ز وحدت دیدنِ حق شد مُعطل
ز ناینائی آمد رای تشبیه ز یک چشمی است ادراکاتِ تنزیه
تناسخ زان سبب کفر است و باطل که آن از تنگ چشمی گشته حاصل
چو اُکمه بی نصیب از هر کمال است کسی را کو (۲) طریقِ اعتزال است
کلامی (۳) کو ندارد ذوقِ توحید به تاریکی دَر است از غیم تقلید
رَمَد دارد دو چشمِ اهلِ ظاهر که از ظاهر نبیند جز مظاهر
از او هر چه بگفتند از کم و بیش نشانی داده اند از دیده خویش
منزه ذاتش از چند و چه و چون تعالی شأنه عَمَّا يَقُولُونَ!

[سؤال]

کدامین فکر ما را شرطِ راه است؟ چرا گه طاعت و گاهی گناه است؟

[جواب]

در آلا فکر کردن شرطِ راه است ولی در ذاتِ حق محض گناه است
بود در ذاتِ حق اندیشه باطل محالِ محض دان تحصیلِ حاصل
چو آیات است روشن گشته از ذات نگردد ذاتِ او روشن ز آیات
همه عالم ز نور اوست پیدا کجا او گردد از عالم هویدا

ص: ۴۰۲

۲- (۲) ك و م: کسی کا و ہمیں صواب است.

۳- (۳) أَهْلِ عِلْمٍ کلام. (منہ).

نگنجد نورِ او (۱) اندر مظاهر که سُبحاتِ جلالش هست قاهر

رها کن عقل را، با حق همی باش که تابِ خور (۲) ندارد چشمِ خفّاش

در آن موضع که نورِ حق دلیل است چه جای گفتگویِ جبرئیل است

فرشته گرچه دارد قُربِ درگاهِ نگنجد در مقامِ «لی مع الله» (۳)

چو نورِ او ملک [را] پُر بسوزد خرد را جمله با او سر (۴) بسوزد

بود نورِ خرد در ذاتِ آنور بسانِ چشمِ سر در چشمه خور

چو مُبصر با بصرِ نزدیک گردد بصرِ ز ادراکِ او تاریک گردد

سیاهی گر بدانی نورِ ذات است به تاریکی درون، آبِ حیات است

سیه جُز قابضِ نورِ بصر نیست نظر بگذار کاین جایِ نظر نیست

چه نسبت خاک را با عالمِ پاک که إدراک [است] عجز از درکِ إدراک (۵)

سیه روئی ز ممکن در دو عالم جدا هرگز نشد و الله اعلم

سواد الوجه فی الدارین درویش سوادِ اعظم آمد بی کم و بیش

چه می گویم که هست این نکته باریک شبِ روشن میانِ روزِ تاریک

ص: ۴۰۳

۱- (۱) در أصل «او» مکرّر نوشته شده است.

۲- (۲) خورشید. (منه).

۳- (۳) اشاره به حدیث «لی مع الله وقت لا- یسعی فیهِ ملک مقرب [و لا- نبی مرسل]». (منه). می گویم: از برای این حدیث، نگر: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۴۵۲.

۴- (۴) کذا فی الأصل. م و ک: پا و سر. همین صواب است.

۵- (۵) اشاره ب: «العجز عن إدراک الإدراک إدراک». (منه). می گویم: این سخن به صورت «العجز عن درک الإدراک إدراک» در متون صوفیانه بسیار آمده است. (نگر: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۳۲۱).

در این مشهد که آثار (۱) تجلی است سخن دارم ولی ناگفتن اولی است

[تمثیل]

اگر خواهی که بینی چشمه خور ترا حاجت فتد با جسم دیگر
چو چشم سر ندارد طاقت و تاب توان خورشید تابان دید در آب
از او چون روشنی (۲) کمتر نماید در إدراک تو حالی می فزاید
عدم آئینه هستی است مطلق کز او پیداست عکس تابش حق
عدم چون گشت هستی را مقابل در او عکسی شد اندر حال حاصل
شد آن وحدت ازین کثرت پدیدار یکی را چون شمردی گشت بسیار
إلی أن قال:

حقیقت کهربا، ذات تو گاه است اگر گوئی (۳) توئی نبود چه راه است
تجلی گر رسد بر کوه هستی شود چون خاک ره (۴) هستی ز پستی
گدائی گردد از یک جذب به شاهی به یک لحظه دهد کوهی به کاهی
برو اندر پی خواجه (۵) به اسری (۶) تفرج کن همه آیات کبری
برون آی از سرای امّ هانی (۷) بگو مطلق حدیث «من رانی»

ص: ۴۰۴

۱- ((۱)) ک و م: انوار.

۲- ((۲)) أصل: رشنی.

۳- ((۳)) ک و م: کوه.

۴- ((۴)) أصل: را.

۵- ((۵)) حضرت رسالت (ص). (منه).

۶- ((۶)) قاعدتا- و برغم این إملا- باید «إسرا» خواند.

۷- ((۷)) «إشارتی است به معراج حضرت پیامبر [صلی الله علیه و آله] که به روایتی از خانه امّ هانی- خواهر علی (ع)- آغاز شد؛ و

سخن رسول أكرم [صلى الله عليه وآله وسلم] كه فرمود: من رآنى فقد رأى الحق. «مجموعه آثار شيخ محمود شبستري، ص
١٢٩».

گذاری کن ز کافِ کنج (۱) کونین نشین بر قافِ قُربِ قابِ قوسین

إلی أن قال:

[سؤال]

که باشم من؟ مرا از من خبر کن چه معنی دارد اندر خود سفر کن؟

[جواب]

دگر کردی سؤال از من که من چیست مرا از من خبر کن تا که من کیست

چو هست مطلق آید در اشارت به لفظ «من» کنند از وی عبارت

حقیقت کز تعین شد معین تو او را در عبارت گفته ای «من»

من و تو عارضِ ذاتِ وجودیم مشبکهای (۲) مشکاه وجودیم

همه یک نور دان اشباح و ارواح گه از آئینه پیدا، گه ز مصباح

تو گوئی لفظِ من در هر عبارت به سوی روح می باشد اشارت

چو کردی پیشوای خود خرد را نمی دانی ز جزو خویش خود را

برو ای خواجه! خود را نیک بشناس که نبود فربھی (۳) مانند آماس (۴)

من و تو برتر از جان و تن آمد که این هر دو ز اجزای من آمد

به لفظِ من نه انسان (۵) است مخصوص که تا گوئی بدان جان است مخصوص

یکی ره برتر از کون [و] مکان شو جهان بگذار و خود در خود جهان (۶) شو

ص: ۴۰۵

۱- ((۱)) کذا فی الأصل. م: کنج ک: گنج.

۲- ((۲)) أصل: مشبکهای.

۳- ((۳)) چاقی به اصطلاح این زمان. (منه).

۴- ((۴)) بادداشتن. (منه).

٥- (٥) أصل: انشان.

٦- (٦) ك و م: نهان. ح و ن مطابق متن ماست.

ز خط و همی [یی] های هویت (۱) دو چشمی می شود در وقت رؤیت

نماند در میانه رهرو و راه چو های هو شود ملحق به الله

بود هستی بهشت، امکان چو دوزخ من و تو در میان مانند برزخ

چو برخیزد تو را این پرده از پیش نماند نیز حکم مذهب و کیش

همه حکم شریعت از من و تست که آن بر بسته جان و تن تست

من و تو چون نماند در میانه چه کعبه، چه کنش (۲)، چه دیرخانه

تعین نطقه و همی است بر عین چو عینت گشت صافی غین شد عین

دو خطوه بیش نبود راه سالک (۳) اگر چه دارد او چندین مهالک

یک از های هویت در گذشتن دُوم صحرای هستی در نوشتن

تو آن جمعی که عین وحدت آمد تو آن واحد که عین کثرت آمد

کسی این سر شناسد کو گذر کرد ز جزوی سوی کلی یک سفر کرد

إلی أن قال:

زمان خواجه (۴) وقت استوا بود که از هر ظل و ظلمت مصطفی بود

به خط استوا بر قامت راست ندارد سایه پیش و پس چپ و راست

چو کرد او بر صراط حق اقامت به أمر «فَاسْتَقِم» (۵) می داشت قامت

نبودش سایه کو دارد (۶) سیاهی (۷) زهی نور خدا، ظلّ الهی!

ص: ۴۰۶

۱- ((۱)) ک: ز خط و همی و های هویت.

۲- ((۲)) ک و م: کنشت. ن مطابق متن است.

۳- ((۳)) گوشه چشمی دارد به: «خطوتان» (خطوتین) و قد وصل (وصلت) «نگر: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۲۳۰).

۴- ((۴)) خاتم الأنبياء (ص). (منه).

۵- (۵) ناظر است به: قرآن کریم، س ۱۱، ی ۱۱۲.

۶- (۶) أصل: رازد.

۷- (۷) اشاره إلى أَنَّ النَّبِيَّ (ص) لَمْ يَكُنْ لَهُ ظِلٌّ. (منه).-

و راقبله میانِ غرب و شرق (۱) است ازان رو در میانِ نور غرق است

به دستِ او چو شیطان شد مسلمان به زیر پایِ او شد سایه پنهان (۲)

مراتب جمله زیر پایه اوست وجود خاکیان از سایه اوست

ز نورش شد ولایت سایه گستر مشارق با مغارب شد برابر

ز هر سایه که اول گشت حاصل در آخر شد یکی دیگر مقابل

کنون هر عالمی باشد ز اُمت رسولی را مقابل در بُبُوت (۳)

نبی چون در بُبُوت بود اُکمل بود از هر ولی ناچار اُفضل

ولایت شد به خاتم جمله ظاهر بر اول نقطه هم ختم آمد آخر

از او عالم شود پُر امن و ایمان جماد و جانور یابد از او جان

بود از سِرِّ وحدت واقفِ حق درو پیدا نماید وجهِ مطلق

[سؤال]

ص: ۴۰۷

۱- ((۱)) أصل: شرق و غرب. همچنین است ک!

۲- ((۲)) مصراع یکم ناظر به سخنی است منقول از نبی اکرم-صلی الله علیه و آله و سلم-از این قرار: «أسلم شیطانی علی یدی» (فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۴۹).

۳- ((۳)) شاید اشاره باشد به: «علماء اُمتی کأنبیاء بنی اسرائیل». (منه). می گویم: روایت مورد اشاره ماتن، مورد توجه صوفیان بوده است و در متون صوفیانه پر به کار رفته (نگر: فرهنگ مآثورات متون عرفانی، ص ۳۲۹).

که [شد] بر سرِّ وحدت واقف آخر؟ شناسای چه (۱) آمد عارف آخر؟

[جواب]

کسی بر سرِّ وحدت گشت واقف که او واقف نشد اندر موافق

دلِ عارف شناسای وجود است وجودِ مطلق او را در شهود است

بجز هستِ حقیقی، هست نشناخت و یا هستی که هستی پاک در باخت

ز هستی تا بود هستی برو شین نیابد علمِ عارف صورتِ عین

وجود تو همه خار است و خاشاک برون انداز از خود (۲) جمله را پاک

برو تو (۳) خانه دل را فروروب مهیا کن مقام و جای محبوب

چو تو بیرون روی (۴) او اندر آید به تو بی تو جمال خود نماید

تا این که می فرماید:

تویی تو (۵) نسخه نقشِ الهی بجو از خویش هر چیزی که خواهی

[سؤال]

کدامین نقطه را نطق است انا الحق؟ چه گوئی هرزه ای بود آن مزبِق (۶)؟

ص: ۴۰۸

۱- ((۱)) أصل: چو.

۲- ((۲)) م و ک: اکنون.

۳- ((۳)) أصل: تا.

۴- ((۴)) ماتن، در أصل، بالای «روی» نوشته است: «شوی». م و ک: شدی.

۵- ((۵)) أصل: تو بی تو.

۶- ((۶)) از زیبق. کنایه از روشن. (منه). می نویسم: توضیح فوق از ماتن ظاهرا ناظر به این گفتار بعض شراح است که: «مزبِق به

معنی زیبق کرده شده. درهم مزبِق یعنی درهمی که به زیبق روشن کرده شده و مانند نقره سفید و روشن شده است. در اینجا

مراد حسین بن منصور حلاج است که به زیبق نور-

أنا الحق كشافٍ أسرار است مطلق بجز حق کیست تا گوید أنا الحق؟!!

همه ذراتِ عالم همچو منصور تو خواهی مست گیر و خواه مخمور

در این تسبیح و تهلیل اند دائم بدین معنی همه باشند قائم

اگر خواهی که گردد بر تو آسان و إن من شئء (۱) را یکره فروخوان

چو کردی خویشتن را پنبه کاری تو هم حلاج وار این دم بر آری

بر آور پنبه پندارت از گوش ندای واحد القهار بنیوش

ندا می آید از حق بر دوامت چرا گشتی تو موقوف قیامت

در آ در وادی ایمن که ناگاه درختی گویدت: إني أنا الله (۲)

روا باشد أنا الله (۳) از درختی چرا (۴) نبود روا از نیک بختی؟!!

هر آنکس را که اندر دل شکی نیست یقین داند که هستی جز یکی نیست

أنایت بود حق را سزاوار که هو غیبت و غایب و هم [و] پندار

جناب حضرت حق را دوئی نیست در آن حضرت من و ما و توئی نیست

من و ما و تو و او هست یک چیز که در وحدت نباشد هیچ تمیز

هرانکو خالی از خود چون خلا (۵) شد أنا الحق اندر او صوت و صدا شد

شود با وجه باقی غیر هالک یکی گردد سلوک و سیر و سالک

ص: ۴۰۹

۱- (۱) اشاره به آیه شریفه «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ» [س ۱۷ ی ۴۴]. (منه).

۲- (۲) ناظر است به: قرآن کریم، س ۲۸، ی ۳۰.

۳- (۳) أصل: انا لله. بالای «الله» نیز ماتن «الحق» نوشته.

۴- (۴) أصل: چر.

۵- (۵) جای «خلا» در اصل بیاض است. از ک و م افزوده شد.

حلول و اتحاد آنجا مُحال است که در وحدت دوئی عینِ ضلال است

حلول و اتحاد از غیر خیزد ولی وحدت همه از سیر خیزد

تعیّن بود کز هستی جدا شد نه حق بنده، نه بنده [ی] او (۱) خدا شد

وجودِ خلق و کثرت در نمود است نه هرچ آن می نماید عین بود است

[تمثیل]

بنه آئینه ای اندر برابر در او بنگر بین آن شخصِ دیگر

یکی ره بازین تا چیست آن عکس نه این است و نه آن، پس چیست آن عکس

چو من هستم به ذاتِ خود معین ندانم تا چه باشد سایه من

عدم با هستی آخر چون شود ضم نباشد نور و ظلمت هر دو با هم

چو ماضی نیست مستقبل مه و سال چه باشد غیر از آن یک نقطه حال

یکی نقطه است و همی گشته ساری تو آن را نام کرده نهر جاری

عرض فانیست، جوهر زو مرگب بگو کی بود یا خود کو مرگب

ز طول [و] عرض وز عمق است اجسام وجودی چون پدید آمد ز اعدام؟!

از این جنس است اصلِ جمله عالم چو دانستی بیار ایمان، فالزم

جز از حق (۲) نیست دیگر هستی الحق هو الحق گوی گر خواهی أَنَا الْحَق

نمودِ وهمی از هستی جدا کن نه این بیگانه، خود را آشنا کن

ص: ۴۱۰

۱- (۱) بالای «او» در اصل، «با» نوشته شده است.

۲- (۲) در متن به جای «از حق»، «ماتن»، «الحلق» نوشته است؛ سپس «ز حق» را بالایش افزوده. کنارش نیز کلمه ریزی است که خواننده نمی شود و به نظیر آن پیشتر اشاره شد که آن هم نامقروء بود.

چرا مخلوق را گویند واصل سلوک و سیر او چون گشت حاصل
وصال حق ز (۱) خلقت جدائی است ز خود بیگانه گشتن، آشنائی است
چو ممکن گردد امکان برفشاند بجز واجب دگر چیزی نمآند
وجود هر دو عالم چون خیال است که در وقت بقا عین زوال است
نه مخلوقست آنکو گشت واصل نگوید (۲) این سخن را مرد کامل
عدم کنی راه یابد اندرین باب؟! چه نسبت خاک را با ربُّ ارباب (۳)؟!
عدم چنود که با حق واصل آید وزو سیر و سلوکی حاصل آید؟
اگر جانت شود زین معنی آگاه بگوئی (۴) در زمان استغفر الله
تو معدوم و عدم پیوسته ساکن به واجب کنی رسد معدوم ممکن؟!
إلی أن قال-ره-.

وجود اندر کمال خویش ساری است تعین ها امور اعتباری است
امور اعتباری نیست موجود عدد بسیار و یک چیز است معدود
جهان را نیست هستی جز مجازی سراسر کار او لهُو است و بازی

[تمثیل]

بُخاری مرتفع گردد ز دریا به امر حق فروبارد به صحرا (۵)

شعاع آفتاب از چرخ چارم بر او افتد شود ترکیب باهم

ص: ۴۱۱

۱- (۱) در أصل ماتن بالایی «ز» نوشته است: «که».

۲- (۲) در أصل حرفِ یکم بی نقطه است.

٣- (٣) ناظر به: «ما لِلْتَرابِ وَ رَبِّ الأربابِ؟!» (فرهنگِ مآثورات متون عرفانی، ص ٤٦٩).

٤- (٤) أصل: بگو.

٥- (٥) أصل: صحراء.

کُنْد گرمی دگر زه عزمِ بالا در آویزد بدو آن آبِ دریا
چو با ایشان شود خاک و هوا ضم برون آید نباتِ سبز و خرّم
غذایِ جانور گردد ز تبدیل خوردِ انسان [و] یابد باز تحلیل
شود یک نقطه و گردد در اطوار وزان انسان شود پیدا دگر بار
چو نورِ نفسِ گویا در تن آمد یکی جسمِ لطیف و روشن آمد
شود طفل و جوان و کهل [و] کم پیر (۱) بداند عقل و رای و علم و تدبیر
رسد آنکه اجل از حضرتِ پاک رود پاکی به پاکی، خاک با خاک
همه اجزای عالم چون نباتند که یک قطره ز دریای حیاتند
زمان چون بگذرد بر وی شود باز همه انجام ایشان همچو آغاز
رود هر یک ز ایشان سوی مرکز که نگذارد طبیعتِ سوی (۲) مرکز
چو دریائست وحدت لیک پُر خون کزو خیزد هزاران موجِ مجنون
تا آنکه می گوید:

وصالِ ممکن و واجب به هم چیست؟ حدیثِ قُرب و بُعد [و] بیش و کم چیست؟

[جواب]

ز من بشنو حدیثِ بی کم و بیش ز نزدیکی تو دور افتادی از خویش
چو هستی ظهوری در عدم شد از آنجا قُرب و بُعد و بیش و کم شد
قریب آنست کو را رش نور است بعید آن نیستی کز هست دور است
اگر نوری ز خود بر تو رساند ترا از هستی خود وارهاوند
چه حاصل مر تو را این بود نابود کزو گاهیت خوف و گه رجا بود

۱- (۱) کذا فی الأصل. ک نیز چنین است.

۲- (۲) کذا فی الأصل. ک و م:خوی.

نترسد زو کسی کو را شناسد که طفل از سایه خود می هراسد

نماند خوف اگر گردی روانه نخواهد اسب تازی تازیانه

تو را از آتش دوزخ چه باکست که از هستی تن و جان تو پاکست

ز آتش زر خالص بر فروزد چو (۱) غشی نبود اندر وی چه سوزد

ترا غیر از تو چیزی نیست در پیش و لیکن از وجود خود بیندیش

اگر در خویشتن گردی گرفتار حجاب تو شود عالم به یک بار

توئی در روز (۲) هستی جرم اسفل توئی با نقطه وحدت مقابل

تعین های عالم بر تو طاریست از آن گوئی چو شیطان همچو من کیست؟

از آن گوئی مرا خود اختیار است تن من مرکب و جانم سوار است

زمام تن به دست جان نهادند همه تکلیف بر من زان نهادند

ندانی کین ره آتش پرست است همه این آفت و شومی ز هست است

کدامین اختیار ای مرد جاهل کسی را کو بود بالذات باطل؟

چو بود تست یکسر همچو نابود نگوئی کاخ تارت از کجا بود؟

کسی کو [را] وجود از خود نباشد به ذات خویش نیک و بد نباشد

که را دیدی تو اندر جمله عالم که یک دم شادمانی یافت بی غم؟

که را شد حاصل آخر جمله امید؟ که ماند اندر کمالی تا به جاوید؟

مراتب باقی [و] اهل مراتب به زیر امر حق و الله (۳) غالب

مؤثر حق شناس اندر همه جائی ز حد خویشتن بیرون مینه پای

ز حال خویشتن پرس این قدر چیست؟ وزانجا بازدان کاهل قدر کیست؟

١- ((١)) أصل: چه.

٢- ((٢)) كذا فى الأصل. ك و م: دؤر.

٣- ((٣)) أصل: لله.

هر آنکس را که مذهب غیر جبر است نبی فرمود (۱) کو مانند گبر است (۲)

چنان کان گبر یزدان و اهرمن گفت همین نادانِ أحمق ما و من گفت

به ما أفعال را نسبت مجازیت نسب خود در حقیقت لهو و بازیست

بودی تو که فعلت آفریدند تو را از بهر کاری برگزیدند

به قدرت بی سبب دارای مطلق به علم خویش حکمی کرده مطلق

مقدر گشته پیش از جان (۳) و از تن برای هر یکی کاری معین

یکی هفصد هزاران ساله طاعت به جا آورد، کردش طوق لعنت

دگر از معصیت نور و صفا دید چو توبه کرد نام اصطفی دید

عجب تر آنکه این از ترک مأمور شد از أطفاف حق مرحوم و مغفور

مران دیگر ز منهی گشت ملعون زهی فعل تو بی چند و چه و چون

جناب کبریائی لأبالیست منزّه از قیاسات خیالی است

چه بود اندر ازل ای مرد ناأهل! که این شد با محمد، آن أبو جهل!؟

کسی کو با خدا چون و چرا گفت چو مُشْرک حضرتش را ناسزا گفت

ورا زبید که پُرسد از چه و چون نباشد اعتراض از بنده موزون

خداوندی همه در کبریائی است نه علت لائق فعل خدائی است

سزاوار خدائی لطف و قهر است و لیکن بندگی در فقر و جبر است

کرامت آدمی را اضطرار است نه آن کو را نصیبی ز اختیار است

نبوده هیچ چیزش هرگز از خود پس آنگه پُرسدش از نیک و از بد

ص: ۴۱۴

- ۲- (۲) نظر شیخ محمود شبستری به این حدیث است: «القدریّه مجوس هذه الأئمه» (فرهنگ مأثورات متون عرفانی، ص ۳۵۹).
- ۳- (۳) أصل: جا.

ندارد اختیار و گشته مأمور زهی مسکین که شد مختار و مجبور (۱)

إلی أن قال:

نکاح معنوی افتاد در دین جهان را نفسِ کُلّی داد کابین

از ایشان می پدید آمد (۲) فصاحت علوم [و] نطق و أخلاق و صباحت

ملاحظت از جهانِ بی مثالی در آمد همچو رندِ لأبالی

به شهرستانِ نیکوئی عَلم زد همه ترتیبِ عالم را به هم زد

گهی بر رخس حسن او سوار (۳) است گهی با تیغ نطق آبدار است

چو در شخص است، گویندش: ملاحظت چو در نطق است، گویندش: فصاحت

ولّی و شاه و درویش و پیمبر همه در تحتِ حکم او مُسَخَّر

درون حسن روی نیکوان چیست نه آن حسنست تنها گوی آن چیست

بجز از حق نیاید دلربائی (۴) که شرکت نیست کس را در خُدائی (۵)

تا اینکه گوید:

به عادت حالها با خوی گردد به مدّت میوه ها خوشبوی گردد

از آن آموخت انسان پیشه ها را وزان ترکیب کرد اندیشه ها را

ص: ۴۱۵

۱- (۱) در این بحث از جبر و اختیار، شیخ محمود شبستری پاره ای حق و باطل را به هم آمیخته که نقدِ یکایک آنها و جزء جزء اُقوالِ او مجالِ دیگر می طلبد. قولِ مختارِ محققان در این باب همان است که: «لا جبر و لا تفویض، بل أمر بین الأمرین».

۲- (۲) ک و م: آید.

۳- (۳) ک و م: شهسوار.

۴- (۴) ماتن بالای این مصراع نوشته است: «جز از حق می نیاید دلربائی».

۵- (۵) اشاره به حدیث «لا مؤثر فی الوجود إلاّ الله». (منه). می گویم: «لا مؤثر فی الوجود إلاّ الله»، اسفرائینی، صاحب أنوار العرفان (ص ۲۱۰)، به عنوان «آنچه حکما گفته اند» یاد کرده است.

همه أفعال و أقوالٍ مُدَخَّرٌ هویدا گردد اندر روزِ محشر

چو عریان (۱) گردی از پیراهنِ تن شود عیب و هنر یک باره روشن

تنت باشد و لیکن بی گُذورت که بنماید از او چون آب صورت

همه پیدا شود آنجا ضمائر فروخوان آیه «تبلی السرائر» (۲)

دگر باره به وفقِ عالم خاص شود (۳) أخلاق تو أجسام و أشخاص

چنان کز قوتِ عنصر در اینجا موالید سه گانه گشت پیدا

همه أخلاقِ تو در عالمِ جان گهی أنوار گردد گاه نیران

تعین مرتفع گردد ز هستی نماند در نظر بالا و پستی

نماند مرگ تن در دارِ حیوان (۴) به یکرنگی برآید قالب و جان

بود پای و سر و چشمِ تو چون دل شود صافی ز ظلمت صورتِ گل

کند هم نورِ حق بر تو تجلی بینی بی جهت حق را تعالی

دو عالم را همه برهم زنی تو ندانم تا چه مستی ها کنی تو

«سَقَهُمْ رَبَّهُمْ» (۵) چَبُودِ بَيْنَدِيش طهوری چیست؟ صافی گشتنِ خویش

زهی شربت، زهی لذت، زهی ذوق! زهی دولت، زهی حیرت، زهی شوق!

خوشا آن دم که ما بی خویش باشیم غنی مطلق و درویش باشیم

نه دین، نه عقل، نه تقوی، نه إدراک فتاده مست و حیران بر سرِ خاک

ص: ۴۱۶

۱- (۱) أصل: عربيا.

۲- (۲) در قرآن کریم (س ۸۶، ی ۹) از روزِ رستاخیز به عنوان «یوم تبلی السرائر» سخن رفته است.

۳- (۳) أصل: شو.

۴- (۴) کذا فی الأصل. ک: نماند مرگ اندر دار حیوان. م: نماند مرگ اندر دار حیوان.

۵- (۵) ناظر است به: قرآن کریم، س ۷۶، ی ۲۱.

بهشت و حور و خُلد اینجا چه سنجد؟! که بیگانه در آن خلوت نگنجد

چو رویت دیدم و خوردم از آن می ندانم تا چه خواهد شد پس از وی؟

پی هر مستی [یی] باشد خماری در این اندیشه دل خون گشت باری

[سؤال]

قدیم و مُحدَث از هم چون جُدا شد که این عالم شد (۱) آن دیگر خدا شد

[جواب]

قدیم و مُحدَث از هم خود جدا نیست که او هستی است و (۲) باقی دایما نیست

همه آنست و این مانندِ عنقا است جُز از حق جمله اسمِ بی مسماست

عدم موجود گردد، این محالست وجود از روی هستی لایزال است

نه آن این گردد و نه این شود آن همه اشکال گردد بر تو آسان

جهان خود جمله امرِ اعتباریست چون آن یک نقطه کاند در دور ساریست

برو یک نقطه آتش بگردان که بینی دایره از سرعتِ آن

یکی گرد شما آید بناچار (۳) نگردد واحد از اعداد بسیار

حدیث ما سوی الله را رها کن به عقلِ خویش این را زو جدا کن

ص: ۴۱۷

۱- (۱) أصل: +و.

۲- (۲) كذا فی الأصل. این واو در ك و م نیست، و بودنش مستلزم آن است که تاء پیش از آن دزدیده خوانده شود.

۳- (۳) كذا فی الأصل: ك: یکی گردد شمار آید بناچار. م: یکی گر در شمار آید بناچار.

چه شك داری در این کین چو خیالست که [با] وحدتِ دوئی عینِ مُحالست

عدم مانند هستی بود یکتا همه کثرت ز نسبت گشت پیدا

ظهورِ اختلاف از کثرت و شان شده پیدا ز (۱) بوقلمون امکان

وجود هر یکی چون بود واحد به وحدائیتِ حق گشت شاهد

[سؤال]

چه خواهد مردِ معنی زان عبارت که دارد سویی چشم و لبِ اِشارت

چه جوید از رُخ و زُلف و خط و خال کسی کاندِر (۲) مقامات است و احوال

[جواب]

هر آن چیزی که از عالمِ عیانست چو عکسی ز آفتابِ آن جهان است

جهان خود زلف و خال و خط و ابروست که هر چیزی به جایِ خویش نیکوست (۳)

إلی أن قال:

نگر کز چشمِ شاهد چیست پیدا رعایت کُن لوازم را در آنجا

ز چشمش خواست بیماری و مستی ز لعلش نیستی در تحتِ هستی

ز چشمِ اوست دلها مست و مخمور ز لعلِ اوست جانها جمله مستور

ز چشمِ او همه دلها جگرخوار لبِ لعلش شفایِ جانِ بیمار

به چشمش گرچه عالم در نیاید لبش هر ساعتی لطفی نماید

دمی از مردمی دلها نوازد دمی بیچارگان را چاره سازد

به شوخی جان دَمَد در آب و در خاک به دم دادن زند آتش در افلاک

ص: ۴۱۸

۲- (۲) أصل: کاند.

۳- (۳) این همان است که گفته اند: «لیس فی الإمكان أبدع مما كان».

از او هر غمزه دام[و]دانه ای شد وزو هر گوشه ای میخانه ای شد
 ز غمزه می دهد هستی به غارت به بوسه می کند بازش عمارت
 ز چشمش خونِ ما در جوشِ دائم ز لعلش جانِ ما مدهوشِ دائم
 به غمزه چشمِ او دل می رباید به عشوه (۱) لعلِ او جان می فزاید
 چو از چشم و لبش جوئی کناری مر این گوید که نه آن گوید آری
 ز غمزه عالمی را کار سازد به بوسه هر زمان جان می نوازد
 از او یک غمزه و جان دادن از ما وزو یک بوسه و استادان از ما
 چو از چشم و لبش اندیشه کردند جهانی می پرستی پیشه کردند
 به چشمش در نیاید جمله هستی در او چون آید آخر خواب و مستی؟!
 وجودِ ما همه مستی است یا خواب چه نسبت خاک (۲) را با ربِّ ارباب؟!
 خرد دارد از این گونه صد اشگفت (۳) «وَلْتَصْنَعِ عَلٰی عَيْنِي (۴)» چرا گفت؟!
 حدیثِ زلفِ جانان بس دراز است چه شاید گفت از آن کان جایِ راز است
 مپرس از من حدیثِ زلفِ پُرچینِ مجنّبانید زنجیرِ مجانین
 ز قدّش راستی گفتم سخن دوش سرِ زلفش مرا گفتا: فروپوش
 کجی بر راستی زو گشت غالب وزو در پیچش آمد راهِ طالب
 همه دلها از او گشته مُسَلْسَل همه جانها از او بوده مُقَلَقَل (۵)

ص: ۴۱۹

-
- ۱- (۱) أصل: عشو.
 ۲- (۲) أصل: خواب.
 ۳- (۳) ماتن روی «صد»، «م» نوشته و روی «گونه»، «خ». قاعدتا مراد آن است که-مقدم و مؤخر-چنین بخوانیم: «خرد دارد صد از این گونه اشگفت». ضبط ک مطابق متن است. م: خرد دارد ازین صد گونه اشگفت.

- ۴- (۴) ناظر است به: قرآن کریم، س ۲۰، ی ۳۹.
- ۵- (۵) «مقلقل» یعنی بیقرار و مضطرب و متحرک.-

مُعَلَّقٌ صَدِّ هَزَارَانَ دَلِّ زَ هَرِّ سَوِّ نَشَدَ يَكِّ دَلِّ بَرُونَ أَزْ حَلَقَهُ أَوْ

اگر زلفینِ خود را بر فشانند به عالمِ در، یکی کافر نماند

و گر بگذارش (۱) پیوسته ساکن نماند در جهان یک نفس مؤمن

چو دامِ فتنه می شد چنبرِ او به شوخی باز کرد از تن سرِ او

اگر زلفش بُریده شد چه غم بود؟ که گر شب کم شد اندر روز افزود

چو او بر کاروانِ عقل ره زد به دستِ خویشتن بر وی گره زد

نیاید (۲) زلفِ او یک لحظه آرام گهی بام (۳) آورد، گاهی کند شام

ز روی و زلفِ خود صد روز و شب کرد بسی بازیچه هایِ بو العَجَب کرد

تا آنجا که می گوید:

از آن حالِ دلِ پُر خونِ تباهست که عکسِ نقطهٔ خالِ سیاهست

ز خالِش حالِ دلِ جُز خونِ شدن نیست کزان منزلِ ره بیرون شدن نیست

به وحدت در نباشد هیچ کثرت دو نقطه نَبُود اندرِ أصلِ وحدت

ندانم خالِ او عکسِ دلِ ماست و یا دلِ عکسِ خالِ رویِ زیباست

ز عکسِ خالِ او دلِ گشت پیدا و یا عکسِ دلِ آنجا شد هویدا

دل اندر رویِ او یا اوست در دل به من پوشیده (۴) شد این کارِ مشکل

گهی چون چشمِ مخمورش خراب است گهی چون زلفِ او در اضطراب است

گهی روشن چو آن رویِ چو ماه است گهی تاریک چون خالِ سیاه است

ص: ۴۲۰

۱- (۱) أصل: بگذارش (با حرف یکم بی نقطه).

۲- (۲) کذا فی الأصل (و فیہ قراءه). م و ک: نیابد.

٣- (٣) یعنی صبح. (منه).

٤- (٤) أصل: پوشید.

گهی مسجد بود، گاهی کینشت است گهی دوزخ بود، گاهی بهشت است

گهی برتر شود از هفتم أفلاک گهی افتد به زیر توده خاک

پس از زهد و ورع گردد دگر بار شراب و شمع و شاهد را طلبکار

[سؤال]

شراب و شمع و شاهد را چه معنی است؟ خراباتی شدن آخر چه دعویست؟

[جواب]

شراب و شمع و شاهد عین معنی است که در هر صورتی او را تجلی است

إلی أن قال:

ز رویش پرتوی چون بر می افتاد بسی شکلِ حبابی بر وی افتاد

جهان و جان بر او شکلِ حبابتِ حبابش اولیائی را قیاب است (۱)

شده زو عقلِ کل حیران و مدهوش فتاده نفسِ کل را حلقه در گوش

همه عالم چو (۲) یک میخانه اوست دلِ هر ذره ای پیمانه اوست

خرد مست و ملایک مست و جان مست هوا مست و زمین مست و زمان مست

فلک سرگشته از وی در تکاپوی هوا در دل به امید یکی بوی

إلی قوله:

خرابات از مقام بی مثالیت مقام عاشقانِ لاأبالیست

خرابات آشیانِ مرغِ جان است خرابات آستانِ لامکان است

خراباتی خراب اندر خراب است که در صحرایِ او عالمِ سرابست

ص: ۴۲۱

۲- (۲) ماتن بالای «چو» نوشته است: «چه».

خراباتی است بی حدّ و نهایت نه آغازش کسی دیده نه غایت
اگر صد سال در وی می شتابی نه خود را و نه کس را بازیابی
گروهی اندر (۱) او بی پا و بی سر همه نه مؤمن و نه نیز کافر
شرابِ بی خودی در سر گرفته به تَرکِ جمله خیر و شر گرفته
شرابی خورده هر یک بی لب و کام فراغت یافته از ننگ و از نام
حدیث ماجرای شطح و طامات خیالِ خلوت و نور و کرامات (۲)
به بویِ دُردیی (۳) از دست داده ز ذوقِ نیستی مست اوفتاده (۴)
عصا و رکوه (۵) و تسبیح و مسواک گرو کرده به دُردی جمله را پاک
میانِ آب و گل افتان و خیزان به جایِ اشکِ خون از دیده ریزان
گهی از سرخوشی در عالم ناز شده چون (۶) شاطران گردنْ برافراز (۷)
گهی از روسیاهی سر به دیوار گهی از سُرخِ روئی بر سرِ دار
گهی اندر سماعِ شوقِ جانان شده بی پا و سر چون چرخ گردان
به هر نغمه که از مطرب شنیده بدو وجدی از آن عالم رسیده
سماعِ جان نه آخر صوت و حرف است که در هر پرده ای سِرِّ شگرف است

ص: ۴۲۲

۱- (۱) أصل: اند.

۲- (۲) ماتن بالای «کرامات» نوشته است: «کمالات».

۳- (۳) أصل: بیوئی دردی.

۴- (۴) أصل: افتاده.

۵- (۵) «رکوه» کوزه چرمین را گویند. صوفیه همواره در سفرها رکوه ای با خویش می داشته اند. (نگر: أسرار التوحید، تصحیح شفیع کدکنی، ص ۶۳۵).

۶- (۶) أصل: چون چون (در هر دو مورد حرفِ یکم بی نقطه است).

۷- (۷) ك: گردن افراز. ن مطابق متن ماست.

ز سر بیرون کشیده دلّی دَه توی مجرّد گشته از هر رنگ [و]هر بوی

فروشسته بدان صافِ مروّق همه رنگِ سیاه و سبزِ آزرَق

یکی پیمانۀ خورده از میِ صاف شده زانِ صوفیِ صافی ز اوصاف

به جان خاکِ مزابل پاک رفته ز هرچ آن دیده از صد یک نگفته

گرفته دامنِ رندانِ حمار ز شیخی و مُریدی گشته بیزار

چه شیخی و مریدی؟ این چه قید است؟ چه جای زهد و تقوی؟ این چه شیّد است؟

اگر روی تو باشد در کِه و مه بُت و زُنار و ترسائی تو را به.

[سؤال]

بت و زُنار و ترسائی در این کوی همه کفرست و گرنه چیست؟ بر گوی

[جواب]

بت اینجا مظهرِ عشق است و وحدت بود زُنار بستن عقد (۱) خدمت

چو کُفر و دین بُود قائم به هستی شود توحید عینِ بُت پرستی

چو اُشیا هست هستی را مظاهر از آن جمله یکی بُت باشد آخر

نکو اندیشه کن ای مردِ عاقل! که بت از رویِ هستی نیست باطل

بدان کایزد تعالی خالقِ اوست ز نیکو هرچه صادر گشت نیکوست

وجود آنجا که باشد عینِ خیر است اگر شریست در وی او ز غیر است

مسلمان گر بدانستی که بُت چیست بدانستی که دین در بُت پرستی است

و گر مُشرک ز بُت آگاه گشتی کجا در دینِ خود گمراه گشتی

ص: ۴۲۳

ندید او بُت بجز از خلقِ ظاهر بدین علت شد اندر شرع کافر

تو هم گر زو نبینی حقّ پنهان به شرع اندر نخواندندت مسلمان

ز اسلام مجازی گشته بیزار که را کفر حقیقی شد پدیدار

درون هر بُتی جانی است پنهان به زیر کُفر ایمانی [است] پنهان

همیشه کفر در تسبیح حقّ است و «إن من شیء» (۱) گفت اینجا چه دقّ است؟

چه می گویم که دور افتادم از راه فدّهم بعد ما جائت قلّ الله (۲)

بدان خوبی رخ بُت را که آراست که گشتی بُت پرست ار حق نمی خواست (۳)؟

هم او کرد [و] هم او گفت [و] هم او بود نکو کرد و نکو گفت و نکو بود

یکی بین و یکی گوی و یکی دان بدین ختم آمد اصل و فرع ایمان

إلی أن قال:

عناصر مر تو را چون امّ سفلی است تو فرزند [و] پدر آبای علوی است

از آن گفته است عیسی گاه اسری (۴) که آهنگ پدر دارم به بالا (۵)

تو هم جان پدر سوی پدر شو بدر رفتند همراهان، بدر شو

اگر خواهی که گردی مرغ (۶) پرواز جهان جیفه پیش کرکس انداز

ص: ۴۲۴

۱- (۱) ناظر است به: قرآن کریم، س ۱۷، ی ۴۴.

۲- (۲) اشاره بقوله: قلّ الله ثمّ ذرهم فی خوضهم یلعبون [س ۶ ی ۹۱]. (منه).

۳- (۳) راستی که «جبر» مختار شبستری چه رای منکسری است! زمینه سازی خلط مباحث تا این حد؟!

۴- (۴) کذا فی الأصل. برغم آن املاء، باید «إسرا» خواند.

۵- (۵) در این باره، نگر: گلشن راز- متن و شرح-، به اهتمام دکتر کاظم دزفولیان، ص ۵۱۷، و ۵۸۷.

۶- (۶) أصل: مرذ [کذا].

به دونان (۱) ده مر این دنیایِ غدار (۲) که جز سگ را نشاید داد مُردار

نسب چنود؟ مناسب را طلب کن به حق رو آور و ترکِ نسب کن

به بحر (۳) نیستی هر کو فروشد «فَلا أَنساب» (۴) نقدِ وقتِ او شد

هر آن نسبت که پیدا شد ز شهوت ندارد حاصلی جز کبر و نخوت

اگر شهوت نبودى در میانه نَسبها جمله می گشتی فسانه

چو شهوت در میانه کارگر شد یکی مادر شد آن دیگر پدر شد

نمی گویم که مادر یا پدر کیست که با ایشان به حرمت بایدت زیست

نهاده ناقصی را نام خواهر حسودی را لقب کرده برادر

عدوی خویش (۵) را فرزند خوانی ز خود بیگانه (۶) خویشاوند خوانی

مرا باری بگو تا خال (۷) و عم (۸) کیست؟ وزیشان حاصلی جز درد و غم چیست؟

رفیقانی که با تو در طریقند پی هزل ای برادر! هم رفیقند

به کوی جد اگر یک دم نشینی از ایشان من چه گویم تا چه بینی

همه افسانه و افسون و بند است به جانِ خواجه کینها ریشخند است

إلی أن قال:

ص: ۴۲۵

۱- (۱) به مردم پست. (منه).

۲- (۲) خیانت کار. (منه).

۳- (۳) دریا. (منه).

۴- (۴) ناظر است به: قرآن کریم، س ۲۳، ص ۱۰۱: فَإِذَا نَفَخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ .

۵- (۵) اشاره ب: إِنَّ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ [س ۶۴ ی ۱۴]. (منه).

۶- (۶) مراد زن باشد. (منه).

۷- (۷) دائی. (منه).

زهی مطرب که از یک نغمه خوش زند در خرمن صد زاهد آتش

زهی ساقی که او از یک پیاله کند بیخود دو صد هفتاد ساله

رود در خانقه مست شبانه کند افسوس (۱) صوفی را فسانه

وگر در مسجد آید در سحرگاه بنگذارد در او یک مرد آگاه

رود در مدرسه چون مست مستور فقیه از وی شود بیچاره مخمور

ز عشقش زاهدان بیچاره گشته ز خان و مان خود آواره گشته

یکی مؤمن دگر را کافر او کرد همه عالم پُر از شور و شر او کرد

خرابات از لیش معمور گشته مساجد از رُخش پُر نور گشته

همه کار من از وی شد میسر بدو دیدم خلاص از نفس کافر

دلم از دانش خود صد حُجُب داشت ز عجب و نخوت و تلیس و پنداشت

درآمد از دَرَم آن بُت سحرگاه مرا از خواب غفلت کرد آگاه

ز رویش خلوت جان گشت روشن بدو دیدم که تا خود کیستم من

چو کردم در رُخ خوبش نگاهی برآمد از میانِ جانم آهی

مرا گفتا که: ای شیادِ سالوس! [به سر شد عمرت اندر نام و ناموس]

بین تا علم و کبر و زهد [و] پنداشت تو را- ای نارسیده!- از که واداشت!؟

نظر کردن به رویم نیم ساعت همی ارزد هزاران ساله طاعت

علی الجملة رُخ آن عالم آرای مرا با من نمود آن دم سراپای

تناسب نیست.

سیه شد رویِ جانم از خجالت ز فوتِ عُمَر و اَیامِ بطالت
چو دید آن ماه کز رویِ چو خورشید ببردیم من از جانِ خود امید
یکی پیمانه پُر کرد[و] به من داد که از آبِ وی آتش در من افتاد
کنون گفت از میِ بی رنگِ بی بوی نقوشِ تخته هستی فروشوی
چو آشامیدم آن پیمانه را پاک درافتادم ز مستی بر سرِ خاک
کنون نه نیستم در خود نه هستم نه هشیارم نه مخمورم نه مستم
گهی چون چشمِ او دارم سرِ خوش گهی چون زلفِ او باشم مشوش
گهی از خویِ خود در گُلخَنَم من گهی از رویِ او در گُلشَنَم من
از آن گلشن گرفتم شمه ای باز نهادم نامِ او را «گلشنِ راز»
در او از رازِ دل گلها شکفته ست که تا اکنون کسی دیگر نگفته ست
زبانِ سوسنِ او جمله گویاست عیونِ نرگسِ او جمله بیناست
تأمل کن به چشمِ دل یکایک که تا برخیزد از پیشِ تو این شک
بین منقول و معقولِ حقائقِ مُصَفّی کرده در علمِ دقائق
به چشمِ مُنکری منگر در او خوار که گلها گردد اندر (۱) چشم تو (۲) خار
نشانِ ناشناسی ناسپاسی است شناسائیِ حق در حقِ شناسی است
غرض زین جمله تا آن گر کند یادِ عزیزی، گویدم: رحمت بر او باد!
به نامِ خویش کردم ختمِ پایان (۳) اِلهیِ عاقبت محمود گردان (۴)

ص: ۴۲۷

۱- ((۱)) أصل: اند.

۲- ((۲)) أصل: +چو(با حرف یکم بی نقطه).

۳- (۳) كذا في الأصل (وله وجه). م و ك: ختم و پایان.

۴- (۴) نام ناظم فاضل و دانا، محمود بن أمين الدين شبستري، و شبستر موضعی است در هشت-

تمام شد کتاب مسمی به گل گلشن که گلچین و انتخاب شده است از کتاب شریف گلشن راز.

چنین گوید انتخاب کننده وی، مجد الدین، ابن الشیخ محمد الرضا النجفی الاصفهانی، که:

بر خواننده محترم پوشیده (۱) و مخفی نیست که کتاب گلشن راز کتابی نیست در غزلیات یا مطایبات و نظائر آن که انسان بتواند چند غزل ممتاز آن را، مثلاً، انتخاب نماید به طوری که أبداً إخلال به سیاق و معنی نگردد، بلکه کتابی است در علمی که به اعتقاد اهلش از اشرف علوم و کمالات است و به علاوه کتابی که اشعار و معانی او کاملاً به یکدگر مربوط است.

غرض از تمهید این مقدمه، این است که قاری عزیز اگر ملاحظه نمود که برای چند شعری که دارای مقام ارجمند و معانی بلند است یک فصل مفصل ایراد گردیده است، مسارعت در طعنه نکند. چه، این برای تمامیت مقصود و ناقص نماندن مطلب است و علی هذا القیاس.

و نیز برای توضیح، پاره ای اشارات و بعضی توضیحات را اضافه نمودم تا:

مگر صاحب‌دلی روزی به رحمت کند در حق درویشان دعائی (۲)

و امید که ناظر عزیز به نظر لطف در او نگریسته، اگر بر سهوی مطلع گردد إغماض فرماید، زیرا که انسان از نسیان مشتق است و لله در القائل:

ص: ۴۲۸

۱- (۱) أصل: پوشید.

۲- (۲) بیت از سعدی است در اواخر دیباجه گلستان.

و عين الرضا عن كل عيب كليله و لكن عين السخط تبدى المساويا (١).

و قد كتبت هذه مع كمال الاستعجال و قلبه المجال و تراكم الأحوال؛ و الله تعالى هو المستعان في جميع الأحوال، و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطيبين الطاهرين إلى يوم الدين.

تمام شد کتاب مسمی به گل گلشن

تحریرا فی لیلہ ۲۸ ج ۱، ۱۳۵۰ [ه.ق.]

ص: ۴۲۹

۱- ((۱)) این بیت را که حکم مثل سائر دارد، استاد بهاء الدین خرّمشاهی - دام علاه - چنین به پارسی گردانیده اند: و چشمِ حُسنِ نگر، بسته است بر هر عیب و لیکِ عیبِ نگر ننگرد مگر بر عیب محقق نامه، ۱/۶۳۰)

* أسرار التوحيد في مقامات الشيخ أبي سعيد، محمد بن منور بن أبي سعد بن أبي طاهر بن أبي سعيد ميهني، مقدمه، تصحيح و تعليقات: دكتور محمد رضا شفيعي كدكني، ٢ ج، ج ٢، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، ١٣٦٧ ه.ش.

* أنوار العرفان، ملا إسماعيل اسفرايني رويني، تحقيق: سعيد نظري توکلي، ج: ١، قم: بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبليغات حوزه علميه قم)، ١٣٨٣ ه.ش.

* راز دل (شرحی بر گلشن راز/تقرير بيانات شفاهی علامه طباطبائي)، تدوين و بازنویسی، علی سعادت پرور (پهلواني تهراني)، ج: ١، تهران: إحياء کتاب، ١٣٨٤ ه.ش.

* فرهنگ مآثورات متون عرفاني (مشمتمل بر أحاديث، أقوال و أمثال متون عرفاني فارسي)، باقر صدري نيا، ج: ١، تهران: سروش، ١٣٨٠ ه.ش.

* كتاب المصادر، قاضي أبو عبد الله حسين بن أحمد زوزني، به اهتمام تقى بينش، ج: ٢، تهران: نشر البرز، ١٣٧٤ ه.ش.

* گلشن راز (متن و شرح)، شيخ محمود شبستري، به اهتمام دكتور كاظم دزفوليان، ج: ١، تهران: طلايه، ١٣٨٢ ه.ش.

*مجموعه آثار شیخ محمود شبستری، به اهتمام دکتر صمد موحد، ج: ۲، تهران:

کتابخانه طهوری، ۱۳۷۱ ه. ش.

*محقق نامه (مقالات تقدیم شده به استاد دکتر مهدی محقق)، به اهتمام بهاء الدین خرمشاهی (و) جویا جهانبخش، ۲ ج، ج: ۱، تهران: سینانگار، ۱۳۸۰ ه. ش.

*مناقب ال أبی طالب [علیهم السّلام]، أبو جعفر محمّد بن علی بن شهر آشوب السّیروی المازندرانی، تحقیق و فهرسه: د. یوسف البقاعی، ط: ۲، بیروت: دار الأضواء، ۱۴۱۲ ه. ق.

ص: ۴۳۱

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقاتی و ترجمانی

اصفهان

گام‌های

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

